

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Тамара Демченко

ВИБІР ШЛЯХУ: УКРАЇНСЬКА ДОЛЯ ІЛЛІ ШРАГА

Напередодні 160-ої річниці від дня народження нашого видатного земляка, знакової постаті українського національно-визвольного руху кінця XIX – першої третини XX ст. Іллі Людвиговича Шрага варто було б ще раз звернутися до тих життєвих віх, які в сукупності й визначили його долю, перетворивши успішного адвоката, відомого в губернії земського діяча у досить зрілому віці на свідомого українця. Саме це означення виводить із розпливчатої неконкретної царини етнічної приналежності на терен практичної діяльності індивіда, бо для того, щоб мати право вважатися свідомим, треба діяти, якимось проявляти свої національні почуття, демонструвати симпатії й антипатії, спілкуватися з однодумцями, боротися з противниками – одне слово, позиціонувати себе чітко й однозначно.

Метою даної розвідки є з'ясування тих потужних поштовхів, стимулів або факторів, які поставили І.Шрага перед вибором: раз і назавжди визначитися із своєю національністю, а відтак, усвідомивши своє призначення служити справі культурної, ідейної, політичної емансипації рідного народу, до кінця земного шляху не зраджувати йому.

У випадку Шрага такими стимулами можна вважати седнівське дитинство з його виразно українськими впливами, враження, отримані від Чернігова у гімназичні роки, захоплення українським театром, вплив видатних діячів національно-визвольного руху як Наддніпрянської України, так і Галичини. Відповідних публікацій немає, зате існує потужний масив джерел, в основному приватного походження, який дає змогу висвітлити цю проблему. Серед них на перше місце виходять праці та листи самого Шрага, а особливо треба виокремити його знамениту “Автобіографію”, яка створювалася у 1916 р., побачила світ вже по смерті автора і була передрукована у збірнику до 150-річчя від дня народження Шрага¹.

Питання, чому і як люди приходять до українства, цікавило завжди. На початку XX ст. часопис “Рідний край” давав відповідь на це питання якраз на прикладі родини Шрагів. Автор статті про роль жінки у національному вихованні писав: “Не далеко ходити за доказами, що жіноча сила – велика сила і може навіть скелі спорухати. Покохала свідомо українка німця, людину іншої культури і що ж ми з того бачимо тепер? Син німця Шрага, Ілля Шраг, через жіночу своєї матері-українки став у Державній Думі на чолі оборонців рідного краю своєї матері, нашої понівеченої України”². Насправді все було набагато складніше: навряд чи можна говорити про свідоме застосування національних виховних засад з боку Парасковії Кирилівни Шраг. На середину XIX ст. та й значно пізніше сімейне виховання такого типу можна розглядати як виняток із правил. Набагато молодший від І.Шрага М.Галаган, котрий виріс у родині сільського священика, неподалік від Києва, писав про заздрість, яку мимоволі відчував до тих щасливчиків, котрих виховували як українців: “Мільйони дітей родяться в умовах, які не вимагають від них такої роботи їхнього ума, яку мусила зробити скалічена душа української дитини. То є діти пануючих націй, які від того часу, коли тільки іще починають спинатись на ноги та вимовляти перші слова, і до самої своєї старості живуть в умовах нормального зародження й розвитку свого національного почуття, ніхто їх не намагається покалічити і, навпаки, їм допомагають укріпитись в свідомості свого національного “я”. Але наші

українські діти росли й виховувались в інших умовах; до них належав і я. Нам ніхто не допомагав нормально розвиватись й усвідомлювати себе національно; навпаки, нас калічили в школах різні “патріоти”, вбиваючи нам в голови “русскість”. Ті нечисленні щасливчики із українських дітей, які уродились в родинах національно свідомих батьків, не можуть, мабуть, належно оцінити, яке велике щастя вони мали в своїм житті, коли їм не довелося іти кривулястими доріжками й плутаними стежечками, шукаючи шляху до усвідомлення себе національно. Тому-то я в юнацтві так глибоко відчував необхідність бути в оточенні родинного життя української інтелігентної родини”³. Таку атмосферу Шраг знайшов не в батьківській родині, а швидше в седнівському оточенні.

Ілля Людвигович народився 23 серпня (за старим стилем) 1847 р. у містечку Седнів Чернігівської губернії у сім’ї, як писали в одному з некрологів, “захожого німця”. Батько його – справді виходець із Саксонії – служив лікарем у маєтку відомої української родини Лизогубів, мати, про яку вже згадувалося, походила з роду дрібнопомісних дворян Колодкевичів.

У своїй “Автобіографії” Шраг стисло, але дуже доброзичливо характеризує родину Лизогубів: “дуже видатні люди, культурні, добре освічені”. Старший брат – Ілля – став його хрещеним батьком. Хлопчик “зростав і вчився” із синами Андрія Лизогуба – Іллею, Дмитром, “приятелював” із синами свого дядька Іваном та Миколою, синами священника Добровольського – Миколою та Василем⁴.

Два відомих народовольці – Дмитро Лизогуб (1849 – 1879) та Микола Колодкевич (1850 – 1884), останній, до речі, доводився й двоюрідним братом, були друзями дитинства єдиного сина Шрагів. Про Д.Лизогуба написано чимало, зокрема, є чудова історична повість Ю.Давидова⁵. У ліберальних колах судовий вирок Д.Лизогубу – смертна кара – відверто засуджувався. О.Кістяківський зафіксував 12 вересня 1879 р. розмову з “чернігівцем” М.Могилянським: “Повішення його [Лизогуба. – Т.Д.] він також вважає юридичним вбивством найнахабнішого типу”⁶. Щоправда, сучасні дослідники революційного тероризму, вже не так безоглядно захоплюючись героями “Народної волі”, зокрема, невисоко оцінюють і людські якості “банкіра” терористів, який хоча сам особисто й не здійснив жодного терористичного акту, але ж фінансував їх⁷. Проте й вони визнають, що Д.Лизогуб, як і його соратники, “викликали величезне захоплення у російських письменників, зокрема у Л.Толстого”⁸.

Постать М.Колодкевича відома значно менше, хоча він належав до керівного складу “Народної волі”. На судовому процесі 22 народовольців (1882 р.) він повідомив про себе таку інформацію: “Я належу до партії Народної Волі і є агентом 3-го ступеня Виконавчого Комітету. <...> Виховувався я у Чернігівській гімназії і по закінченні там курсу поступив у Ніжинський ліцей, але пробув тут недовго, і перейшов у Новоросійський університет із спеціальною метою – вивчати хімію. Цьому предмету я присвятив 2 роки свого перебування в Одесі, а потім перейшов на медичинський факультет у Київський університет. Тут я дійшов до 4-го курсу, коли був звільнений із університету за притягнення мене до слідства з однієї політичної справи. Після цього я дійсно притягувався до слідства досить багато разів, але оскільки сидіти у тюрмі мені зовсім не здавалося цікавим, то я кожного разу встигав зникнути. Втім, і в тюрмі мені також довелося побувати. Останній час, з листопада 80 р. я проживав у Петербурзі по паспорту Петрова і брав участь за дорученням Виконавчого Комітету у злочині 1 березня, про що я вже говорив”⁹. Разом з іншими його засудили до смертної кари через повішення, замінені довічними каторжними роботами¹⁰. М.Колодкевич зміг витримати тільки два роки Петропавлівської фортеці – він помер у 1884 р. Важко повірити, що І.Шраг нічого не знав про долю кузена. У 1878 – 1879 рр. Чернігівське жандармське управління провадило слідство у справі акушерки Фронштейн, яку разом з іншими особами звинуватили у переховуванні революціонерів, зберіганні нелегальної літератури. По справі проходили сестри М.Колодкевича – Уляна та Марія, які нібито перебували у “найтіснішій дружбі” з підозрюваною. Сестер звинувачували і в тому, що вони допомогли втекти брату, звільненому під заставу 1000 рублів. Гроші на заставу дав Уляні Колодкевич Д.Лизогуб¹¹. Таким чином двоюрідні сестри І.Шрага були прямо замішані в дуже небезпечній справі, і, очевидно, ця ситуація не раз і не два обговорювалася в родинному колі. Журнал “Былое” – дитя революції 1905 – 1907 рр., який відкрито і з великим співчуттям писав про декабристів, народовольців, теж був доступним для чернігівського адвоката. Чи задумувався Ілля Людвигович, що його вчинки у молоді роки могли привести до такої ж трагічної долі, яка спіткала Дмитра Лизогуба та Миколу Колодкевича? Що відвернуло його з типового шляху “полум’яного революціонера” 70–80-х років XIX ст., який зазвичай закінчувався петлею або повільним гасанням у холодному казематі? Можна висловити припущення, що це була українська стихія. Дивним чином її паростки проросли в душі напівнімця і залишили байдужим Миколу Колодкевича, чий батько, згідно зі спогадами І.Шрага, “майже завжди вживав української

мови, а коли вважав за потрібне звертатися до московської, то немилосердно її калічив”¹².

Дитячі роки, судячи з автобіографії-спогадів Іллі Людвиговича, проходили в атмосфері, де переважала українська мова й українські симпатії. Він вважав за необхідне наголосити на цьому моменті тому, що сформувався як український діяч, і не буде великою напругою зробити припущення, що оточення хлопчика було виразно українським. Взагалі Седнів суттєво вплинув на подальший життєвий шлях героя нашої розвідки. Він тільки на декілька мить “розминувся” з Тарасом Шевченком, який гостював у родині Лизогубів у березні-травні 1847 р. Відомо, що малярня великого поета і художника знаходилася поруч флігеля, у якому мешкали Шраги. Влітку 1852 р. маєток відвідав великий шанувальник творчості Т.Шевченка російський художник Л.Жемчужников. У своїх спогадах, написаних на схилі життя у 90-х рр. XIX ст., він присвятив декілька сторінок враженням від Седнева, його люб’язних та гостинних господарів. Тут же знаходимо й надзвичайно цікаву інформацію про побут Шрагів. “При в’їзді в будинок Лизогубов, з лівого боку дороги стояв будиночок, повернений трьома сторонами в сад; розкішні верби заслоняли його від сонячної спеки. В цьому затишному і зручному флігелі, – писав мемуарист, – жив домашній доктор Л.І.Шраг з дружиною, дочкою років п’ятнадцяти і сином років шести. Побудова була дерев’яна, поштукатурена і біла. До одного боку будиночка приліплена була дерев’яна, поштукатурена вапном усередині і вимазана глиною зовні малярня або майстерня А.І.Лизогуба, в якій жив і працював колись Тарас Григорович Шевченко, але вже на той час він страждав у засланні далеко, далеко, на азійському нашому кордоні, в Орській фортеці. <...> Бажаючи ближче познайомитися із сімейними обставинами Лизогубов я дізнався із їхніх оповідей, що вони проживши за кордоном три роки, живуть тепер в Седневі, безвиїзно понад тридцять років. У Дрездені, перед своїм від’їздом в Росію, вони запропонували лікарю Шрагу, асистенту знаменитого німецького доктора, приїхати до них в маєток на три роки. Домовились. Шраг, проживши три роки, залишився жити ще й ще, одружився з сусідкою малоросіячкою і з тих пір живе тут. Лизогуби подарували йому садибу, облаштували будиночок, а він розвів при ньому аптекарський сад”¹³. Власне, у цьому тексті, на нашу думку, є тільки одна неточність: навряд, щоб у Іллі Шрага була рідна старша сестра. Його мати – П.К.Шраг, вдова лікаря – померла 14 грудня 1891 р. у містечку Седнів від “натуральної хвороби” в далеко не похилому віці – їй було 64 роки¹⁴. Отже, вона приблизно 1827 р. народження, і сина народила у 20 років. Зрозуміло, що 15-річної доньки у 1852 році у неї не могло бути. Можливо, Л.Жемчужников прийняв за дочку Шрагів одну з племінниць П.К.Шраг – Уляну чи Марію, про яких уже йшлося. Проте, поза всяким сумнівом, гість Лизогубів вдало відтворив атмосферу, у якій минали дитячі роки юного Шрага. Залишається неясним: чи Лев Михайлович так багато уваги приділив родині його батьків тому, що симпатизував Людвигу Шрагу, чи навпаки – вирішальну роль відіграла його приязнь до Іллі Шрага. Ймовірно, що зіграло свою роль і перше, й друге. Художник і адвокат листувалися багато років поспіль: 24 грудня 1910 р. Л.Жемчужников писав І.Шрагу: “Чи знаєте Ви, скільки років ми з Вами знайомі? Навряд! Адже Ви були тоді дитиною, з якою я бавився, яку тоді ще полюбив: полюбив і шановних ваших батька і матір. Було це влітку у 1852 році. Знайомство наше було душевним, і чесно, до сього дня, згадую, як найближчих душ моїх, добре і миле сімейство Лизогубов, нерозлучно з Вашим”¹⁵. Нагадаємо, що на час написання листа адресату вже виповнилося 63 роки, а авторові – 82. Отже, найважче випробування – невблаганним часом – ці взаємини пройшли. Їхня тривалість є найкращим доказом широти дружніх почуттів. Дозволимо собі припущення щодо причин симпатії. Лев Жемчужников усе своє життя був закоханий в Україну і високо цінував її великого сина Тараса Шевченка. У нещодавно опублікованій статті “Вікопмна дата” М.Грушевський так відгукнувся про цього нащадка К.Розумовського (Л.Жемчужников був сином онуки гетьмана Є.Перовської): “Давніш ми знали його тільки як палкого аматора українського побуту й мистецтва, приятеля Куліша, видавця “Живописної України”; спомини його, що почали виходити в повнім тексті тільки тепер (ще не скінчені), ясніш схарактеризували його індивідуальність і його український патріотизм”. Историк також зауважив, що “сі молодші нешлюбні діти, котрим батько не міг передати свого імені, інтимно стояли ближче до свого батька і до фамільйних традицій, ніж законне потомство. Якраз у Перовських, більш талановитих і яскравих, ніж Розумовські, сильніш виступають інтереси до України та її минулого, своєрідний патріотизм, династичні почуття і опозиція російському централізмові і деспотизмові”¹⁶. Отак цілком можливо, що й Л.Жемчужникова привела до України в цілому та Седнева зокрема не випадковість, а усвідомлена родинна традиція. Тому він так близько прийняв долю вихованців лизогубівського гнізда. Митець, мабуть, відчував, що хтось з чарівного українського Седнева, позначеного і освяченого перебуванням Кобзаря, покликаний стати переконаним оборонцем української справи.

Отож можна зробити висновок, що седнівське дитинство заклало у нащадку

домашнього лікаря Лизогубів міцні підвалини стихійного українства. До речі, зазначимо, що родина Шрагів мала у Седневі будиночок, який використовували як дачу і багато років по тому. Здається, що І.Шраг ніколи надовго не переривав зв'язків зі своєю малою батьківщиною.

У 13 років, тобто 1860 р., Іллю прийняли до другого класу Чернігівської гімназії. Батьки теж переїхали до міста. У гімназії, де ще “залишався “дух” Пирогова”, підлітку, судячи з того, як він по-доброму згадував вчителів, особливо виділяючи знову ж таки “українця” Іллю Дорошенка та Леоніда Глібова, якого “поважали дуже”¹⁷, було комфортно. Жодних скарг на труднощі з навчанням на сторінках “Автобіографії” не зафіксовано. Цікаво, що майже таку ж характеристику гімназії, щоправда, трохи пізнішого часу (1866 р.) дав у своїх мемуарах В.Хижняков. Він теж писав про те, що “класицизм ще не наліг на гімназію своїм важким тягарем. Між вчителями було декілька видатних, живих людей, які цікавили учнів своїм викладанням, і розумним спілкуванням з ними приваблювали їхні симпатії і повагу. Особливо вдячну пам'ять в учнях залишили по собі вже покійні Дорошенко, брати Константиновичі й Вербицький-Антохов”¹⁸. Українським духом тоді було значною мірою просякнуте і громадське життя в Чернігові. І на схилі літ із великим зворушенням згадував І.Шраг виставу “Наталка Полтавка”. Вона справила на підлітків таке враження, що вони навіть “поробили собі українське убрання”. Не забув діяч і про вплив С.Носа та його “куреня”, М.Вербицького (Миколайчика-Білокопитого), який, приїжджаючи до батьків з Києва, познайомив допитливу молодь з діяльністю Київської громади, давав читати гімназістам “Основу”, залучив їх до збирання слів до знаменитого “Словника”, над яким працювали члени Старої Громади. Виявляється, що в ті давні роки І.Шраг “вперше побачив” П.Житецького й І.Новицького, які приїжджали в Чернігів, а під час подорожі у Київ познайомився через товариша з В.Антоновичем, В.Беренштамом, О.Стояновим, Д.Морозом, М.Юзефовичем¹⁹. Відбувалися ці знайомства, які в подальшому вплинули на вибір шляху, формування переконань, у віці якраз дуже сприятливому для засвоєння нових вражень – 15–17 років. Не може не вразити і ще один аспект цієї історії: дорослі, поважні діячі охоче знайомилися з юнаками, спілкувалися з ними, очевидно, дбаючи про наступність свого руху та забезпечення його добірними кадрами.

Історія участі І.Шрага в протесті гімназистів проти спроби інспектора завербувати з їхнього числа “стукачів”, “добровільного” полишення навчання і “петербурзький” період в його житті добре описані в “Автобіографії”²⁰. Автор чесно зізнається, що його українські симпатії відійшли на другий план, хоча й не зійшли нанівець. Так, він пригадав, що бачив на роковинах Шевченка М.Костомарова, але той не справив особливого враження, юнака “тягло до молоді”²¹. Старший від нього на 6 років земляк Д.Мороз, навпаки, із захопленням писав про Костомарова: “Кого тільки я не зустрічав у нашого великого історика, його гості, друзі приходили поклонитися його великому генію. Всі були в нього як у себе вдома, без будь-яких церемоній, хоч досить було йому промовити одне слово, розмови замовкали і кожен являв із себе дружину Лота”²². До речі, наш герой зустрічався у Петербурзі із Д.Морозом, знав, що це автор української арифметики, але почуття симпатії між ними так і не виникло²³.

Втім, як писав Д.Стус про свого великого батька: “Суперечливість молодості – чеснота, а не вада, адже вказує на різні напрямки пошуків...”²⁴. Очевидно, і в даному випадку спокуси, які виставляло велике місто, були нездоланні. А те, що вони виявилися такими специфічними, революційно-радикальними, то вже було віяння часу, коли у столиці на юнаків з провінції чатували революціонери різних мастей.

Участь у студентських виступах для чернігівця закінчилися, як відомо, виключенням зі столичного університету, забороною поступати до аналогічних навчальних закладів деінде в імперії й примусовим відправленням на батьківщину під нагляд поліції. Проте, з огляду на долю його родичів і друзів дитинства, про які вже йшлося, та тисяч юнаків і дівчат по всій Росії – це був далеко не найгірший варіант.

Опинившись в Чернігові, Шраг знову підпав під українські впливи. Сам він особливо виокремив театр. Мабуть, серед його уподобань цей вид мистецтва посідав особливе місце. Він згадає в “Автобіографії” якою розрадою для чернігівців на тлі сумних реалій 80-х рр., коли “настали сумні, тяжкі часи, коли повсюди запанувала реакція, коли мені, який стояв тоді на цілком легальному ґрунті, тільки поводив себе незалежно, загрожували “высылкою за неблагонадєжность”, став приїзд на гастролі трупи М.Кропивницького і М.Заньковецької. Вони з великим успіхом пройшли у 1883 р.²⁵ і влили у нього нові сили: “я не промину, здається, ні однієї вистави”²⁶. Спільні інтереси зблизили багатьох людей і сприяли заснуванню Чернігівського музично-драматичного гуртка, в якому активну участь взяли і І.Шраг, і О.Русов²⁷. Таким чином не затухало в Чернігові українське життя, хоча й рамки поширення його впливів були аж надто вузькими.

І.Шраг писав: “Тільки з початку 90-х років я почав наближатися до українського руху, який, нарешті, цілком захопив мене; тоді я вельми ним зацікавився та уживав всіх заходів, щоб його краще пізнати та стати ближче до нього”²⁸. Отже, можна припустити, що українські корені, седнівське виховання, чернігівське оточення дали потужні паростки. Сам Шраг, очевидно, вважав, що тільки з часу конкретної участі в русі він має право писати про свою українську діяльність, або, як висловився А.Каппелер, зарахувати себе до “активістів українського національного руху”²⁹. Аналіз на наявність ознак приналежності до даного руху можна провести на основі декількох параметрів, які мають включати: 1) власне визнання того чи іншого діяча (самоідентифікація); 2) оцінки людей, які добре його знали саме з цього боку; 3) участь в організаціях, товариствах, акціях, партійних заходах; 4) участь в українській пресі; 5) наукові праці; 6) контакти з діячами руху; 7) інтерес до українських проблем; 8) ставлення до Української революції (1917 – 1921 рр.), участь у її подіях; 9) історіографічну традицію³⁰. В діяльності Шрага практично прослідковуються всі ці риси. Так, він писав про інтерес до Галичини, її преси та діячів, штудював праці поважних авторів з україністики, вказав на тих людей, котрі допомогли йому утвердитися на нових позиціях. Насамперед він назвав “небіжчика Тишинського”, потім “М.В.Лисенка”, а “далі я познайомився з Кониським”³¹.

Хто ж були ці “хрещені батьки” Шрага як українського діяча? Олександр Тишинський, на думку авторів знаменитих мемуарів про діячів чернігівської “Громади”, може вважатися свого роду взірцем “свідомого українця”³². Щойно вийшла друком стаття В.Дудка про “ранній” період життя і творчості О.Тишинського. Він був старшим за Шрага на 12 років, його земляком – вони народилися в одному повіті – Городнянському, але в різних його кутках (тепер с.Голубичі належить до Ріпкинського району, а Седнів – до Чернігівського), встиг повчитися у різних університетах, потрапити у в’язницю та трохи раніше за Шрага опинитися в Чернігові на тих же “правах” піднаглядного, але йому пощастило співробітничати з “Основою”, “Черниговским листком”, чого Шраг уже був позбавлений. Це сталося тому, як слушно наголошує автор розвідки, що становлення Тишинського “як особистості і дослідника припало на ліберальну епоху 1855 – 1862 рр. Час масштабних зрушень стимулював суспільно-політичну та інтелектуальну активність Тишинського, як і численних його ровесників”³³. З 1864 р. цей діяч назавжди осів у Чернігові, справляючи позитивний вплив на хід українізації громадсько-активних його мешканців.

Про М.Лисенка багато говорити не доводиться. Потужну еманацию українського духу, яку випромінювала постать великого композитора і громадського діяча, відчув на собі не тільки Шраг. Один з найраніших, відомих нам листів Лисенка до Іллі Людвиговича, датовано 19 грудня 1892 р. Адресант вибачається, що “на всі Ваші сердечні листи я рідко відгукуюсь” і прохає допомоги в організації концертів у Чернігові та Ніжині³⁴. Того ж дня нотаріус із Ніжина Я.Біловодський надіслав листа Шрагу з цього ж приводу. Він писав: “Наш спільний знайомий М.В.Лисенко влаштує концерт в Чернігові, в облаштуванні якого, за словами Лисенка, Ви берете енергійну участь; про влаштування концерту тут клопочусь я”³⁵ і пропонував об’єднати зусилля щодо реалізації такої нелегкої справи як виступ українського хору. Отож відносини зав’язувалися, як правило, на базі організації тієї чи іншої акції з виразним національним обличчям.

Стосовно ж О.Кониського треба сказати, що мав він особливий талант: вишукувати і залучати до української справи і зовсім юні, і не дуже (Шраг молодший від нього тільки на 11 років) сили. Досить важко встановити, коли і як вони з Шрагом зустрілися вперше. С.Єфремов, писав у спогадах, що познайомився із Шрагом у О.Кониського, ймовірно, 1895 р.³⁶, але треба зазначити, що й сам мемуарист порівняно незадовго до того був прийнятий як свій у господі Кониського.

Найраніше з датованих послань О.Кониського до Шрага (всього їх збереглося понад півсотні) має позначку: “16 березня 1893 р.”, але переважна більшість листів епістолярного корпусу не датована, а тому потрібна копітка робота по встановленню хоча б приблизного часу написання. Проте форма звернення, сам тон, обсяг спільних інтересів, інформаційність листів дає підстави для твердження, що О.Кониський вважав Шрага одним з найближчих і довірених своїх соратників. Так, Олександр Якович саме через чернігівського адвоката “сватав” на роботу до Чернігівського земства і В.Самійленка, і М.Грушевського (цей задум, як відомо, не був реалізований), і І.Руденка, і Чайченка (Б.Грінченка). Він так широко переймався долею своїх молодших соратників, що писав Шрагу у зв’язку із працевлаштуванням В.Самійленка (Сивого): “Давно вже не радів я так серцем як учора увечері, одержавши вашу дорогу звістку, що таки примостили Сивого та й вельми добре примостили! Невимовно радий і ще більш вдячен Вам за це! Щире спасибі Вам і всім, хто сприяв тому: Ви спасли українському письменству великий талант; Вам подякує за це історія

і Україна!”³⁷. Кониський був добре обізнаний з обставинами біографії Шрага. Коли йому знадобилася інформація до “IV глави Шевченкової життєписи”, він звернувся до нього з проханням: “Будьте ласкаві – напишіть мені характеристику Лизогубів – Іллі і Андрія, їх життя, погляди, світогляд і т. ін. Формулярні факти за обох їх у мене є. Давайте і характеристику Дмитра і скільки можна буде я заведу і його. Добре була б і характеристика Седнева взагалі і до її додати звітки і про Колодкевича”³⁸. Нарешті, на безумовну близькість їхніх стосунків вказує і та обставина, що час від часу О.Кониський сварив чернігівців взагалі і свого адресата в тому числі за повільність, безініціативність, бездіяльність: “Скажіть будьте ласкаві! Що за атмосфера там в Чернігові, що люде або зовсім не справляють, або справляють так мляво, що аж на серці нудно стає – свої обіцянки-обов’язки? За чернігівцями така сила недогляду, що просто – хоч екезекуцію посилай!” – гнівався він³⁹.

Таким чином, зовсім не випадковими людьми в житті Шрага були три постаті – діячі українського руху, яким він найбільше завдячував своїм “наверненням”. Щоправда, цими особами список тих, хто благотворно впливав на героя нашого нариса, не обмежується. Можна і треба говорити про вплив О.Кістяківського⁴⁰, інших старогромадівців, діячів культури.

Багато в чому тодішні неофіти на терені українства завдячували потужним імпульсам, що надходили з Галичини. Сам Шраг так відобразив цей чинник у своєму житті: “Року 1899, здається, мені довелося бути влітку в Львові, але, на жаль, всього два дні; водив мене по різних інституціях і подавав про них відомості Кость Паньківський”. Серед “інституцій”, відвіданих Шрагом, були названі Наукове товариство (Наукове товариство імені Т.Шевченка), товариство “Бесіда” (“Руська бесіда” – культурно-просвітна українська організація), “Дністер” (український кооперативний банк або страхова компанія); він був присутній на богослужінні в соборі св. Юра. Ілля Людвигович встиг поспілкуватися з М.Грушевським, [О.?] Колесою, Ю.Романчуком, О.Барвінським, [В.?] Шухевичем; дуже шкодував, що не зміг через брак часу поїхати до Станіслава, де тоді перебував граф А.Шептицький, і що І.Франка та М.Павлика не було на той час у Львові. Судячи з усього, західноукраїнська столиця справила на нього незабутнє враження. І через багато літ він не забув “характерну розмову” із візником, який возив гостя з Росії по Львову: “він почав розповідати мені про віча, які у них одбуваються, про всякі зібрання, промови, товариства, і запитав мене, чи буває все це на російській Україні? Я мусив дати негативну відповідь, і тоді він, подивившись на мене згори, подав свій висновок: “а у нас воля!”⁴¹. Ймовірно, що якщо це й був перший і єдиний візит чернігівця до Галичини, то знайомство через листування він підтримував з її діячами задовго перед поїздкою. Так, перший його відомий лист до Грушевського, датується листопадом 1894 р.⁴². Але, безумовно, особисті контакти закладали й зміцнювали підвалини тривалого і дружнього спілкування.

Отже, 90-і рр. XIX ст. стали для Шрага періодом востання у нову для нього справу, причому він не хотів обмежуватися тільки гуртковою роботою. На першу половину цього десятиріччя припадають його публікації в галицькому часописі “Правда”, виступ у земстві з пропозицією про запровадження української мови, заснування Чернігівської “Громади” у 1893 р.

Ми спробували виокремити у відповідності з точкою зору самого Шрага головні фактори, які зумовили входження його вже у досить зрілому віці до кола діячів українського національного руху. Це був тривалий процес, і про 90-і рр. можна говорити радше як про певний рубіж, після якого повернення, принаймні для Шрага, вже не могло бути. Його совість, гідність, честь не дозволяти нехтувати добровільно взятими на себе зобов’язаннями. Разом зі своїми однопумцями, соратниками й прибічниками він вийшов на тернистий шлях борця за українську справу і йшов по ньому, не відступаючись, до кінця свого життя.

Джерела та література:

1. Див.: Шраг І. Автобіографія // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 124 – 140; І.Л.Шраг: Документи та матеріали / Упор. В.М.Шевченко, Т.П.Демченко, В.І.Онищенко. – Чернігів, 1997. – 165 с.
2. Бузій А. Рідна справа (жінки) // Рідний край. – 1906. – 19 серпня. – № 33. – С. 3
3. Галаган М. З моїх споминів... (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова Т.Осташко, В.Соловйова. – К., 2005. – С. 87.
4. Шраг І. Автобіографія. – С. 124 – 125.
5. Див.: Давыдов Ю. На Скаковом поле, около бойни...: Повесть о Дмитрии Лизогубе. – М., 1978. – 335 с.: ил. – (Серия “Пламенные революционеры”).
6. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885): У двох т. / Упор. В.С.Шандра, М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко. – К., 1994. – Т. 1 (1874 – 1879). – С. 517.
7. Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна

(друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – С. 53 – 55.

8. Там само. – С. 82.
9. Отчет о процессе 20-ти народовольцев // Былое. – 1906. – № 6. – С. 258.
10. Там само. – С. 292 – 293.
11. Шевелів Б. До процесу київських народовольців 1879 р. // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст. / Під ред. М.Грушевського. – Київ – Харків, 1930. – Кн. 5. – С. 229.
12. Шраг І. Автобіографія. – С. 125.
13. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – Ленинград, 1971. – С. 132 – 133.
14. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 966. – Арк. 51 зв, 52
15. І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 140.
16. Грушевський М. Вікопмна дата // У книзі “Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.):” Додатки. – С. 357, 356 – 357.
17. Шраг І. Автобіографія. – С. 125 – 126.
18. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / Предисл. В.Я.Богучарского. – Петроград, 1916. – С. 68 – 69.
19. Шраг І. Автобіографія. – С. 136.
20. Там само. – С. 126 – 129.
21. Там само. – С. 137.
22. Мороз Д. Неспарована пара: Проз. твори, етнограф. записи, спогади / Упоряд. М.Ткач, Н.Данилевська; передм. М.М.Ткач. – К., 2005. – С. 197.
23. Шраг І. Автобіографія. – С. 137.
24. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. – Вид. друге, випр. – К., 2005. – С. 111.
25. Шевченко В.М., Мандрика В.Є. Марія Заньковецька і Чернігівщина (шляхами туристичного маршруту) // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 588.
26. Шраг І. Автобіографія. – С. 137.
27. Рахно О.Я. По чернігівських стежках Олександра Русова) // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 574.
28. Шраг І. Автобіографія. – С. 138.
29. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С.52.
30. Демченко Т. Кількісний вимір учасників українського національно-визвольного руху на Чернігівщині на зламі XIX – XX ст.// Українознавство / За ред. П.Кононенка. – К., 2006. – № 1. – С. 57.
31. Шраг І. Автобіографія. – С. 138.
32. Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська українська “Громада”: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під. ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 465.
33. Дудко В. “Ранній” Олександр Тищинський: сторінки життя і творчості // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 80.
34. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. І. – № 1462.
35. Там само. – Ф. І. – № 1461.
36. Єфремов С. Про дні минулі / Підгот. тексту В.Плачинди; комент. В.Плачинди, Н.Плачинди, Л.Портної // Молода нація: Альманах. – 2003. – № 2 (27) – С. 132.
37. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Ал № 59-113/603 – Арк. 6.
38. Там само. – Ал № 59-113/603 – Арк. 24.
39. Там само. – Ал № 59-113/603 – Арк. 26.
40. Див.: Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 1 – С.118 – 137.
41. Шраг І. Автобіографія. – С. 139.
42. Наулко В.І., Семко Д.М. Листи І.Л.Шрага до М.С.Грушевського // Вісник Київського славістичного університету. Серія: історія. – 2005. – Вип. № 23. – С. 238.

У ГЛИБЬ ВІКІВ

Євген Нозін

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ НЕОЛІТУ В ПОНИЗЗІ р. СЕЙМ

Упродовж серпня 2006 р. розвідувальним загоном Міжнародної Батуриної археологічної експедиції проводилися археологічні розвідки на прилеглих до смт Батурина територіях по правому та лівому берегах р. Сейм від с. Красне Бахмацького району до с. Долинське Сосницького району.

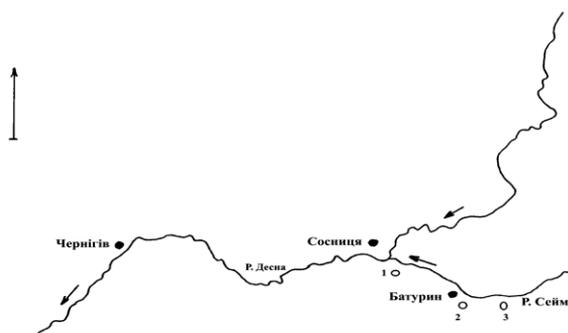
Головною метою розвідок був пошук нових пам'яток доби неоліту з добре збереженим, насиченим культурним шаром.

Окреслений регіон входить до міжріччя р. Десни та р. Сейму, який до останнього часу провідними українськими фахівцями вважався основним районом розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК) на теренах північно-східної України¹. Тут свого часу було відкрито і досить активно досліджувалось декілька неолітичних поселень: хут. Грушівки, поселення біля с. Лисогубівки і група поселень біля с. Погорілівки, поселення Мис Очкинський та інші, які надали цікаві матеріали та стали опорними пам'ятками для розробки хронології та етапів культурно-стадіального розвитку локальних варіантів КЯГК на українській території².

На жаль, останнім часом джерельна база з вивчення КЯГК у нашій країні практично не розширилась, а успіхи у вивченні цього культурно-історичного явища на сусідній території російськими колегами зумовили створення такої ситуації, коли більша частина ustalених у 70 – 80 роки ХХ ст. поглядів на історію розвитку неолітичних племен КЯГК нині потребує уточнення, перегляду та переосмислення³. Вирішення цих завдань потребує розширення джерельної бази шляхом пошуку нових, добре стратифікованих пам'яток, придатних для проведення широкомасштабних польових досліджень. Саме

така мета ставилася автором на початку розвідувальних робіт у пониззі р. Сейм.

У результаті проведених робіт було обстежено 4 вже відомі пам'ятки та відкрито 19 нових поселень IV–III тис. до н.е. – XVIII ст. Розглянемо матеріали трьох із них, які надали “чисті” неолітичні комплекси – два нововідкритих поселення: Митченки – III і Серікови Сосни та раніше відоме за матеріалами розвідок Ю.С.Виноградського,

Мал. 1. Мапа розташування пам'яток

- 1 - пос. Красна Гора;
- 2 - пос. Митченки III;
- 3 - пос. Серікови Сосни

0 12 24 36 км

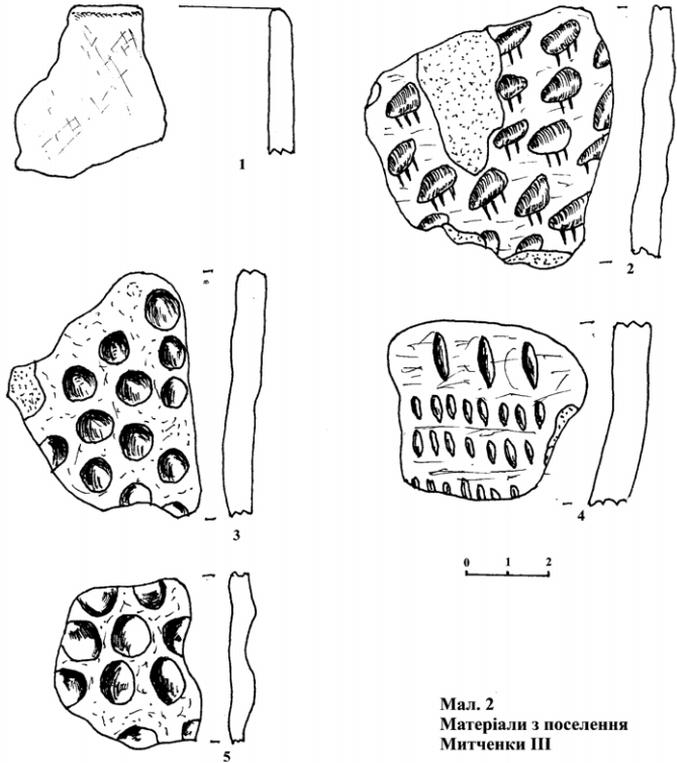
М.В. Восводського, С.С. Березанської, Д.Я. Телегіна, О. В. Шекуна, А.М. Обломського та В.І. Непріної поселення в урочищі Красна Гора біля с. Долинське Сосницького району⁴ (Мал. 1).

Поселення Митченки – III, с. Митченки Бахмацького району.

Розташоване на дюні в заплаві лівого берега р. Сейм за 1,7 км на північ від с. Митченки та за 0,5 км від лівого берега р. Сейм. З заходу та сходу дюна обмежена пересохлими старицями. Висота над заплавою – 2–2,5 м. Через дюну проходить польовий шлях, який веде до с. Митченки. Поверхня дюни задернована, подекуди є видуву та декілька старих ям, в яких був зафіксований культурний шар та зібраний підйомний матеріал – фрагменти ліпного посуду, крем'яні відщепи та відколи.

Уся знайдена кераміка належить до культури ямково-гребінцевої кераміки. Це фрагмент вінця від посудини з прямою горловиною та дещо скошеним зовнішнім краєм, доволі тонкостінний (0,5 см), виготовлений з тіста з домішками піску та дрібного кварцу, неорнаментований, жовто-коричневого кольору (Мал. 2; 1).

Фрагменти стінок виготовлені з рихлого тіста темно-сірого та жовто-коричневого кольору з домішками піску та рослинності, з внутрішнього боку мають сліди загладження травою, товщина від 0,4 до 0,8 см, орнаментовані ямковим орнаментом, ямки неглибокі (0,2 см), досить великого діаметра (0,5–0,7 см), нанесені вертикально (Мал. 2; 3, 5) та ямковим орнаментом, нанесеним під кутом у відступаючій манері паличкою, обмотаною шнуром (Мал. 2; 2). Один фрагмент стінки орнаментований на кольчастим орнаментом, згрупованим у горизонтальні рядки, з великих та дрібних наколів (Мал. 2; 4).

Мал. 2
Матеріали з поселення
Митченки III

Хронологічно знайдений матеріал можна зіставити з комплексами поселення Погорілівка-Вирчище та Волинцеве, які відносяться до раннього етапу КЯГК⁵.

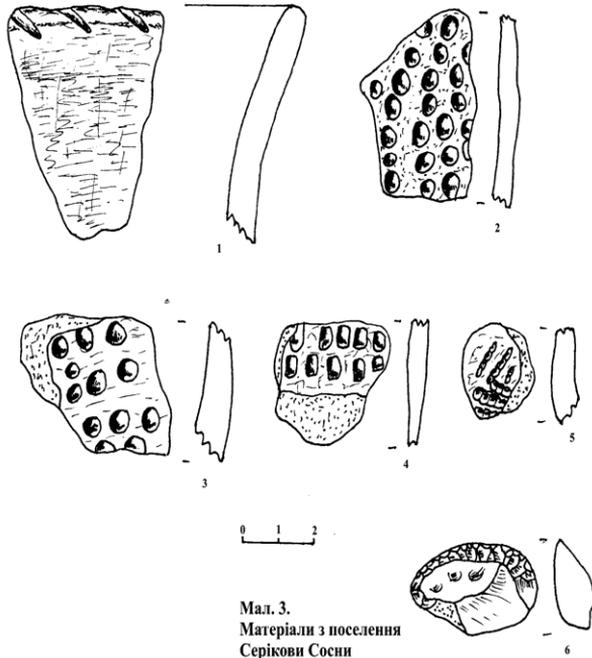
Крем'яні знаряддя при візуальному обстеженні пам'ятки не знайдені, зібрано лише кілька невеличких відщепів та дрібних відколів з кременю темно-сірого та коричневатого кольору.

Культурний шар, котрий, як згадувалося вище, прослідковувався у старих ямах, з яких, ймовірно, місцеве населення брало пісок для власних потреб, залягав під шаром світло-сірого супіску і являв собою темно-сірий плямистий супісок із включенням вугілля та білого піску потужністю 0,4–0,5 м. Саме в його осипах і була зібрана описана колекція. Матеріалів інших епох не знайдено, що, можливо, вказує на відносну “чистоту” культурного комплексу КЯГК, але це справа подальших, детальніших досліджень.

Поселення Серікови Сосни, с. Красне Бахмацького району.

Розташоване за 4 км на північний схід від східної околиці с. Красне в однойменному

урочищі, на великому (500 x 300 м) останці тераси лівого берега р. Сейм. Із західного, східного та південного боків оточене заболоченими старицями. Висота над заплавою – від 2,5 до 5 м. Засаджене сосновим лісом. До сучасного русла р. Сейм – 0,5 – 0,7 км у напрямку на північний схід та північний захід. Поверхня останця нерівна. Південно-східна та північно-західна частини його мисами видаються у заплаву та мають найвищі значення висоти порівняно з рештою площі останцю. Саме на цих підвищеннях і були зібрані артефакти: фрагменти ліпної кераміки, крем'яний скребок та декілька відщепів і дрібних відколів. Згідно з топографічними умовами, розташування знахідок було вирішено виділити на поселенні два пункти: пункт I – у

Мал. 3.
Матеріали з поселення
Серікови Сосни

південно-східній частині останця, пункт II – відповідно в північно-західній. Між ними лежить неглибока западина, в якій археологічний матеріал відсутній.

Пункт I займає площу приблизно 200 x 100 м. Тут на видувах зібраний підйомний матеріал, а саме: фрагмент вінця ліпної посудини, виготовленої з тіста коричневожовтого кольору з домішками рослинності, кровавику та піску. Товщина – 0,7 см. Вінце дещо відігнуте назовні, по верхньому краї орнаментоване роздовжними насічками (Мал. 3; 1), з внутрішнього боку – маловиразні сліди загладжування травою.

Фрагменти стінок ліпного посуду виготовлені з тіста з домішками рослинності, піску та товченого дрібного кварцу. Товщина стінок – від 0,4 до 0,8 см. З внутрішнього боку-сліди загладжування травою. Один з фрагментів походить від придонної частини посудини і має помітне потовщення донизу. Орнамент – ямковий (Мал 3; 2 – 3), ямки невеликого діаметру (0,4–0,5 см), доволі глибокі, нанесені вертикально; під прямокутні ямки, розташовані рядами (Мал 3; 4); гребінчастий, нанесений невеликим чотиризубчастим штампом, відбитки якого утворюють ялинкоподібну композицію (Мал 3; 5).

Крем'яний інвентар представлений невеликим скребком, виготовленим на відщепі з овальним робочим краєм, оформленим крутою однічною ретушшю (Мал 3; 6).

Представлений матеріал належить до раннього та розвинутого етапів культури ямково-гребінцевої кераміки, типу Волинцеве та Погорілівка-Плюшняк. Матеріал інших епох не зустрічається.

Пункт II, розташований на протилежному боці останця, на відстані 0,2 км від пункту I, займає площу приблизно 100 x 70 м. На видувах було знайдено декілька невеличких фрагментів стінок ліпного посуду, які за складом тіста можна віднести до доби неоліту, але сказати щось більше за відсутності інформативніших артефактів не видається можливим. Практично в одному місці, на невеликій площі, була зібрана чимала кількість крем'яних відколів та декілька відщепів. За такої концентрації матеріалу це місце можна було б вважати так званим “точком”, на якому оброблялась крем'яна сировина та виготовлялись знаряддя. На жаль, зібрати детальнішу інформацію на цьому пункті не вдалося з огляду на невелику кількість видувів. Більша ж частина території пункту II задернована.

За результатами проведеного обстеження можна сказати, що поселення Серікови Сосни містить у собі матеріали раннього та розвинутого етапів культури ямково-

гребінцевої кераміки доби неоліту, складається з двох пунктів, які, можливо, були окремими функціональними частинами одного поселення, але залишимо останнє слово за подальшими ґрунтовнішими дослідженнями, які планується провести найближчим часом.

Поселення Красна Гора.

Добре відоме за матеріалами згаданих дослідників, неодноразово, в різні роки обстежувалося ними, матеріали були опубліковані в різних фахових виданнях. Метою огляду цієї пам'ятки було з'ясування її нинішнього стану та можливості проведення на ній у майбутньому польових стаціонарних досліджень.

За топографічною ситуацією поселення Красна Гора дуже схоже на поселення Серікови Сосни. Воно займає територію високого (6–8 м над рівнем р. Сейм) останця, зарослого змішаним лісом (800 x 400 м). Поверхня останця не рівна, складається з декількох підвищень та низовин. Археологічний матеріал зустрічається тільки на двох підвищеннях – у південній та північній його частинах. Ці місця отримали відповідно маркування: пункт I та пункт II.

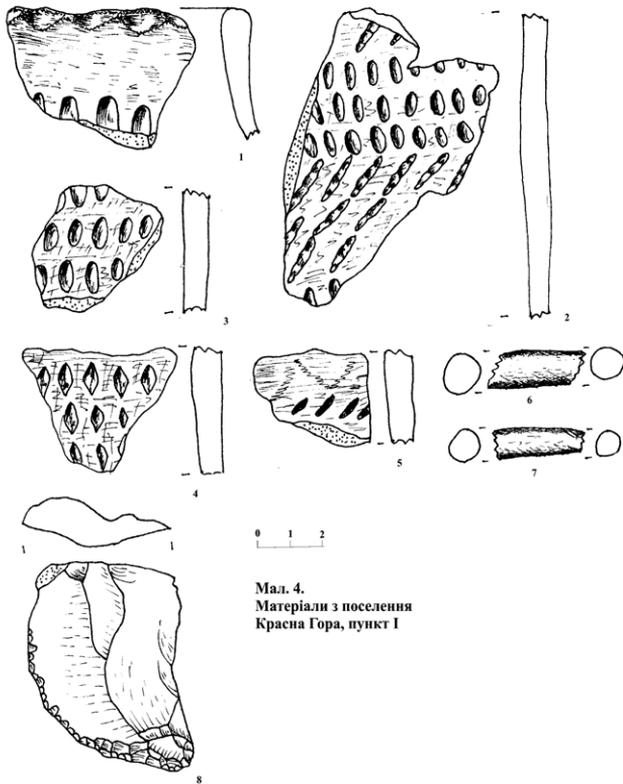
Пункт I займає невелике підвищення (100 x 100 м) в південній частині останця, слід думати, що певна частина поселення зруйнована р. Сейм, який підмиває в цьому місці берег. В береговому обриві протягом 50 м прослідковувався культурний шар потужністю 0,8 – 1 м, який складався з темно-сірого супіску з включенням вугілля, зверху перекритий шаром (0,2 – 0,3 м) світло-сірого ґрунту. На осипах було зібрано підйомний матеріал – фрагменти стінок ліпного посуду, глиняних штампів та крем'яний різак–скребло на масивному відщепі.

Кераміка виготовлена з тіста з домішками рослинності та піску, з внутрішньої сторони має сліди загладжування травою. Колір – темно-коричневий та темно-сірий. Товщина стінок – 0,5 – 0,6 см. Орнамент – ямковий (Мал. 4; 3), ромбовидний (Мал. 4; 4), ямково-гребінцевий (Мал. 4; 2) та у вигляді відбитків відступаючої лопатки (Мал. 4; 5). Глиняні штампи діаметром 0,7 – 1 см виготовлені з тіста з домішками піску, світло-коричневого кольору (Мал. 4; 6 – 7). Крем'яний різак–скребло виготовлений на масивному відщепі, має дугоподібний робочий край, оформлений крутою

однобічною ретушшю (Мал. 4; 8). Був знайдений також фрагмент вінця ліпної посудини темно-коричневого кольору, в тісті домішки шамоту та піску, орнаментований по верхньому краю заціпами, нижче – рядком ямок подовженої форми. Верхній край вінця трохи відігнутий назовні та має невеличке потовщення верхньої частини (Мал. 4; 1). Цей фрагмент посудини схожий на матеріали бондарихінської культури доби пізньої бронзи (XII–VIII ст. до н.е.)⁶.

Отриманий матеріал підтвердив датування пам'ятки В.І. Непріної добою раннього та розвинутого етапів розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки (середина IV – початок III тис. до н.е.)⁷.

Пункт II розташо-

Мал. 4.
Матеріали з поселення
Красна Гора, пункт I

ваний на протилежному, північному краю останця на відстані 250 м від берега р. Сейм, з напільного боку. Підвищення має округлу форму, його розміри 150 x 150 м.

На осипах старих окопів були зібрані фрагменти ліпної кераміки, яка мала гарний випал та добре заглажену поверхню, в тісті домішки кварцу та піску. Фрагмент вінця ліпної посудини червоного кольору, тонкостінний (0,4 см), верхня частина злегка відігнута назовні, орнаментований заціпами по верхньому краю, нижче яких розташований рядок невеликих ямок, відділений прокресленою лінією від ряду дрібніших ямок (Мал. 5; 1). Фрагменти стінок орнаментовані відбитками лопатки, нанесеними у відступаючій манері (Мал. 5; 2 – 3), вертикальними відбитками подовженої овальної форми (Мал. 5; 4) та відбитками дрібних наколів, які утворюють певну геометричну композицію (Мал. 5; 5). За всіма ознаками подібний посуд належить до раннього та середнього етапу середньодніпровської культури (XXVI – XVIII ст. до н.е.)⁸.

Таким чином, ретельне обстеження урочища Красна Гора показало, що на останці існувало два різночасових поселення: пункт I – з матеріалами ямково-гребінцевої кераміки доби неоліту і бондарихінської культури пізньої бронзи та пункт II – з матеріалами раннього та розвинутого етапів середньодніпровської культури. Пункт I досить активно руйнується річкою. За стратиграфічними умовами, потужністю культурного шару та відносною “чистотою” комплексу матеріалів неолітичного часу він може надати цінну інформацію при проведенні подальших стаціонарних польових досліджень.

Матеріали з описаних поселень свідчать про наявність у пониззі р. Сейм ряду пам'яток неолітичного часу з потужним культурним шаром, який містить у собі доволі яскравий матеріал. Це вказує на, так би мовити, “джерельний потенціал” регіону для проведення подальших розвідувальних робіт, які мають стати прологом до ґрунтового та поглибленого вивчення неолітичних пам'яток у міжріччі р. Десни та р. Сейму.

Джерела та література:

1. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 117–120.
2. Неприна В.И. Там само. – С. 53–77.
3. Энгватова А.В. Хронология эпохи неолита Волго-Окского междуречья // Тверской археологический сборник. – Вып. 3. – Тверь, 1998. – С. 238–246.
4. Вискалин А.В. Пути неолитизации Волго-Камья (к постановке вопроса) // Тверской археологический сборник. – Вып. 5. – Тверь, 2002. – С. 274–283.
5. Ошибкина С.В. О раннем неолите в лесной зоне // Тверской археологический сборник. – Вып. 6. – Т. 1. – Тверь, 2006. – С. 248–252.
6. Неприна В.И. Отчет о разведке по Десне и Сейму в 1969 г. // Архив ИА НАН України. – Ф. 1969/35.
7. Неприна В.И. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. – 1982. – № 41. – С. 5–8.
8. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – Археология СССР в 20-ти томах. – М., Наука, 1987. – С. 116–117.
9. Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – К., Наукова думка, 1986. – С. 167–168.
10. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – Археология СССР в 20-ти томах. – М., Наука, 1987. – С. 38–40.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ (XI – XIII ст.)

Кочівники активно переймали культуру сусідніх країн: побутові звичаї, деталі одягу, предмети побуту, окремі слова, що приходили в степ разом із запозиченими предметами. Так, у половецькому словнику є слова «хата», «піч», «горшок» тощо. Вважається, що руські жінки, потрапляючи в степ, на зиму переходили з юрт у хати, де готували їжу в печах-кам'янках або ліпили їх із глини на каркасах.

Зі Сходу і Візантії до половців надходили розкішні тканини, але одяг вони шили за

своєю степовою модою: з коштовного краму кроїлися сорочки і каптани прийнятих зразків, штани, як правило, були шкіряними. Від візантійців половці запозичили розкішні нашивки на рукавах – «клави», які носили аристократи. Таку ж роль вони відігравали і в половецькому суспільстві: більшість чоловічих і жіночих статуй мали «клави» на рукавах.

Спостерігався і зворотний вплив – половців на сусідів. Вони запозичили розкішний половецький одяг, його носили придворні. Проникала сюди і зброя – шаблі, луки, сідла, окремі форми стремен.

Мова

Про половецьку мову ми знаємо з половецького словника, який містить, за різними підрахунками, до 2 тисяч слів. Постійне спілкування половців з Руссю привело до взаємозбагачення обох мов. У половців і на Русі було немало людей, які знали мови один одного. Матері і няньки руських княжат та боярських дітей нерідко були половчанками: вони співали дітям половецькі пісні, говорили з ними рідною мовою. Такі діти виростили двомовними. Так було і з простими людьми, які мешкали в усіх прикордонних зі степом князівствах. У половецьких кочів'ях жили тисячі русичів: жони, раби, полонені воїни, а в середині XII ст. тут з'явилися поселення руських «бродників», які, безумовно, теж були двомовними. Крім того, в прикордонних регіонах мешкало немало спеціальних перекладачів, про яких згадується у «Слові», де їх названо «поганими толковинами», тобто перекладачами-іновірцями.

Г.Федоров-Давидов вважає, що підтвердження тези про існування значного половецького населення, яке було раніше кочовим, у золотоординських містах стали письмові джерела кипчацькою мовою. Тюрки Поволжя й Уралу говорили мовою, яка включала немало гузьких елементів і складалася на кипчацько-гузькій основі. То була особлива літературна мова Золотої Орди, відмінна від чигатайської мови, котра домінувала в Середній Азії. Кипчацька літературна мова відрізнялася від розмовної, якою говорили в золотоординських містах Поволжя, великою кількістю гузьких елементів. У формування літературної мови Золотої Орди значний вклад внесли діячі культури з міст у низинах Сир-Дар'ї. Певні елементи середньоазійського тюркського мовлення були принесені вихідцями з Хорезма, що відіграв у Золотій Орді важливу роль. Від переписувачів-бахші, які були зазвичай уйгурами, в цю літературну мову потрапило немало уйгурських слів. У цілому літературна мова міст Золотої Орди склалася на кипчацькій основі. Відомо, що офіційні папери писалися різними мовами, але джерела свідчать, що серед мов Золотої Орди, які вживалися на державному рівні, була і кипчацька [1].

Половецький словник

Визначною пам'яткою цілком налагоджених відносин кримських міст з Половецьким степом вважається знаменитий Половецький словник (Codex Cumanicus), складений невідомим автором. У першій його частині два списки слів. Один складається із 1560 слів, розміщених за латинським алфавітом у трьох стовпчиках: латинською, персидською і половецькою мовами. У другому списку 1180 слів, які складені у смислові групи. В кожній із них від 4 до 90 слів. В основному вони відображають інтереси й потреби купців та ремісників, які проживали в приморських містах. Там трапляються такі слова, як базар, торгівля, продавець, уплата, борг, ціна, монета, міняла, чорнило, бумага, найменування предметів торгівлі, назви тканин різних сортів, східних прянощів, парфумів, дорогоцінних каменів, нарешті рабів. Групи слів відображають заняття ремеслами: будівельним, швейцьким, а також називають такі професії, як лікар, хірург, художник, трактирник, м'ясник і т.п. Крім того, окремі групи слів дають нам загальні поняття, необхідні при характеристиці людини (розумний, красивий, знатний, щедрий), міста (рів, міст, вулиця, будинок), природи (гора, море, долина, трава), номенклатури половецького суспільства.

Друга частина Словника починається половецько-німецьким словником і є набором слів та фраз різноманітного значення. Там же розміщені граматичні замітки з половецької мови, половецькі загадки і християнські тексти половецькою мовою та латино-половецькі білінгви (двомовні вирази).

Рукопис Словника зберігається у бібліотеці св. Марка у Венеції. Датується він 1303 р.

Словник охоплює різні питання життя і побуту кримського міста і половецького суспільства. Вчені схилиються до думки, що Словник не можна вважати «зрізом» з вузького відрізка часу. Є всі підстави вважати його характерним не тільки для всього XIII, але й XII ст. Дані Словника про ремесла належать до міських кримських ремесел, а про власне половецькі виробничі навички нам дають уявлення окремі види і типи речей (зброя, прикраси), які знаходять у похованнях, а також кам'яні статуї.

Релігія

Панівною формою релігії у половців був культ предків. Про це свідчать широко розповсюджені надгробні кам'яні статуї, а також святилища. Французький монах-мініорит Рубрук, посланий французьким королем Людовиком IX Святим, свідчить: «Комани (половці. – В.М.) насипають великий курган над померлими, ставлять зверху статую, повернуту обличчям на схід, яка держить в руках перед пупком чашу» [2]. Еріх Лясота, автор пізнього середньовіччя, у своїх спогадах щодо статуй на степових курганах писав: «Далі пройшли ми сім маяків, висічене з каменю зображення числом 20, які ставили на курганах чи могилах на татарському березі... П'ятого липня спустилися верхом через незаселені дикі степи... проїхавши 5 миль, побачили на одному кургані чи могилі маяк, тобто поставлену на ньому статую чоловіка» [3].

Стіни святилища складали з плитняка і так міцно, що нижні «вінці» багатьох з них достояли до наших днів. Інколи по периметру святилища ставилися невеличкі фігури тварин, які повинні були супроводжувати предка в побуті і на полюванні: коня, верблюда, барана, кабана, ведмедя. Очевидно, виготовленню їх не надавалося особливого значення (не виключено, що вони були зроблені з дерева і не дійшли до нас), оскільки робилися абияк, лише б нагадували фігурки тварин.

Г.Сумароков у своїх публікаціях у зв'язку з 800-річчям написання «Слова о полку Ігоревім» писав, що в 1185 р. князь Ігор, йдучи степом на вежі Кончака, а потім тікаючи з полону, зустрічав нібито багато тварин і птахів (вовків, лисиць, орлів, ворон, лебедів, сорок, галок, солов'їв). Однак ці рядки «Слова...» слід сприймати не в прямому, а переносному значенні. Насправді це половецькі орди, які мали відповідних тотемів – тварин [4]. Дослідник вважав, що половецькі прапори також зображали тотемів-тварин. Справді, в Радзивілівському літописі на малюнку-графіті половці тримають стяги у вигляді вузьких довгих трикутних прапорів. С.Плетньова пише, що говорити про таку силу і живучість тотемних уявлень у половців у кінці XII ст. навряд чи правомірно [5]. Разом з тим вона вважає, що, незважаючи на фактичну відсутність у половців давніших проявів язичницької релігії, елементи їх релігійних уявлень були язичництвом.

Водночас вчені доводять, що тісне спілкування із сусідніми християнськими державами (Візантією, Руссю, Болгарією, Грузією, Угорщиною) і мусульманськими (Азербайджаном, Волзькою Болгарією, середньоазіатськими державами) привело до проникнення обох релігій у Половецький степ. Конкретних прикладів прийняття половцями мусульманства в літописах не збереглося, зате добре відомо, що ця релігія стала панівною в кипчаків, які залишилися в Середній Азії. Східноєвропейські половці, природно, перебували під сильним впливом християнських країн, у першу чергу Русі. Монахи Києво-Печерської лаври залишили спогади про перехід половців у християнство цілими ордами. Як правило, це відбувалося в часи небезпеки і важких обставин, до яких перш за все належав стрімкий наступ монголо-татар на руські землі після 1223 р. У літописах нерідко зустрічаються імена половців: Василь, Гаврилко, Юрій та інші, що свідчить про їх хрещення.

Приймаючи нову віру, половці не відмовлялися від давніх звичаїв. У своїх «записках» Рубрук, розповідаючи про куманські поховальні обряди, зазначає, що померлий був хрещений. Що стосується половців-куманів, які відкочували від угорського прикордоння, то вони вже через покоління почали переходити в католицизм. Кочівники охоче приймали християнство, але, судячи з їхніх імен, продовжували шанувати і своїх богів та свої святині.

Шамани

Вони були специфічним прошарком половецького суспільства. Шаманів половці називали «кам», звідки і пішло слово «камлання». Основними функціями шаманів було ворожіння (повіщення майбутнього) і лікування (зцілення), засноване на

безпосередньому спілкуванні з добрими і злими духами. Факт існування шаманів свідчить про те, що світ навколо, як вважали половці, був заповнений найрізноманітнішими «таємничими силами», з якими міг спілкуватися лише обраний. Він просив у них допомоги чи відганяв їх від хворої людини. Є всі підстави вважати, що вірування половців мало чим відрізнялися від язичницьких уявлень усіх кочівників. Археологи переконливо засвідчують особливості поховального культу, культу предків і перехід останнього у своєрідний культ предків-вождів.

Поховальний культ належить до давніх форм релігії. Незважаючи на те, що способи спілкування з померлими залежали, як правило, від віку, статі, суспільного становища, половецький поховальний обряд відрізнявся цілком визначеними рисами, які дають підстави говорити про зв'язані з поховальними ритуалами віруваннями. Після виконання поховального обряду могилу засипають і над нею зводять земляний або кам'яний курган. Рубрук про таке поховання писав: «Комани насипають великий пагорб над померлим... Я бачив одного недавно померлого, біля нього вони повісили на високих жердинах 16 кінських шкір, по чотири з кожної сторони світу; вони поставили перед ним для пиття кумис, для їжі м'ясо, хоча й казали про нього, що він був охрещений...» [6].

Суть поховальних обрядів нерідко видозмінювалася, але основним для половців було те, що у кожної людини є душа. Вона після смерті потребує такого ж оточення, яке було в людини за її життя. Тому в могилах знаходили багато речей, бо потойбічний світ уявлявся половцям продовженням існуючого. На їхню думку, душа предка набувала особливих можливостей і сили, щоб допомагати людям, які приносять їй пожертвування. Такі переконання були характерні для народів, у яких панівною формою релігії був культ предків.

Шамани всіляко підтримували культ предків як головний компонент їх релігійних уявлень. Камінні статуї замовляли багаті, а бідні обмежувалися виготовленими із повсті зображеннями предків, які розміщали в юрті. Зустрічалися і дерев'яні статуетки. С.Плетньова вважає, що західна гілка половців, яка не ставила кам'яних ідолів, користувалася саме такими повстяними, «рухомішими» статуетками. Святилища з кам'яними статуями ставилися просто неба у доступних для всіх і видних здалека місцях. Усі перехожі мали поклонитися їм і приносити певне жертвування.

Обряд поховання

Курган насипався з каміння чи обкладався ним, померлих клали на спину головами на схід, поряд з ними (частіше зліва), теж головами на схід, поміщали цілі туші коней або опудала, але з відчленованими по коліна ногами. Хоронили з почестями як чоловіків, так і жінок, ставили їм поминальні храми зі статуями. Цей кипчацький обряд в приаральських і заволзьких степах почав нівелюватися в морі чужих звичаїв: кам'яні насипи стали замінити простими земляними, а замість цілого коня все частіше почали з'являтися опудала, мінялася й орієнтовка – головами на захід клали спочатку коней, а потім і покійників. У цілому поховальний обряд свідчить, як і антропологічні дані, про постійне змішання різних етносів і племен. Процес цей особливо посилювався після приходу вже перемішаних з іншими племенами кипчакських орд у південноруські степи. Залишалася незмінною лише одна етнографічна ознака – спорудження святилищ, присвячених культу чоловічих і жіночих предків. Принесений з глибини Кимакського каганату цей звичай отримав подальший розвиток у південноруських степах.

Археологічні й антропологічні дослідження дають підстави вже зараз говорити про те, що кипчацькі та кимакські орди дуже швидко, через одне, два покоління, ставали народом зі зміненими фізичними даними і частково культурними традиціями. Вони начебто нівелювалися зі всіма етнічними угрупованнями, що проживали до них у степах.

У більшості чоловічих поховань поряд з покійником клали коня зі зброєю і зброєю. Зазвичай до нас дійшли лише металеві частини цих предметів: залізні вудила, стремена, підпружні пряжки, залізні наконечники стріл, шабельні клинки. Крім того, майже у кожному похованні містяться невеликі залізні ножики й кресало. Усі названі предмети характерні однаковими розмірами і формою. Така стандартизація спостерігається по всій степовій території аж до Уралу.

Крім залізних речей, у похованнях степовиків знаходять залишки берестяних і шкіряних сагайдаків (останні із залізними «дужками»), кістяні накладки, накладки-петлі для берестяних сагайдаків, кістяні накладки на лук і кістяні «петлі» для кінських пуг.

Для всіх цих речей і окремих деталей характерна також одноманітність. Ретельна обробка предметів (зокрема шліфування поверхні кості) дає підстави думати, що вони виготовлялися спеціалістами.

У степових жіночих похованнях трапляються різноманітні прикраси. Можливо, що частина їх привозилася з сусідніх країн, однак половчанки носили своєрідний головний убір, характерні сережки і нагрудні прикраси. Вони не відомі ні на Русі, ні в Грузії, ні у Візантії, ні в кримських містах. Очевидно, їх виготовляли степові майстри-ювеліри.

Заслужує на увагу, що ряд вчених, у тому числі Л.Гумільов, А.Нікітін та інші, вважають, що для половців було характерне «степове християнство», представлене несторіанством, до того ж із сильними елементами містики. А.Нікітін наголошує на популярності несторіанства серед кочових народів. На відміну від ортодоксального християнства, західного і східного, послідовники вчення Несторія, осудженого Єфеським собором у 431 р., мало значення надавали обрядовій стороні релігії. Обов'язкові були лише акти хрещення і причащення, тому в ритуалах і символіці несторіан важливу роль відігравав священний посуд, як правило, чаша, зображення якої можна побачити на скелях Азії, від Каспія до Тихого океану. Несторіани не були іконоборцями, однак не вважали потрібним шанування ікон, а тим більше хреста, який був знаряддям катування і страти перших християн. Звідси відпадала необхідність у спеціальних храмах та урочистій обрядовості служб. Не визнаючи церковну ієрархію як інститут церкви, вони обмежувалися тільки священниками, завданням яких була лише проповідь, повчання і здійснення двох головних обрядів – хрещення і причащення.

Несторіанство найкраще підходило для кочівників, бо вписувалося в їхній повсякденний побут. Саме вчення передавалося у вигляді книг і згорток, що передбачало поширення грамотності серед послідовників Несторія. В основі вчення лежить теза про те, що Ісус був не богом, як проголошувала церква, а людиною, наповненою божественною волею і благодаттю. Несторіанство, з одного боку, відкривало шлях різним містичним вченням про Всесвіт і людину, в тому числі і маникеїзму, а з іншого – могло розглядатися як повернення до першооснов християнства, життя перших християнських общин.

Єресь Несторія була проклята на вселенських соборах і засуджувалася церквою, бо відмовляла Ісусу в божественній природі і вважала Марію не Богородицею, а «людинородицею». Послідовники ересіарха зводили хулу на Бога, і монах-літописець був по-своєму правий, називаючи половців (якщо вони були несторіанами) «ворогами Бога» і церкви [7].

Така релігія, проста і зрозуміла, знаходила живий відгук у душах кочівників. Дослідники намагалися знайти джерельні докази християнства половців, але їх пошуки не увінчалися успіхом. Втім, окремі з них, у тому числі А.Нікітін, вважають, що суттєвим доказом є те, що в руках кам'яні баби тримають посуд, згортки чи прямокутники книг. Посудина повинна нагадувати про евхаристію («чаша Грааля»), книга або згорток – про вчення. В цьому, вважають автори, кам'яні баби надзвичайно схожі з католицькими надгробниками Західної Європи епохи середньовіччя, на яких художники зображали померлих у парадному одязі, вкладаючи в їх руки євангеліє або молитовник.

Про християнство половців писав авторитетний арабський мандрівник першої половини XIV ст. Ібн-Баттута, який стверджував, що «кипчаки – православної віри». Якої саме і що сповідували, а що відкидали – знаменитого мандрівника не цікавило. Половці, названі кипчаками, були на той час складовою частиною Золотої Орди. Її правителі незабаром прийняли мусульманство, на думку А.Нікітіна, з політичних міркувань, тоді як основна маса кочових половців до середини XV ст. продовжувала сповідувати несторіанство [8].

Одяг

Половці мали пристрасть до багатого одягу, який користувався великим попитом у королівських та імператорських дворах Угорщини, Візантії та інших країн. У курганах знаходять золототкані каптани з вишитими зображеннями архангелів і давньоруськими написами. Металеві частини каптанів інкрустувалися скляними вставками київського походження. Багатий одяг князів переважно дарувався ханам при укладанні мирних угод. Заможні половці носили високі шкіряні чоботи, краї яких досягали середини бедра.

Основною частиною головного убору жінок були «роги», зроблені зі срібних

випуклих штампованих півкілець, нашитих на повстяні валики. Переважна більшість кам'яних жіночих статуй зображалася саме з такими «рогами». Інколи ці роговидні прикраси використовувалися як нагрудні. Крім них, половецькі жінки носили і складніші нагрудні підвіски, що відігравали роль амулетів. Вони дуже поширені на жіночих кам'яних статуях.

Особливою оригінальністю відзначалися, видно, дуже модні в степах, срібні сережки з дутими біконічними або «рогатими» (з шипами) підвісками. Їх носили не тільки половчанки, але й чорноклобуцькі жінки. Інколи разом з жінками вони проникали й на Русь, бо відмовлятися від улюблених прикрас жони-половчанки не хотіли.

Поширеними у кочівників були вилиті зі світлої бронзи дзеркала - відшліфовані з одного боку диски з петлею на звороті. Носили їх жінки в шкіряних чи матерчатих гаманцях на поясі. На Русі в той час дзеркалами взагалі не користувалися. Ця чисто східна річ була розповсюджена в степах з давнини. Багато дзеркал в середині століття надходило з Китаю та Ірану. Зворотна поверхня їх прикрашена складними візерунками – рослин, тварин, драконів і т.п. Половецьке виробництво дзеркал стало продовженням хазарського, а продовжували його потомки хазарських ливарників, які залишалися жити в Саксині, Білій Вежі, містечках на Донці. Правда, вони вже не робили копій із східних зразків. Дзеркала були прості, на зворотному боці, крім масивної петлі в центрі, виділявся бортик, а інколи два перехресні біля петлі валики, що утворювали хрестовидний знак. Таким чином, речі обряду поховання свідчать, що в половецькому суспільстві існували свої ремісники.

Побут

Монахи Плато Карпіні і Вільгельм Рубрук побували у євразійських степах у XIII ст. після завоювання їх монголами. У своїх записах-звітах вони детально описали побут монголо-татар, який мало чим відрізнявся від побуту інших кочівників, а тому їхні дані правомірно використати і при характеристиці половецьких осель. Плато Карпіні був лаконічнішим, тому С.Плетньова наводить у своїй монографії його повідомлення: «Ставки (юрти) у них круглі, виготовлені на зразок палатки і зроблені з пруття і тонких палиць. Зверху ж посередині ставки є кругле вікно, звідки потрапляє світло, а також для виходу диму, тому що всередині у них завжди розведений вогонь. Стіни, дах і двері повстяні. Деякі ставки великі, а деякі невеликі, відповідно достатку людей. Деякі швидко розбираються і ремонтуються, переносяться на в'ючних тваринах, інші ж можуть розбиратися, але перевозяться на возах. Для менших при перевезенні на возах достатньо одного бика, для великих – три, чотири і навіть більше, відповідно до величини воза» [9]. Таким чином, кочівники користувалися двома типами юрт – одні ставилися на вози, інші – стаціонарні – на землю.

У юртах мешкали також і городяни. Аль-Гарнаті писав, що в Саксині житлами були величезні «палатки». Природно, чим стаціонарнішими ставали зимові становища, тим більше з'являлося в степу веж із наземними юртами. Саме такі юрти були в становищі хана Кончака, який привіз туди Ігоря в 1185 р. Князя посадили в одну з них. Виходячи з житла, він «підіймав стіну і вилазив», що свідчить про те, що жив він у юрті з повстяними стінами, які легко можна було підняти. Як відомо, Ігор перебував у полоні навесні і влітку, однак становище було повне стаціонарних веж. Автор повідомляє про втечу князя «через вежі» – через усе велике становище, що тягнулося по обидва береги Тори до берега Донця [10]. Половцям було знайоме і житло з глинобитними стінами. Як свідчать дослідники, таке зимовище було у Білій Вежі. Нерозбірні будинки зводилися кочівниками вже на третій (напівосілій) стадії кочування.

Появу у половців глинобитних помешкань пояснюють тим, що хазарське населення міста після того, як його залишили русичі, зосталося там проживати і навіть займатися певними ремеслами в цьому поселенні, оточеному до останнього десятиліття XII ст. з усіх боків кочів'ями. Такі ремісничі селища з'являлися у степах і заселялися спочатку етнічно іншим населенням (залишки переможених і завойованих народів). Саме їх вплив нерідко викликав перші кроки кочівників до осілости, бо там залишалися на літо бідніші верстви угруповань, які не мали можливості кочувати.

Закони звичасового права

Арабський автор Ібн-Баттута писав про половців: «...у їхньої худоби нема ні пастуха, ні сторожів через сувору відповідальність за крадіжку. Закон же їх з цього приводу такий: той, у кого знайдуть украденого коня, повинен повернути його господарю і разом з тим віддати йому 9 таких коней, а якщо він не в змозі зробити це, то відбирають за це у нього дітей його, а якщо в нього немає дітей, то його самого заріжуть» [11]. У тваринницькому господарстві при численних стадах цей жорстокий закон був просто необхідний степнякам. Однак, як пишуть дослідники, він не виключав розбійницького звичаю «баранти» – захоплення стада із сусіднього кочів'я (по суті, масової крадіжки). З «барантою» боролися силою і владою могутнього хана, під «руку» якого охоче йшли степові угруповання, сприяючи утворенню в степах нових об'єднань.

Вчені вважають, що культ шанованого предка у половців був поєднанням трьох первинних уявлень: «ідеї душі померлого, тотемічного прародителя і сімейно-родового покровителя» [12]. С.Плетньова зазначає, що перша і остання ідеї доволі чітко виділяються при дослідженні кам'яних статуй, але «тотемного предка» зовсім не видно в цьому джерелі, хоча уявлення про нього були дуже сильні і живучі в тюркомовному середовищі. Справа в тому, що згідно з давньою тюркською легендою прародителькою всіх тюрків була вовчиця. Звідси ми бачимо прямий зв'язок хана Боняка з вовками-покровителями - давніми тотемами роду. Перед боєм він спілкувався з вовками. Такі уявлення панували у кінці XI ст. – під час становлення класового суспільства у половців. У кінці XII ст. у них було вже достатньо розвинуте феодальне суспільство. Тому ідея «сімейно-родового предка» на цей час фактично стала основною в культурі предків, який переродився в культ вождів-предків. Тотемний предок відійшов у легендарну давнину.

Предмети побуту і прикрас

У половецьких курганах археологи знаходять бронзові котли із залізними ручками, шкіряні сумки з риболовними гачками. Часто зустрічаються скляні і срібні виті браслети, візантійські амфори, візантійська і сицилійська парча.

Заслугують на увагу предмети побуту, виявлені під час дослідження половецького комплексу Чингульського кургану на Запоріжжі.

Чаша срібна з позолотою. Мала півсферичну форму, дутий кінцевий піддон та ручку-кільце, прикриту на рівні вінець платівкою-трилистником, прикрашеним гравіруванням. Була поділена на шість клинів, обведених арочним фризом з хвилястих стеблин. Клини з зображенням людини на повний зріст чергуються зі стилізованими деревами життя. Зображення людей не повторюються. Усі вони в довгому вбранні і головних уборах, з однією опущеною рукою та піднятою вгору другою. У руках зображені якісь предмети. Вінець прикрашений фризом з пальметок у серцеподібному оточенні. Зображення виконані тонкими протиснутими іззовні лініями. На дні чаші ззовні надрапані дві паралельні лінії – родова тогма (знак) кипчаків. Висота чаші близько 10, діаметр дна – 4 см.

Курильниця срібна з позолотою. Виготовлена у формі півсферичної чаші на високому конічному піддоні, закрита півсферичною притертою кришкою. Кришка прикрашена кулястим навершям, увінчаним чотирипелюстковою квіткою з бутоном. Ажурна куля утворена складним переплетінням рослинних пагінців і кріпилась до кришки розширеною основою за допомогою чотирьох заклепок. Уся зовнішня поверхня посудини у закритому вигляді позолочена. Піддон, чаша та кришка вкриті ззовні горизонтальними фризами зі складним орнаментом у формі рослинних пагінців, що переплітаються. Ніжка піддона поєднувалася з внутрішнім простором чаші за допомогою бронзової ручки. Денце чаші мало отвір. Рурка піднімалася на кілька сантиметрів над дном чаші. Вона увінчана шишкою пінії, що піднімається над краєм вінець чаші. До шишки тягнеться м'ясистим язиком лев, срібний з позолотою та інкрустованими камінцями-очима. Задніми лапами лев опирається на конічну основу рурки, а передніми – ледве не сягає її верхнього краю. Довгий хвіст опоясує лев'яче тіло знизу. Всередині чаші зображені вовк, грифон, бик та орел зі змією у дзьобі. Поверхня медальйона позолочена. Усі тварини передані у русі. Загальна висота посудини – 31 см, діаметр чаші – 15,8 см, діаметр кришки по чаші – 8,5 см.

Кресало. Залізне, вузького овалу з прорізом, двозлезове. Довжина кресала 12 см, прорізу – 6,5 см, ширина – 3 см, прорізу – 0,8 см.

Жезл. Золотий витий стрижень. Квадратний у перетині в центральній частині і круглий на потоншених кінцях, загорнутих у невеликі петлі. На одній з граней помітний шов проковки. Довжина стрижня 42 см, максимальна товщина 1x1 см, вага 188 г.

Золоті персні

Перший мав плоску в перетині дужку, запаяну з двох частин і декоровану різьбленим геометричним орнаментом та восьмигранний щиток-кошик, що з'єднувався до дужки і в якій був вправлений гранчастий камінь темно-вишневого кольору. Камінь кріпився за допомогою розклепаних країв щитка, які напливали на бічні грані самоцвіту. Висота персня – 2,8 см, діаметр дужки – 2,2, висота щитка – 0,7, довжина – 2,3, ширина 0,7–1,5 см.

Другий перстень мав округлу в перетині дужку та пірамідальний, основою до дужки, щиток, верхина якого увінчана прозорим самоцвітом бузкового кольору, вправлений у відповідний паз на верхечку щитка. Лінії з'єднання дужки з щитком позначені пуансоном. Висота персня – 2,5 см, діаметр дужки – 2,3 см, сторона основи – 1,5 см, висота щитка – 0,8 см.

Золотий ланцюг. Сплетений з дротинок, запаяних на кінцях, де в плетиві було зроблено по круглому отвору довжиною 30 см, діаметром 0,3 см, діаметр отворів – 1,5 мм. Ланцюг служив шийною гривною.

Шовковий ремінь. Мав ширину 1,5 см і був декорований з інтервалом у 2 см срібним фігурним окуттям. Окуття мали три півсферичні розширення з потрійними рельєфними валиками між ними. Середнє розширення мало наскрізний отвір по центру. Задня планка окуття плоска. Окуття кріпилося до стрічки ремня двома заклепками. На окутті від пряжки на спеціальному вушці висіло рухоме срібне кільце. Довжина окуттів – 2 см, ширина – 0,5, діаметр кільця – 1 см. Наконечник ремня виготовлений з вузької срібної платівки, перегнутої на дві рівні половини, стулені одна до одної. В основі наконечника зроблено неглибокий виріз півколом, а стулені половини платівок були скріплені трьома заклепками - дві в основі і третя посередині. Зовні заклепки увінчані кулястими голівками. Довжина наконечника – 8, ширина – 1,3 см. Голівка пряжки складається зі щитка та фігурної рамки приймача. Щиток зроблений подібно до наконечника, тобто із зігнутої навпіл вузької срібної платівки з пазами для рамки-приймача й дуговидною виїмкою в основі. Щиток кріпився до ремня за допомогою п'яти заклепок: по дві на кутах і одна посередині. Кутові заклепки прикрашені кулястими потовщеннями, а центральна – срібною з позолотою розеткою у вигляді розкритої квітки. Довжина щитка – 11 см, ширина – 1,4 см. Срібна рамка-приймач лірovidної форми з рухомим язичком мала фігурну передню планку з півсферичними виступами на кутах і посередині та рельєфними валиками між ними. Довжина приймача – 2, ширина 2,7 см. Рамка поєднувалася з приймачем за допомогою стрижня-шарніра, на якому був зафіксований і язичок пряжки.

Нагрудний ланцюг. Сплетений з товстих дротинок. Кінці ланцюга сховані у рурчасті втулки, срібні з позолотою, закриті з торців такими ж пластинками. У пластинки впаяні стрижні з петлями, вправленими у глухе кільце, тобто ланцюг був замкнутий наглухо і вдягався через голову. Втулки були прикрашені на торцях обідками-косицями з плетених дротинок. Діаметр ланцюга у перетині – 1 см, діаметр замкнутого ланцюга – 35 см, довжина втулок – 4 см, діаметр – 1,3 см, діаметр з'єднуючого кільця – 1,5 см [13].

Скульптура

Дослідники вважають, що скульптура середньовікових кочівників у Східній Європі, більша частина якої є половецькою, складається з тисяч екземплярів. Статуї зберігаються в музеях України, Росії, окремі екземпляри знаходяться в степу. Зрозуміло, що це тільки незначна частина усіх статуй, які ставили в степу кочівники. Знищувати їх почали монголо-татари, про що свідчать поховання XIII–XIV ст., в яких нерідко виявлялися розбиті статуї. У масових масштабах знищення статуй продовжилося, коли степ почали заселяти росіяни і українці – тоді ними користувалися як будівельним матеріалом.

Половецькі статуї відзначаються високою якістю різьби, моделюванням людської фігури і окремих її частин. Скульптури були різних видів: стоячі, сидячі, поясні, зображені з руками і без рук, з фоном і без нього. Кількість жіночих статуй переважала, що свідчить про високе становище жінки в половецькому суспільстві. Час розквіту скульптури припадає на другу половину XII ст. На початок XIII ст. традиція виготовлення і встановлення кам'яних статуй над могилами половецької знаті минула. Існували вони, головним чином, у дніпровському степовому Лівобережжі, західна вітка

половців кам'яних ідолів не ставила, їх заміняли невеликі повстані статуетки.

Статуї мали для половців велике сакральне значення. Їх шанували як богів, поклонялися їм і приносили жертви. Про це образно писав азербайджанський поет XII ст. Нізамі, дружина якого була половчанкою.

*И перед идолом гнётся кипчаков спина...
Всадник медлит перед ним и, коня придерживав,
Он стрелу, наклоняясь, вонзает меж трав.
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставит овцу перед идолом надо.*

(Нізамі)

Виготовлення скульптур займало багато часу і сил майстра. Спочатку потрібно було знайти камінь певної величини. Потім він розмічав його, враховуючи майбутні пропорції статуї. Сьогодні вони здаються нам дещо вкороченими нижньою частиною, причиною чого дехто з дослідників схильний вважати недостатню кваліфікацію скульпторів. Однак така диспропорція, що повторюється навіть у найдосконаліших скульптурах, свідчить про те, що всі вони ставилися на постаментах, до того ж на високих місцях. Вважалося, що людина, яка підійшла до статуї, мала досягнути відразу всю постать, а не тільки її ноги. Половецькі каменярі, вирішуючи цю проблему, навмисно порушували пропорції фігури, зосереджуючись на зображенні обличчя, досягаючи не лише портретної схожості, але й відображення характеру померлого предка.

Скульптори добре знали здатність каменю вивірюватися. Тому для збереження своїх витворів вони старанно шліфували поверхню, на що витрачалося багато часу і вміння, розмальовували їх різними органічними фарбами, що, безумовно, справляло сильне враження на родичів і всіх, хто проїздив мимо. Вважається, що повного розквіту виготовлення скульптур досягло в другій половині XII ст. У кінці цього століття і на початку наступного у степах з'явилися «стеловидні» статуї. Вони точніше зображали фігуру – з грудьми, випуклими животами, увігнутими спинами, деталями головних уборів та облич, але не мали рук і ніг. Такий підхід до деякої умовності зображення, на думку С.Плетньової, свідчить, що мода на встановлення кам'яних статуй в степах помалу почала затухати.

Одночасно з кам'яними скульптурами виготовлялися й аналогічні дерев'яні статуї, що вказує на розквіт у половців деревообробного ремесла. Дійшли вони до нас в окремих екземплярах і в дуже поганому стані, але є всі підстави вважати, що їх було також багато і вони теж яскраво розмальовувалися.

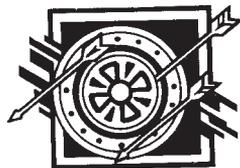
Статуї виготовлялися у двох канонічних позах: стоячими і сидячими. Чоловічі стоячі статуї, як правило, зображалися зі зброєю (шаблями, луками, сагайдаками), на сидячих її ніколи не було. На поясі фігур поміщалися лише ножі і гаманці. Пояснюється це різницею в суспільному становищі предка за життя. Померлі, зображені стоячими зі зброєю, були воїнами, які загинули в битві; сидячими виконувалися статуї аристократів, котрі не брали участі з тих чи інших причин у воєнних діях і померли своєю смертю.

Після битви з монголо-татарами на р. Калці (1223 р.) у половців почав поширюватися звичай споруджувати приховані святилища. Як і раніше, вони ставилися на високих степових курганах. Однак статуї вже не височіли над огорожею, а спускалися стоячими в глибокі ями, які на випадок небезпеки зрівнювали з землею. Немало з таких схованих скульптур виготовлені не з каменю, а з дерева. Дерев'яні екземпляри стали продовженням кам'яних самого пізнього часу їх розвитку в останній період існування звичаю спорудження предкам святилищ. Поява прихованих святилищ свідчить про невпевненість половців у своїх силах у боротьбі з монголо-татарами та можливості зберегти свої святині.

Джерела та література:

1. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. - 1996. - С. 206.
2. Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 102.
3. Дневник Эриха Лясоты из Стеблёва // Мемуары, относящиеся к Южной Руси / Перевод К.Мельник. - К., 1890. - Вып. 1. - С. 185-186.

4. Сумароков Г. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». – М., 1983.
5. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 142.
6. Рубрук. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 102.
7. Никитин А. Лебеди Великой Степи // Наука и религия. – 1988. – № 9. – С. 45.
8. Там само. – С. 46.
9. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 119.
10. Там само.
11. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечение из сочинений арабских. – Спб., 1884. – С. 282.
12. Там само. – С. 277.
13. Отрошенко В.В., Рассомакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археологія. – К., 1986. – Вип. 53. – С. 20–29.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Віталій Євстратов

●

РОЗБУДОВА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧЕРНІГОВА У XVIII ст.

Міста Лівобережної України, їх соціально-економічний, культурний розвиток викликали інтерес в істориків починаючи з XIX ст. Не згас він і до сьогодення. Частина дослідників приділила належну увагу нашому краю.

Чернігів - одне з найдавніших міст України. У 1990 р. йому минуло 1300 років, а у 2007-ому відзначається 1100 років першої письмової (907 р.) згадки про нього.

Починаючи з середньовіччя, Чернігів був центром найбільшого князівства Київської Русі, воєводства, козацького полку, намісництва, губернії і області.¹ Наявність у місті та навколого нього курганів, старовинних архітектурних споруд і сучасної забудови, прекрасних парків і скверів, пам'ятників надає привабливу можливість археологам, архітекторам, вченим, історикам для всебічного вивчення соціально-економічного, культурного розвитку Чернігово-Сіверського краю.

Важливим періодом його розвитку було XVIII ст. Дослідженням цього відрізка часу займалися дореволюційні історики А. Балико («Город Сновск, ныне м. Седнев»), В. Маценко («Прилуцщина»). Вони цікавились містами Чернігівщини XVIII ст.

Цінність цих історико-краєзнавчих досліджень у тому, що автори користувалися джерелами, документальними матеріалами, значна частина яких не збереглася. Сучасні історики можуть багато чого почерпнути з їхніх досліджень у процесі своєї наукової роботи.

У вищезазначених працях велика увага приділялася забудові і розвитку міст, фортець, розвитку ремесел, торгівлі, управлінню містами, побуту громадян.

Цінною науковою працею були «Нариси етнографії російського феодального міста» М. Г. Рабіновича. Автор відмічає, що на Лівобережжі у XVIII ст. міста склалися з декількох частин, відокремлених одна від одної. Містом вважалася територія, оточена валом і кріпосною стіною. Друга частина - замок у центрі міста, теж укріплений валом і ровом, дерев'яною стіною. Третя частина - околиці, населення яких також вважалося міським, тоді як інші дослідники, особливо XIX ст., твердили, що околиця, поділ не входили до складу міста, а їхнє населення не було городянами.

Найяскравішою постаттю у дослідженні міст Чернігівщини був Опанас Шафонський. Наслідком його діяльності стало дослідження «Черниговского намесничества топографическое описание», написане у 1786 р., а видане у 1851 р. О. Шафонський народився у місті Сосниці. Це була всебічно обдарована людина - доктор освіти, філософії і медицини. Мав тісні зв'язки з ученими Лондонського, Страсбурзького, Галльського університетів.

Праця О. Шафонського налічує понад 1000 сторінок. Автор скрупульозно дослідив і зробив опис міст і сіл, фортець Чернігівщини, життя населення, стану економіки, культури.

Цікавими є висновки експедицій 60-х рр. XVIII ст. Петербурзької академії наук, які працювали в різних регіонах України. Ці експедиції очолювали І. І. Георгі, В. Ф. Зуев, І. А. Гільденштедт.

І. А. Гільденштедт у 1773-1774 рр. відвідав Україну, побував на Київщині, Чернігівщині та в інших регіонах. Залишив цікаві спогади про міста Лівобережжя, які є цінними для наукового дослідження.

С. П. Пешеев у 1793 р. видав книгу, в якій дається опис природних багатств української землі, значення розвитку землеробства і ремесла, торгівлі, характерних особливостей заснування міст Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва.³

У журналі «Черниговский листок» (1852 р.) та книзі «Русский архив» (1863 р.) були надруковані спогади мандрівника Леонтія. Він яскраво описав будинки українських міщан, «затейливы к хоромному строению», звернув увагу на велику кількість торгових точок, одяг, побут городян. Зробив опис міських укріплень.

В архівних документах, котрі збереглися до наших днів, є підсумок перепису в Україні 1765-1768 рр., матеріали якого відтворені в «Рум'янцевському описі Малоросії» (генерал-губернатором України в той час був граф П. О. Рум'янцев).

Мета перепису:

1. Чітке визначення станів, зміцнення місцевої влади, збільшення прибутків у державну казну, розташування міст, їх укріплення, розвиток ремесла і торгівлі.

2. З'ясувати кількість міських земель та стан сільського господарства. Розповсюдження кріпосного права.

3. Зібрати статистичні дані про кожен будинок міст і сіл, господарства, склад сім'ї, господаря і його фах, наявність землі, майстерень, лісів, сінокосів, наймитів.

Таким чином, матеріали опису є цінним історичним джерелом. Воно дає можливість визначити історико-географічні, демографічні, лінгвістичні, етнографічні процеси, топографію міст XVIII ст.

Яким же було місто Чернігів у XVIII ст.? Важливою особливістю, котра впливала на соціально-економічний розвиток, життя городян, озброєність військ гарнізону, було те, що місто розташовувалось на кордоні між Польщею і Росією. Тому Чернігів був не просто містом, а містом-фортецею.

Російський уряд приділяв належну увагу обороноздатності фортеці (територія сучасного Валу). Вона була обнесена високим земляним валом з дерев'яною огорожею довжиною 720 сажнів. Перед валом - глибокий рів, заповнений водою, ширина якого 10 сажнів. На земляних валах розташовувались бастіони з гарматами. Особлива увага приділялася в'їзним брамам. Вони були двостінні, викладені з каменю. У баштах були бійниці, де чатували воїни. Через рови прокладали перекидні мости. Вони також охоронялися воїнами, які розташовувались у земляних укріпленнях-ревелинах. На ніч ворота зачинялись, ходити по місту і фортеці вночі суворо заборонялось.⁴

У фортеці містились інженерний двір (вироблялися гармати і ядра), артилерійський склад, полкова канцелярія, будинки бургомістра, коменданта, казарми для солдатів. У центрі фортеці знаходився замок-цитадель, в якому зберігався порох, ядра та інша зброя. З цитаделі йшов під землею вихід до річки Стрижень. Замок окремо був обнесений ровом, земляним насипом та товстими дубовими стінами. Таким чином, замок і фортеця були ізольовані від решти території міста і нагадували самостійний укріплений острів. Вийти з фортеці можна було через троє воріт: Водяні - до Стрижня, Київські - до сучасної вулиці Шевченка, Прогорілі - проти сучасного проспекту Миру. До міста можна було потрапити не лише через ворота, а й через спеціальні вилазки, які розташовувались поперек валів. Їх ширина і висота були до двох метрів, стеля, підлога, стіни укріплені дерев'яними зрубами і міцними дерев'яними дверима. Вони призначались для запасного виходу населення під час облоги фортеці, постачання населення водою, продуктами харчування.⁵

У липні 1706 року до Чернігова приїздив цар Росії Петро I. Він відвідав фортецю і наказав установити додатково нові далекобійні гармати, відліті у м. Тулі.

Протягом XVIII століття вдосконалювалось укріплення фортечних стін Чернігова. За основу було взято систему французького інженера Вобана. Фортеця формувалась як багатокутник з двома земляними валами, установленими на них гарматами та бастіонами або роскатами⁶.

Особливо інтенсивно проводилися роботи у 60-х роках XVIII ст. У 1754 році уряд Росії виділив кошти на утримання нового штату з 41 чоловіка. Серед них: підпоручик, унтер-офіцер, сержант, бомбардир, канонір, писар та майстрові люди (тесля, слюсар, коваль, колесник).⁷

Але з 80-х років XVIII ст. значення міст-фортець починає втрачати свою актуальність. Територія Росії розширилась, і кордони просунулись на захід та південь. Чернігів, як місто-фортеця, теж почав занепадати. Оборонні укріплення вже не були потрібні. Вони почали розвалюватись, гармати вивозились, гарнізон переводився в інші фортеці. Земляні вали розкопувались, забудовувались, рови засипались, мости розбирались. Остаточно Чернігівська фортеця була ліквідована у 1799 році.⁸

Місто Чернігів поступово розширювалось. Воно вже не могло обмежитись кордоном валу і прилеглої території. Заселення почалося там, де зараз розташовані П'ятницька церква і драмтеатр, лівий берег річки Стрижень у бік П'яти Кутів, на південному напрямку до Болдиних гір, де утворилась Лісковицька слобода. У цих нових районах будувались і жили ремісники, рибалки, торговці, священники. Ця забудова називалась Новим містом. Виникли ремісничі цехи, які об'єднували ремісників тридцяти спеціальностей. Пожвавилась торгівля. У 80-х роках XVIII ст. Чернігів, будучи центром Чернігівського полку, налічував у містах та прилеглих селах 198 тис. жителів, з них 9838 несли військову службу. У 1781 році в Україні відбувся поділ території: полковий устрій було скасовано і утворено нові адміністративні органи - намісництва. Внаслідок цих заходів територія України перетворилась у залежну від Росії провінцію.⁹

Чернігівське намісництво з 1782 року стало досить обширним. У ньому проживало 746850 чоловік. Українське військо було перетворене на регулярне відповідно до російських військових статутів. Чернігівський козацький полк став карабінерським полком.

У 1797 р. була утворена Малоросійська губернія, до неї входили території Чернігівського, Новгород-Сіверського, частина Катеринославського та Київського намісництв. У 1802 році сформована окрема Чернігівська губернія. В процесі розбудови Чернігова успішно розвивалися ремесла. Основні товари для реалізації на ринку виготовлялися у цехах, частина з яких розширювала своє виробництво. Наприклад, шевський цех мав 46 майстрів, 32 підмайстрів і 28 учнів. Очоловали цехи цехмайстри, допомагали їм писарі, ключники, старші братчики. Членами цехів вважались майстри і підмайстри.

Частина населення міста займалася промислами. Під кінець XVIII ст. діяло 14 винокурень, декілька пивоварень, 9 водяних (на Десні) і 35 вітряних млинів.

У процесі формування торговельно-грошових відносин у XVIII ст. почали виникати мануфактури. Зокрема з виробництва цегли. В другій половині XVIII ст. було 8 мануфактур, з них найбільша – друкарня Троїцько-Іллінського монастиря з вільнонайманою робочою силою.

За О. Шафонським, кількість ремісників у XVIII ст. становила 309 чоловік. Але це не точні цифри, оскільки не враховувалась участь у ремісничому виробництві жінок. На це звернув увагу історик К. Зіновійв, який писав, що значна кількість жінок теж працює на мануфактурах.

Якщо врахувати працю жінок, то ремісниче населення буде значно чисельнішим. Ткалі виробляли рушники, полотно, скатерті, килими. Швеї шили одяг, головні убори, білизну. В Чернігові було 54 кравців, 56 пекарів, частина з яких були жінками.¹¹

Крім розвитку ремесла, значна кількість чернігівців займалася землеробством (селяни, козаки, міщани, купці, які мали землю на околицях Чернігова). Велика увага приділялася вирощуванню зернових, а також садівництву, овочівництву, тваринництву. Вони не лише забезпечували сім'ї продуктами харчування, але й реалізовували лишки на ринках міста.¹²

Але в цілому цією справою займалися купці, яких на початку XVIII ст. було 20, а під кінець століття - 85. Вони реалізовували товари у Києві, Ніжині, Прилуках, Ромнах та за кордоном - у Вільно, Вроцлаві, Гданську, Відні.¹³

У Чернігові щорічно діяли чотири ярмарки. В січні - Богоявленський, у червні - Десятинний, у липні - Прокопівський, у вересні - Євстафіївський. Ярмарки тривали 2-3 тижні. Торгівля була оптова і роздрібна. Продавались вироби із заліза, міді, срібла, тканини, взуття, одяг, будівельний ліс, дрова, дьоготь, посуд, коні, воли, інша худоба, птиця, а також продукти харчування: риба, хліб, сіль, чай, кава, горілка, вино та інші товари.¹⁴

У містах велася постійна торгівля. На початку століття нараховувалось 13 лавок, а в кінці - 94 і 70 шинків. У цей період елементи капіталістичних відносин у місті розвивалися

повільно. Більшість населення, особливо сільського і частина міського, були кріпосницько-залежними. Під кінець XVIII ст. у місті проживало 656 кріпосних.

Містом керувала феодальна верхівка, представники якої засідали в магістраті (орган самоуправління). Крім магістрату, діяли полкова і сотенна канцелярії. Благоустроєм Чернігова займався магістрат.¹⁵ Він приділяв певну увагу забудові міста. В основному споруджувались дерев'яні будинки невеликих розмірів - «рублені хати», як відмічається в численних документах. Зокрема О. Шафонський підкреслював: «Все обывательские дома деревянные... без всякого правила и украшения построения».¹⁶

Про це твердить і Отто фон Гун, який побував на Лівобережжі: «Дома обывательские построены из дерева, сельские из плетня и... обмазаны глиной».¹⁷

Внаслідок розвитку дерев'яного будівництва лісова деревина перетворилась на цінний товар, тому на Чернігівщину, як пише О. Шафонський, ліс завозився з трубчевських, брянських, лісів.

Крім будинків міщан, у містах споруджувалось «хоромне строение» для заможної феодальної знаті, козацької старшини. В одній з купчих писалось: «Двор с хоромным строением з двома хатами, з сеньми рублеными под соломенною кришею... в одном дворе погреб рублений один, ледница одна».¹⁸

Такі «хороми» дуже дорого коштували - від 50 до 600 карбованців. На той час це була дуже висока ціна. У Чернігові таких будинків було близько 30% з усіх наявних. Вони зводилися в основному на околицях міста. 70% будинків належало городянам: ремісникам, священникам, дрібним торговцям, козакам та іншим верствам населення.¹⁹

У таких будинках взимку було не досить тепло. З іншого боку, коли господар був пекарем, майстром-склярем або виготовляв свічки, у помешканні стояла нестерпна спека, адже воно було одночасно житлом, майстернею та лавкою для реалізації товару.²⁰

Побут феодально-кріпосної знаті різко відрізнявся від побуту міщан. Російський мандрівник Леонтій Лук'янов був у захопленні від архітектури палаців української знаті. Він писав: «строение преузорочное, светлицы хорошие, палаты в нем... зело хороши». І далі зауважував: «лихоманы хохолы затейливы к хорошему строению».

Але не всі дослідники згодні з висновками Леонтія. Зокрема М. Н. Александрович твердить, що не «превознес ли Лукьянов выше меры «затейливость» хохлов к хорошему строению? Это были теже хаты, которые мы и теперь встречаем в Малороссии у богатых селян».²²

Але з останнім твердженням не можна погодитись. Бо у багатого городянина на подвір'ї будувались приміщення різного призначення: житловий будинок на кілька кімнат, з вітальнею, спальнями та приміщеннями для прислуги, зберігання продуктів харчування, кухні, їдальні тощо.

Дослідник І. Забелін твердить, що житло заможної людини різко відрізнялось від житла міщанина. Воно забезпечувало потреби всіх членів сім'ї знатної особи, «что каждой стати его бытового обихода отделяется не угол в избе, а ставилась особая клеть или особая связь клетей, смотря по широте потребностей».²³

Особлива увага приділялась розмірам і оздобленню їдальні - «хоромины» для прийому гостей. Це були будинки-кам'яниці. Опис їх можна зробити з прийомних покоїв будинку одного з полковників міста Чернігова. Кам'яниця мала п'ять покоїв. Розташування їх досить складне. Пройшовши через сіни, потрапляєш у дві великі палати, призначені для прийому і відпочинку гостей. У них стояли довгі столи, стільці, оббиті дорогою тканиною, висіли картини на стінах та люстри. Для розваг гостей призначалися покої, менші за розміром від двох попередніх. Тут були столи для ігор, килими на підлозі, занавіски на вікнах, люстри. У кабінеті господаря знаходилося все необхідне для ведення переговорів з компаньйонами, укладання різних договорів. На почесному місці висів портрет господаря, картини, ікони. Окремо було виділено приміщення для спальні.

Виходячи з цього, можна зробити висновки, що мандрівник Леонтій мав рацію, коли говорив про багатство будинків знаті в Лівобережній Україні XVIII ст.

О. Шафонський звернув увагу на те, що будинки городян, феодальної знаті будувались дуже ущільнено, оскільки вільної землі було мало. Він писав, що в Чернігові «обывательские дома в улицу выпущены и так близко один против одного стояли, что солнце не могло улиц освещать и летом согреть от чего и случалось, что лед до половины лета в них не мог растаять».²¹

Поруч із замками феодальної, козацької знаті і будинками міщан у Чернігові у XVIII ст. було зведено ряд адміністративних та культових споруд.

У 1715 р. було завершено спорудження Катерининської церкви, яка і сьогодні є окрасою Чернігова. Вона стоїть на пагорбі колишньої території Третьяка, біля центру колишньої фортеці. Архітектура її відтворює стиль українського бароко. Куполи церкви позолочені, а корпус має білий колір, красиво оформлені фасади.²⁵

У 1774-1778 рр. біля Троїцького монастиря піднялась кам'яна дзвіниця заввишки 58 м з красивим зовнішнім оздобленням. Вона збудована у стилі класичної української архітектури того часу. Зараз на дзвіниці обладнано майданчик огляду панорами Чернігова. Увечері її красою можна милуватися завдяки вдалому освітленню ліхтарів. У 1700-1702 рр. біля корпусу Борисоглібського собору, колишнього приміщення Малоросійського колегіуму, одного з перших середніх навчальних закладів України, збудовано дзвіницю, яка доповнила відкритий у 1700 р. архітектурний ансамбль. У 80-х роках колегіум був перепрофільований в духовну семінарію.²⁶

Отже, всебічний розвиток Чернігова у XVIII ст. заклав основу міського будівництва протягом наступних століть. Як наслідок, на сьогодні Чернігів є відомим не лише збереженою старовиною в галузі архітектури, мистецтва, скульптури. Він перетворився на місто-красень! Тому до нього потягнулися туристи, які можуть відчути тут старовину, помилуватися чудовою панорамою міста.

Джерела та література:

1. Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов // Под ред. В. М. Половца. - К., 1990. - С. 3.
2. Киевская старина. - К., 1893. - Т. XI.
3. Плещеев С. П. Образование Российской империи в нынешнем ее новоустроенном состоянии с показанием новоприсоединенных к России от Порты Оттаманской и от Речи Посполитой Польской области. - СПб, 1793.
4. Левобережная Украина в XV-XVIII ст. // Киевская старина. - 1896, - Т. LIII. - С. 250.
5. Історія українського мистецтва. - К., 1964. - С. 34.
6. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. - СПб., 1861. - Ч. 2. - С. 482.
7. Пляшко М. А. Подорож до міста XVIII ст. - К. 1980. - С. 39.
8. Коваленко А. Б., Коваленко Б. І. Чернигов // В кн: История городов и сел в Украинской ССР. Черниговская область. Под ред. Половца. - К., 1983. - С. 107.
9. Яцура М. Т., Єдомаха І. І. Чернігів. - К., 1958. - С. 51-52.
10. Зіновійв К. Три повісті посолиті. - К., 1971. - С. 149.
11. Дневник генерального хорунжего Николая Хоменко (1722-1753). - К., 1887. - С. 102.
12. Пащенко Д. Р. Описание Черниговского наместничества. - Чернигов, 1868. - С. 4-5.
13. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов. 1902. - Вып. 4. - С. 160-161.
14. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. - Чернигов, 1851. - С. 304.
15. Коваленко А. Б., Коваленко Б. И., Яцура М. Т. Чернигов // В кн: История городов и сел в Украинской ССР. Черниговская область. - С. 105-108.
16. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. 379.
17. Оттто фон Гун. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. - М., 1806. - С. 119.
18. ЦДІА України у м. Києві, оп. 1, кн.26, арк. 467.
19. Там же, ф. 57., оп. 1, кн. 39, арк. 84.
20. Цапенко М. Архітектура Лівобережної України XVII-XVIII ст. - К., 1967. - С. 97.
21. Отрывки из путевых заметок старца Леонтия // Черниговский листок. - 1862. - № 4. - С. 34.
22. Александрович М. Н. Гетманские дома в Глухове//. - Киевская старина. - 1898. - С. 160.
23. Забелин И. Черты самобытности в древнерусском зодчестве. - М., 1900. - С. - 44.
24. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. 278.
25. Сіменгов Ю. Я. Яцура М. Т. Красназвіч матеріали з історії Чернігівщини. - К., 1968. С. 34.
26. Яцура М. Т., Єдомаха І. І. Чернігів. - К., 1958. - С. 41-43.

СКІЛЬКИ РОКІВ КОНОТОПУ?

Конотоп - місто обласного підпорядкування - розташований за 245 км від столиці нашої держави Києва, за 129 км від обласного центру Сум.

Він займає дуже зручне географічне положення. Розташований на р. Єзуч, притоці р. Сейм, і має давню історію. Зараз у ньому живуть представники різних народів. Останнім часом вони все більше цікавляться історією своєї малої батьківщини - Конотопщини.

Історія кожного населеного пункту починається з дня його народження, тобто його створення або першої згадки про нього.

Незважаючи на офіційно визначену дату першої згадки міста (1637 р.), існує багато суперечливих думок щодо неї. Неповдалі від нас розташовані стародавні міста Ромни (перша згадка - 1096 р.), Глухів (1152 р.), Путивль (1146 р.), Бахмач (1147 р.), Вир (зараз м. Білопілля) (1096 р.), Сосниця (1234 р.). Вони навіть згадуються у давньоруських літописах. Тобто є літописними містами. Хоч зараз ніхто не скаже, дивлячись на сучасне місто Бахмач, що воно старовинне. Майже нічого не залишилося там від стародавніх укріплень та споруд давнини. Якщо ж взяти інші населені пункти, то навіть с. Мельня, зараз село Конотопського району, що було центром Мельнянської волості, відоме з 1360 р., та й сусіднє місто Кролевець згадується з 1601 р.

Хоча спроби довести давнину Конотопа робилися наприкінці ХХ ст. Тоді у 1997-1998 рр. в населеному пункті проходили археологічні дослідження Сум ДУ під керівництвом сумських вчених В.Б.Звагельського та Л.І.Белинської, які підтвердили відому істину, що Конотоп – давнє козацьке місто. Але було також знайдено залишки речей давньоруського часу на площі близько 7,5 га. Розкопки припинили і під час будівництва школи на Загребеллі було втрачено для археології Германівське городище. Випадково лише під час проведення поверхового обстеження було знайдено деякі речі та кераміку тих давніх часів. Вважаємо, що Конотопу потрібні ретельні археологічні та архівні дослідження, які, можливо, і доведуть давність нашого міста. Зараз усе більше істориків схиляються до того, що Конотоп виник у дуже давні часи, але носив іншу назву. Відомо, що назва Конотоп дуже поширена в Україні, Білорусі, Польщі, Чехії, Німеччині, Росії. Існує багато версій щодо її походження. Більшість дослідників вважає, що назва міста пов'язана з топкими берегами місцевої річки Конотопки. В ній у різні часи топилося багато коней. Радянські історики помилково пов'язували походження назви Конотоп з проїздом через нашу місцевість Катерини II. Але вона не могла дати назву нашому місту, бо ніколи тут не була. І це лише одна з багатьох конотопських легенд радянського минулого. Зараз наше місто згадують з приводу переможної для України Конотопської битви 1659 р. та «Конотопської відьми» Григорія Квітки-Основ'яненка. Довгий час Конотоп вважали містом польського походження. Підставою для цього була перша відома польська згадка - 16 жовтня 1634 р., коли польський король Владислав IV Ваза «надав привілей Миколі Цетисову та його потомкам-чоловікам у спадкове володіння землі на ленних правах у межах Чернігово-Сіверського князівства: Конотоп, Городище та Єзуч з «прилеглими землями» (Варшавський головний архів. Коронна метрика міста Львова. Книга 181). Згідно з цим документом, нашому місту у 2006 році лише 372 роки. Для нас, краєзнавців, це було дивним, і тому почався пошук в архівах та бібліотеках України.

Через деякий час у «Науково-інформаційному бюлетені архівного управління УРСР» [№ 1 (45), Київ, 1961] було знайдено статтю Л.Попової «Документальні матеріали з історії України в архівах ПНР». У ній згадується, що в жовтні 1960 р. бригада головного архівного управління на чолі зі старшим археографом З. Є. Калишевич працювала в ПНР. Далі на с. 67 найцікавіше для конотопців:.. «Чимало документів відноситься до історії заснування і розвитку міст в Україні. Серед них найбільш цікаві: з історії Львова, Чернігова, Козельця, Рівне, Конотопа, Коломиї, Білої Церкви з 1570 - XVIII ст.» Тому,

ймовірно, Конотоп належить до міст з 1570 р. Тоді Конотопу - 436 років. Це вже як у дитячій грі: «Тепліше! Тепліше!». Далі вказуються архіви, в яких працювали дослідники. Це: архів кор. Варшавський, фонд Zbior pergaminow, Zbior Anny Potockich Branickiej; Archiwum koronne warszawski; Архів Замойських, Ksiegi miejskie; Бібліотека АН в Кракові, WAP в Кракові, фонди Сангушки, архів Дзедушицьких; Бібліотека музею ім. Чарторийських, ім. Оссолінських. У Центральному архіві давніх актів у Варшаві зберігаються близько 20 тисяч картографічних матеріалів, серед яких є карти і плани міст та сіл України (Брацлава, Дубно, Кієва, Гайсинського повіту та ін.). Свого часу СРСР передав багато українських архівних справ братній Польщі, які зараз у ринкових, капіталістичних умовах важко одержати для наукової праці. Для підтвердження цих хронологічних свідчень потрібні нові факти, і ми їх знаходимо в історичній монографії Володимира Свербигуза «Старосвітське панство» (Варшава, 1999, с.11) де подаються відомості про те, що у Конотопі середини XVI ст. існувала шляхта. Посилання дається на книгу: Zrodla dziejowe. T.XXII. Polska XVI wieku. T.XI. Ziemie ruskie Ukraina. Warszawa. Це означає, що Конотоп існував ще раніше і вік його більший. На жаль, не позначені сторінки використаної книги.

На підставі нових досліджень у київських архівах були зроблені нові кроки в минуле Конотопа, і вік його збільшився. Підставою для такого висновку є матеріали з книги «Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время» (Київ, 1846). Саме на стор. 9 у ній написано: «В 1500 г. перешло на сторону Москвы и города Чернигов, Стародуб, Почеп, Любеч, Новгород-Северский, КОНОТОП, Радогош и другие в земле Северской и вопреки усилиям Александра возвратить их снова под свою державу оставались и благоденствовали под властью Московских государей». Отже, можна вважати, що у 1500 р. Конотоп як місто вже існував. Далі на стор. 11: «В 1635 г. польское правительство преобразовало Черниговское княжество, еще прежде разделенное им на староства в Воеводство того же имени с разделением на 2 повета: Черниговский и Новгород-Северский». Далі на стор. 15 є згадка про польські часи Конотопщини: «В Черниговском воеводстве, кроме Чернигова и Новгород-Северского, замечательными городами во время польского господства были Глинск, КОНОТОП, Глухов, Брянск и Путивль. Учреждая новое воеводство, польское правительство имело в виду заселить Северную землю выходами из Польши. Для этого старалось оно умножать и число костелов в городах Северских. В Чернигове и Новгород - Северске открывали доминиканские костелы, в Стародубе францисканцев, в Новгород-Северском езуитский коллегіум, основанный 1647 Александром Пясецинским костеляном Киевским. Последователи Римской церкви в Черниговском воеводстве подчинялись по Конституции 1638 г. духовному ведомству Бискупа Киевского и Черниговского...». Нагадаю, що в Конотопі довгий час була вулиця Костельна, що свідчить про існування на початку 30-х рр. XVII ст. в Конотопі католицького костелу. Далі на стор. 17: «Гонения порожденные унией вооружили против Польши всю Малороссию под предводительством Б.Хмельницкого, который в 1648 г. поручил генеральному асаулу Родаку очистить от поляков Северскую землю. Летом 1648 г. Родак очистил от них Чернигов и Стародуб и посредством подземного хода овладел Новгород-Северским замком, при чем погиб тогдашний Черниговский воевода Ян Врянский». Тобто Конотоп став з польського міста українським у 1648 р. завдяки гетьману Б.Хмельницькому.

Подальші пошуки першої дати згадки про місто привели до цікавого листа нашого земляка, бібліографа - члена-кореспондента Російської академії наук Степана Івановича Пономарьова від 29 грудня 1894 р. з Конотопа до іншого нашого земляка, історика Олександра Матвійовича Лазаревського. Довгий час ми вважали С.І. Пономарьова лише великим знавцем книг, але, крім цього, він був також і істориком-краєзнавцем. Ось що він писав історик О.М.Лазаревському : « Вы относите начало Конотопа к 1634 г., но отчего же Устрялов в своей русской истории. Изд. 5-е, 1855 г., ч. 1, карта III; ставит его между 1328 и 1462 г.г.? Не с ветру же он его поставил? Вы относите Конотоп к 1634 г., но в нем уже в 1658 г. была протопопия, а киевский митрополит Балабан уступает ее Лазарю Барановичу (Описание Черниговской епархии, 1, 38 ч., 114), а в 1698 г. в Конотопе было уже 5 церквей (примеч. с.395 с примеч. Протопоп мог быть и при двух церквях в городе, но в 1698 г. за 64 года существования бедного городка, могло ли появиться целых 5 церквей. И это в то время, когда жители семи деревень едва имели одну церковь?»).

Вчений Пономарьов посилався на підручник відомого історика М.Устрялова і вважав, що Конотоп виник у XIV-XV ст. Справді, під час роботи з матеріалами архіву Києво-Печерської лаври було виявлено, що в його підручнику 1830-х рр. подається карта «Россия в 1642 г.». На ній на території України позначені Глухів, Путивль і КОНОТОП. Цікаво, що на іншій карті цього підручника - «Россия в начале 14 в.», Конотопа ще не позначено. Ймовірно, М.Устрялов користувався в московських архівах давніми картами, не відомими на той час О.М.Лазаревському.

Таким чином, якщо навіть взяти лише крайню дату - 1462 р., то нашому місту в цьому році минає 545 років. А якщо ж вірити вченому С.І. Пономарьову, то дата 1328-1462 рр. приводить до 544-678 років. Тобто КОНОТОПУ - майже 700 років. Настає час пошуку ще більш раннього часу Конотопа, часу літописного міста Київської Русі.

А що було у XIII-XIV століттях на наших конотопських землях і найближчих до нас територіях? Тоді, XIII-XIV ст., виникли Бахмацьке, Сосницьке та Глухівське князівства. У 1357-1358 рр. Литва приєднала Чернігово-Сіверські землі. Внаслідок Кревської державної унії 1385 р. між Польським королівством та Великим князівством Литовським відбулося об'єднання. Близько 1362 р. Київ захопило Велике князівство Литовське з метою збору українських та білоруських земель. Сформовані 1380 р. невеликі удільні Чернігово-Сіверські князівства (Чернігівське, Стародубське, Новгород-Сіверське) належали на той час до Литовської держави. Утиски православної церкви литовською шляхтою, окатоличеною після унії Литви з Польщею, призвели до повстань місцевих православних князів. 1392-1393 рр. новгород-сіверський князь Дмитро Корибут (чи не він засновник с.Корабутове?) виступив проти централізації великокнязівської влади та реалізації умов Кревської унії. 1395 р. був відновлений удільний устрій у Великому князівстві Литовському. 2 жовтня 1413 р. була укладена Городельська унія, за якою Литва отримала більшу автономію. Литовська та польська знать зрівнялася у правах. З того часу у Литовській державі розпочався польський державно-політичний вплив. 1465- 1505 рр. у Москві князував Іван III, який завершив об'єднання північно-східних земель і утворив Московську централізовану державу. В цей час, 1480-1481 рр., князі Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Ольшанський виступили з невдалою змовою проти Литви з метою приєднати руські землі Великого князівства Литовського до Московського князівства. Через невдачу вони змушені були тікати. Цікаво, що Великий московський князь Іван III починаючи з 1492 р. з різним успіхом вів постійні війни з Литвою за Чернігово-Сіверщину. Внаслідок угоди 1500 р. великий литовський князь Олександр (1492-1506 рр.) відмовився від Чернігово-Сіверщини. Тоді князівства Новгород-Сіверське, Стародубське та Бельське, найближчі до Москви, перейшли до Московської держави із землями та «волостями». Війна продовжувалась, і апетити сусіда зростали. Перемир'я 1503 р. між Литвою та Московською державою закріпило за останньою Чернігівські князівства з 319 містами та 70 волостями. А за іншими даними, 70 волостей, 22 городища, 13 сіл, 19 міст (серед них Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль та ін.). Радомська конституція 1505 р. поклала початок формуванню станової шляхетської польської держави. Тоді у 1508 р. з метою приєднання руських земель до Московської держави князь М.Глинський очолив виступ української та білоруської знаті. Велике князівство Литовське у першій половині XVI ст. заволоділо Чернігово-Сіверщиною. 1545, 1552, 1559, 1560 рр. у Великому князівстві Литовському були проведені ревізії (люстрації) державних володінь. Серед них, можливо, були і конотопські землі, які пізніше захопила польська шляхта.

Можна зробити певний висновок: поляки (як ми раніше вважали, створили наше місто у XVII ст.) прийшли сюди вже як наступники давньоруських та литовських власників. Можливо, у польських і литовських архівах є багато цікавого про наш край тих часів, і навіть можна припускати, що зберігаються деякі цінні документи міста з посиланням на попередні документи.

І все ж звернемося до конотопських архівів середини XX ст. і знайдемо ще одне свідчення старовини нашого міста. Мешканець Конотопа Я.В. Клименко 30 вересня 1962 р. звертався до Конотопського міськвиконкому з листом «Останки Конотопського исторического оборонного вала». Наводимо його із скороченнями у перекладі на українську мову: «У Конотопі, південній його стороні, привокзальному районі, повз старе залізничне кладовище не так давно (1957 р.) прорізана для будівельників в напрямку до берега нова вулиця ім. Серафимовича. Наприкінці цієї вулиці з лівого її боку на

березі, який не орався, в цілості навіть ширина... збереглися залишки Конотопського історичного земляного валу, який слугував обороною в 1659 р. для руських військ. У Конотопі та його районі в той час стояло 3 руських армії під командуванням Трубецького, Шереметьєва, Ромодановського (соч. Грекова. Борьба русско-украинского народа в 1659 г.). Вал довжиною близько 6 км насипався руськими військами від болота, на той час непрохідного, с. Попівки до болота с.Підлипне. Вал зараз проходить по ораній землі і помітний лише тоді, коли придивитися від болота с. Попівки по полю до саду селища КПВРЗ, далі садом селища КРВРЗ відгороджений від селища КПВРЗ до вул. Б.Хмельницького. Майже межує із земельними ділянками жителів вул. Трудової, від вул. ім. Б.Хмельницького і до берега вал забудований, і тільки берег доводить його первісний вигляд, довжина якого 40 м, ширина канами 3 1/2 м, висота 3 м. Цей вал стояв у той час від центру міста на відстані 6 км. Вал має історичне значення для тих, хто вивчає історію рідного краю, рідного міста, прирівнюється до історичних могил та курганів, розкиданих на землях Конотопського району, і зруйнуванню не підлягає, що потрібно урахувати при освоєнні болота. Між тим, жителі вул. ім. Серафимовича та прилеглих до неї провулків залишки цього історичного валу почали розбирати під висипку своїх будинків і сараїв, наносячи йому велике руйнування. Незаконним порядком жителями вилучено близько 4 тисяч тонн землі, проритою з цією метою посередині валу канавою знищений його первісний вигляд, а інший громадянин примудрився навіть використати його поверхню, яка вціліла від руйнації, під свій город, обкопавши його лопатою, чим остаточно зруйнував його поверхню, а третій житель цієї ж вулиці зі своїм також підсобним городом якраз впритул підступив до історичної канами валу, що може призвести до його зруйнування. Міськвиконком, прийміть міри від подальшого зруйнування історичного подіями пам'ятника - залишків оборонного валу м. Конотопа і приведіть його в належний вигляд». Чому на цей лист не було звернуто ніякої уваги, не зрозуміло. Можливо, через те, що тема Конотопської битви 1659 р. на той час і навіть зараз болісно сприймається в Україні і в Росії як битва, в котрій російська армія була розбита українським військом гетьмана І.Виговського. Чому наш земляк вирішив, що це саме залишки часів Конотопської битви, досі невідомо. Виникає запитання: з якою метою і проти кого було споруджено такий оборонний вал за такий короткий термін?

Але сучасні історики можуть не звернути увагу на те, що це, ймовірно, навіть не залишки валу 1659 р., а так званих «Зміїних валів», які споруджували набагато раніше, у VIII-IX ст., слов'яни проти вторгнень кочівників. Біля цих оборонних валів і могло заснуватися та існувати стародавнє поселення або місто. Виникає питання - чи не є ці залишки валів місцем дуже давнього попередника Конотопа - Липовицька, про який раніше постійно твердив нам відомий конотопський дослідник, історик, аматор-археолог, краєзнавець Іван Андрійович Лисий. Він вважав, що наш Конотоп - це місце розташування давнього літописного міста XII-XIII ст. Липовицька - центру удільного Липовицького князівства. Воно було залежним від Золотої Орди. Липовицьк був розорений монголо-татарськими військами у 1284 р. Поки залишається відкритим питання про відношення нашого міста до Липовицька. Тому що багато міст в Україні та Росії претендують на його історію, серед них навіть Суми.

Цікаво також те, що татари, захопивши землі Чернігово-Сіверщини, проводили переписи населення у 1245, 1257 та 1273 роках. На жаль, жодного фрагмента з цих цінних історичних документів не збереглося.

Можна вважати, що свого часу мав рацію відомий церковний історик Філарет Гумілевський, який взагалі припустив, що Конотоп існував задовго до навали на Київську Русь монголо-татар XIII ст. «Как населенный пункт Конотоп существовал еще до монголо-татарского ига на Украине. Когда орда Батые направлялась к Киеву, то один из отрядов в 1239 г. уничтожил на своем шляху все места, в том числе и Конотоп» (Историко- статистическое описание Черниговской епархии, кн. VI, Чернигов, 1874, с. 279). До речі, з нашим містом Філарет Гумілевський був дуже тісно пов'язаний, він тут спочив вічним сном у 1866 р.

А ми, конотопці, ще раз дослухаємось до слів багатьох дослідників та відомого українського поета Дмитра Білоуса:

Конотоп давно на світі,
але ось загадка:

лиш в сімнадцятому столітті
є про нього згадка.
А поселення ж тривали
серед цих роздолів,
існували до навали татаро-монголів...

Конотопські езотерики, коли вивчали минуле Конотопа, чомусь уявляли його у вигляді великого білого міста. Дивно, що коли київські художники створювали поштову марку, присвячену І.Виговському - переможцю Конотопської битви 1659 р., також зобразили Конотоп у вигляді білої фортеці... Багато таємниць має Конотоп, і вони поєднані з різними легендами, переказами та з його археологічною старовиною. Тому в майбутньому після прийняття міськвиконкомом програми по охороні археологічної спадщини Конотопа сподіваємося, що вдасться знайти і врятувати його вцілілі археологічні цінності і довести, що Конотоп - одне з літописних міст Київської Русі.

Ще одне питання хвилює конотопських краєзнавців: скільки архітектурних та археологічних пам'яток Конотопщини втрачено за останні роки? Нещодавно в Конотопському районі біля сіл Озаричі і Лизогубівка внаслідок будівництва автошляху було знищено поселення неолітичної Лизогубівської культури. В 2005 р., незважаючи на протести конотопських краєзнавців, була розпочата руйнація двох старовинних споруд - будівлі 1912 р. Конотопської жіночої гімназії (колишнього відділу кадрів КЕМЗ) та одного з перших приміщень Конотопського краєзнавчого музею, яке інколи називали будинком С.І.Пономарьова (колишній клуб собаківництва), біля міської стоматполіклініки. Що ми залишимо наступним поколінням? Як будемо виправдовуватися перед внуками за знищені у 1930-х роках храми, за зруйновані на початку XXI ст. історичні будівлі? Мине зовсім небагато часу, і залишаться з давнини в Конотопі лише споруди Головних залізничних майстерень (КПВРЗ-КЗРДП) кінця XIX - початку XX ст., оточені приватними ринками, деякі церкви та стародавні цеглини з будівель тих часів. А старий Конотоп існуватиме лише на старих фотокартках початку XX ст. та на картинах місцевих художників... А історія кожного міста варта іншого ставлення до неї.

ПОЗАЧЕРГОВІ ВИБОРИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ 26 ЛИСТОПАДА 2006 РОКУ У ЦИФРАХ І ФАКТАХ

Варіанти перебігу виборчих перегонів

Варіант I. Перемога фаворита виборчих перегонів колишнього міського голови О. В. Соколова.

Варіант II. Визнання позачергових виборів такими, що не відбулися, або є недійсними з таких підстав:

- якщо міська територіальна виборча комісія (ТВК) виявилася неспроможною організувати та забезпечити виборчий процес;
- якщо в ході проведення виборів або підрахунку голосів ТВК суд визнає, що було допущено порушення закону, яке вплинуло на результати виборів;
- якщо кількість виборчих дільниць, на яких голосування було визнано недійсним, буде становити не менше 25 відсотків від загальної кількості виборчих дільниць;
- переможець перегонів одержав стільки голосів виборців, що не перевищує кількість голосів, які не підтримали жодного з кандидатів.

Варіант III. Несподівана перемога будь-кого з 4-5 кандидатів у разі усунення ТВК або судом з перегонів одноосібного лідера.

Кожен з учасників виборчих перегонів втілював у життя вигідний саме йому варіант перебігу виборчих перегонів. Про це свідчать викладені нижче цифри і факти.

Виборчі комісії

Підготовку та проведення позачергових виборів чернігівського міського голови згідно з чинним законодавством забезпечувала Чернігівська міська територіальна виборча комісія у складі 11 осіб. Голова ТВК О. В. Мозгова (Українська народна партія), секретар – М. Я. Бистрова (Опозиційний блок „НЕ ТАК!“). Функції окружних виборчих комісій виконували Деснянська (голова В. Ю. Горлов від ПРУ, секретар – Л. Д. Орел від НСНУ) та Новозаводська (голова П. М. Самосюк від БЮТ, секретар – В. М. Максимюк від ПРУ) районні територіальні виборчі комісії у складі 15 осіб кожна.

Напередодні проведення позачергових виборів зі складу ТВК вийшли представники Партії промисловців і підприємців України, ВО „Громада“, партії „Союз“ та Народно-демократичної партії. За три дні до виборів ТВК фактично залишилася у мінімальному складі, що передбачений законодавством, тобто у кількості 8 осіб. Це сталося через те, що з 23 листопада 2006 року члени ТВК представники СПУ (Є. О. Сайгак), СелПУ (З. М. Родимченко) та заступник голови ТВК від Партії правозахисту припинили участь у засіданнях ТВК. Це викликало реальну загрозу зриву виборів через неможливість без порушення законодавства не тільки передати бюлетені районним (окружним) ТВК, але й провести будь-які інші засідання ТВК.

Лише 1 грудня 2006 року заступник голови ТВК М. В. Несторенко подав офіційну заяву про дострокове складання своїх повноважень. Міська рада 26 грудня 2006 року задовольнила його заяву. Однак представниці СПУ та СелПУ так і не подали до міської ради своїх заяв про дострокове складання повноважень членів ТВК. Саме нотаріально завіреними заявами цих осіб у присутності ЗМІ напередодні дня голосування шантажував голову ТВК О. В. Мозгову кандидат на посаду міського голови В. В. Медведчук. Тиск, перешкоджання роботі ТВК з боку окремих кандидатів та їх довірених осіб (В. В. Медведчук, М. В. Зверев, П. Ю. Крилов) примусили голову ТВК О. В. Мозгову звернутися до правоохоронних органів з проханням надати протягом 25-27 листопада 2006 року персональну цілодобову охорону усім членам ТВК. Що й було забезпечено правоохоронними органами.

У забезпеченні виборчого процесу, починаючи з останнього тижня перед днем голосування, взяли участь також 6 співробітників Центральної виборчої комісії на чолі з членом ЦВК Б. С. Райковським.

Виборчі комісії виконали передбачені календарним планом підготовку і дії та забезпечили дотримання законодавства під час позачергових виборів чернігівського міського голови. Зриву виборів з вини виборчих комісій не відбулося.

Організація виборчого процесу

5 жовтня 2006 року рішенням ТВК у м.Чернігові було утворено 111 виборчих дільниць, у т.ч. 105 звичайних та 6 спеціальних дільниць у лікарняних закладах. З них 99 великих, 6 середніх (з кількістю виборців від 500 до 1500 осіб), 6 малих дільниць (до 500 осіб). Найбільша кількість виборців у виборчій дільниці – 3097 (виборча дільниця № 60), найменша – 11(№111).

16 жовтня 2006 року 18 з 45 кандидатів на посаду міського голови зробили подання на 1394 особи щодо включення їх до складу дільничних виборчих комісій (ДВК). І це при тому, що мінімальний склад ДВК за законодавством для 111 виборчих дільниць повинен бути з 1929 осіб. Мінімальний склад ДВК відповідно до закону для великих дільниць – 18 осіб, середніх - 14, малих - 10. Отже, голова ТВК повинна була вишукувати додатково 535 членів ДВК.

19 жовтня 2006 року ТВК була вимушена утворити усі 111 ДВК у мінімальному складі. Призначення 24,9 % усіх керівних посад у ДВК були здійснені відповідно до закону за поданням голови ТВК. Найбільше керівних посад в ДВК отримали, в т. ч. шляхом жеребкування, яке було проведено лише на 67 ДВК з 111, кандидати на міського голову О.В. Соколов - 24,3%, С.М.Вітренко – 12,9%, П.М. Головач - 7,2%, А.М. Дроздов – 6,9 %, А.А. Глухенький – 5,7%.

Кандидати на посаду міського голови

3 жовтня 2006 року ТВК зареєструвала першого кандидата на посаду міського голови М.В. Зверєва. Останнім зареєстровано 23 жовтня 2006 року В.В.Медведчука.

ТВК зареєструвала усіх 45 громадян України (утричі більше, ніж на попередніх виборах 26 березня 2006 року), що подали заяви на реєстрацію до 16 жовтня 2006 року включно та надали до ТВК більше 300 підписів виборців на свою підтримку. 341 кандидата на посаду міського голови, що балотувалися шляхом самовисування, висунуто 38 осіб, безпартійних – 25, тимчасово непрацюючих – 6, жінок – 5, студентів – 4, пенсіонерів – 1, балотувалися на посаду міського голови на попередніх виборах 26 березня 2006 р. – 7 осіб. Вік кандидатів на посаду міського голови - від 1947 (О.О.Бардін, В.В.Мельничук) до 1987 року народження (А.В.Глаба).

Найбільші доходи за 2005 рік серед кандидатів на посаду міського голови задекларували С.В.Кнуренко – 505,6 тис. грн., О.Г.Шульга – 150,6 тис. грн., В.М. Чемеров – 130,0 тис. грн., Б.С.Бойправ – 130,0 тис. грн., В.О. Лещенко – 127,0 тис. грн., В.М.Тандура – 118,7 тис. грн., О.П.Дівсєв-Церковний – 53,6 тис. грн., О.В.Соколов – 33,8 тис. грн., Г.П.Воронін – 33,6 тис. грн.

Кожен п'ятий кандидат на посаду міського голови задекларував, що у 2005 році не отримав ніяких доходів (Ж.А.Герасименко, О.Г.Громов, В.В.Добриця, І.Р.Жигун, І.О.Люшня, В.В.Медведчук, С.С.Муравська, П.П.Савченко, В.Б.Шеховцова).

Лише 17 кандидатів зареєстрували своїх довірених осіб, а 21 відкрив рахунок виборчого фонду.

Від 15 кандидатів на посаду міського голови ТВК було зареєстровано 1249 офіційних спостерігачів. Найбільше офіційних спостерігачів зареєстровано від С. М. Вітренка (БЮТ) – 157, С. В. Кнуренка – 154, О. В. Соколова – 114, О. Г. Шульги – 112, а від П. М. Головача, С. С. Муравської, А. М. Дроздова, Р. В. Крупеніча, В. О. Лещенка (КПУ) – по 111.

Бюлетені для голосування

Реальною загрозою для результативного проведення позачергових виборів була проблема виготовлення бюлетенів відповідно до чинного законодавства. Кошторисна вартість одного бюлетеня не передбачала такої рекордної, як для місцевих виборів, кількості кандидатів на посаду міського голови, а загальна вартість бюлетенів становила

понад 30 тисяч грн. Відповідно до законодавства це вимагало від ТВК проведення тендеру на їх виготовлення. Це в умовах напружених виборчих перегонів зробити було вкрай важко. Мабуть, саме на це й розраховували організатори зриву виборів.

Незважаючи на те, що ТВК скасувало рішення щодо реєстрації 4-х кандидатів-жінок у зв'язку поданням ними письмових заяв про відмову від балотування (Ю. О. Шульга – ще до виготовлення бюлетенів, Ж. А. Герасименко, В. М. Магліч, Ю. С. Олексієнко) у бюлетені для голосування залишилося аж 44 особи. Щоб забезпечити виготовлення бюлетенів ТВК вимушена була розділити процес виготовлення бюлетенів на два технологічні етапи. Це викликало затримку на тиждень виготовлення бюлетенів, але загроза зриву виборів була ліквідована. Отже, на папері з певним ступенем захисту було виготовлено 234 648 виборчих бюлетенів довжиною 74 см.

„Замінування” приміщення ВАТ «РВК «Деснянська правда» та спроба зриву кворуму ТВК під час передачі виборчих бюлетенів Деснянській та Новозаводській територіальним (окружним) виборчим комісіям засвідчили, що створення проблем з виготовленням бюлетенів було заздалегідь сплановане.

Оскарження дій виборчих комісій

У ТВК було зареєстровано 72 скарги. Ці скарги, як правило, через неналежне оформлення подавалися скаржниками повторно. Через це ТВК на своїх засіданнях розглянула, по суті, лише 12 скарг. За наслідками їхніх розглядів кандидатам на посаду міського голови С. В. Кнуренку, В. М. Чемерову, О. Г. Шульзі було оголошено попередження за розміщення їхніх агітаційних матеріалів у місцях, що не визначені органом місцевого самоврядування, а О. В. Соколову - за ведення передвиборної агітації в державних установах.

На рішення ТВК або його дії (бездіяльність) було подано понад 40 позовів до суду. Позивачі діяли за принципом: чим більше позовів – тим краще. Розрахунок, мабуть, був на те, що у ТВК бракуватиме представників для свого захисту в суді.

В останні день та ніч перед виборами засідання у судах по розгляду позовів відбувалися практично безперервно.

Судами було відмінено лише два рішення ТВК, у т.ч. про оголошення попередження О. В. Соколову.

Розгляд позовів у судах, в т.ч. в Апеляційному суді, було припинено згідно з вимогами закону лише о 5 годині ранку 26 листопада 2006 року.

Підсумки голосування

У день виборів роботу 111 ДВК забезпечували 1885 осіб, або майже 98% від складу ДВК. За оперативною інформацією, отриманою від ДВК, станом на 11-00 взяли участь у голосуванні 19080 (8,3%) виборців, на 15-00 – 55206 (24,0%), на 19-00 - 76733 (33,4%) виборців. У витяги для голосування за місцем перебування виборців було внесено 1833 (0,8%) особи.

За протоколом про підсумки голосування у виборах взяли участь 79755 з 229716 зареєстрованих виборців, або 34,72%.

Тільки 13 кандидатів з 41 підтримало більше 300 голосів виборців. Менше 100 виборців підтримали 20 кандидатів. Найменше голосів – 8 – у кандидата на посаду міського голови тимчасово непрацюючого М. А. Копачівського.

Найбільше голосів за підсумками голосування отримали О. В. Соколов 31055 (38,94%), С. М. Вітренко – 9287 (11,64%), В. О. Лещенко – 8567 (10,74%).

Кількість голосів виборців, визнаних недійсними, – 1044 (1,31%).

Кількість виборців, які не підтримали жодного кандидата, – 5097(6,39%).

О 17 год.10 хв. 27 листопада 2006 року ТВК визнала О. В. Соколова переможцем виборчих перегонів.

Позовних заяв, скарг щодо рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій, котрі мали місце у день голосування, під час підрахунку голосів та встановлення результатів голосування не надходило.

Повідомлення про результати голосування і підсумки виборів та офіційне оприлюднення результатів виборів відбулося 30 листопада 2006 року через газету «Чернігівські відомості» № 47 від 29 листопада 2006 року.

Для порівняння: на попередніх чергових виборах міського голови 26 березня 2006 р.

участь у голосуванні взяли 141504 виборці з 232618 зареєстрованих, або 60,83%. Лідери перегонів отримали таку кількість голосів: М. М. Рудьковський – 54676 (38,64%), О. В. Соколов – 48725 (34,43%), О. Г. Шульга – 8611 (6,09%).

Кількість голосів виборців, визнаних недійсними, – 2357 (1,67%).

Кількість виборців, які не підтримали жодного кандидата, – 9024 (6,38%).

Формування виборчих фондів кандидатів

17 кандидатів на посаду міського голови з 22, що відкрили рахунки своїх виборчих фондів, надали до міської ТВК звіти про надходження та використання виборчих фондів. Ці звіти рішенням ТВК було оприлюднено в газетах „Чернігівські відомості” №49 від 6 грудня 2006 року та „Сіверщина” №50 від 8 грудня 2006 року.

Загальна сума надходжень коштів у виборчі фонди кандидатів становила 850 тисяч 237 гривень.

Найбільший виборчий фонд - 125 тисяч грн. (максимальний за Законом «Про вибори депутатів верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів») - був сформований командою підтримки О. В. Соколова. Майже однакового розміру виборчі фонди у його найближчих конкурентів, що виборювали між собою друге місце на перегонах. У С. М. Вітренка виборчий фонд становив 121694 грн., у В. О. Лещенка – 122811 грн., у С. В. Кнуренка - 123486 грн. На перегонах вони посіли відповідно місця з 2 по 4 і набрали відповідно 9287(11,64%), 8567(10,74%) та 7732(9,39%) голосів виборців.

Наступна пара кандидатів на посаду міського голови, що посіла 5 і 6 місця у перегонах, також мала майже однакові розміри виборчого фонду: у М. В. Зверева виборчий фонд становив 77138 грн. (5379 голосів – 6,74%), а у О. Г. Шульги – 79137 грн. (3030 голосів – 3,80%).

Переважна кількість коштів у виборчих фондах кандидатів на посаду міського голови у сумі 645 тисяч 358 грн., або 75,9% всього виборчого фонду, була задекларована як їх власні кошти. У висуванця КПУ В. О. Лещенка добровільні пожертви від фізичних осіб становили лише 700 грн. Не багато більше їх у ще одного партійного висуванця БЮТівця С. М. Вітренка – 1 010 грн.

„Незможними” кандидатами виявилися колишні міські голови – О. В. Соколов, який у свою виборчу кампанію не вклав власних коштів, та В. В. Мельничук, який вніс у свій виборчий фонд лише 1000 грн. з 25 700 грн. Найбільше власних коштів у свої виборчі фонди внесли С. В. Кнуренко – 123 486 грн., В. О. Лещенко – 122 111 грн., С. М. Вітренко – 120 684 грн.

Використання виборчих фондів

Сумарно кандидатами на посаду міського голови на проведення виборчих перегонів з виборчих фондів витрачено 849 тисяч 884 грн. Не використаними залишилося 353 грн.

Щодо конкретного використання коштів виборчих фондів кандидатів на посаду міського голови, то більше половини з них, 426286 грн. (50,2%), освоєно місцевими засобами масової інформації (ЗМІ). Оплата ефірного часу на телебаченні коштувала кандидатам 98655 грн. (або 11,6% усіх витрат кандидатів з виборчих фондів), на радіо – 99782 грн. (11,7%). Левову ж частку коштів виборчих фондів спожили друковані ЗМІ – 227848 грн. (або 26,8% всіх витрат кандидатів з виборчих фондів). Загалом витрачено на виготовлення (оренду) рекламних щитів (біг-бордів і сіті-лайтів) 125 644 грн. (або 14,8% всіх витрат кандидатів з виборчих фондів). До речі, найбільше їх виготовили В. М. Зверев та В. М. Чемеров на суму відповідно 36052 грн. та 27774 грн.

На телебаченні під час виборів панували комуністи. Їх кандидат витратив з виборчого фонду 54902 грн., або оплатив 55,6% усього ефірного агітаційного телечасу, купленого кандидатами на цих перегонах. Лідером радіоефіру був О. В. Соколов. З його виборчого фонду витрачено 41841 грн., або 41,9% усього оплаченого кандидатами з виборчих фондів радіоефірного часу. Лідером використання друкованих ЗМІ був С. В. Кнуренко. З його виборчого фонду оплачено 43 525 грн., або 19,1 % від загальних витрат усіх кандидатів на друковані ЗМІ.

Витрачали кошти на оренду приміщень для зустрічей з виборцями лише О. В. Соколов та С. М. Вітренко - відповідно 1929 грн. та 2288 грн.

Якби не деякі аномалії, висновок був би переконливим: чим більше коштів у

виборчому фонді, тим кращий результат на перегонах.

Найбільші „аномалії” спостерігались у кандидатів-бізнесменів В. М. Чемерова, який отримав 543 голоси (0,68%, 12 місце на виборах) з виборчим фондом 71340 грн. та Г. П. Вороніна - 131 голос (0,16%, 19 місце на виборах) з виборчим фондом 30000 грн., а також у «партиїних» кандидатів. Так, В. М. Тандура (самовисуванець, але член СПУ, набрав 1671 голос (2,10%, 8 місце на виборах) взагалі не відкривав рахунку виборчого фонду, та висуванець УНП А. А. Глухенький, який з виборчим фондом 500 грн. отримав 680 голосів (0,85%, 10 місце на виборах).

«Найдорожче» - 229 грн. за один голос виборця - „коштували” вибори ініціатору спорудження в Чернігові у 2003 році так званого підземного «Метрограду» Г. П. Вороніну. «Найдешевше» - по 0,74 грн. (з першої десятки лідерів перегонів) один голос виборця обійшовся А. А. Глухенькому та В. М. Тандурі. Переможцем виборчих перегонів О. В. Соколовим з коштів виборчого фонду витрачено на залучення одного голосу виборця 4 грн. 2 коп.

У середньому витрати з виборчих фондів кандидатів на посаду міського голови на кожного з 79755 виборців, які взяли участь у голосуванні на виборах в Чернігові 26 листопада 2006 року, становили 10 грн. 66 коп.

Скільки коштували державі позачергові вибори?

Видатки по кошторису ТВК з Державного бюджету на позачергові вибори Чернігівського міського голови становили 1 млн. 53 тисячі 802 грн. Основні кошти у сумі 623 704 грн.(або 59,2%) витрачено на заробітну плату членів виборчих комісій і залучених спеціалістів (411 537 грн.) та їх винагороду у межах загальної економії фонду оплати праці (212 167 грн.). Ще 295 982 грн., або 28,1%, потрапили у місцевий бюджет (прибутковий податок з громадян у сумі 79 793 грн.), у Пенсійний фонд (207780 грн.) та фонди соціального страхування (8409 грн.).

З Державного бюджету 64125 грн. (або 6,1%) пішло на розвиток місцевих електронних ЗМІ, бо вартість п'ятихвилинних виступів кожного кандидата на обласному і міському радіо становила 1425 грн. На обласному радіо виступило 24 з 45 кандидатів, зареєстрованих на посаду міського голови. Отже, 21 кандидат, що не використав радіоефір, „поцупив” з Державного бюджету зайвих 8925 грн. На телеканалі «Новий Чернігів» телеефір використали 32 з 45 кандидатів. Як наслідок, з Державного бюджету витрачено зайвих 13000 грн.

Таким чином, видатки з Державного бюджету на забезпечення конституційного права чернігівської громади обирати міського голову на кожного виборця, що взяв участь у голосуванні, становлять 13 грн. 21 коп.

Нагородження

Згідно з чинним законодавством за підсумками виборів за активну участь у роботі виборчих комісій відповідно до особистого внеску учасникам виборчого процесу за рахунок загальної економії фонду оплати праці була виплачена одноразова грошова винагорода:

- членам територіальних виборчих комісій та залученим спеціалістам у розмірі від 150 до 390 грн. на суму 14 760 грн.
- 1843 членам ДВК у розмірі від 20 до 375 грн. на суму 197 407 грн.

33 особи за сумлінне виконання своїх обов'язків, організацію на високому якісному рівні підготовки та проведення позачергових виборів чернігівського міського голови, забезпечення дотримання принципів виборчого процесу, реалізації виборчих прав громадян України постановою Центральної виборчої комісії від 26 грудня 2006 року №1299 відзначено „Подякою Центральної виборчої комісії”.

Серед нагороджених 15 представників виборчих комісій різного рівня, у т.ч. голова ТВК О. В. Мозгова, секретар М. Я. Бистрова, члени ТВК Л. М. Варнавська, Т. Л. Вершняк, залучені спеціалісти Л. М. Галай, С. В. Соломаха, голова Новозаводської районної ТВК П. М. Самосюк, а також 13 представників правоохоронних органів, у т.ч. в.о. начальника УМВС України в Чернігівській області І. П. Катеринчук, начальник Чернігівського міського відділу УМВС Е. В. Альохін, та 5 – органів місцевого самоврядування, в т.ч. голова Деснянської районної у місті Чернігові ради М. О. Сенкович.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Ігор Ситий

●

ОПИС МЕНСЬКОЇ СОТНІ 1734 р.

Створити об'єктивну картину минулого і таким чином змоделювати (на належному науковому рівні) майбутнє можна лише на достатній джерельній базі. Проте це питання належить до болючих проблем української історичної науки. Один із шляхів його вирішення виявлення і публікація пам'яток, що зберігаються у провінційних музеях та бібліотеках. Одна з таких пам'яток є у Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю.Виноградського. Запис в інвентарній книзі свідчить, що це «книга «Протоколь или потребность». Град Мена. 1728-1733. Папір, ручна робота. Дуже потерта від часу, кінці аркушів надірвані, є розриви. Розміри: 21х31 см. У книзі зібрані записи різних справ, грамот, указів, універсалів тощо. Знайдена у фондах музею і записана в акті № 20 від 16.11.1992 р. (раніше номера не мала), інв. № Д-1580». Припускаємо, що ця книга потрапила до музею завдяки його засновнику Юрію Виноградському¹. При опрацюванні пам'ятки з'ясовано таке. Книга вміщена у саморобну картонну оправу, обшиту сірим полотном. Титул прикрашений примітивним зображенням арх. Михайла. Під ним, у рамці, текст: «ПРОТОКОЛЬ или ПОТРЕБНОСТЬ імѣющъ в себѣ записку разныхъ потребныхъ дѣлъ и разныхъ годовъ. Писано разными рѣками, а составленный ѿ мене Андреѣ Петрова сына Скаржинского на тот час бѣдучимъ писаремъ Намѣстничества Менского року 1733: сентября 13 д. В градѣ Менѣ». У книзі нараховується 135 аркушів. На їхніх сторінках вміщені імператорські, синодальні укази, а також укази та універсали чернігівського архієпископа Іродіона Жураковського. Окрім того, у книзі містяться різноманітні інструкції, форми. Зокрема, форма про титули імператора. Викликають інтерес правила («роковщини»), умови вступу на посаду писаря Менського намісництва. Є листи місцевих священиків до чернігівського архієпископа. У книзі чимало матеріалів, що стосуються Менської сотні. Це донесення менської сотенної канцелярії до чернігівської полкової канцелярії, відомість про відстань між населеними пунктами Чернігівського полку «по объявленію» полкового осавула Михайла Мокриевича, відомість про стан менської артилерії, опис сотні, який склали волинський сотник О.Бережинський та значковий Г.Волинський. Ряд документів стосується ремесел та цехів. Наприклад, це реєстр вартості роботи пічника, умови вступу та визволення цеху шапкарів. Для вивчення питання про історію кріпацтва на Лівобережжі важлива справа про втечу А.Скаржинського від бунчукового товариша Василя Дорошенка. Тут же ми заходимо цікавий матеріал для характеристики стосунків індивідуума та міської громади. До історії Чернігівського колегіуму належить універсал чернігівського архієпископа від 11.09.1731 р. про відрахування з церковних прибутків на утримання нужденних учнів колегіуму «по порціи»: з церков «довольнѣйших» – по 5 алтин², з церков «оскуднѣйших» – по 5 шагів. Як бачимо, документи досить цікаві і варті публікації.

Тексти документів відтворені з наближенням до оригіналу та збереженням нині не існуючих в українському алфавіті літер. Скорочення під титлами не розкриваються, сам знак титла опускається. Виносні літери відтворені курсивом. Пропущені або втрачені внаслідок механічного пошкодження тексту літери відтворені у квадратних дужках.

При неможливості реконструкції втраченої частини слова у квадратних дужках проставлені крапки. У публікації великі та малі літери, а також пунктуаційні знаки проставлені з наближенням до сучасних норм правопису. Помилкові написання, пропуск окремих літер зберігаються. Примітки мають майже виключно текстуальний характер та пояснення слів, що вийшли з ужитку.

№ 1

Ревізія Менської сотні

1734 годѹ сентебѣра 13 дня по указѹ Ея Императорскоѹ Величества Самодержици Всероссийскоѹ, а по опредѣленію полковоѹ Чернѣговскоѹ канцеларіи в сотнѣ Менскоѹ пнѣ Алезандер Бережинскіѹ сотникѹ волинскіѹ да значковѹ товаришѹ панѹ Григорей Волинскіѹ дворовомѹ числѹ чинили ревизию, а сколко в оной павилос козаковѹ грунтовихъ ³ , полугрунтовихъ, ѹбогихъ и нищихъ, весма ѹбогихъ и ихъ козачихъ подѣсѣдковѹ, такожѹ посполитихъ грунтовихъ, полугрунтовихъ, ѹбогихъ и нищихъ, весма ѹбогихъ и ихъ же посполитихъ подѣсѣдковѹ ниже сего въ селахъ и деревняхъ прописано										
сотнѣ Менскоѹ	козаки грунтове	козаки полѹгрунтове	козаки ѹбогие которіе имѣютъ по коню и по волѹ	козаки нищие весма ѹбогие то якие в елиихъ хатахъ при отородахъ	козакиѹ подѣсѣдкѹ	посполитіе грунтове	посполитіе полѹгрунтове	посполитіе ѹбогие которіе имѣютъ по коню и по волѹ и поля по лѣно ⁴	посполитіе нищие весма ѹбогие в елиихъ хатахъ при отородахъ живутъ	посполитихъ подѣсѣдкѹ
В городѣ Менѣ ⁵	4	31	74	88	97	-	8	43	87	27
В селѣ Величковѣ	2	3	13	10	-	-	2	13	9	-
В селѣ Домошнинѣ	2	-	3	13	-	-	14	15	47	-
В слободѣ Бречи	-	-	-	-	-	-	-	23	7	-
В слободѣ Хавдѣвнѣ	-	-	-	-	-	-	-	12	-	-
В слободѣ Тютюнниковоѹ	-	-	-	-	-	-	-	11	2	-
В селѣ Бабѣ	6	10	39	63	15	-	-	-	-	-
В селѣ Слободнѣ Николскоѹ мнтра (монастыря) ⁶	-	-	-	-	-	-	6	27	12	-
В деревнѣ Бѹтовнѣ	-	-	-	2	-	-	3	12	5	-
В деревнѣ Бѹромцѣ	-	-	-	-	-	-	-	-	11	-
В деревнѣ Бондаровнѣ	-	3?	11	8	-	-	-	-	2	-
В селѣ Макошинѣ	-	7	20	14	11	1	6	21	34	-
Тамъ бобровники	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
В слободѣ лѣвичноѹ мнтра ⁷	-	-	6	-	-	-	-	19	9	-
В фѣторѣ Ѵстаповнѣ	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Тамъ бобровники	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-
В селѣ Жѹковичахъ (Куковичахъ) ⁸	2	7	18	13	37	-	-	2	-	-
В деревнѣ Мазакахъ	-	-	-	-	-	-	10	31	35	-
В селѣ Ушинѣ	2	3	9	12	3	1	-	27	15	-
В деревнѣ Дѹбовнѣ	-	-	-	-	-	-	3	4	-	-
В селѣ Ѵсмакахъ	-	3	3	-	-	-	3	9	25	-
В селѣ Дяговнѣ	2	15	13	14	-	1	5	13	31	-
В селѣ Фескувнѣ	2	6	6	13	31	8	3	10	23	-
В селѣ Даниловнѣ	-	6	5	2	17	8	3	13	11	-
В той же сотнѣ бобровниковѣ ⁹	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Итого в оной сотнѣ дворовоѹ числа	22	94	221	252	211	3	66	305	365	27

№2

Вірш на хрещення доньки п. Іоана

На нас вельце ласкавий мосць п: Іоанъ премилостивий добродѣю ко нам,
 Веселая новина днес в домъ *ваши* мосць п, показала;
 Зивши в темном гробѣ днес воскреснула;
 Прародителей своих ко веселію гоине возбудила;
 Теперь преподобна мчница Евдокиа крестом ѿгражденна;
 Дщер *ваши* мосцьна аки на престолѣ посаждена;
 Крщенієм миропомазанием твердо печатуеть;
 Евхаристією презь восприемников значне титулуеть;
 Днес созиваеть вас Евдокиа ко гойному веселію;
 Обрѣла пред бгом млость і благодат велію;
 Даруй Хртсе црю лѣта долгиє на многіє вѣки;
 Тут почивши на сем падолѣ земном и со чловѣки;
 І ми служебничо дщер *ваши* мосцьну вѣншуем;
 Еи в нбѣ вѣнец от бга деклаируемь;

Школи Сто Покровские нижайши[й] сл[...]

№ 3

Відомість про стан менської артилерії

1734 года августа 13 дна вѣдомость полку Чернѣговского сотни Менской сколко в мѣстечку Менѣ имѣетса при стеной алтилерии пушокъ мѣдних и чугунных також пороку и прочих артиллерийских припасовъ о томъ нижеиавствуеть

Пушекъ мѣдних годних	7 ¹⁰
Пушекъ чугунных годних	1
Пицал на станку застинна	1 ¹¹
Шамаговницъ в ложах застѣнных	9 ¹²
а дерь	99
Дробу залѣзнаго фунтов ¹³	35
Пороху пудъ ¹⁴	1
Селитри пудовъ	2
Фитилей сажѣнь ¹⁵	57

№ 4

Умови вступу до цеху шапкарів

1735 года априля 27 д:

Умовили Леонтія брата моего в шапочники вишеписанного числа такою умовою на пят годъ остатній год понѣделки на отходѣ свита новаа, шапка, чоботи, желѣзко, ножицѣ, наперстокъ і всѣ потребніє вещи задѣ(або ѱ - І.С.)га встаи мастерска от мала до велика, толко наша кошѣлка, а о визвѣлкѣ такаа була умова ежели ѱступне бѣдет мастеръ братіи ставит то визвѣлокъ ншѣ ѱвесь, когда же ѱступного ставит не бѣдет то визвилокъ пополамъ. акаа умова била при Иванѣ братчикѣ Сердюкѣ і при Иванѣ Ткаченкѣ, що гречѣловнѣ держит.

№ 5

Ресстр послуг пічника та їх вартості

Бѣдетъ томуж семей годъ когда всталъ ѱ пна Алезѣа Михайловича конта рижого лисого на вѣру годовую ценою п...роцѣ цѣною копъ¹⁶ за одинадцать, а когда пройшолю срокъ ходиль до пна Алезѣа і просиль о вижданю понеже того времяа ѱ мене денег не було и поступиль емѣ интересу на дрѣгой год рублаа за которій ѱ мене рубль всталъ житомъ полтретаа четверика¹⁷ отаа кого времяа і по сей год об одданю не докучал і ми того часу работу встакую работаємъ [...] іменно о томъ нижеи сего писанія слѣдуеть

1733 годъ мааа 28 днаа ресстръ

Ѡм первого года дажи порѣ □ дномъ и по сей слѣдующий чред (або з – I.C.)
 обмазовал в свѣтлицю и хатѣ старѣю около [...]
 В тих же хатах хутоваль¹⁸ печи двѣ по гривнѣ¹⁹.
 В [...] Грѣшка жиль становиль ѱ старой хатѣ новую чорную пѣчь за гривню.
 Ѥ виницѣ ѱ хатцѣ чорную пѣчь за гривню.
 В тойже виницѣ нових двѣ пѣчокъ по гривнѣ.
 Третѣмъ разомъ двѣ по гривнѣ.
 Ѥ лазнѣ направляль пѣчь что Плазенко робиль шаг²⁰ за шѣстнацц □ т.
 А когда по той моей направѣ розвал ꙗлас то становил нову и збодоем кахлем за
 1 руб .
 А в переставленой лазнѣ такожь поставиль новую пѣчь за копѣ.
 ꙗка ꙗ □ пѣчь обвалилас то онѣю засклѣплювавъ шаговъ за чотири.
 На фѣторѣ печей робиль чорних шест по гривнѣ.
 Подлѣ воротѣ ѱ хатѣ наладиль пѣчь новѣю чорну за гривню.
 А на Замчищѣ такожь становиль печей чорних шесть по гривнѣ.
 Ѥ пекарнѣ становиль новую пѣчь за гривню.
 Другим разомъ за гривню.
 Ѥ свѣтлицѣ полив ꙗ □ нѣю пѣчь становиль за копѣ.
 Ѥ комнатѣ такожь становиль полив ꙗ □ нѣю за копѣ.
 Которіе полив □ ніе хутоваль по гривнѣ.
 Поставиль ѱ Бабѣ ѱ шинку пѣчь кахлеву за ꙗкую рубль. //
 [...] ѱ Бабѣ пѣчь чорну за гривню.
 Третимъ разомъ ѱ Бабѣ комень кахлевий за вусѣмьнадцѣт.
 В местѣ где швецъ Табулка шинковаль поставиль пѣчь зол:²¹ за чтири.
 Ѥ [...] ровцѣ чорную пѣчь за гривню.
 А всего обмазованя около будинковъ приходит мнѣ копѣ пѣт.
 За хутоване винничнихъ пѣчокъ за сѣмъ год приходит зол: сѣмъ.

№ 6

Реестр побутових послуг, виготовлення знарядь праці та їх вартість

Реестръ мнѣ Маркѣ Гѣцѣ дл □ пам ꙗ □ ти сколько попад ꙗ □ сто троецкая менская мнѣ
 должна, а за что Ѡ томъ нижей сего із ꙗ □ сн ꙗ □ ю?
 Напрод

Будѣчи мнѣ в шинкѣ его млсти пна Григорія Козминского в рокѣ 1732 м вз □ ла на веру
 горѣлки за полшоста шага. Другимъ разомъ зробиль ей зашепокъ двѣ за которіе плати
 надлежит шаг, чоботи подковаль за шаг, чересло разъ отбилъ, за что надлежало шагъ,
 тогожь году два рази одоструваль желѣза плѣговіе и потребно било плати шаг, да тогожь
 годѣ здѣлалъ билъ ей сокѣрѣ з ей желѣза і надлежало плати шаг чотири, которѣю сокѣрѣ
 не вѣдаю зачимъ не викѣпила і □ ꙗ □ оною дрова рѣбаючи зломал понеже ѡно ꙗ □ в мене
 многое время ꙗ лежала, а ннѣ ѡно ꙗ попад ꙗ прийшовши до мене стала требоват тоей
 сокѣри з великою сваркою, на что ꙗ смотр ꙗ □ вновъ зробиль ей сокѣрѣ и носиль которѣю
 хочай и презмает токмо не хочет моего первого долѣ заплатит за горѣлкѣ і за іншие
 работи такожь и за сокѣрѣ плати. На томъ моемъ реестрѣ прошѣ в бгу прчтнаго ѡтца
 Намѣсника менского да благоізволим ваша пречестност ѱчинит з ѡною попадею
 троецкою милостивое рѣшение и справѣдливую резолюцію.

В бгу превелебности в[...] моего наймилостивого пана добродѣ ꙗ
 нижайший слѣга и подножокъ Марко Гѣца.

№ 7

Контракт про назначения на посаду писаря Менського намісництва

Року тис ꙗ ча сѣмъ сотъ тридц ꙗ ть третого мс ꙗ с ꙗ септевр ꙗ дн ꙗ осмого

Мы нижей менованніе намѣсникъ менскій со всею градскою и силскою братією своею
 пожелавши себѣ дл ꙗ приходимих з катедральной канцелл ꙗ □ ріи разнихъ потребнихъ и
 весма труднихъ дѣлъ приговорили себѣ в писцѣ іменовчото Андрѣ ꙗ Петрова сна

Скаржинского на годъ, которому поступа такъ *от* градского **г**ако и *от* сѣлского *каждого* сщенника денгами по золотому да из гурту жита полуосмакъ²², по **г**акой его становцѣ показали емѣ в чомъ *трудитса*, а именно. Только мнѣ самомѣ составить книгѣ годовую, а брати**г**а такъ градская **г**ако и сѣлская**г**а если бѣдѣть *приходит* з своими книгами, то ему б вишменованномѣ даром не *писат*, но по увазѣ его что хотѣ *взят* повелеваемъ толко з приходимих з катедральной канцеллѣриѣ *ѹказовъ*, *каждомѣ* священнику составит видѣнне таковы**г**ако *каждого* году мѣста и числа *ѹказъ* полученно и в **г**акой силѣ и онѣй *всѣ*кимъ сщенникомъ публикованъ, а распублѣковат по всемъ моемѣ намѣсничву толко еднеею копіею, которая копія возвратившис ис публѣкаціи *может* такъ и вписиватис в протоколъ і по онихъ указах на черно репорти *составлят* мнѣ самому в катедральную канцеллярію до розпорозумѣннѣя егѣ в сщеническомъ чину разного *ѹправленіѣ* в дѣлахъ, а если бѣдѣть **г**акіе *от* крїи тіе *ѹкази* и когда *ѹ* онихъ повелѣваеъ до всѣхъ священниковъ копіеват, то оние исполн**г**ать и во *всѣ*кихъ случаючихъ**г**а великихъ пилнихъ дѣлахъ оному вишменованномѣ ншомѣ *ѹмвномѣ* писцевѣ давати помоществованіе з шкулъ вимовно, а минѣвшихъ нѣсколко год не вѣписованных в протоколъ *открытих* и протчихъ нѣсколко малое число *ѹказовъ* переписат в протокол и надѣюсь в томъ не будетъ ему великого *тѣда* і в томъ длѣ *лѣ*шого *вѣрота*тія на становцѣ его в нас писцемъ за рукою своею даю ему росписъ.

Исидоръ Козмовичъ намесникъ менский²³.

№ 8

Відомість про відстань між населеними пунктами Чернігівського полку

1733 годѣ іюнѣ 28 д.

По ѡбѣвленію его милости пана а. полкового Михайла Мокриевича

- От* Чернѣгова до Любеча 7 милѣ²⁴
- От* Чернѣгова до Рѣпокъ 5 милѣ
- От* Рѣпокъ до Лоева 4 милѣ
- От* Чернѣгова до Навозѣ до Днѣпра 8 милѣ
- От* Чернѣгова до Городнѣ 5 милѣ
- От* Чернѣгова до Березного 4 милѣ
- От* Березного до Мены 4 милѣ
- От* Березного до Синѣвки 2 милѣ
- От* Мены до Сосницѣ 2 милѣ
- От* Сосницѣ до *Ѡболоннѣ* 4 милѣ, 5 милѣ
- От* Мены до Чернотич 3 милѣ
- От* Чернотич до *Ѡболоннѣ* 38 верстѣ, 4 милѣ...
- От* Чернѣгова до Седнева 3 милѣ
- От* Седнева до Гурска 6 милѣ
- От* Чернѣгова до *Ѡлишевки* 4 милѣ
- От* Синѣвки до Чернотичѣ 5 милѣ
- От* Чернѣгова до Сорокошичѣ 12 милѣ, 10 милѣ
- От* Седнева до Олишовки 5 милѣ

По ѡбѣвленію козаковъ сотнѣ Роиской, Слабинской такожѣ власне ѡбѣв**г**ыли**г**а къ и пнѣ асаѣлъ.

№ 9
Реєстр роковщини¹⁶

Реєстръ сколко свщеники градскіе и сѣлскіе задаткѹ дали на 1734 годѹ на роковщинѹ

Градскыє	зол	грив	шагъ	копѣ	жито
Отцѣ Павель менскій	-	-	-	-	-
Отцѣ Андрей менскій	-	-	-	-	-
Отцѣ троєцкій менскій	-	-	-	-	-
Отцѣ величковскій	1	-	-	-	четвер
Отцѣ дани ловскій	-	1	-	-	четвер
Отцѣ александровскій	-	-	-	-	четвер
Отцѣ домошлинскій	1	-	-	-	четвер
Отцѣ бабскій	-	1	-	-	четвер
Отцѣ макошинскій	-	1	-	-	четвер
Отцѣ кѹковицкій	-	1	-	-	четвер
Отцѣ фескѹвские	-	1	-	-	четвер
Отцѣ осмаковскій	-	-	-	-	четвер
Отцѣ бурковскій	-	1	-	-	четвер
Отцѣ дяговскій	-	1	-	-	четвер
Отцѣ степановскій	-	1	-	-	четвер
Отцѣ волосковские	-	1	-	-	четвер

Джерела та література:

1. Кравченко М. Сосницький краєзнавчий музей та роль Ю.С.Виноградського у його створенні//Скарбниця української культури. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С.90-91.

2. Алтин – 3 копійки.

3. Однозначного пояснення терміна «грунт» в історичній літературі не існує. На нашу думку, у даному випадку він відповідає терміну «пляц» (прибл. 75-88 га, за Н.Герасименко. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII-XVIII ст.) – К., 1998. – С.133). А.Ханенко давав наступне трактування цього терміна: «Пляцями називались участки землі во всех трех сменах, с принадлежащими к ним огородом и сенокосом, составлявшие вместе надел (тягло), иные крестьянские двory владели целыми пляцами, другие половиною и т.д. Повинности в этих деревнях распределялись по пляцам»// А.Ханенко. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии/Черниговские губернские ведомости. – 1864. - № 12. – Прибавления. – С. 66.

4. День – 0,54-0,81 га.

5. Всього 459 дворів. Для порівняння: 1654 р. у Мені було 242 козаки і 231 міщанин // Корбач І. Шляхами століть: Повість про літописне місто. – К.: РОВО «Укрвзполіграф», 1992. – С. 40. У 1748 р. в Менський сотні – 1 місто, 10 сіл, 2 деревні, 11 шкіл, 12 шпиталів // О старинных школах, богадельнях и братствах / Черниговские епархиальные известия. – 1862, 1 сентября. – Прибавления. – С. 546. По ревізії 1731 р. до Менської сотні належали: Мена, Величківка, Дамашлин, Баба, Макошин, Кукоричі, Ушня, Осмаки, Дягова, Феськівка, Данилівка // Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Земская типография, 1874. – Книга 6. – С. 120. За О.Шафонським у Менський сотні було 63 поселення, 1367 козаків, 1819 підпомічників, 4836 дворян, різночинців, посполитих // Там само.

6. Дописка початку ХХ ст.

7. Макошинський дівочий монастир.

8. Дописка початку ХХ ст.

9. Це речення закреслене.

10. Написано нечітко. Можливо це 1 або прочерк.
11. Вогнепальна зброя, з якої стріляли ядром вагою 200 г // Сидоренко В. З історії селянсько-козацької артилерії часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. / Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. – Вип. 1. – С. 113.
12. Вогнепальна зброя, з якої стріляли залізним дробом. Довжина – до 2 м, калібр – 20-60 мм.
13. Фунт – 410 г.
14. Пуд – 16 кг.
15. Сажень – 2,1 м.
16. Копа – 50 копійок.
17. Четверик – бл. 67 кг.
18. Обмазував глиною.
19. Гривня – 10 копійок.
20. Шаг – 2 копійки.
21. Золотий – 20 копійок.
22. Осьмачка – 4 четверики.
23. Намісник – помічник протопопа, член духовного правління протопопії. Завідував кількома приходами. В деяких протопопіях було кілька намісників. При намісниках могло бути окреме правління – намісництво. Обирався духовенством протопопії і затверджувався архієреєм. Грамотою від 20.11.1658 р. київський митрополит Діонісій Балабан встановив склад Чернігівської єпархії з 7 протопопій: Чернігівської, *Менської*, Новгородської, Борзенської, Глухівської, Конотопської, Стародубської. Згідно з цією грамотою чернігівський єпископ і поділив єпархію на зазначені протопопії, «коим поручил заведовать сельскими священниками и приходской жизнью» // Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ея истории. – К.: Фото-лито-типография С.В.Кульженко, 1911. – С. 59, 67. У 1689 р. уряд менського протопопа займав Стефан Шуба // Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Земская типография, 1874. – Книга 6. – С. 120.
24. Миля – 7 верст або 7,5 км. Це середні дані. Можливо, що у даному випадку миля = 9,5 км (див. відстань між Чернотичами та Оболонням).
25. Як бачимо, межі намісництва майже збігалися з кордонами сотні.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

---

*Наталія Потій,
Олександр Тарасенко*

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ АРХІЄПІСКОП ВАСИЛІЙ (БОГОЯВЛЕНСЬКИЙ)

Архієпископ Василій (Богоявленський) очолював чернігівську кафедру протягом 1911-1917 рр. З його ім'ям пов'язано відкриття в єпархії другого єпархіального жіночого училища, відновлення єпархіальної друкарні, реорганізація Братства св. Михайла, князя Чернігівського тощо. Життя Василя (Богоявленського) минуло у часи докорінних змін у Російській Православній церкві (далі РПЦ) та Російській імперії. Перетворення за Тимчасового уряду, діяльність Всеросійського помісного собору 1917-1918 рр. та участь у ньому архієпископа Василя (Богоявленського) стали вирішальними у житті владики. Втім, діяльність останнього дореволюційного чернігівського архієрея недостатньо вивчена, чим і зумовлюється актуальність даної студії. Її мета – реконструювати біографію Василя (Богоявленського) з акцентом на періоді, коли він посідав чернігівську кафедру.

Література про архієпископа Василя (Богоявленського) та історію Чернігівської єпархії початку ХХ ст. нечисленна. Дореволюційні статті М.Богоявленського та С.Савінського мають панегіричний характер, не містять критичних зауважень і висвітлюють лише окремі періоди та епізоди з життя владики¹. У 1990-х рр. розпочався процес прославлення новомучеників, що сприяло дослідженню біографій церковних діячів ХХ ст. Коротка біографія Василя (Богоявленського) міститься у праці В.Корольова², яка загалом присвячена ієрархам Пермської єпархії. Автор з православної точки зору стисло висвітлює діяльність архієпископа Василя (Богоявленського) і його трагічну загибель у 1918 р. під час розслідування обставин смерті Пермського архієпископа Андроніка. Ряд коротких публікацій про архієпископа Василя побачив світ у сучасній чернігівській періодиці³. Залучені в даній статті джерела представлені активним і канцелярським матеріалом, джерелами особового характеру, періодичною пресою, що дозволяє простежити основні віхи біографії архієпископа Василя (Богоявленського).

Архієпископ Василій (Василій Дмитрович Богоявленський) народився 1 лютого (ст. ст.) 1867 р. в с. Старе Сеславіно Козловського повіту Тамбовської губернії в сім'ї священика. Освіту він отримав у Раненбурзькому духовному училищі (нині м. Чаплигін Липецької обл.), а потім – у Тамбовській духовній семінарії⁴. 20 вересня 1889 р. Василій Богоявленський був рукопокладений в сан диякона при церкві Різдва Христового в с. Стара Дегтянка Козловського повіту⁵. 11 березня 1890 р. Василій Богоявленський був висвячений у сан священика до церкви Різдва Богородиці с. Овсянки Кирсанівського повіту Тамбовської єпархії, де водночас опікувався церковнопарафіальною школою. В 1896 р. о. Василій продовжив навчання в Казанській духовній академії, котру закінчив зі ступенем кандидата богослов'я в 1900 р.⁶.

Будучи студентом академії, Василій Богоявленський працював законовчителем у

казанській общині сестер милосердя Червоного Хреста. Перебуваючи в Казанській єпархії, він обіймав ряд посад: службу в кафедральному соборі, посаду священника в церкві Троїцько-Феодорівського жіночого монастиря, з 1901 р. був священником цвинтарної церкви в Казані, а в 1905 р. повернувся в кафедральний собор на посаду ключаря. Протягом кількох років Василій Богоявленський входив до складу комітету з перевірки звітів Казанської духовної академії і Казанського єпархіального жіночого училища, був членом-засновником Братства Пресвятої Богородиці при Казанському кафедральному соборі. В 1907 р. указом Синоду о. Василій був призначений членом Казанської духовної консисторії.

Василій Богоявленський займався науковою діяльністю. В 1902 р. було видано його працю “Епархиальные съезды духовенства и их деятельность и значение”⁷. В червні 1907 р. надрукована робота “Вторая книга Маккавейская. Опыт исагогического исследования”, за яку він отримав вчений ступінь магістра богослов'я. Загалом Василій Богоявленський в Казані працював 12 років.

У 1908 р., після смерті дружини, він переїхав у Свято-Троїцьку Олександро-Невську лавру, де 14 серпня прийняв чернечий постриг. 15 жовтня 1908 р. Василій (Богоявленський) був призначений ректором Чернігівської духовної семінарії. 30 жовтня 1908 р. архимандрит Василій прибув до Чернігова і негайно включився в роботу по управлінню Чернігівською духовною семінарією⁸. Вже 2 листопада архимандрит Василій запросив до семінарії єпархіального місіонера Василя Родіонцева з метою познайомити вихованців старших класів з програмою боротьби з розколом і сектантством, ухваленою на останньому місіонерському з'їзді, що відбувся в Києві. З ініціативи ректора у навчальний процес духовного закладу було запроваджено столярну справу, семінарія отримала кваліфікованого викладача гімнастики⁹.

15 березня 1909 р. на зібранні Чернігівського відділення Православного місіонерського товариства архимандрита Василя (Богоявленського) обрали головою цієї установи¹⁰. Зрештою на посаді ректора Чернігівської духовної семінарії Василій (Богоявленський) пробув лише рік. 19 червня 1909 р. його було призначено єпископом Сумським, вікарієм Харківської єпархії. Цю посаду він обіймав понад півтора року, відзначившись завершенням відбудови Курязького Преображенського монастиря, що слугував місцем перебування Сумського єпископа, та влаштуванням при ньому двох будинків для паломників¹¹.

4 березня 1911 р. Василя (Богоявленського) перевели на посаду єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської єпархії¹². Після смерті єпископа Чернігівського Антонія у квітні 1911 р. тимчасово управляючим Чернігівською єпархією було призначено єпископа Василя (Богоявленського)¹³. 12 травня того ж року його затвердили на цій посаді. Очолюючи єпархію протягом семи років, він проявив себе ініціативним, владним, вимогливим до підлеглих та відданим своїй справі керівником.

Важливою подією в житті єпархії став візит імператора Миколи II до Чернігова. Метою прибуття стало поклоніння мощам святителя Феодосія Углицького. До дня приїду імператора з ініціативи єпископа Василя (Богоявленського) у серпні 1911 р. була видана книга-альбом “Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ея истории”¹⁴. Над створенням книги працювала комісія, до складу якої входили священнослужителі та особи з корпорацій духовно-навчальних закладів. Особливо багато працював на дану справу інспектор Чернігівського чоловічого духовного училища М.Доброгаєв, за що зібрання духовенства Чернігівської єпархії виразило йому подяку¹⁵. Художнє оформлення книги здійснив кандидат богослов'я, учень Імператорської академії мистецтв М.Протопопов, робота якого теж була високо оцінена. Зокрема газета “Церковные ведомости” повідомляла: “Художня сторона видання звертає на себе особливу увагу по прекрасному, а в деяких випадках позитивно неповторному відтворенню художніх знімків”¹⁶. Навесні 1911 р. було ініційовано будівництво нового єпархіального дому на перетині Шосейної і Миколаївської вулиць (нині будинок обласної філармонії), якому дали ім'я імператора Миколи II. З травня екстрений єпархіальний з'їзд духовенства виробив план єпархіального дому. Дім мав складатися з двох поверхів на вулицю і трьох поверхів у двір з четвертим підвальним. На нижньому поверсі мало бути сім приміщень: для книжкового складу і лавки Братства св. Михайла, церковного Дрелесховища, бібліотеки-читальні та шкільного музею. Верхній поверх будинку мав займати зал на 1000 чол. для проведення релігійно-

моральних читань. Біля епархіального дому було збудовано дзвіницю.

Імператор Микола II прибув до Чернігова 5 вересня о 14 год. 55 хв. Обставини візиту були не дуже вдалим, адже 1 вересня у Києві було смертельно поранено П.Столипіна. Крім того, до Чернігова царська родина плывла на пароплаві, проте в річці було мало води, і вночі “Головачев” деякий час сидів на мілі, тому прибув до Чернігова на півтори години пізніше. Цим і зумовлено те, що 5 вересня о 9 год. було відмінено огляд Миколою II Троїцького собору.

Враження від Чернігова імператор Микола II передав у листі до матері: “Це невелике місто, але так само гарно розташоване, як і Київ. В ньому два дуже древніх собори. Зробив огляд пішому полку і 2 000 потішних, був в дворянському зібранні, оглянув музей і обійшов селян усєї губернії. Встиг на пароплав до заходу сонця і поплив вниз по течії”¹⁷. Візит імператора був дуже значущим для духовенства Чернігівської єпархії, яке згодом змальовувало цю подію в захопливих описах на сторінках церковної преси.

Архієпископ Василій (Богоявленський) активно займався освітньою справою. Цей напрямок у його діяльності був чи не найголовнішим. За даними статистичного відділу при синодальній училищній раді, в Чернігівській губернії на 1 січня 1915 р. налічувалося 9 двокласних і 594 однокласних церковнопарафіяльних шкіл, 217 шкіл грамоти, 1 церковнопарафіяльна школа для дорослих і 7 учительських двокласних шкіл. Навчалось у них 38 969 чол. Подією для Чернігівської єпархії стало відкриття 11 квітня 1912 р. в Миколаївському хуторі Новгород-Сіверського повіту Другого епархіального жіночого училища із сільськогосподарським відділом. 17 вересня 1912 р. було урочисто відкрито і освячено новий навчальний заклад¹⁸.

У 1913 р. відбувалося святкування 300-літнього ювілею царювання дому Романових. Зібрання міського духовенства Чернігова постановило відзначити цю подію придбанням палацу графа Заводовського в с. Ляличах Суразького повіту, в якому згодом відкриють церковно-учительську школу. На засіданні єпископ Василій пожертвував на цю справу 1 000 руб.¹⁹. Міністр внутрішніх справ М.Маклаков (колишній губернатор Чернігівщини) і міністр юстиції І.Щеглов погодились бути почесними членами комітету з реставрації палацу і відкриття в ньому вищого педагогічного жіночого інституту.

У 1913 р. для купівлі і реставрації палацу було зібрано понад 20 000 руб. пожертвувань. Палац і 102 десятини землі були придбані за 65 тис. руб. 9 липня 1914 р. під головуванням чернігівського владики відбулося засідання ради і членів Братства св. Михайла, де було вперше поставлене питання про заснування вищого педагогічного жіночого інституту з присвоєнням йому імені Романівського. Постановили, що при інституті буде діяти сільськогосподарський відділ²⁰. Був розроблений проект положення про Романівський Чернігівський епархіальний педагогічний жіночий інститут, в якому зазначалося, що він перебуватиме у віданні Синоду, а курс навчання триватиме 3 роки. Розраховувалось, що число вихованців становитиме 120 чол., по 40 в кожному із класів. До числа студентів інституту прийматимуться особи, які закінчили 6 класів епархіального училища чи рівного йому середнього навчального закладу або ті, хто склав екзамен з відповідної програми.

До обов’язкових предметів викладання в інституті належали: Святе письмо, християнське віровчення і мораль, історія російської церкви, педагогіка, психологія, математика, фізика, загальна історія, географія, природознавство, сільське господарство, спів, музика, вишивання і малювання. Визначались керівні органи інституту: педагогічна рада для справ з навчально-моральної частини і попечительський комітет з господарських справ. Єпископ Василій (Богоявленський) призначався головним керівником інституту. В наступних 8 главах проекту положення про Романівський інститут детально розглядалися повноваження керівників інституту²¹.

12 листопада 1915 р. на епархіальному з’їзді депутатів духовенства і церковних старост єпархії було ухвалено, що єпископ Василій (Богоявленський) звернеться до Синоду з метою отримання дозволу на відкриття нового навчального закладу в 1916 р. На початкове обладнання інституту необхідно було виділити 10 тис. руб.: 5 тис. руб. – із загальноєпархіальних сум і 5 тис. руб. із особистих коштів духовенства²².

На основі рішень з’їзду духовенства, в 1916 р. єпископ Василій (Богоявленський) порушив перед Синодом питання відкриття в Чернігівській єпархії вищого жіночого педагогічного інституту²³. 6 липня 1916 р. проект інституту обговорювався в навчальному комітеті Синоду, який постановив запросити на наступне засідання з даного

питання представників міністерства народного просвітництва і міністерства землеробства²⁴. 12 вересня відбулося засідання міжвідомчої ради, котра дала дозвіл на відкриття в Чернігівській єпархії вищого жіночого педагогічного інституту, “однорідного по характеру з Петроградським”²⁵. Перед відкриттям інституту в Лялицькому палаці було утворено природничо-історичний музей та розпочалося формування навчальної бібліотеки. Вступні екзамени до інституту розпочалися 9 вересня 1916 р.²⁶.

Єпископ Василій (Богоявленський) контролював діяльність освітніх закладів, систематично проводячи огляди. Перевірявся як рівень підготовки вихованців, так і господарська частина: харчування, умови проживання тощо. До прикладу, 9 квітня 1912 р. єпископ відвідав Чернігівську міністерську жіночу гімназію, де, зокрема, звернувся до учениць з роз’ясненням смислу і значення свята Пасхи та завітав на заняття з Закону Божого, на якому сам опитував учениць²⁷. Загалом, чернігівський архієрей контролював найменші дрібниці життя навчальних закладів, з чого можна зробити висновок, що владика прагнув тримати все в своїх руках, був владним, прискіпливим і водночас відповідальним керівником.

У період управління Чернігівською єпархією архієпископом Васи́лієм (Богоявленським) Братство св. Михайла було реорганізовано. 6 грудня 1911 р. у залі духовної семінарії відбулося об’єднане зібрання єпархіальної місіонерської ради і ради єпархіального Братства св. Михайла, князя Чернігівського, де констатовалася розділення діяльності Братства на два відділи: єпархіальну місіонерську раду і раду єпархіального Братства. Перший мав займатися справами місії в єпархії, а другий – проводити в життя населення християнські начала²⁸. В результаті діяльність місіонерської ради стала значно активнішою. Вона організовувала курси та лекції для місіонерів. У 1912 р. місіонерські курси тривали з 10 по 17 липня. Слухачами були представники духовенства Кролевецького, Глухівського і Новгород-Сіверського повітів²⁹. Приватною ініціативою в різних містах і селах створювалися гуртки ревнителів православ’я. Членами Братства проводилася робота по боротьбі з поширенням в єпархії баптизму, іудейства тощо. У 1914 р. до складу Братства входило 25 659 чол. і діяло 9 комітетів, кожен з яких опікувався певним напрямком його діяльності³⁰. Проте число комітетів з роками збільшувалася, бо перед церквою поставали нові завдання і потреби. Так, у звіті про діяльність Братства св. Михайла за 1915 р. перераховуються вже 14 комітетів. Була проведена реорганізація духовного видання єпархії, і замість “Черниговских епархиальных известий” з 1912 р. стали видавати часопис “Вера и жизнь”, хоча зміст видання практично не змінився. Братство св. Михайла з 1914 р. видавало газету “Черниговский церковно-общественный вестник”, у 1914 р. було відновлено діяльність чернігівської єпархіальної друкарні.

У липні 1916 р. єпископа Васи́лія (Богоявленського) було призначено виконуючим обов’язки голови видавничої ради при Синоді. З його ініціативи була розроблена програма діяльності комісії в 1916 р., що передбачала видавництво декількох значних богословських праць, велику православну релігійно-філософську та історичну бібліотеку, житія святих³¹.

За час управління єпархією єпископа Васи́лія (Богоявленського) в 1916 р. з’явилася друга вікарна кафедра з титулом єпископа Стародубського³². 6 травня 1916 р. єпископа Васи́лія (Богоявленського) було нагороджено орденом св. Володимира другого ступеня³³. Того ж року 5 жовтня єпископ Васи́лій (Богоявленський) був підвищений до сану архієпископа³⁴.

Архієпископ Васи́лій (Богоявленський) був переконаним монархістом і неодноразово публічно про це висловлювався. З приходом до влади Тимчасового уряду погляди чернігівського владки станули однією з причин усунення його з кафедри.

Бурхлива діяльність архієпископа Васи́лія (Богоявленського) на загал заслуговувала схвалення. Однак, окрім зовнішніх позитивних проявів діяльності чернігівського архієрея, був й інший бік, який зазнав публічного викриття в 1917 р. Перші сигнали незадоволення постаттю Васи́лія (Богоявленського) з’явилися ще у 1913 р., коли в газеті “Санкт-Петербургские ведомости” була опублікована стаття “От кого зависит созвание Собора”, де, зокрема, чернігівський архієрей звинувачувався у поганій адміністративній діяльності, від чого потерпає РПЦ. Автор статті М. Дурново запевняв, що своєю посадою єпископ Васи́лій (Богоявленський) завдячує Санкт-Петербурзькому митрополиту Володимирі (Богоявленському), який начебто був його дядьком. Марнотратством було

названо купівлю Лялицького палацу, в той час, коли в Чернігівській єпархії швидко поширювався баптизм і розкол. Пролунали звинувачення в розкраданні єпархіальних коштів, що належали чернігівському єпархіальному свічному заводу. За рішенням екстреного єпархіального з'їзду депутатів духовенства і церковних старост єпархії від 11 червня 1913 р., прот. С.Савінський написав відкритий лист, який був надрукований в часописі “Вера и жизнь”, бо газета “Санкт-Петербургские ведомости” відмовилась надрукувати заперечення вини чернігівського архієрея. Зокрема автор зазначав, що ніяких родинних стосунків з митрополитом Володимиром (Богоявленським) єпископ Василій (Богоявленський) не має, а посадою завдячує своїй невтомній праці й таланту. С.Савінський у листі перелічив досягнення владики в науці, в управлінні семінарією та єпархією³⁵.

Отже, чому ж постать архієпископа Василя (Богоявленського) зацікавила кореспондента столичної газети і чому чернігівському архієрею було дано публічно критичну характеристику. М.Дурново ставить питання про родинні зв'язки між архієпископом Васиєм (Богоявленським) та митрополитом Санкт-Петербурзьким Володимиром (Богоявленським). У сучасній літературі висловлювалася думка, що вони справді були родичами³⁶. Але це питання потребує подальшого вивчення на джерельному матеріалі. Бо автори публікацій, вочевидь, прагнули запевнити читача в існуванні родинних зв'язків між двома ієрархами, до того ж обома новомучениками, не помічаючи, що в такий спосіб посилюють позиції критиків кадрової політики і практики адміністрування РПЦ на початку ХХ ст., і швидке просування архієпископа Василя (Богоявленського) по ієрархічній драбині справді пояснює саме ця обставина. Хоч як би там було, а обвинувачення чернігівського владики кидало тінь на тогочасного Санкт-Петербурзького митрополита, адже виходило, що той просуває до верхівки церковної ієрархії своїх родичів, які виявилися ще й розкрадачами церковного майна.

Газетярська атака на владик Богоявленських може бути розглянута в контексті іншого, масштабнішого конфлікту. Справа в тому, що коли 1912 р. помер першоієрарх Св. Синоду Антоній (Вадковський), митрополит Петербурзький і Ладозький, на його місце був призначений митрополит Володимир (Богоявленський). У цей час все більший вплив на імператорську родину набирав Г.Распутін. Митрополит Володимир як людина прямолинійна і тверда відверто висловлював своє негативне ставлення до нього. Саме через конфлікт з Г.Распутіним митрополита Володимира у 1915 р. було переведено до Києва³⁷. Отже, можна припустити, що нападки на архієпископа Василя (Богоявленського) у 1913 р. могли бути зумовлені саме конфліктом митрополита Володимира (Богоявленського) та інших, не згодних з Г.Распутіним і духовенством, яке орієнтувалося на “придворного старця”. Слід також зауважити, що з 1913 р. Чернігівський єпископ Василій (Богоявленський) був присутнім на засіданнях Синоду. Тоді ж на Передсоборній Раді піднімалося питання скликання Собору і відновлення інституту патріаршества. Чернігівський владики підтримував дану ідею, але на той час значна частина духовенства виступали проти. Тому і ця суперечність могла стати приводом до критики чернігівського архієрея, на що натякає і назва статті М.Дурново.

Після падіння царату і створення Тимчасового уряду, на посаду обер-прокурора було призначено В.Львова, котрий прагнув одноосібно провести реформи церковного управління. В результаті виник конфлікт між ним і Синодом. 7 березня 1917 р. обер-прокурор повідомив Синод, що вважає себе власником усіх прерогатив попередньої царської влади в церковних справах. 8 березня з'явилася заява шести членів Синоду, в якій говорилось, що вони не вважають себе в праві брати відповідальність за ті заходи, котрі Тимчасовий уряд буде здійснювати³⁸. Цю заяву підписав і чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський). У відповідь на це В.Львов заявив, що вручить всю повноту влади тільки церковному собору. Щоб розв'язати конфлікт, 13 березня відбулося засідання Синоду, на якому було прийнято постанову, в якій зазначалось, що дії В.Львова неканонічні, а залишати управління Всеросійською Православною церквою без “кормчого” неможливо, тому Синод залишається до скликання нового складу. Проте 14 квітня Тимчасовий уряд розпустив Синод.

Оновлений склад Синоду за пропозицією обер-прокурора В.Львова постановив провести ревізію діяльності архієпископа Василя (Богоявленського) в Чернігівській єпархії і у видавничому комітеті при Синоді, який він очолював³⁹. 23 березня 1917 р. був утворений Тимчасовий виконком об'єднаного духовенства міста Чернігова на чолі

з протоієреєм А.Величковським. 24 березня архієпископ Василій (Богоявленський) повернувся з Петрограда до Чернігова. 26 березня губернський виконавчий комітет визнав його присутність в Чернігові вкрай небезпечною “в сенсі суспільного спокою”. Було вирішено заарештувати владика, конфіскувати його архіви, документи і під охороною відправити в Петроград, у розпорядження вищих органів церковної влади.

Виконком духовенства створив комісію для розслідування діяльності архієпископа Василя (Богоявленського) і передання його суду в кримінальному порядку⁴⁰. На основі цього рішення владика спочатку утримували в єпархіальному домі, а потім перевели в архієрейські покої Троїцького монастиря⁴¹. Потім, згідно з ухвалою губернського виконавчого комітету, провели ревізію діяльності архієпископа Василя (Богоявленського). Ревізорами були С.Рункевич і Д.Солунський. Ознайомився з документами архієпископа і член Державної думи М.Іскрицький. Опитавши “ряд зацікавлених і потерпілих осіб, ревізори встановили картину неймовірного розвалу в Чернігівській єпархії”⁴². Архієпископа Василя (Богоявленського) було звинувачено в ряді кримінальних злочинів: продаж священницьких, дияконських місць, порушення моралі. 29 березня 1917 р. він був відправлений в Петроград, куди прибув 31 березня і під охороною розміщений в синодальному Митрофанівському подвір’ї⁴³. Управління ж єпархією було передано єпископу Пахомію Стародубському (Кедрову).

5 квітня 1917 р. відбулося загальне зібрання духовенства Чернігова у кількості 94 осіб, яке вів голова Тимчасового виконавчого комітету духовенства протоієрей А.Величковський. Головним питанням була справа архієпископа Василя (Богоявленського) і доцільність перебування його на чернігівській кафедрі⁴⁴. Матеріали засідання розкривають ставлення духовенства до архієрея, їхнє бачення його діяльності на посаді архієпископа та деталізують обставини арешту владики. Голова засідання А.Величковський у вступній промові розповів про підстави рішення вислати архієпископа Василя (Богоявленського) з Чернігова: начебто комітет повідомили про наміри робітників і солдат вчинити розправу над владикою, і виїзд архієрея врятував Чернігів від кровопролиття. Обговорювалося питання про покращення становища архієпископа. За словами А.Величковського, комітет дав доручення Г.Лобову звернутися до губернського виконавчого комітету з проханням дозволити архієпископу Василю (Богоявленському), з огляду на його заяву про хворобу і пасхальні свята, відкласти від’їзд із Чернігова до другого дня Пасхи, щоб архієрей міг підлікуватись і здійснити богослужіння. Губернський виконавчий комітет призначив комісію для засвідчення здоров’я архієпископа Василя, і лікарі визнали, що поїздка до Петрограда не загрожує здоров’ю владики, в результаті губернський комітет свого рішення не змінив. Г.Лобов також розповів, що до приїзду архієпископа Василя і ректора семінарії В.Сокольського з Петрограда чернігівський комітет громадських організацій надіслав у Петроград телеграму про те, що їхній приїзд до Чернігова не бажаний. Після виступу Г.Лобова, голова засідання А.Величковський запропонував зібранню висловити свої думки з даного питання. Лунали виступи як на підтримку архієпископа Василя (Богоявленського), так і з засудженням його діяльності. На захист чернігівського архієрея став протоієрей А.Єфимов, який наголошував на тому, що арешт був проведений незаконно. Також він вказував на позитивні сторони діяльності архієпископа Василя.

З великою звинувачувальною промовою виступив наглядач чоловічого духовного училища М.Доброгаєв. Він повідомив, що із появою архієпископа Василя (Богоявленського) в Чернігів почали з’їжджатись усі його родичі, котрим владика надав найприбутковіші місця. Наводячи конкретні факти, М.Доброгаєв зазначав: у Конотопі в залізнично-дорожній церкві – Богоявленський, в Чернігові в кафедральному соборі і членом консисторії Духовський, в Новгород-Сіверському духовному училищі наглядач Дмитрієвський, у Васильївському училищі – Богоявленські і Дмитрієвські. В цьому ж училищі викладачем рахувався син архієпископа Василя (Богоявленського). М.Доброгаєв вказав на таке явище, як прийом внесків на Васильївське жіноче училище в 50, 100 і 200 руб., котрий проводився зі священнослужителів при отриманні ними парафії. Доповідач засвідчив, що в нього є дані про 384 куплені священницькі місця. Особливо великі “пожертвування”, без котрих не задовольнялися прохання священників, дияконів і псаломщиків, повинні були вноситись на Лялицький палац, іноді вони сягали 1 000 руб. з однієї особи. Доповідач навів приклад, як диякон з Носівки Ніжинського повіту, заплативши велику суму, був висвячений архієпископом Василієм у сан диякона

напередодні призову його на військову службу. Також було зазначено, що на корпорацію всіх духовно-навчальних закладів єпархії був покладений 5-% збір на користь поранених, але ці гроші пішли на Лялицький палац. А поміщицею А.Сапожковою при купівлі в неї 100 десятин землі для Василівського училища на єпархіальні кошти був здійснений дарувальний запис на 3 десятини землі сину архієпископа Д.Богоявленському. Як підсумок, М.Доброгаєв заявив, що архієпископ Василій (Богоявленський) допустив злочини проти канонічних правил і громадянських законів і необхідно ставити питання про передання його до суду⁴⁵. Після цієї промови голова засідання поставив на голосування питання про доцільність перебування архієпископа Василя (Богоявленського) на Чернігівській кафедрі. В результаті 41 голос було подано за залишення владики, а 53 – проти⁴⁶.

14 квітня з'явився указ Тимчасового уряду про звільнення архієпископа Василя (Богоявленського) від присутності в Синоді. 2 травня чернігівський екстрений з'їзд духовенства і мирян визнав діяльність архієпископа Василя (Богоявленського) шкідливою для єпархії⁴⁷. 3 травня вийшла постанова з'їзду про утворення комісії з семи осіб для розслідування діяльності архієпископа в Чернігові. До складу комісії увійшли: М.Ішменицький, А.Голіцин, К.Бакулін, О.Богославський, К.Андрієнко, священник О.Олександровський, Д.Дегтьоров. На цьому ж засіданні вирішили прохати Синод дати можливість чернігівській комісії усім складом увійти до складу іншої комісії, котра мала з'явитись із Петрограда⁴⁸.

На всі ці події владика Василій у відкритому листі від 13 квітня заявив: “Мені приписують дії, що ганьблять мене. Розуміючи, що глибокі зміни, що відбуваються в нашій Батьківщині, не могли не викликати бажання бачити на чолі, зокрема, духовенства інших осіб, я прийняв постанову Чернігівського комітету зі спокоєм, хоча вважаю, що абсолютно об'єктивні дані, з огляду на створення мною в єпархії цілого ряду просвітницьких і благодійницьких закладів, давали б підстави до продуманішої і об'єктивнішої оцінки моєї діяльності”. Далі він заявив, що отримав свою посаду лише завдяки наполегливій праці на церковній ниві. А для захисту власної гідності владика Василій сам ініціював розслідування своєї діяльності в Чернігівській єпархії, бо, як він висловився, “не могу залишити єпархію, не знявши із себе несправедливих обвинувачень”⁴⁹. Розслідування щодо зловживань архієпископа Василя (Богоявленського) проводилось, але він був звільнений через недоведеність обвинувачень.

Отже, постає проблема причин арешту, негативного ставлення духовенства до вищого архієрея єпархії та відсутності покарання, окрім усунення його з посади. Розслідуванням діяльності архієпископа Василя (Богоявленського) займався Тимчасовий губернський виконавчий комітет, який був підзвітний Тимчасовому уряду. Саме комісія від цієї установи визнала владика винним. Потім проводилися розслідування комісії від духовенства, проте їхні висновки нам невідомі. В тому ж таки 1917 р. Василія (Богоявленського) було звільнено з-під арешту за недостатністю обвинувачень.

На нашу думку, ціллію діяльності комісії від Тимчасового виконавчого губернського комітету було усунення його з керівної посади, що розумів і зазначив у згаданому зверненні і сам чернігівський владика. Це була цілеспрямована політика Тимчасового уряду по усуненню старого єпископату як свого ідеологічного ворога. Після досягнення цієї мети справа не набрала подальшого розгляду і, незважаючи на обвинувачення кримінального характеру, владика було звільнено. Щодо негативного ставлення чернігівського духовенства до архієпископа, то можна припустити, що це було пов'язано з особистими якостями архієрея і характером його стосунків із підлеглими. По-перше, архієпископ Василій (Богоявленський) був людиною дуже активною, ініціативною, і планував велику кількість проєктів, в яких духовенство мало брати не лише організаційну роль, але і відраховувати власні кошти. У господарських і комерційних справах владика Василій був рішуче налаштований на боротьбу. Це яскраво проявилось у заходах проти монополії євреїв на закупівлю воску.

Для архієпископа Василя був характерний тотальний контроль за усіма сферами життя єпархії, включаючи найменші дрібниці. Він особисто проводив уроки в духовних навчальних закладах, постійно контролював роботу ідалень, стан приміщень, храмів, очолював ледь не всі духовні установи в єпархії. Дослідники відзначають, що архієпископ шукав і домагався переведу до Чернігова потрібних йому службовців. Це могло бути проявом недовіри до місцевого духовенства та бажанням мати в єпархії “своїх” людей.

В результаті у 1917 р. одним із звинувачень було узурпація влади, що не подобалося частині духовенства, яке матеріально потерпало від активної діяльності правлячого архієрея.

8 травня 1917 р. прийшло повідомлення про звільнення архієпископа Василя (Богоявленського) і про призначення його настоятелем Теребенської пустині Тверської єпархії, але вже 11 серпня його перевели настоятелем Московського Заїконоспаського монастиря. Цей період життя Василя (Богоявленського) найменш відомий. Він включився в роботу Всеросійського Помісного Собору вже під час третьої сесії. 24 липня Василя (Богоявленського) призначили благочинним ставропігійних монастирів, безпосередньо підвідомчим патріарху Тихону.

Весною і літом 1918 р. влада більшовиків розпочала жорстокі переслідування церковнослужителів. Зокрема в червні було вбито пермського архієпископа Андроніка (Нікольського). Патріарх Тихон і Синод постановили утворити комісію з розслідування більшовицьких злочинів у Пермі. Спочатку до складу комісії увійшли єпископ Серафим (Александров) та М.Малигін, проте постановою патріарха і Синоду попередній склад комісії був замінений архієпископом Василієм (Богоявленським) та А.Зверевим, а в Пермі до них мав приєднатись архімандрит Матвій (Померанцев)⁵⁰. Діяльність слідчої комісії в Пермі викликала незадоволення серед більшовиків. Були вжиті заходи, щоб слідчий матеріал не потрапив на Собор у Москву. Коли по закінченні розслідування комісія поверталася до Москви, між Перм'ю і В'яткою у вагон увірвалися червоноармійці, вбили членів комісії і викинули їхні тіла з поїзда. Тіло архієпископа Василя (Богоявленського) і вбитих разом з ним поховали селяни. До могил мучеників розпочалося паломництво. Тоді більшовики викопали і спалили їхні тіла.

Отже, Василій (Богоявленський) обрав родинну традицію, присвятив своє життя служінню церкві, пройшовши шлях від диякона до архієпископа. Найтривалішим було служіння в Чернігівській єпархії, де він проявив себе активним адміністратором. Проте чернігівський архієрей був людиною владною, і не можна виключати ймовірного зловживання своїм посадовим становищем, що завадило налагодити приязні стосунки з підлеглими. З приходом до влади Тимчасового уряду була розпочата кампанія усунення старого єпископату, під яку потрапив і Василій (Богоявленський). Під час революційних подій 1917 р. духовенство Чернігівської єпархії змогло вільно висловити своє ставлення до архієрея, що мало наслідком усунення його з посади. Мученицька смерть архієпископа Василя (Богоявленського) дала підставу Церковному собору у 2000 р. зарахувати його до лику святих.

Джерела та література:

1. Богоявленский Н. Черниговские торжества // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 18. – Часть оф. – С. 499; Савинский С. Четверть века на служении Церкви, Царю и Отечеству // Вера и жизнь. – 1913. – № 18. – Часть неоф. – С. 6; Савинский С. Открытое письмо сотруднику “Санкт-Петербургских ведомостей” Н.Дурново // Вера и жизнь. – 1913. – № 14-15. – Часть неоф. – С. 95-107.
2. Королев В. Любвью побеждая страх: жизнеописания новомучеников Российских. – Фрязино, 1998. – С. 91-102.
3. Шумило С. Претерпевший до конца // Троїцький вісник. – 1996. - №8; Махіна Л. Тамара – внучка святого Василя (Богоявленського), архієпископа Чернігівського і Нежинського // Троїцький вісник. – 2001. - №10; Тарасенко О. Священномученик архієпископ Василій (Богоявленський) // Троїцький вісник. – 2004. - №8.
4. Преосвященный Василий, епископ Новгородсеверский // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 7. – Часть неоф. – С. 207-209.
5. Василий Богоявленский // Православная энциклопедия. – М., 2002. – Т. 7. – С. 37.
6. Савинский С. Четверть века на служении Церкви, Царю и Отечеству // Вера и жизнь. – 1913. – № 18. – Часть неоф. – С. 6.
7. Василий Богоявленский // Православная энциклопедия. – М., 2002. – Т. 7. – С. 38.
8. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1909. – № 12. – Часть неоф. – С. 872.
9. Н. Из жизни Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1909. – № 8. – Часть неоф. – С. 320-323.
10. Журнал общего годичного, состоявшегося 15 марта 1909 года, собрания членов Черниговского отделения Православного Миссионерского общества // Черниговские епархиальные известия. – 1909. – №11. – Часть оф. – С. 317-320.
11. Преосвященный Василий, епископ Новгородсеверский // Черниговские епархиальные

- известия. – 1911. – № 7. – Часть неоф. – С. 208-209.
12. Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 7. – Часть оф. – С. 173.
13. Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 9. – Часть оф. – С. 230.
14. Богоявленский Н. Черниговские торжества // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 18. – Часть оф. – С. 499.
15. Журналы Чрезвычайного Собрания Духовенства Черниговской епархии, от 4 сентября 1911 г. // Приложение к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 18. – Часть оф. – С. 10-11.
16. Отзыв о книге-альбоме “Картины церковной жизни из девятивековой ея истории” Церковных Ведомостей // Приложение к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 21. – Часть оф. – С. 595.
17. П.А.Столыпин – жизнь и смерть за царя. – М., 1991. – С. 31.
18. Торжество открытия II-го Черниговского Епархиального женского училища в Николаевском хуторе Новгородсеверского уезда // Вера и жизнь. – 1912. – № 12. – Часть неоф. – С. 70.
19. К вопросу об ознаменовании 300-летнего юбилея царствования Дома Романовых Черниговской епархией // Вера и жизнь. – 1913. – № 5. – Часть неоф. – С. 36-56.
20. Объяснительная записка к Уставу Романовского Черниговского Епархиального Педагогического женского Института в Ляличком дворце Суражского уезда // Вера и жизнь. – 1914. – № 17-18. – Часть неоф. – С. 9-11.
21. Проект положения о Романовском Черниговском Епархиальном Педагогическом женском институте // Вера и жизнь. – 1914. – № 17-18. – Часть неоф. – С. 13-23.
22. Романовский высший педагогический женский институт // Черниговский церковно-общественный вестник. – 1916. – № 84-85. – С. 2.
23. Романовский педагогический институт // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 19. – С. 5.
24. Романовский высший педагогический женский институт // Черниговский церковно-общественный вестник. – 1916. – № 84 -85. – С. 2.
25. Романовский женский педагогический институт // Черниговская земская неделя. – 1916. - № 39. – С. 8.
26. Черниговский учительский институт // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 37. – С. 5.
27. Посещение Его Преосвященством учебных заведений г. Чернигова // Вера и жизнь. – 1912. – № 7. – Часть неоф. – С. 103-104.
28. Журнал соединенного собрания епархиального Миссионерского Совета и Совета Епархиального Братства св. Михаила, князя Черниговского // Черниговские епархиальные известия. – 1911. - № 24. – Часть оф. – С. 705-718.
29. Миссионерские курсы // Вера и жизнь. – 1912. – № 7. – Часть оф. – С. 234.
30. Гейда О. Кращезнавча та просвітницька діяльність братства святого князя Михайла при Чернігівській духовній семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 62.
31. Программа деятельности издательской комиссии при св. Синоде // Вера и жизнь. – 1916. – № 15-18. – Часть неоф. – С. 132.
32. Вторая викарная кафедра // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 34. – С. 5.
33. Вера и жизнь. – 1916. – № 19-20. – Часть неоф. – С. 135.
34. Черниговская земская неделя. – 1916. – № 42. – С. 4.
35. Савинский С. Открытое письмо сотруднику “Санкт-Петербургских Ведомостей” Н.Дурново // Вера и жизнь. – 1913. - № 14-15. – Часть неоф. – С. 95-107.
36. Василий (Богоявленский Василий Дмитриевич) // http://kuz1.pstbi.ccas.ru/cgi-htm/db.exe/ans/nm/?NYZ9EJxGNoxITcGZeU-yPq6o9X*p**- С. 1; Махіна ЛІ. Тамара – внучка святого Василя (Богоявленського), архієпископа Чернігівського і Нежинського // Троїцький вісник. – 2001. - № 10. – С. 3.
37. Ульяновский В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (Доба Центральної Ради). – К., 1997. – С. 174.
38. Грюнберг Г. О положении епископата русской церкви при Временном правительстве (по новооткрытым источникам) // Материалы по истории русской иерархии: статьи и документы. – М., 2002. – С. 117-118.
39. Обревизирование деятельности архиепископа Черниговского Василия // Черниговская земская газета. – 1917. – № 22 – С. 2.
40. Арест архиепископа // Черниговская земская газета. – 1917. - № 25. – С. 3.
41. Вера и жизнь. – 1917. – № 3-4. – Часть неоф. – С. 134.
42. Ревизия деятельности архиепископа Василия // Черниговская земская газета. – 1917. – № 34. – С. 3.
43. Ревизия деятельности архиепископа Василия // Черниговская земская газета. – 1917. – № 34. – С. 3.

44. Вера и жизнь. – 1917. – № 3-4. – Часть неоф. – С. 134.
45. Собрание Черниговского городского духовенства // Черниговская земская газета. – 1917. – № 29. – С. 7.
46. Черниговский церковно-общественный вестник. – 1917. – № 74. – С. 4.
47. Черниговский экстренный съезд духовенства и мирян епархии. Вечернее заседание 2 мая // Черниговский церковно-общественный вестник. – 1917. – № 93. – С. 2.
48. Черниговский экстренный съезд духовенства и мирян епархии. Дневное заседание 3 мая // Черниговский церковно-общественный вестник. – 1917. – № 94. – С. 2.
49. Вера и жизнь. – 1917. – № 3-4. – Часть неоф. – С. 136.
50. Священный Собор Российской Православной Церкви 1917-1918 гг. Обзор деяний. Третья сессия. – М., 2000. – С. 193.

РОЗВІДКИ

Сергій Бутко

ОУН ПРОТИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ

*Немає нічого захищеного,
що воно не відкриється,
ані потаємного, що не виявиться.*

**ЄВАНГЕЛІЄ ВІД св. МАТВІЯ
М.т. 10. 26.**

Навіть поверхове ознайомлення з трагічними сторінками історії України мимоволі підводить до висновку, що доля українського народу по-справжньому хвилює тільки українців. Без урахування доцільності або отримання геополітичних, соціально-економічних та ще різних преференцій, безоглядно й безкорисно захищатимуть цей народ тільки українські патріоти. По праву заслужив це почесне визнання й організований націоналістичний рух – Організація Українських Націоналістів.

Повчальним прикладом безоглядного служіння своєму народові стало ставлення ОУН до голодової трагедії 1932-1933 рр. на українських землях у складі Радянського Союзу. Українські націоналісти навіть у тій безнадійній ситуації активно діяли доступними їм методами й намагалися якщо не припинити, то хоч би зменшити масштаби нищення українців у СРСР.

Не претендуючи на всебічний аналіз ставлення ОУН до трагедії голоду в Україні в 1932-1933 рр., спробуємо висвітлити позицію її керівництва та активу, згідно з публікаціями у друкованому органі Проводу Українських Націоналістів (далі – ПУН) «Розбудова Нації» (далі – «РН»), військово-політичному журналі – органі Української Військової Організації «Сурма» (він реально був органом ПУН),¹ та радикальну спробу шляхом здійснення терористичного акту привернути увагу західних демократичних держав до злочину комуністичного режиму в Україні. Важливо також з'ясувати, які головні уроки із факту цього голодобивства урахував керівний актив організації у подальшій політиці під час Другої світової війни та визвольній боротьбі проти радянської імперії в повоєнні роки.

Передбачення біди

Редакція, автори «РН» упродовж всього часу існування журналу уважно відслідковували ситуацію на українських землях у складі СРСР, послідовно викривали всі аспекти поневолення українського народу. Серед націоналістичних аналітиків у цьому відношенні виділявся Головний суддя ОУН Макар Кушнір, родом з м. Черкаси². Вже у першому номері «РН», виданому щойно після проведення Конгресу Українських Націоналістів (1929 р.), він (псевдонім – М. Дніпрянський)³ нагадав, що «Пролетарська диктатура запанувала на нашій батьківщині лише на тлі окупації її московською червоною армією»⁴. М. Кушнір, як і всі інші націоналістичні публіцисти, послідовно вказував, що Україна є колонією у складі російської імперії під назвою Радянський Союз, яка утримується в покорі насильством і терором. Він (псевдонім – Я. Дуб)⁵ у статті «Хочемо Незалежної України» (1930 р.) дав типову й доволі точну характеристику

ситуації на Наддніпрянщині та суті радянської політики в Україні: «Москва та її агенти на Україні нині переконалися, що український національний рух прибрвав таких широких розмірів та досягнув такого впливу серед українських селян і робітників, що большевицької українофільської політики вже не вистачає, щоб опанувати та перемогти українську національну ідею. Налякані небезпекою вибуху другої національної революції, що загрожує їм не лише втратою панування над багатою колонією, а може спричинитися взагалі до занепаду большевицької диктатури на Сході Європи, червоні московські імперіялісти рішили попередити події та ще більшим терором залякати українські народні маси, а винищенням провідних кіл українського народу знесилити український національний рух. З цією метою вони заарештували й далі заарештовують українських діячів на полі освітньому, кооперативному, науковому, церковному тощо»⁶.

Наш земляк, виходець з історичної Чернігівщини (м. Глухів), член ПУНу Євген Онацький, перебуваючи в еміграції у Римі⁷, вже у першій половині 1932 р. відчував наближення ще більшої катастрофи для Наддніпрянщини. У своїй рубриці «На міжнародні теми», яка вийшла у «РН» за травень-червень 1932 р., він так змалював становище українського народу в СРСР: «Протягом десятих років по дорозі до повільного, але певного обосачення, обезвласнення, спролетаризування – через Чека, ГПУ, Соловки аж до моральної й фізичної смерті. Насамперед – одиниць, десятків, сотень свідомих патріотів, палких юнаків, завзятих борців, далі їх родин і знайомих, а далі цілих груп населення, а ще далі цілих окремих класів, нарешті – цілого народу, що на власній землі, на багатющій землі, вмирає з голоду...»⁸. Пророчо звучить і тепер його пересторога: «Наш власний український досвід вчить нас, що навпаки «вершок гіршого», якщо не прикласти негайно найвищих зусиль, неминуче приведе до ще гіршого»⁹.

Один із засновників ОУН, уродженець м. Тбілісі в Грузії, делегат Конгресу Українських Націоналістів, професор неорганічної хімії та доктор філософії Микола Вікул (псевдонім – М. Райгородський)¹⁰ у своїй публіцистиці висвітлював духовно-релігійні питання визволення України та побудови незалежної держави. У статті «Суспільна роля родини» (1932 р.) він поставив вбивчий діагноз комуністичній політиці в УСРР: «Большевицька влада, що планово поширює на Східній Україні господарську й моральну руїну ще більше, ніж на інших теренах СРСР, довела нашу країну з високо розвинутою ще донедавна традицією тілесно й душевно здорової родини до грізного занепаду». Вікул пояснював це так: «Большевицький режим вніс, як відомо, й до родини свої питоменні [притаманні. – С.Б.] йому методи підступства, провокації, зневаги супроти старих, жіноцтва й дітей, зрештою знеславлення матері та под[ібне]». Автор пророчо попереджав майбутніх будівників Української держави: «І при найбільш рожевих сподіваннях недалекого скинення з української шні московського ярма неможливо закрити очі перед привидом тієї жадливої спадщини, яку большевики на полі родинних взаємовідносин на Україні після себе залишать. Такі болячки, як дитяча й загальна проституція, вишукані «ябеди» й доноси дітей на батьків, жінок на чоловіків і навпаки, небувале дотепер ані при найгірших лихоліттях на Україні поширення венеричних недуг і сексуальних ухилень і т.д., навіть і при найбільше сприятливих для нації політичних, культурних і господарських відносинах, затроюватимуть [отруюватимуть. – С.Б.] націю безперечно найдовше з усіх наслідків комуністичних експериментів. Над цим грізним питанням слід уважно й розважно думати заздалегідь»¹¹.

Аналізував ситуацію у підрадянській Україні на сторінках «РН» і наш земляк з Чернігівщини (м. Носівка), член ОУН, інженер-економіст, доктор Сергій Володимирів¹². Про нього поки що знаємо небагато. Український історик Роман Коваль у книзі «Багряні жнива Української революції» зазначав: «Володимирів Сергій Дмитрович (29.12.1895, м. Носівка Ніжинського пов. Чернігівської губ. – після 29.6.1928). Інженер-економіст; заступник голови Студентської спілки в Болгарії (1922), член Української академічної громади у Празі (з вересня 1922), професорський стипендіат УГА [Українська господарська академія в Подєбрадах у Чехословаччині. – С.Б.] (29.6.1928). Закінчив гімназію (м. Перм, 4.6.1914), навчався в Київському університеті Святого Володимира (вересень 1914 – липень 1916, січень 1918 – листопад 1919). Закінчив УГА (31.5.1927). В російській армії служив до січня 1918 року. Активіст культурно-освітньої праці на Чернігівщині (1918, 1919). У листопаді 1919 р. насильно мобілізований у Добровольчу

армію. 4 листопада 1920 р. разом із денікінцями евакуювався до Туреччини. Перебував у таборі Тузла. Потім виїхав у Болгарію (1921, 1922), де був членом Студентської спілки та освітньо-культурного життя. Дипломну працю виконав та оборонив «з успіхом дуже добрим». В рефераті про дипломну працю С. Володимирів «Електрифікація в сучасному сільськогосподарському житті» викладачі УГА (професор і доцент) характеризували його як «молодого, здібного, працьовитого абсолювента». Зазначали, що Володимирів, захоплений обраною темою, писав дипломну роботу з піднесенням. Працю С. Володимирів було визнано «гідною друкування і видання». Українською мовою це буде, писали рецензенти, «перший і солідніший, всеохоплюючий проблему твір, загальнонауковий рівень якого більш ніж задовольняючий, а як для дипломної праці – високий»¹³. Деяку додаткову інформацію дали Олександр Кучерук і Юрій Черченко – упорядники першого тому видання «Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів» (1927-1930). С. Володимирів, який завершив свій життєвий шлях у 1974 р., ймовірно, в еміграції, «1927 р. закінчив економічно-кооперативний факультет Української господарської академії в Подєбрадах, інженер-економіст, д-р, був професорським стипендіатом. Член ОУН, входив до складу Комісії державного планування (КДП) ОУН. Восени 1941 р. разом з похідними групами ОУН прибув до Києва. Був заарештований гестапо разом з І. Рогачем, О. Телігою, О. Чемеринським та ін., але незабаром його відпустили»¹⁴. Із цього повідомлення можна зробити висновок, що наш земляк став членом ОУН практично від часу створення організації. Після її розколу у 1940-1941 рр. він залишився в ОУН під проводом Андрія Мельника.

У статті «Економічне становище селянства України»¹⁵ (1932 р.) С. Володимирів прийшов до висновку, що, «зміцнівшись в окупованій країні» з 1928 р., «влада-партія змінила й методи відношення до села, знову виступила на сцену брутальність у значно більшій мірі, ніж навіть за часів революції»¹⁶. Обґрунтовуючи свою думку, автор заявив: «Село, селянська кляса, було елементом, що його експлуатовано й раніше за часів царської Росії, але майже ніколи ця експлуатація не набирала після знесення кріпацтва таких форм і такого ступня, як це сталося за часів «диктатури пролетаріату»¹⁷. Володимирів навів, зокрема, такий факт колоніальної експлуатації українського селянина: він споживав «втричі менше цукру, ніж московський»¹⁸. Автор зумів сформулювати сутність ставлення комуністичного режиму до народу: «Радянську політику свідомо скеровано на недоїдання та недоодягнення широких мас населення, й у першу чергу – селянського, бо населення може нести такий економічний тягар тільки шляхом зменшення сучасного споживання, шляхом відмови не тільки від предметів розкоші, але й од конче потрібних предметів споживання; твердимо, що політику товарного голоду по групі «Б» – предмети особистого споживання – ведуть так свідомо»¹⁹.

Редакція «РН» вміщувала огляди української та зарубіжної преси під назвою «Про біжучі справи», «На біжучі теми», «Про біжучі події» тощо. Так, у тому ж 1932 р. в огляді «Про біжучі справи» під заголовком «Большевицький рай» вона вмістила уривки з газет про вбивство втікачів з СРСР до Румунії, чим прагнула привернути увагу громадськості до нестерпно трагічної ситуації в УСРР. Наступний приклад дає уявлення про що, власне, йшлося: за 24 березня 1932 р. в українській газеті «Новий Час» була вміщена така інформація: «Відомий репортер Лондон, що його редакція часопису «Ле Журналь» вислала над совіцький кордон, телеграфує своїй редакції, що над Дністром, де він саме тепер перебуває, відбувається драма, про яку повинен знати весь світ. Кожної ночі групи людей із Сов[ітської] України втікають на другий беріг Дністра. Совіцька сторожа стріляє по втікачах і кидає на них гранати. Нещасливці, які намагаються дістатися на румунський бік, гинуть масово. Знов жеж ті, що дісталися на румунський бік, виснажені до краю»²⁰.

Автори та редакція «РН» впродовж 1932 р. відзначали системне та радикальне погіршення ситуації на селі в УСРР. Так, С. Володимирів у номері за липень-серпень у статті «Боротьба за хліб на Радянській Україні» слушно зауважив, що разом із заходами «політично-карно-адміністративного натиску на селянство», «економічного порядку», тобто «податки, платежі різного роду, паї, примусова ощадність», сама колективізація «в цілому організаційно упрощує можливість урядової контролі над хлібною справою взагалі»²¹. Він зробив висновок: «Всі наведені розрахунки та таблиці нам яскраво свідчать про те, що держава щораз більше й більше опановує селянську продукцію,

щораз більше стискає волю нашого селянина щодо розпоряджування своїми продуктами, щораз більше й більше тиски державного заготовчого апарат[у] стискають селянство»²². Отже, націоналістичний аналітик з Чернігівщини з'ясував механізм організації голодового вбивства в Україні, ще не знаючи про те, що він вже почав діяти.

Таким чином, оцінки та передбачення у 1929-1932 рр. провідних членів ОУН виявилися аж занадто точними та далекоглядними. Вони фактично спрогнозували генеральний напрям політики комуністичного режиму в СРСР щодо українського народу, визначили методи його реалізації. Це підтверджує сучасна українська історична наука. У довідці, підготовленій Інститутом історії України НАН України «Документальні підтвердження відповідності дій офіційної влади СРСР статті 2 Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього», в поясненні до «Листа Й.Сталіна Л.Кагановичу «Про становище в УСРР та необхідність зміни керівництва республіки» від 11 серпня 1932 року» зроблено однозначний висновок: «Наведений документ є одним з тих, які дають уявлення, чому було розв'язано терор голодом. Страх втратити Україну був цілком обґрунтований. В умовах соціально-економічної кризи силове поле Кремля зникало, і тоді українська еліта могла би перетворитися з червоної на жовто-блакитну»²³.

Трагедія: визначення злочинця, з'ясування мети й причин

Проте українські націоналісти, як і все українство за межами СРСР, довго не підозрювали справжніх масштабів та глибини трагедії українського села під радянською владою, яку потім оцінили як катастрофу. Автор за підписом «М.» у публікації «Годі мовчати» в «РН» за липень-серпень 1933 р. різко заявив: «Ціле суспільство українське мусить нарешті відкрити приспані очі на ту жакливу катастрофу, що сталася над Дніпром, Доном та Кубанню, катастрофу, що може мати для майбутнього Української Нації величезні і страшні наслідки»²⁴. Він уже тоді прийшов до однозначного висновку щодо винуватця й мети трагедії: «Надзвичайно характеристично, що п'ятилетка досі ще не викликала (і, будьте певні, ніколи не викличе!) голоду і масового вмирання російської людності на Московщині. Нема дурних! Цю долю пляново підготувала Росія лише Україні. Мета: остаточна ліквідація української мазепинської небезпеки, після чого «Мать Расея» могтиме нарешті спокійно спочивати на своїх лаврах»²⁵.

Уже на повніший інформації К. Сирецький у статті «S.O.S.» у «РН» за вересень-жовтень 1933 р. констатував: «Лише в червні-липні біж[учого]. року західньо-українська й еміграційна суспільність прийшла до переконання, що за Збручем коїться дійсно непоправне лихо. Тимчасом голодова катастрофа, викликана й кермована Москвою, розпочалася значно раніше; вже на початку березня минулого 1932 р. вона шаліла на широких просторах України»²⁶. Шокований автор зазначив: «...довідумося, що є багато сіл цілковито вимерлих чи опущених, а в інших селах лишилося кілька десятків людей, що стоять на передодні неминучої смерті»²⁷. Він прийшов до висновку: «В таких умовах доводиться визнати навіть скромною ту велетенську цифру вимерлих, що її називає один чужинний журналіст (і яку приймає Др. Амменде) – 10 мільонів людей»²⁸. Єдиним свідомим винуватцем трагедії К. Сирецький чітко визнав СРСР – «страшного гостя – голодову смерть привела сталінсько-драгоманівська «матушка Москва»²⁹. Він виразно підкреслив, що Радянський Союз, як імперія, є спадкоємцем царської Росії, яка має за мету ліквідацію українства: «Так, власне, до цього провадить ціла політика сучасної Росії: вилюднити Україну для остаточного знищення її, щоби нарешті докінчити те, що р. 1169. розпочав Андрей Боголюбський, а що продовжували в XII[І] ст. татари і Петро 1709 р. під Полтавою»³⁰. Його сумний прогноз щодо радянської політики у ставленні до України віддає відчаєм: «При таких щирих соціалістичних темпах нищення, драгоманівська «матір Росія» змагає до того, щоб українці взагалі перестали існувати в імперії нащадків Чингісхана та Петра»³¹. К. Сирецький із сарказмом підкреслив: «Тепер про кольонізацію України москалями пишуть і чужинці»³². Використання націоналістичним автором виразів «сталінсько-драгоманівська «матушка Москва», «драгоманівська «матір Росія» свідчить про те, що він намагався максимально наочно показати псевдофедеративний устрій Радянського Союзу і колоніальне становище у ньому українського народу, неприйнятність й згубність самої ідеї федерації України з Росією – СРСР. Це була спроба виразно донести переконання, що будь-які державні об'єднання з Росією за будь-якого режиму матимуть катастрофічні наслідки для українців.

Сталінське керівництво титанічними зусиллями доволі успішно зуміло переконати світову громадськість у відсутності голодової катастрофи в Україні. Як підкреслив український історик Віктор Коваль, «Встановивши свою владу над величезною імперією, більшовики відразу взяли усі потоки інформації під цензуру, а кордони – на замок, ізолювали населення від решти людства». І далі він пояснив механізм успіху такої інформаційної самоізоляції Радянського Союзу від світової спільноти: «Коли ж кризь залізну завісу ізоляції просочувалась негативна інформація з СРСР, численні симпатичні радянського ладу у пресі демократичних країн не давали їй ходу, аби не гальмувати «колесо історії», котрого вісь проходила через кабінет Сталіна»³³. А голодомор був однією з найбільших таємниць комуністичної імперії. Проте Кремль вважав ОУН надзвичайно небезпечним ворогом для свого існування, якого хотіли якнайшвидше розгромити. Тому у 1933 р. агенту радянської розвідки Василю Хом'яку було дозволено сказати цю правду про злочин сталінського режиму. Він проник до ОУН, відповідно плану операції «Ставка», як біженець з підрадянської України. Мета – впровадження до організації іншого агента ОГПУ Павла Судоплатова – майбутнього вбивці керівника ОУН полковника Євгена Коновальця³⁴. В. Хом'як за підписом «Н.Н.» (редакція «РН» назвала його представником «з большевицького «раю»»³⁵ у статті «Радянська Україна» (1934 р.) заявив, що «підсумки НЕП-у на Україні» – «в першу чергу зріст національної свідомості був справді гігантський» і підкреслив: «Свої помилки зперед десяти літ червоні російські імперіялісти направляють тепер жажливою системою: організовану піддержкою голодової смерті на Україні»³⁶. Він зробив такої підсумок радянської політики на українських землях: «Україна тепер у небувалому стані, – витворенім в першу чергу ворожим національним гнітом та жажливим соціально-економічним устроєм! Правдою є, що мільйони українців вислані, перестріляні, загинули голодовою смертю! Теж правдою є, що нинішній жажливий стан України витворений свідомо й організовано москалями. Колективізація на Україні була одним із способів політичного винищення України. Українізація мала бути замиленням очей, щоб під її позором [мабуть, прикриттям. – С.Б.] провадити далі політику імперіялізму та завойовання!»³⁷. Звернемо увагу, що радянський агент покладав вину на «москалів», іншими словами, на російський народ. Отже, він, на відміну від націоналістичних авторів, для яких ворог – Російська держава, свідомо переставляв акценти. Таким чином, комуністичний провокатор намагався роздмухувати у середині націоналістичного руху міжнародну ворожнечу, етнічну ненависть. Мета: вносити розбрат в український народ, не допустити налагодження нормальних відносин і співпраці українського та російського народів проти злочинної влади. Такою була традиційна тактика комуністичного режиму, як і всіх імперій (поділяй і володарюй), проти визвольної боротьби поневоленого народу.

У 1934 р. М. Кушнір у статтях «Націоналізм переможе!» [псевдонім – Богущ В.] і «Московський імперіялізм та український націоналізм» [псевдонім – Дніпрянський Б.] у «РН» підбив своєрідний підсумок щодо політики російських більшовиків в Україні. У статті «Московський імперіялізм та український націоналізм» він чітко підкреслив, що «московський большевизм став спадкоємцем московського царизму»³⁸, «як ідеологічна доктрина, є своєрідною, на московським сосі приправленою мішаниною ідей та принципів, запозичених од французького якобінізму, німецького марксизму та від московського народницького соціалізму»³⁹, а «як політична система [...] є лише перелицьованим царизмом»⁴⁰. Останнє твердження автор аргументував так: «Бо хіба теперішня партійна диктатура, як і колишня московська автократія, не побудована на засадах орієнтальної деспотичної олігархії?»⁴¹. Далі М. Кушнір визначив правлячий режим у СРСР як суто національний російський (він його називав московським): «Большевизм є не менше московським національним феноменом, ніж царизм, і тому саме він не мав та не має успіху не лише в Європі, або у сусідніх із Московщиною державах, а навіть на Україні, Північному Кавказі та по інших окупованих большевицькою Москвою країнах»⁴². Свій висновок аргументував так: «Справді, хіба большевизм, захопивши в свої руки владу в Московщині, не став на шлях московського імперіялізму та не пішов збройною силою проти всіх тих народів, які, використавши розвал московської імперії, створили власні незалежні держави? Або хіба большевицький режим не провадить цілком московської зовнішньої політики?»⁴³. Потім стисло дав характеристику колоніальної політики Москви щодо України: «Хіба

московський більшовизм не провадить колоніальної грабіжницької політики на Україні та по інших окупованих країнах із метою упромисловлення совітської Московщини та не дбає про посилення московської, мілітарно-технічної бази? Хіба він провадить таку примусову та форсовану колективізацію рільництва у Московщині, як на Україні або на Дону та на Кубані, щоб таким робом зруйнувати господарську силу цих країн та знищити українських і козацьких селян хліборобів? Та хіба не колонізує ці країни заїдами з Московщини, щоб таким робом унеможливити відділення тих країн од Москви? Хіба він не сприяє всебічному розвитку та поширенню московської культури, а одночасно з тим не затамовує [гальмує. – С.Б.] розбудови культури української, білоруської та інших поневолених народів, та не намагається підпорядкувати їх культурі пануючої, московської нації?»⁴⁴. Автор за допомогою риторичних запитань також окреслив своє бачення становища російського народу в СРСР: «Хіба можна сказати, що більшовизм поневолив московську націю та провадить супроти неї таку політику нищення, як це він робить супроти української та інших поневолених націй? Щоправда, багато, хай і більшість, москалів дуже невдоволена та ворожо наставлена до теперішньої політики більшовизму, яка довела країну до загальних злиднів та господарської руїни. Але подібне було і за царату»⁴⁵. Проте останній висновок М. Кушнір не продовжив далі щодо відокремлення сучасної йому російської держави від російського народу. Він їх тоді не розрізняв. Головний суддя ОУН у статті «Націоналізм переможе!», демонструючи спільну позицію та почуття українських націоналістів щодо злочинів більшовицького режиму проти українського народу, особливо голоду 1932-1933 рр., оцінив Росію як одного з «історичних ворогів України»⁴⁶. Він заявив: «Ця нечувана катастрофа кривавими буквами буде записана в «книгу биття» Української Нації. Безперечно, вона матиме ще великі наслідки; вона прискіпить час визволення та пімсти, а московські кати своїм життям та кров'ю заплатять за той жахливий злочин»⁴⁷. Автор категорично підкреслив, що між «Українською Нацією й московською окупаційною владою виросла така стіна, якої не можна засипати ніякими маневрами та хитрощами. В цій безодні тоне й безперечно потоне московський комунізм»⁴⁸. У вже згаданій статті «Московський імперіалізм та український націоналізм» він сформулював таку альтернативу: «Сувора дійсність поставила дилему: або московський контрреволюційний більшовизм, або український революційний націоналізм. Вони як огонь та вода не можуть існувати разом. Один із них мусить згинуть. А згине той, хто вже ідейно та політично збанкрутував, і то не лише на Україні»⁴⁹.

Такі висновки націоналістичних публіцистів знайшли своє відображення в офіційних заявах ОУН. Ще у листопаді 1930 р. у «Комунікаті Проводу Українських Націоналістів з приводу посилення терору проти українського народу з боку московської і польської влади» ПУН прямо заявив, що «московський імперіалізм» заховався «під маскою червоної комуністичної доктрини» і «розперзаний у своєму отвертому варварстві кривавим терором, розстрілами та засланням фізично нищить найкращий елемент український і цілою системою свого деспотичного правління вириває з корінням всякий прояв національної творчості, думки, релігії та моралі»⁵⁰. У документі категорично підкреслено – «сподівання використати допомогу одного окупанта проти другого – Москву проти Польщі, чи Польщу проти Москви – являють до того ж смертельну небезпеку для справи нашого визволення». Керівництво ОУН підтвердило, що вважає шлях збройної національної революції єдиним шляхом визволення України. Воно твердо підсумувало: «Організація Українських Націоналістів [...] свою визвольну місію вбачає в праці по організації народних мас на окупованих землях, вироблення серед них психології активізму та підготовлення їх до загального збройного зриву у формі Всеукраїнської Національної революції»⁵¹, «аргументом збройної боротьби»⁵², «змагаючись за право життя без огляду на всі жертви»⁵³.

Заява «Від Проводу Українських Націоналістів», надрукована в «РН» за вересень-жовтень 1933 р., окреслила її офіційну позицію щодо катастрофи на Наддніпрянщині. Її причиною названо результат боротьби «за відновлення Української Самостійної Соборної Держави [...] під кличами Української Національної Революції» українського народу, яка «загрожує самому існуванню займанців». Саме тому, вказано у документі, «Москва посилила свій наступ шляхом насилля й винищування голодом». Наголошено, що «не досить пасивного спротиву, треба широкого і тривалого протинаступу», «тільки

боротьбою приспішемо кінець чужинецькому пануванню над Україною та над іншими народами, поневоленими спільними ворогами»⁵⁴. В обох документах СРСР, Польща та інші країни, у складі яких знаходилися українські землі однозначно визначено як «ворогів»⁵⁵, «одвічних ворогів України»⁵⁶, що свідчить про рішучість вести безкомпромісну й жорстоку боротьбу з ними.

Журнал «Сурма», за оцінкою його редактора Володимира Мартинця, на відміну від «РН», «популярний орган, призначений для широких мас»⁵⁷ західноукраїнських земель у складі Польщі. Публікації видання щодо голоду в Україні орієнтували читача на боротьбу за визволення.

Так, у жовтневому номері «Сурми» (1933 р.) надруковано вірш без назви «Хто ти?...». У ньому в образній формі відображена трагедія поневоленої України і шлях до її визволення:

*Там у Донбасі конас
з голоду рідний твій брат,
тут – твого брата шмагає
ляцький навіжсений кат.
Що ж ти загаєвсь? Героїв
Нації треба не раз,
Чуси? Вже сурмить до бою!
Нації сурма наказ*⁵⁸.

Показово, з точки зору реакції ОУН, що в 1933-ому, у рік коли українство за межами СРСР дізналося про голодову катастрофу в підрадянській Україні, у «Сурмі», крім серії статей «Партизанка»⁵⁹, у номері за липень була вміщена передовиця «Роля боєвого інстинкту у визвольних змаганнях»⁶⁰, а головне, надруковані матеріали про СРСР як майбутнього противника у війні. У вересневому номері (1933 р.) у матеріалі «Озброєння деяких держав», першою, про кого писалося як про майбутнього противника, була «большевицька армія»⁶¹. Вже у наступному числі бачимо статті «Большевицька воєнна доктрина», «Історія розвитку большевицької армії»⁶². У листопадovому випуску «Сурми» були надруковані статті «Внутрішня структура червоної армії», «Організація вищої команди червоної армії», «Склад червоної армії і її територіальний розподіл»⁶³. А в останньому номері журналу за 1933 р. вміщено статтю «Мотомеханізоване військо в СРСР»⁶⁴. Такий підбір матеріалів саме в 1933 р. дає можливість припустити, що керівництво ОУН сподівалося на вибух повстання на українських землях в СРСР у відповідь на варварську політику більшовиків і тому форсовано намагалося просвітити українських патріотів матеріалами про майбутнього противника. Можна також впевнено твердити, що ПУН, стривожений трагічною долею населення на Східній Україні, вирішив активізуватися для зміцнення ідеї боротьби за волю та соборність України. Він привчав широкі патріотичні кола молоді Західної України до перспективи війни з СРСР як практично єдиного шляху відновлення Української держави.

ОУН і світова спільнота: «треба запротестувати чином»

Цивілізований світ мовчав, західним демократичним державам, які мали деяку інформацію про голодову катастрофу в Україні, не хотілося загострювати відносини з СРСР. Вони дбали про свої національні інтереси. США, наприклад, саме у цей чорний для українського народу рік встановили дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Тому у 1933 р. реакція ОУН набула також і форми організації терористичного акту проти представника комуністичного режиму. Цьому також сприяв прихід у січні цього ж року до керівництва крайової організації ОУН на західноукраїнських землях (далі – ЗУЗ) Степана Бандери, який був націлений на організацію індивідуального політичного терору⁶⁵. 3 червня 1933 р. у Берліні на конференції ПУНу з членами крайової екзекутиви (далі – КЕ) ОУН, як підкреслив тодішній член її організації, націоналістичний історик з діаспори Петро Мірчук, було ухвалено рішення про виконання замаху на представника Радянського Союзу⁶⁶. Обставини цієї акції розкривають спогади члена ОУН Володимира Макара, останньому сам виконавець терористичного акту Микола Лемик розповів подробиці восени 1938 р. під час перебування в ув'язненні в польській тюрмі в Равічу. С. Бандера особисто доручив виконати М. Лемику це завдання. Під час зустрічі керівник крайової організації з'ясував «положення на підсоветській Україні, де в той час шалів організований червоною Москвою голод, що мав зламати опір українського села проти

насильної колективізації»⁶⁷. Він особливо підкреслив: «Ніхто не стане в обороні мордованих українців, словні [словесні. – С.Б.] протести не зворушують нікого, тут треба запротестувати чином, і то так, щоб це почули і в західному світі, і в Москві і в Україні»⁶⁸. С. Бандера дав категоричну інструкцію щодо дій після вбивства радянського дипломата: «По виконанні завдання, він має віддати себе в руки польської поліції, щоб опісля на суді виявити ясно і недвозначно мотиви свого вчинку. Найбільш правдоподібно, його засудять на смерть. Але це буде на очах світу. Ні в якому разі він не повинен допустити до того, щоб його схопили і вбили чекісти в самому консульстві»⁶⁹. С. Бандера та бойовий референт КЕ, майбутній легендарний головний командир УПА Роман Шухевич під час підготовки замаху врахували не тільки молодий вік бойовика, що давало йому значний шанс уникнути кари смерті, а також й соціальний статус виконавця. Професор Олекса Горбач у своєму спогаді про М. Лемка писав: «Провід ОУН [тобто провід крайової організації. – С.Б.] передбачував, що большевицька пропаганда буде запевняти, що замаховець належав до «попівсько-куркульської кліки з ОУН», тому пляново обрав на атентатника вихідця з убогих селян»⁷⁰. 30 жовтня 1933 р. бойовик вчинив замах на завідувача канцелярії Генерального консульства СРСР у Львові Олександра Майлова, помилково прийнявши за керівника установи⁷¹. Бойовик ОУН виконав усі вимоги проведення терористичного акту, здався польській поліції, на допиті тільки й заявив: «Я є член Організації Українських Націоналістів. З її наказу я вбив представника московсько-большевицького уряду, на знак солідарності всіх українців у боротьбі з Москвою та протесту перед культурним світом проти злочинного вимордовування нею українців»⁷². Те ж саме, по суті, він повторив на суді. За словами його адвоката доктора Степана Шухевича (дядько Р. Шухевича), вбитий радянський дипломат є: «... сто разів гіршого пса, як той Голубов [генеральний консул. – С.Б.]. Це був спеціальний висланик Сталіна, що під невинною назвою «секретаря консульату» об'їздив з метою контролю всі дипломатичні представництва ССРСР в Польщі. День перед своєю смертю він приїхав з советської амбасаді в Варшаві до Львова, з головним завданням спаралізувати протестаційну акцію українців Галичини і Волині проти голодової масакри [вбивства. – С.Б.] в УСССР, а зокрема, щоб познайомитись зблизька з рухом ОУН»⁷³.

Редакція «РН» у номері за листопад-грудень 1933 р. вмістила статтю крайового члена ОУН за підписом «П.О.» під красномовною назвою «Порожнє слово і повновартне діло». Автор наголосив, що «... й цього року, на московські знущання ОУН відповіла виступом Миколи Лемка». Він підкреслив, що «18-літній юнак ОУН показав мільонам, що вони, а не хто інший, є носіями своєї сили та посідають засоби боротьби», а шлях до остаточної перемоги – «шлях відваги, агресії та жертви»⁷⁴. ПУН високо оцінив проведення цієї політичної акції молодю генерацією українських націоналістів. Це наочне демонструє сам факт публікації цієї статті у «РН».

Кривава відповідь комуністичному режиму загалом позитивно була сприйнята на Західній Україні⁷⁵. Про вчинок Лемка молодь на ЗУЗ складала пісні⁷⁶. В їхніх очах він став прикладом українського патріотизму. Це була головна оцінка дії крайових націоналістів. Вона хоч частково привернула увагу міжнародної спільноти до української трагедії та мети боротьби українського національно-визвольного руху, дала зразок безкомпромісної й жертвенної поведінки, яку продемонстрували патріоти під час Другої світової війни й повосенній боротьбі проти комуністичної імперії.

Уроки голодомору

Провідний актив ОУН, всі свідомі патріоти серйозно осмислили факт голодової катастрофи в Україні в 1932-1933 рр., врахували уроки у своїй подальшій політиці.

Молода генерація ОУН добре засвоїла один із головних безпосередніх уроків голодомору 1932-1933 рр. – за будь-яку ціну перешкоджати будь-яким окупантам вилучення продовольства у населення, однієї з їхніх форм терору та пацифікації проти поневоленого народу. Так, у рішеннях 2-ої конференції ОУН за квітень 1942 р. чітко названо мету німецької земельної реформи: «втитиснути якнайбільше хліба й робочої сили з України»⁷⁷. Вже у лютому 1943 р. у постановках 3-ої конференції одну з цілей визвольної боротьби проти всіх різновидів російського, німецького й інших імперіалізмів названо «збереження українських народних мас та організування їх плянкової оборони й самооборони перед масовим фізичним винищенням та цілковитим

економічним грабунком окупантами»⁷⁸. У серпні 1943 р. символічно стала згадка у документах III Надзвичайного Великого Збору ОУН про М. Лемика. Він як керівник середньої Похідної групи ОУН («Сенишин»), з групою побратимів дійшов до Миргорода й у жовтні 1941 року загинув у нерівному бою з гітлерівськими окупантами⁷⁹. У рішеннях Збору з новою силою підкреслено: «Вісню оборони народу перед окупаційним терором були дві справи: вивіз до Німеччини на каторжну роботу й грабунком хліба»⁸⁰.

У 1945-1947 рр. найбільш наочним прикладом успішного врахування уроків голодомору-33 було перешкоджання підпіллям ОУН та УПА спроби комуністичної держави вилучити критичну масу продовольства у населення та організувати штучний голод у західних областях України. Так, після другої окупації комуністичним режимом Західної України командування УПА-Захід звернулося зі зверненням-листівкою «Українські селяни!» (без дати, скоріше за все літо 1945 р.). У документі прямо попереджено про можливий злочин Кремля: «Пам'ятайте про голод 1932-1933 років, організований Сталіним на СУЗ і про голод 1941-42 років, організований Гітлером на Прикарпатті! [...] Не допустимо того, щоб і в цьому році таке повторилося»⁸¹. Керівництво національно-визвольною боротьбою вчасно підготувалися до спроби здійснення тотальних хлібозаготівель і зірвало їх. Тому цим голодомором вбито «тільки» у східних і південних областях України близько 800 тис. людей⁸².

У 1946-1947 рр. українське населення західних областей за сприянням визвольного руху широко допомогло продовольством голодуючим братам з Наддніпрянщини. Українці зі Сходу, сотнями тисяч тікаючи в західний регіон, намагалися врятуватися від голодної смерті. «На Україні розіграється чергова страхітлива голодова драма»⁸³, – із боєм попереджали повстанці своїх земляків у журналі Української Головної Визвольної Ради «Самостійність» за 1946 р. № 1. Як згадував у приватній розмові з автором ветеран УПА і підпілля ОУН Орест Дичківський з Івано-Франківська, влітку 1946 р. керівництво повстанської служби безпеки категорично заборонило знищувати ворожих агентів, яких підсиляли в групи голодуючих із Східної України. Причина проста: не заважати людям рятуватися, уникнути комуністичних провокацій. А радянська держава, навпаки, всіляко перешкоджала наддніпрянцям рятуватися від голоду. Типова ілюстрація дій комуністичної влади: у відповідній записці сільгоспвідділу ЦК КП(б)У «Про заходи по боротьбі з перевезенням хліба із західних областей України» від 21 серпня 1946 р. відверто заявлено: «Для боротьби з незаконним перевезенням хліба селянами залізницями органи транспортної міліції УРСР у зв'язку з постановою Ради Міністрів Союзу РСР від 31 червня 1946 р. № 1703 організували на великих залізничних станціях України спеціальні оперативні заслони з працівників транспортної міліції, які ведуть боротьбу з незаконним продажем та купівлею зерна й муки на ринку»⁸⁴. За логікою подібних документів «законно» було тільки вмирати від голоду.

Оунівське керівництво також твердо засвоїло, що найважливішим інструментом економічного пригноблення селянства є колективізація – колгоспна система. Тому комуністичному режиму після безпрецедентної боротьби з ОУН і УПА вдалося на ЗУЗ її нав'язати тільки в 1950 р. (залучено у колгоспи 93% селянських господарств)⁸⁵. Типовим прикладом такої боротьби вже після взяття комуністичною владою під контроль сіл Західної України є інформація зі Станіславської області (сучасна Івано-Франківська). У звіті Станіславського обкому партії ЦК КП(б)У «Про результати боротьби з формуваннями УПА і підпіллям ОУН на території області за березень 1947 р.» однозначно вказано, що «всі ці ворожі дії спрямовані на зрив весняної посівної компанії і особливо проти колективізації»⁸⁶.

Стратегічними уроками голодомору 1932-1933 рр. для українських патріотів стало підтвердження переконання, що тільки Українська самостійна соборна держава може забезпечити власний народ від рабства і злиднів. Комуністична імперія повинна бути знищена. Ілюзії щодо компромісів із організаторами голодоморів смертельно небезпечні. Молода генерація націоналістів уже на краківському II Великому Зборі ОУН у квітні 1941 р. висунула гасло: «Свобода народам і людині»⁸⁷. У 1943 р., після створення УПА, покоління Р. Шухевича перейшло на позиції демократичного націоналізму. Одним із найважливіших рішень ОУН було відокремлення російського імперіалізму від російського народу. Першого треба розгромити, а із сусіднім народом встановити рівноправні, добросусідські відносини у власних державах. Націоналісти зуміли, незважаючи на гекатомби страждань і трагедій від російського імперіалізму, відірнути від себе таке привабливе й зрозуміле

відчуття етнічної ненависті, злоби, бажання нищення. Вони виходили у міжнародних відносинах із принципу: «Стався до інших так, як би ти бажав, щоб ставилися до тебе». Так, у «Декларації Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі» за травень 1945 р. було заявлено: «До поневолених народів СССР ми зачисляємо й російський народ»⁸⁸.

Гуманне ставлення до народу держави-поневолювача було з боку українського національно-визвольного руху переконанням, реальною політикою. Авторський аналіз архівних документів щодо боротьби ОУН і УПА підводить до висновку, що українські патріоти знищували ворога за приналежність і служіння радянській імперії, а не за етнічною ознакою. Наприклад, у Державному архіві СБУ зберігається лист за підписом «307», адресований невідомому кореспонденту та «д[ругові] Тирсі» як переклад з української на російську мову, зроблений «оперуполномоченим отдела 2-н УМГБ» молодшим лейтенантом «Бездетко»⁸⁹ *. У стислій анотації до нього офіцер держбезпеки повідомив: «Документ вилучено у «Шелеста» – керівника крайового проводу ОУН «Захід-Карпати», вбитого 14-го квітня 1949 року при проведенні чекістсько-військової операції у Перегінському районі, Станіславської області»⁹⁰. Як бачимо, автором листа був член Проводу ОУН, член Проводу ОУН ЗУЗ [Західноукраїнські землі. – С.Б.], крайовий провідник ОУН Карпатського краю, генеральний суддя ОУН, крайовий командир УПА-Захід Василь Сидор⁹¹.

Представник вищого керівництва організації, зокрема, рецензував статтю «Бунт або революція» анонімного автора. В.Сидора обурило його нерозуміння суті ставлення українського націоналістичного руху до російського народу. Він процитував автора: «Наживаються мільйони московських гайдуків». І в'їдливо прокоментував: «Але біда, що не тільки московських [російських. – С.Б.], а й з іншого боку, є мільйони московських робітників і селян на Україні, які жажливо бідують. Це офіційно передав вищий член ОУН, який в 1948 році був на Східній Україні. Отже, що з ними робити? Різати? Ніяк не розумію, що автор має на увазі під національно-максимальною революцією»⁹². Велика ймовірність того, що вищевказаний В. Сидором «вищий член ОУН» був Роман Шухевич. У липні 1948 року Головний командир УПА «через стан здоров'я [...] перебував на Лермонтовському курорті в Одесі»⁹³. А така позиція керівника визвольного руху наочно демонструє суть засад політики ОУН.

Завершуючи аналіз проекту публікації, В. Сидор робить висновок: «В абзаци 3 «Наші сили» – немає позиції російського народу [мабуть, *щодо* російського народу. – С.Б.]. Я не хочу звинувачувати автора, що він складав програму усупереч обов'язкової лінії ОУН, проте такі думки виникають мимоволі»⁹⁴. Таким чином, у листі, який був суто внутрішнім документом у спілкуванні керівників організації і не призначався для публічного ознайомлення, відображена їхня фактична позиція. Як бачимо, і на рівні політичної програми, і щоденної діяльності ОУН українсько-російські відносини розглядалися на засадах демократичного націоналізму.

Отже, аналіз публікацій та офіційних заяв ПУНу за 1929-1934 рр. на сторінках «РН», «Сурми» показав, що керівництво ОУН ще у 1929-1932 рр. передбачило можливість катастрофічних репресій СРСР проти українського народу в УСРР. Після отримання інформації про голод воно правильно виявило винуватця, з'ясувало причини та мету цього злочину, фактично охарактеризували його як геноцид проти українського народу. Це відповідає сучасним оцінкам в Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»⁹⁵. У 1933 р. у Львові здійснення ОУН терористичного акту проти представника Радянського Союзу було не тільки актом політичної помсти, а головне, спробою привернути увагу світової спільноти до голодової трагедії в УСРР та хоча б зменшити її масштаби. Цей атентат М. Лемика та відповідна агітаційно-пропагандистська робота ОУН формували в широких верствах українських патріотів, особливо у молоді, переконання: тільки збройним шляхом можна завоювати свободу та створити власну державу.

Керівні кола ОУН, передусім її молода генерація, засвоїли уроки голодомору і врахували у національно-визвольній боротьбі під час Другої світової війни та боротьбі проти комуністичної імперії у повоєнні роки. Це незламність боротьби за незалежну державу, перехід до ідеології демократичного націоналізму, відокремлення у своїй політиці російського імперіалізму від російського народу. Історія підтвердила правильність їхнього вибору – у 1991 р. російський та український народи без краплини крові розвалили Радянський Союз.

Джерела та література:

1. Довідник з історії України – Т. 3. (Р-Я). – К., 1999. – С. 389.
2. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3. – С. 11.
3. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3. – С. 11.
4. Дніпрянський Б. (Київ) Революція національна й пролетарська // Розбудова Нації. – 1929. – № 1-2. – С.9.
5. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3. – С. 11.
6. Дуб Я. Хочемо Незалежної України // Розбудова Нації. – 1930. – № 1-2. – С. 54.
7. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 140-141.
8. Онацький Є. На міжнародні теми // Розбудова Нації. – 1932. - № 5-6 – С. 135.
9. Там само. – С. 136.
10. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3. – С. 8.; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 88.
11. Райгородський М. Суспільна роля родини. // Розбудова Нації. – 1932. - № 5-6 – С. 136.
12. Коваль Р. Багряні жнива Української революції: 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. – К., 2005. // ukrlife.org/main/evshan/zhnyvadj2.htm; Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – К., 2005. – С. 411.
13. Коваль Р. Багряні жнива Української революції. 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. – К., 2005. // <http://ukrlife.org/main/evshan/zhnyvadj2.htm>
14. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – К., 2005. – С. 411.
15. Володимирів С. Економічне становище селянства України // Розбудова Нації. – 1932. - № 3-4. – С. 62-70; Володимирів С. Економічне становище селянства України // Розбудова Нації. – 1932. - № 5-6. – С. 110-117;
16. Володимирів С. Економічне становище селянства України // Розбудова Нації. – 1932. - № 3-4. – С. 62.
17. Там само. – С. 62.
18. Володимирів С. Економічне становище селянства України // Розбудова Нації. – 1932. - № 5-6. – С. 117.
19. Там само. – С. 112.
20. Про біжучі теми. Большевицький рай // Розбудова Нації. – 1932. - № 3-4. – С. 100-101.
21. Володимирів С. Боротьба за хліб на Радянській Україні // Розбудова Нації. – 1932. - № 7-8. – С. 178.
22. Там само. – С. 183.
23. Документальні підтвердження відповідності дій офіційної влади СРСР статті 2 Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» / Матеріал Інституту історії України НАН України «Голодомор 1932-1933 років – геноцид в Україні» // www.president.gov.ua/content/p_150_6.html
24. М. Годі мовчати! // Розбудова Нації. – 1933. – № 7-8. – С. 161.
25. Там само. – С. 160.
26. Сирецький С. S.O.S. // Розбудова Нації. – 1933. – № 9-10. – С. 206.
27. Там само. – С. 206.
28. Там само. – С. 206.
29. Там само. – С. 206.
30. Там само. – С. 208.
31. Там само. – С. 209.
32. Там само. – С. 208.
33. Коваль В. Знати правду // Видання Головного Командування УПА — К., 1995. (Нова серія: Літопис УПА; Т.1) — С. X.
34. Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова // Український визвольний рух. – Львів, 2006. Збірник 8. – С. 104-105. [Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України]
35. Н.Н. Радянська Україна // Розбудова Нації. – 1934. – № 3-4. – С. 62.
36. Там само. – С. 65-66.
37. Там само. – С. 73.
38. Дніпрянський Б. Московський імперіялізм та український націоналізм // Розбудова Нації. – 1934. - № 7-8. – С. 173.
39. Там само. – С. 174.
40. Там само. – С. 174.

41. Там само. – С. 174.
42. Там само. – С. 174.
43. Там само. – С. 174.
44. Там само. – С. 174-175.
45. Там само. – С. 175.
46. Богуш В. Націоналізм переможе! // Розбудова Нації. – 1934. - № 5-6. – С. 118.
47. Там само. – С. 120.
48. Там само. – С. 121.
49. Дніпрянський Б. Московський імперіялізм та український націоналізм // Розбудова Нації. – 1934. - № 7-8. – С. 177.
50. Комунікат Проводу Українських Націоналістів з приводу посилення терору проти українського народу з боку московської і польської влади // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. 1927-1930 – К., 2005. – С. 363.
51. Там само. – С. 365.
52. Там само. – С. 365.
53. Там само. – С. 365.
54. Від Проводу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – 1933. – № 9-10. – С. 235.
55. Там само. – С. 235.
56. Комунікат Проводу Українських Націоналістів з приводу посилення терору проти українського народу з боку московської і польської влади // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. 1927-1930 – К., 2005. – С. 364.
57. Мартинець В. Українське підпілля: Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму – Б.м. 1949. – С. 196.
58. Хто ти?.. // Сурма. – 1933. – № 10. – С. 8.
59. Партизанка // Сурма. – 1933. – № 6. – С. 2-4; Партизанка // Сурма. – 1933. – № 7. – С. 3-7; Партизанка // Сурма. – 1933. – № 8. – С. 4-7; Партизанка // Сурма. – 1933. – № 9. – С. 4-7; Історичний примір про партизанку // Сурма. – 1933. – № 12. – С. 4-6.
60. Роля боевого інстинкту у визвольних змаганнях // Сурма. – 1933. – № 7. – С. 1-3.
61. Озброєння деяких держав // Сурма. – 1933. – № 9. – С. 7-8.
62. Большевицька воєнна доктрина // Сурма. – 1933. – № 10. – С. 4-6; Історія розвитку большевицької армії // Сурма. – 1933. – № 10. – С. 6-7.
63. Внутрішня структура червоної армії // Сурма. – 1933. – № 11. – С. 3-4; Організація вищої команди червоної армії // Сурма. – 1933. – № 11. – С. 4; Склад червоної армії і її територіальний розподіл // Сурма. – 1933. – № 11. – С. 5.
64. Мотомеханізоване військо в СРСР // Сурма. – 1933. – № 12. – С. 9.
65. Мірчук П. Нарис історії ОУН – Т. 1. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 324-326.
66. Там само. – С. 337.
67. Макар В. Постріл в обороні мільйонів // Макар В. Бойові друзі: Збірка спогадів з дій ОУН (1929-1945). – Т.1 – Торонто, 1980. – С. 335.
68. Там само. – С. 335.
69. Там само. – С. 336.
70. Там само. – С. 346, 348.
71. Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956: Історико-архівні нариси. – Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. – К., 2005. – С. 109.
72. Макар В. Названа праця. – С. 342.
73. Там само. – С. 344.
74. П.О. (Львів). Порожнє слово і повновартне діло // Розбудова нації. – 1933. – № 11-12. – С. 255.
75. Кентій А.В. Названа праця. – С. 109.
76. Макар В. Названа праця. – С. 347.
77. Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів (квітень 1942 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.: Збірка документів – Б.м., 1955. – С. 67. [Бібліотека українського підпілля. Ч.1.].
78. Постанови III. Конференції Організації Українських Націоналістів самостійників державників (ОУНСД) 17-21 лютого 1943 р. // Названа праця. – С. 86.
79. Верига В. Втрати ОУН в II світовій війні, або «Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї». — Торонто, 1991. — С. 63, 85.
80. Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21-25 серпня 1943 р. // Названа праця. – С. 92-93.
81. Українські селяни! // Українська Повстанська Армія: Збірник документів за 1942-1950 рр. – Частина перша – Б.м., 1957. – С. 151. [Бібліотека українського підпілля. Ч.6.].
82. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). / – К., 1999. – С. 38. [Серія «Україна крізь віки», том 13.].

83. Новий голод на СУЗ // Українська Головна Визвольна Рада. — Торонто, 1982. — Літопис УПА; Т. 9, Кн. 4. — С. 306.
84. Голод в Україні 1946-1947: документи і матеріали. — Київ — Нью-Йорк, 1996. — С. 53.
85. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). / — К., 1999. — С. 39. [Серія «Україна крізь віки», том 13.].
86. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. — К., 2002. — Літопис УПА; Т.5, Кн. 2 — С. 344.
87. Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.: Збірка документів — Б.м., 1955. — С. 31. [Бібліотека українського підпілля. Ч.1.].
88. Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.: Збірка документів — Б.м., 1955. — С. 133. [Бібліотека українського підпілля. Ч.1.].
89. Лист без назви за підписом «307» // Сборник КГБ УССР «Документы характеризующие формы, методы и средства пропагандистской антисоветской деятельности ОУН среди участников низовых звеньев бандоуновского подполья и украинского населения в период 1943-1954 гг.» — Архів Служби Безпеки України. — Фонд друкованих видань. - № 372. — том 14. — С. 4. [У томі не було єдиної нумерації — С.Б.].
- * Документ вивчався в Архіві СБУ у 1994 р.
90. Там само. — С. 1.
91. Соболев П. Українська Повстанча Армія, 1943-49. Довідник. — Нью-Йорк, 1994. — С. 119-120.
92. Лист без назви за підписом «307» // Названа праця — С. 3.
93. Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії: 1940-1950-ті роки. — К., 2006. — С. 109.
94. Лист без назви за підписом «307» // Названа праця. — С. 4.
95. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. № 376 // www.president.gov.ua/documents/p_5280.html

---

Наталія Хамайко

●

ПОХОДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ТЕРМІНУ “ДВОВІР’Я”

Давньоруське “двовір’я” як наукова проблема вперше постало у другій половині XIX ст. і з часом лише набуло більшої актуальності. Традиційно гостра полеміка представників двох історіографічних напрямків, які беруть початок у “міфологічний” (М. І. Костомаров, І. І. Срезневський, А. Н. Афанасьєв, А. Н. Веселовський¹) та “історико-релігійний” (архієпископ Філарет (Гумилевський), митрополит Макарій, Є. Є. Голубинський, Є. В. Анічков, Н. М. Гальковський, Г. В. Флоровський²) школах, точилася (й продовжує точитися) навколо визначення, що саме переважало у світогляді давньоруського населення – християнська релігія чи традиційні язичницькі вірування. Ситуація ускладнювалася тим, що представники згаданих напрямків користувалися різними групами джерел для аргументації своїх висновків. Якщо історики релігії традиційно розглядали нечисленні письмові пам’ятки (переважно свідчення епітимійно-канонічної та полемічної літератури), то прихильники міфологічної школи намагалися компенсувати нестачу прямих свідчень залученням як аналогії величезного обсягу етнографічних та фольклорних даних, на жаль, фактично не хронологізованих за часом виникнення. Минуло досить багато часу, поки врешті-решт “скептичний” напрямок визнав матеріали XVIII – XIX ст. малоприматними для історичних реконструкцій через велику віддаленість у часі від доби Давньої Русі, а письмові згадки XI – XIII ст. – малоінформативними. Не сприймаючи романтичних захоплень представників міфологічної школи слов’янським язичництвом і у той же час апелюючи до надмірної “захристиянізованості” іншої школи, С. А. Токарев основну причину складності дослідження світоглядних аспектів вбачав у “недостатній вивченості релігії давніх слов’ян і у бідності джерел”³, констатуючи нагальну необхідність нових, поглиблених методів аналізу.

Нового звучання питання світогляду та вірувань східних слов'ян набули у 1970 – 80-х рр., коли до обговорення проблеми активно включилися дослідники різних напрямків – Б. О. Рибаків, Б. О. Тимошук, І. П. Русанова, В. В. Іванов, В. Н. Топоров, М. І. Толстой, Б. О. Успенський та ін. ⁴. Проблему, що полягала в обмеженості свідчень письмових джерел, намагалися вирішити шляхом залучення даних з альтернативних інформативних баз: археологічної, етнографічної, фольклорної, лінгвістичної, що дозволило вже у 1990-х рр. визначити ряд нових пріоритетних напрямків досліджень ⁵. Водночас це знову послужило передумовою для поляризації як гіпотез, що виникали в результаті вивчення світоглядних аспектів давньоруського суспільства, так і фінальних висновків досліджень.

Запозичений з церковно-повчальної літератури термін “двовір'я” увійшов у науку завдяки представникам “релігійної” школи, однак набув твердого визнання і широкого використання переважно завдяки представникам напрямку “міфологічного”. Вкладаючи у термін “двовір'я” різний зміст, дослідники різних напрямків, все ж незмінно апелюють до його виникнення ще у давньоруський час, акцентуючи увагу на усвідомленні давньоруськими книжниками однаковою мірою як релігійної, так і соціальної проблеми. Вважається, що сам термін “двовір'я” вже говорить про двоскладову сутність цього явища, що при буквальному прочитанні терміну вже уявляється дослідникам не просто “релігійною системою, за якої язичницькі вірування і обряди зберігаються під зовнішнім шаром християнства”, а “свідомою і навмисною практикою християнства і язичництва однією людиною” ⁶.

Неважко помітити, що давня традиція “міфологічної” школи протиставляти “книжну” (християнську) давньоруську культуру “рядовій” (“двовірній” у своїй масі), з простого твердження про перевагу міфологічного світогляду над релігійним у працях Б. О. Рибаків, Б. О. Тимошука, І. П. Русанової та інших еволюціонувало у прямі висновки про збереження у Давній Русі протягом XI – XIV ст. язичницького пантеону і публічних язичницьких культів, які, з посиланням на роботу В. А. Комаровича ⁷, вважаються притаманними не лише сільському населенню далеких “оукраїн”, але й навіть князівському середовищу.

Численні “язичницькі” атрибуції давньоруських археологічних об'єктів та артефактів XI – XIII ст., покликані на практиці *проілюструвати* сутність книжного терміну “двовір'я”, спричинили зворотний ефект *аргументації* існування синкретичного язичницько-християнського світогляду. Це лише посилює впевненість у правильному розумінні терміну “двовір'я” у застосуванні як до співіснування в одному суспільстві християнства і язичництва, так і до взаємопоєднання обох релігійних систем. Саме у такому значенні цей термін перейшов й у західну славистику, де він використовується у транслітерованому вигляді “dwojeverije” або ж як перекладна калька “double belief” ⁸.

Незважаючи на столітнє побутування даного терміну в історичній науці, саме проблема його первісного значення та походження давньоруського слова “двовір'я”, його адекватність для передачі “дуалізму” давньоруської культури, а також проблема існування поряд із християнським “язичницького світогляду руського середньовіччя” ⁹, стали головними пунктами сучасного етапу дискусії (М. І. Толстой, В. М. Живов, В. Я. Петрухін та ін. ¹⁰).

Найпоєднованіше на ключовому значенні питання походження терміну “двовір'я” наголошував у своїх роботах В. Я. Петрухін. Звернувши увагу на те, що в оригінальних давньоруських творах “двовір'я” уперше з'являється в “Слові про віру християнську і латинську” Феодосія Печерського (1069 р.), дослідник висловив припущення, що спочатку означення “двовірці” застосовувалося стосовно християн, які вагалися у виборі між грецьким і латинським обрядами, а сам термін “двовір'я”, ймовірно, є калькою з грецького взірця, запозиченою з Кормчих книг. Початкова підкреслена неприйнятність давньоруською церквою наслідування “чужої віри” навіть в обрядах, на його думку, згодом розширила значення терміну, що отримало відтінок “нетвердості, хиткості у вірі” з подальшим поширенням його і на ідолопоклонство у “спеціалізованих” повчаннях ¹¹.

Гіпотезу про грецьке походження слова “двовір'я” розглянув Ю. С. Степанов, який звернув увагу на відсутність у “Грецькому патристичному словнику” Г. В. Леймпа слів на зразок “διπίστφα” чи “δουπίστφα”, що могли б стати прототипом перекладу ¹². М. І. Зубов розвинув ще далі висновок про давньоруське походження терміну “двовір'я”, пов'язавши його появу у “Слові про віру християнську і латинську” XI ст. з контекстом антилатинської полеміки ¹³.

Слова “διπίστφα” чи “δουπίστφα” справді не містяться ні у базових словниках давньогрецької мови¹⁴, ні в електронній базі даних “Thesaurus Linguae Graecae”. Однак питання про те, коли і яким чином подібний термін, не характерний для грецьких канонічних текстів, міг з’явитися у слов’янській духовній літературі, таким спрощеним способом вирішене бути не може.

Авторство “Слова про віру християнську і латинську” є питанням дискусійним¹⁵. Частина дослідників пов’язує його з творчістю Феодосія Грека, печерського книжника середини XII ст.¹⁶, а традиційне ототожнення автора даного тексту з Феодосієм Печерським змушує співвіднести його з періодом 1055/56 – 1074 рр. (від року постригу Феодосія у ченці до року його смерті)¹⁷. Тобто у будь-якому випадку поява слова “двовір’я” в цьому творі належить періоду не раніше 60-х рр. XI ст.

З інших творів, для яких також припускалася рання дата появи, слово “двовір’я” у різних формах зустрічається у давньоруських Кормчих книгах XII – XIII ст., у “Словах Григорія Богослова” за списком XIV ст. та “Слові деякого Христолюбця”, найдавніші списки якого знаходяться у збірниках “Златая цепь” кінця XIV ст. та Паісіївському кінця XIV ст. – початку XV ст.

Єфремівська Кормча книга дійшла до нас у списку початку XII ст. Збірник є слов’янським перекладом зводу грецьких церковних законів і правил, протограф якого, на думку більшості дослідників, було створено в Болгарії наприкінці IX – першій половині X ст.¹⁸. На територію Давньої Русі перекладені болгарами тексти потрапили вже на рубежі X – XI ст., коли після офіційного запровадження християнства князем Володимиром наприкінці 980-х рр. виникла нагальна потреба у слов’яномовних збірках церковних правил. Пізніше, в XI ст., тип так званої “Єфремівської” Кормчої побутував на Русі вже у різних списках. Таким чином, на час імовірного написання “Слова про віру християнську і латинську” текст Єфремівської Кормчої книги мав бути вже добре відомим давньоруській книжності, так само, як і слово “двовір’я”, яке зустрічається тут у полемічному творі під назвою “Єпіфанія Кипрського про ересі”.

На жаль, ні оригінальний болгарський список Кормчої книги, ні давньоруські списки цього збірника X – XI ст. не збереглися, і ми можемо спиратися лише на найдавніший її варіант – Єфремівську Кормчу у списку початку XII ст., видану В. Н. Бенешевичем¹⁹. Розділ “Єпіфанія Кипрського про ересі”, де знаходимо слово “дѣвовѣрѣють”, містить розповідь про сутність арианства як вчення про людську природу Христа, котра відрізняється від божественної. При порівнянні грецького і слов’янського текстів стає помітно, що вони дещо різняться між собою. Грецький оригінал написаний досить складним стилем з використанням довгих синтаксичних конструкцій і складної спеціальної лексики, що вимагає навіть від сучасного перекладача високого рівня знань. Слов’янський варіант цього ж розділу подає зміст у зміненому і дещо спрощеному вигляді, так, як його розумів сам автор перекладу. Замість “специфічних рис, якими розрізняються між собою ті, що мають спільну природу” слов’янський переклад містить фразу “обоихъ того же приобъщивъшесѧ ~стѣства дѣвовѣрѣють”. Словом “двовірують” передане грецьке “διαφροουσι” (від διαφρω, що буквально означає “відрізнитися / розходитися / бути відмінними”²⁰).

Другий випадок вживання слова “двовірується” зустрічаємо у Новгородській Кормчій 1280 р. у розділі під назвою “Великого книжника антиохійського про календи, нони та іди”. Текст являє собою фрагмент анонімної компіляції про способи обрахунку часу у давньоримському календарі. На думку В. Я. Щапова, він був відомий на Русі вже в XI ст., щоправда, лише у складі текстів Кормчої²¹. Контекст застосування слова “дѣвовѣрѣстви~ть(с)” відрізняється від попереднього – якщо вище йшла мова про ересі, то тут лише описуються способи обрахунку днів: “дѣвовѣрѣстви~ть(с). w(т) многѣхъ. или •к~а~ въ ко~мъждо м(с)ци. или •к~д~• бывають.”²². Відсутність грецького оригіналу тексту²³ не дозволяє віднайти грецький відповідник слова, однак показово, що “дѣвовѣрѣстви~ть(с)” знову заміняє поняття “розрізнитися / по-різному рахуватися”.

Ще в одному перекладному тексті – збірці творів під назвою “Григорія Богослова 16

слів з тлумаченнями Микити Іраклійського”, давньоруський список якого датується XIV ст.²⁴, “двовір’я” також виглядає книжною конструкцією: “аше w(т)имеши рече соръзъ и рукоимлю. малословье же гл~ю. и се искушенье. или дъвовѣръ~, и гл~ъ роптань»» что будеть.”²⁵. Зміст сказаного залишається малозрозумілим без порівняння з грецьким оригіналом, відповідний епізод якого містить трактування біблійних цитат з книги пророка Ісаї (Іс.: 58, 6): “Якщо ти звільниш від ланцюгів”, казав він [пророк Ісаї], “і від накладення рук”, а я ж кажу – від приниження словами та випробування або від двозначного становища та нашіптувань, що буде ?”²⁶. Слов’янське “дъвовѣръ~” передає в даному випадку вже іншокореневе грецьке слово – “φιφιβολφα”, а не “διαφρω”, яке у тексті Кормчої перекладалося, як “двовірувати”. Патристичний словник Г. В. Леймпа пояснює “φιφιβολφα” як “сумнів / вагання / дискусійність”²⁷, а словник Г. Ліддла й Р. Скотта, що включає ще й лексику класичного періоду, подає його як “двозначність / сумнівність / неясність / невизначеність / наявність сумнівів”²⁸.

Далі в тексті “Слів” зустрічаємо: “о всh(x) рбо дъвовѣрна брань. овех же твердо разоре(н)е.”²⁹. У грецькому тексті мати братів Маккавеїв, віддаючи своїх дітей на муки, переймається набагато більше долею ще не страчених, ніж уже мертвих: «для цих бо ще невизначена боротьба, а для тих результат визначено”³⁰, бо вони вже в руках Господа. Як бачимо, “дъвовѣрна” знову передає грецьке “φιφιβολο” у значенні “сумнівна / з невизначеним наслідком”.

У наступному епізоді: “ополча~тьс# по бл~гоч(с)тью. амфилолои. и двовѣрье людии приимлеть. извѣсто ~же в правовѣрьи одержа”³¹, показовим моментом є приклад наведення слов’янським книжником невідомого йому слова “амфилолои” (наслідок помилки переписувача φιφιβολοι) поруч зі слов’янським заміником “двовѣрье” у значенні “сумнів”.

Укладачі “Словника давньоруської мови” подають загалом 59 слів, що починаються на ‘дво-’. З них 17 – похідні від числа “два” (у тому числі й “двадцять” та “дванадцять”) – дъвоиница, дъвоинни, дъвоитство, дъвоитися, дъвократь тощо. Решта 42 – складні слова, 32 з яких відомі з таких перекладних творів, як Кормчі книги, “Слова Григорія Богослова”, “Хроніка Георгія Амартола”, “Повчання” та “Життя Федора Студита”, “Пандикти Никона Черногорця” та ін. Перевірка перекладу грецьких відповідників показує виразну тенденцію утворення перекладачами складних слов’янських слів шляхом їх калькування з грецької. У ранніх слов’янських перекладах при механічному поділі грецьких слів на дві частини на ‘дво-’ перетворювалися ‘φιφι-’, ‘δι-’, ‘δυσ-’, ‘δυσι-’, ‘δου-’, ‘διχο-’, ‘δι’, ‘δευτερ-’, ‘διω-’³², що не завжди відповідало їх справжньому значенню. Часто зміст перекладу дуже близький до оригіналу, але в цілому ряді випадків незрозуміле грецьке слово просто розбивалося на дві частини, що призводило до спотворення при перекладі. Мабуть, найпоказовішим прикладом останнього є заголовок одного з розділів Єфремівської Кормчої: “повѣсть с~щеньна о папежи римьстѣмъ. григории дъвословьци”³³. В даному випадку перекладач передав “Γρηγοριό □ Διαλογιού” (“Григорій, автор Діалогів”³⁴) як “григории дъвословьци”, розбивши “Διαλογιού” на “δια” – “два” і “λογιού” – “слово”.

Походження перекладу “Слів Григорія Богослова” є питанням дискусійним. Вітчизняні дослідники (О. І. Соболевський, О. О. Алексеев) більше схильні вважати його разом з цілим рядом перекладів грецької літератури, виконаним на території Давньої Русі³⁵. У працях західних славістів, навпаки, інколи звучить думка про неможливість давньоруського походження таких текстів (Ф. Томсон)³⁶. Болгарські ж дослідники (А. Калоянов, Т. Моллов) вважають, що пам’ятка перекладена з грецької у Плісці в X ст.³⁷. У зіставленні з висновками про болгарське походження слова “двовірувати” з Кормчої книги Єфремівського списку, останнє видається цілком імовірним.

Як “першопроходцям” слов’янським перекладачам необхідно було більшою мірою покладатися на власну кмітливість і застосовувати творчий підхід під час перекладу грецьких текстів з їхньою розвинутою спеціальною термінологією й розгалуженим понятійним апаратом. А. В. Горський та К. І. Невоструєв, констатуючи загальну недостатню якість ранніх слов’янських перекладів грецьких текстів, наголошували, що

особливо складно давалися перекладачам філософські і богословські терміни³⁸. Саме в передачі такої специфічної лексики А. Лескін і помітив найбільшу кількість неологізмів³⁹.

Огляд ранніх слов'янських перекладів показує, що в них за умови відсутності прямої аналогії поняття застосовувався або метод пошуку подібного до незнайомого слова в уже слов'янізованому тексті, або ж, за умови виявлення таких, метод розбивання невідомих грецьких слів на відомі складові з їх почастинним перекладом. Однак “дѣвовѣрѣють” і “двовѣрѣе”» не є механічними кальками з грецьких “διὰ φρω” та “φιπίβολα”, оскільки, зберігаючи скальковану першу частину ‘дво-’, перекладачі намагалися підібрати для неї відповідне слов'янське слово, що зберегло б головне значення грецького відповідника – “сумнів, двозначність, розбіжність”. Варіант, який міг би замінити „двовір'я” – „дѣвомысле”, як свідчить все та ж Єфремівська Кормча, також з'явився як калька з грецького “διχνοῦ”, а “дѣворазоумие” виникло не раніше XIII ст. внаслідок нового перекладу Кормчих книг⁴⁰.

Показовим є і факт, що “φιπίβολα” у ранніх перекладах євангельських текстів паралельно передавалася як “невѣрство”⁴¹, а “φιφβολό” як “невѣрньны”⁴² (у Єфремівській Кормчій). У даному випадку “двовѣрѣе”» у значенні “сумнівність / двозначність” виступає синонімом слову “невѣрство” як “сумнів / недовіра”. Споріднене ж “φιπίβολα” грецьке “φιπίβλλω”, що означає “сумніватися / не погоджуватися”, з наближенням до “дискутувати / обговорювати / сперечатися”⁴³, у слов'янських текстах набуло вигляду “невѣровати”, “невѣрньо”. Таких у СДрЯ нараховано три випадки, і усі походять з ранніх текстів Кормчих книг⁴⁴. Причому в усіх випадках такі словформи, як і “двовір'я”, мають значення “сумніватися / не мати впевненості” – “несгто~ похотѣни~. ~же въсхъ зълъ матеръ бгги никъто же не невѣроу~ть. подобно имѣти”, “о младенцихъ подобящихъ крестити. елишьдг невѣрньо ~сть о нихъ аме крѣшени соуть” (порівняти там само – “тако же годѣ ~сть о младенцихъ. елишьдг не обрѣтаются известии послосуи си» вѣрньо крѣшенг гл~юте бгги.”), “си же въ •л~• лѣ~. пока»въшихъ#. о нечистотѣ юже невѣжствѣмъ съдѣ”«ша. не подоба~ть не вѣровати намъ”⁴⁵.

Нарешті, найпоказовішим прикладом калькування перекладачем грецького слова зі збереженням близького лексичного значення є переклад антоніма “φιπίβλα” – слова “φνσφιβλα” (безсумнівно⁴⁶), яке у тексті Єфремівської Кормчої отримало вигляд “не невѣрньо” у значенні “не недостовірно / безсумнівно” – “и надѣ~мъс# о дш~ахъ ихъ «ко аме когда въ томъ съборѣ сътворитъс# и сами не невѣрньо сво»» съпохвал~ни» подад#ть”⁴⁷.

Релігійного навантаження слов'янське “вірити”, безумовно, набуло лише з часом, однак і зараз воно постійно використовується у значенні “довіряти”, “мати впевненість”. У слов'янських перекладах “вѣра” так само замінило не тільки власне “πῆστι” (віра), але й “γνωσι” (знання)⁴⁸, а “вѣровати” відповідно не тільки “πιστεω” (вірити), “σεβω” (почитати, поклонятися) та “ερωα” (молитися), а й “γινωσκω” (знати, бути в курсі справи), “πειθαρχω” (підкорятися), “δοξω” (1 – мати думку; 2 – славити)⁴⁹.

У перекладних текстах болгарського походження “двовірувати” жодного разу не зустрічається у контексті, в якому йдеться про дві віри чи належність до двох віросповідань, у всіх випадках “двовірувати” означає “мати сумніви”, “довіряти двом різним судженням”, “роздвоюватися у виборі”. Іншими словами, слов'янським перекладачам напівскалькований неологізм “двовірувати” здавався таким, що відбиває роздвоєний стан свідомості людини у виборі, довірі, знанні тощо, тотожний сумніву, нерішучості, невпевненості, ваганням.

Зовсім іншого значення термін “двовір'я” набув на Русі в другій половині XI ст. Вже у літописній розповіді “Про вибір віри” латиняни відокремлені від православних не як християни, що відрізняються лише обрядом, а як люди іншої “віри”, в одному ряду з мусульманами та іудеями. Антилатинська полеміка, започаткована в середині IX ст. патріархом Константинопольським Фотієм, значною мірою активізувалася після розподілу церков 1054 р., і вже у другій половині XI – на початку XII ст. вилилась у створення низки антилатинських полемічних творів⁵⁰, знайшовши широке

відображення і в давньоруській літературі полемічного та епітимійно-канонічного характеру⁵¹. Дві найавторитетніші постаті цього часу – київський митрополит Георгій та ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій – стали активними учасниками цієї полеміки.

У збірнику сповідальних правил та норм під назвою “Невѣдомы(х) словесъ. изложено Гевргіемъ. митрополито(м) Киевськымъ. Германи игоумену въпрашающу. вному повѣдающу”, нещодавно опублікованому за списком XV ст.⁵², зустрічаємо заборони, на зразок “не подобае(т) оубо оу латыни комканія пріимати” або “не достоить в латыньстїи цр?кви сто□>ти и пнїна и(х) слоушати”⁵³. А. А. Турилов відносить появу цієї пам’ятки до третьої чверті XI ст., оскільки митрополит Георгій, грек за походженням, займав кафедру в Києві з 1061/62 по 1075 рр. Авторству Георгія належить також “Полеміка з латиною”⁵⁴, твір полемічного жанру, що ширше говорить про хибність “латинської віри.”

За подібним зразком написані й “Запитання благовірного князя Ізяслава про латинян” та “Слово про віру латинську чи варязьку”. Однак, якщо у “Невѣдомих словесах” й “Полеміці з латиною” митрополита Георгія та “Правилі церковному” його наступника на київській митрополичій кафедрі – Іоанна II (1076/1077 – 1089)⁵⁵ автори у критиці латинського обряду обмежувалися давньоруськими відповідниками грецької богословської термінології, то “Слово про віру християнську і латинську”, вміщене у Паїсїївському збірнику, називає православних, що прихильно ставляться до католиків і підтримують з ними тісні контакти, “двовірцями”: “аще ли начне(т). непрестанно хвали(т). и свою і чюжо [веру] то вѣрѣтае(т) таковыи •в~•вѣрѣць. близьь естъ ереси... аще ти ре(ч)ть прець сїю вѣру і вну б~ъ даль е(с). ты же ча(д) рци то ты кривовѣрѣнь мниши б~а •в~•вѣрна. то не слышиши (л) вканне разъвращене зльъ» вѣры. писанье гл~ть едина б~ъ едина вѣра.”⁵⁶.

Привертає увагу те, що авторами зазначених повчань у перших двох випадках були греки – митрополити Георгій та Іоанн II, а в останньому – русин. Звісно ж, за умови відсутності у грецькій мові поняття, аналогічного “двовір’ю”, жоден зі згаданих письменників грецького походження його не використав. Є цей термін лише у творі, що гіпотетично належить перу Феодосія, який, можливо, взагалі не знав грецької, однак, без сумніву, був добре знайомий зі слов’яномовним текстом Кормчої книги та “Слів Григорія Богослова”. Не менш показова й аргументація автора щодо іменування осіб, які відвідують католицьку службу “двовірцями” – “близьь естъ ереси”, тобто термін, безсумнівно, запозичений зі слов’янського перекладу антиеретичних повчань. Однак уже другий випадок вживання “двовір’я”: “мниши б~а •в~•вѣрна” яскраво ілюструє етимологізацію книжного болгарського слова через “два + віра”.

Авторство Феодосія Печерського є справді складним питанням⁵⁷, яке прямо не стосується даної роботи. І все ж варто зазначити, що за стилем написання повчання “Запитання благовірного князя Ізяслава про латинян” та “Слово про віру латинську чи варязьку” належать слов’яномовному автору. В період початку бурхливої антилатинської полеміки на Русі слово “двовір’я” ставало актуальним і одночасно містким. За умови сприйняття католицького обряду як “окремої віри” воно перетворювалося на нове, однак надзвичайно доречне у даній ситуації поняття. Показовим моментом може бути приклад його застосування в “Слові про казні Божі”⁵⁸. Пам’ятка приписується також Феодосію Печерському, однак, як і в попередніх випадках, не стовідсотково. До того ж до нас вона дійшла в яскраво компілятивному вигляді у списках кінця XIV – XV ст. У даному творі термін “двовір’я” застосовано саме в значенні присутності “іншовір’я”, “чужої віри”: “совращающе(с) на іновѣрѣ. і пр#ще(с) по чюжеі вѣре. і хвал#ще чюжою вѣру. і дѣво~вѣрѣе люб#ще с тїми николи (ж) мира держа(т)”⁵⁹. Описання ж марновірства і язичницьких традицій пов’язується тут лише зепітетом “поганій”: “се бо не поганьски живем. аще вьср”#щемъ вѣрующе. аще бо кто оуср#щеть чернорисца. то възвращаеть#. или еединецъ. или свинью. то не поганьскии ли естъ се”⁶⁰.

Вживання терміну “двовірці” стосовно православних, що відвідують католицькі

служби, простежується й у більш чітко датованих письмових пам'ятках до кінця XIII ст. Зокрема, в Новгородській Кормчій 1280 р. вміщено “Запитання Кирика до Нифонта” (1130 – 1156), де стоїть заборона носити дітей до фрязького попа на молитву, бо це є “двовірство” – “а иже се носилі к вар#жському попу дѣти на мѣ-твѣ • г~• нѣ(д) влпитемъ~ ре(ч) зане же акы двовѣрци сѣть”⁶¹. Нагадаємо, що аналогічна заборона ходити до католицької церкви у “Невідомих словесах” не містить подібних пояснювальних означень. Її текст обмежується лише підкреслено чітким відокремленням християн обох обрядів. Однак сама пам'ятка доволі ясно вказує на знайомство Нифонта з творами “митрополита Георгія” та “Федоса”, що в сумі з повтором жанру творів свідчить про їх беззаперечний зв'язок⁶². Пізніші використання терміну “двовір'я” стосовно християн, які не досить чітко розмежовують обидва обряди, зафіксовані у списках XVI ст. (вони дослівно повторюють текст статті “Запитань Кирика до Нифонта”⁶³).

Окрему позицію займає згадка “двовір'я” у “Слові деякого христілюбця”. Поряд з наявністю складної компілятивної структури пам'ятка до того ж не має чіткого датування. Є. В. Анічков виділив кілька етапів редакторських правок, що сильно вплинули на її зміст⁶⁴. Однак навіть у визначеному ним “первісному” варіанті “Слово” є лише уривком збірки повчань невідомого автора. Воно містить завершений текст повчання рядовій пастві проти ідоложертвування, за ремаркою самого ж автора “написане ... в кінці життя”, а також уривок іншого повчання до “попів та книжників”, початок якого було втрачено ще в давнину і пізніше лише “реконструйовано” за допомогою цитат зі Старого Заповіту редактором. Саме останньому й належить заголовок: “слово~ нѣкоего хр~толбоца. и ревнителя по правой вѣрѣ”⁶⁵, а також початок, де від третьої особи пояснюється тема повчання: “ѣко же иль»» фезвѣт#нинѣ. заклавы иерѣ»» и жерца идольскѣ»» числомъ Т иже ре~ ревни»» поревновахъ по г~и вседержители тако и се (і) кр~ть»»нинѣ не мога терпѣти кр~ть»»нѣ (во) дво(~)вѣрно живиши~...”⁶⁶. Час редакції дефектного тексту оригінального давньоруського повчання, очевидно, раніше другої половини XIV ст., оскільки він вже присутній у збірках кінця XIV ст. – Паісіївській і “Златая цепь”. Однак важко припустити, щоб початок твору й ім'я далеко не пересічного автора повчань “попам і книжникам” були безнадійно втрачені раніше XIII ст., що датує найімовірніший час редакції “Слова” все ж післямонгольським часом.

“Слово Христілюбця” – перша і єдина пам'ятка, яка використовує поняття “двовір'я” щодо пережитків язичництва. Його відокремлена позиція на тлі інших пам'яток підкреслює нетипове застосування слова “двовір'я” і водночас свідчить про втрату його попереднього значення. Таке перетворення могло статися лише за умови поступової зміни ставлення до язичництва як “поганства”, “ідоложертвування” і захування його до системи вірувань. Цей процес добре простежується у збірках епітимійно-канонічних правил. Якщо в п. 20 “Невідомих словес” йдеться про накладення епітимії за спробу вдатися до ересі, то пізніші варіанти таких збірників (XIV – XVI ст.) розширюють перелік також і на іншовір'я взагалі, зокрема на іудаїзм та “поганську віру”⁶⁷. Те ж саме маємо й у розширенні заборон п. 92 “Невідомих словес”, який початково наказує християнам не брати виготовлені іудеями продукти харчування, а в подальшому такі накази поширюються і на латинян та поган, причому в переліку на першому місці стоїть саме означення “пога(н)”⁶⁸. Лише з поширенням значення терміну “віра” у XIV ст. на язичництво стало можливим і використання поняття “двовір'я” як “належності до двох вір” саме щодо християнства і язичництва, а не православ'я і католицизму, як було раніше.

Але, вочевидь, найяскравіше атиповість значення “двовір'я”, використаного редактором “Слова Христілюбця”, підкреслюється тим фактом, що серед великої кількості інших давньоруських повчань з елементами антиязичницької полеміки⁶⁹ жодне з них не вживає терміну “двовір'я”, часто повторюючи натомість інші означення: “словомъ нарѣвѣчається крс~тияни, а поганьски живуще”⁷⁰, “только слыпѣемъ христі»»не. а по житію еллини” тощо⁷⁰.

Доводиться констатувати, що усталений термін сучасної історіографії “двовір'я”, який для багатьох дослідників виступає оригінальним давньоруським означенням

співіснування християнства і язичництва протягом довгого періоду після християнізації Русі, відбиває насправді лише його “розширене” розуміння книжниками післямонгольського періоду, пов’язане з поступовою втратою язичництвом давньоруського означення “поганство”, “ідоложертвування” і зарахуванням його до розряду альтернативної “віри”.

Перекладний за своїм походженням термін “двовір’я”, який початково використовувався болгарськими книжниками як калька для означення понять, на зразок “розрізнятися” або “сумнів / невизначеність / двозначність”, у давньоруській церковній літературі набув зовсім іншого змістового навантаження. У другій половині XI – першій половині XII ст., коли після Схизми надзвичайно актуальною стала антилатинська полеміка, його було застосовано вже у значенні “хиткості, нетвердості православної віри” щодо католицизму. І тільки наприкінці XIII – першій половині XIV ст. термін “двовір’я” вперше і востаннє було застосовано для означення співіснування язичництва й християнства анонімним редактором під час реконструкції втраченої частини “Слова деякого Христолюбця”. Повчання набуло широкої популярності і неодноразово копіювалося в різноманітних церковних збірках, звідки даний термін й було запозичено саме у значенні “поєднання християнства і язичництва” дослідниками східнослов’янських вірувань другої половини XIX – початку XX ст. і звідки він перейшов у спадок сучасній історичній науці.

Скорочення:

ОРЯС – Отделение русского языка и литературы Академии Наук
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
СдрЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)
СККДР – Словарь книжников и книжности Древней Руси
СРЯ – Словарь русского языка XI – XVII вв.
СсС – Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы ИРЛИ
ЧОИДР – Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете

Джерела та література:

1. *Костомаров М. І.* Слов’янська міфологія. – К., 1994; *Срезневский И. И.* Роженицы у славян и других языческих народов. – СПб., 1855; *Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. М., 1994. – Т.1-3; *Веселовский А. Н.* Разыскания в области русского духовного стиха. XI – XVII // ОРЯС. – СПб., 1889. – Т. XLVI. – № 6.
2. *Архиепископ Филарет (Гумилевский).* История Русской Церкви. В пяти периодах. (988-1826). – СПб., 1894; *Митрополит Макарий.* История Русской Церкви. – СПб., 1864-1886; М., 1994-1998; *Аничков Е. В.* Язычество и древняя Русь. – М., 1914; *Гальковский Н. М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – М., 1913, 1916. – Т. 1-2; *Голубинский Е. Е.* История Русской Церкви – М., 1901. – Т. 1. (1997-1998); *Флоровский Г. В.* Пути русского богословия. – Paris, 1937.
3. *Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. – М., 1976. – С. 215.
4. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. – М., 1981; *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – М., 1987; *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Языческие святилища древних славян. – М., 1993; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей. – М., 1974; *Успенский Б. А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1982; *Толстой Н. И.* Очерки славянского язычества. – М., 2003.
5. Огляд літератури див.: *Коча Б. С.* Язычество в Древней Руси // Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. С. 166-176; *Петрухин В. Я.* Язычество славян в свете междисциплинарных исследований // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1984. – С. 244-251; *Осипова О. С.* Двоеверная традиция как проявление архетипа (на материалах церковных обличений) // Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли. – М., 2000. – С. 60-61.
6. *Левин И.* Двоеверие и народная религия в истории России. – М., 2004. – С. 11-12, 34.
7. *Комарович В. А.* Культ рода и земли в княжеской среде XI – XII вв. // Труды отдела древнерусской литературы. – Л., 1960. – Вып. XVI. – С. 84-104.
8. *Barfold P. M.* The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. –

London, 2001. – P. 224; *Левин И.* Двоеверие и народная религия в истории России. – М., 2004. – С. 11-12, 34.

9. *Петрухин В. Я.* «Боги и бесы» русского средневековья: род и рожаницы и проблема древнерусского двоеверия – С. 323.

10. *Толстой Н. И.* Избранные труды. – М., 1998. – Т. II.; *Толстой Н. И.* Очерки славянского язычества. – М., 2003; *Живов В. М.* Двоеверие и особый характер русской культурной истории // *Philologia slavica*. К 70-летию академика Н. И. Толстого. – М., 1993. – С. 50-60; *Петрухин В. Я.* Язычество славян в свете междисциплинарных исследований // *Древнейшие государства...* – С. 244-251; *Петрухин В. Я.* Древнерусское двоеверие: понятие и феномен // *Славяноведение*. – 1996. – №1. – С. 44-47; *Петрухин В. Я.* Боги и бесы русского средневековья... // *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. – М., 2000. – С. 315-343; *Петрухин В. Я.* Древняя Русь. Народ. Князья. Религия // *Из истории русской культуры*. – М., 2000. – Т. 1. – С. 11-410.

11. *Петрухин В. Я.* «Боги и бесы» русского средневековья... – С. 335-336.

12. *Степанов Ю. С.* Константы: Словарь русской культуры. – М., 2001. – С. 601-602.

13. *Зубов М. И.* Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. – Одеса, 2004. – С.70.

14. *Lampe G. W. H.* A Patristic Greek Lexicon. – Oxford, 1961; *Liddle H. G., Scott R. A.* Greek-English Lexicon. – Oxford, 1996; *Lexikon zur Byzantinischen Grdzitdt besonders des 9. – 12. Jahrhunderts / Erstelt von E. Trapp*. – Wien, 1996. – 2. Faszikel.

15. Огляд літератури див.: *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 – 1237 гг.). – СПб., 1996. – С. 157-163.

16. Там само. – С. 294 – 301.

17. СККДР. – Вып. I (XI – первая половина XIV в.). – Л., 1987. – С. 457-459.

18. Детальний розгляд проблеми див.: *Щанов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв. – М., 1978.

19. *Бенешиевич В. Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. – СПб., 1906. – Т. I. – Л. 266б.

20. *Lampe G. W. H.* Ibid. – P. 362; *Liddle H. G., Scott R. A.* Ibid. – P. 416, 417.

21. *Щанов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие... – С. 218-219.

22. СДрЯ. – М., 1990. – Т. III. – С. 112.

23. *Veneševič W.* Spuren der Werke des Dgypters Rhetorios, des Livius Andronicus und des Ovidius in altslavischer Ёbersetzung // *Byzantinische Zeitschrift*. – Leipzig, 1925. – Bd. 25. – S. 310-312.

24. СЛДрЯ. – Т. I. – С. 29.

25. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.

26. Переклад грецького тексту за виданням: *Patrologia graeca*. – Т. 35. – Col. 909.

27. *Lampe G. W. H.* Ibid. – P. 93.

28. *Liddle H. G., Scott R. A.* Ibid. – P. 90.

29. СДрЯ. – 112.

30. Переклад грецького тексту за виданням: *Patrologia graeca*. – Т. 35. – Col. 915.

31. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.

32. СДрЯ. – Т. III. – С. 111-117.

33. *Бенешиевич В. Н.* Указ. соч. – Л. 248б.

34. *Lampe G. W. H.* Ibid. – P. 356.

35. *Соболевский А. И.* Особенности русских переводов домонгольского периода // Труды девятого Археологического съезда в Вильне. – М., 1897. – С. 53-61; *Алексеев А. А.* Кое-что о переводах в Древней Руси (по поводу статьи Фр. Дж. Томсона “Made in Russia”) // ТОДРЛ. – СПб., 1996. – Т. XLIX. – С. 278-296.

36. *Thomson F. J.* A Guide to Slavonic Translation from Greek down to the End of the XIV th Century Славянская палеография и дипломатика. – София, 1980. – С. 27-36; *Thomson F. J.* “Made in Russia”: A Survey of the Translations Allegedly Made in Kievan Russia // *Millennium Russiae Christianae: Tausend Jahre Christliches RuЯland, 988 - 1988*. – Kцln; Weimar; Wien, 1993. – P. 295-354.

37. *Калянов А., Моллов Т.* Слово на Тълкувателя – един неизползван източник за старобългарската митология // *Българска етнология*. – София, 2002. – Бр. 4. – С. 25-41.

38. *Горский А. В., Невоструев К. И.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. – М., 1859. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 1-43; М., 1859. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 288-318.

39. *Leskien A.* Die Ёbersetzungkunst des Exarhen Johannes // *Archiv fцr slavische Philologie*. – Berlin, 1903. – В. 25. – S. 48-66.

40. СДрЯ. – Т. III. – С. 115.

41. СсС. – С. 361.

42. СДрЯ. – М., 2002. – Т. V. – С. 245.

43. *Lampe G. W. H.* Ibid. – P. 93.

44. СДрЯ. – М., 2002. – Т. V. – С. 244-245.

45. *Бенешиевич В. Н.* Указ. соч. – Т. I. – Л. 114а; л. 140а; л. 181б.

46. *Lampe G. W. H. Ibid.* – P. 114.
47. *Бенешиевич В. Н.* Указ. соч. – Т. I. – Л. 147а.
48. Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков). – М., 1994. – С. 165.
49. *Lampe G. W. H. Ibid.* – P. 1082-1083, 1227, 580, 315, 1054, 382.
50. *Бармин А. В.* Греко-латинская полемика XI – XII вв. (опыт сравнительного рассмотрения и классификации) // Византийские очерки. – М., 1996. – С. 101-115; *Бармин А. В.* Слово “Об опресноках” Иоанна Клавдиопольского // Византийские очерки. – СПб., 2001. – С. 141-166.
51. *Попов А.* Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI – XIV в.). – М., 1875.
52. *Турилов А. А.* Ответы Георгия, митрополита Киевского, на вопросы игумена Германа – древнейшее русское «вопросание» // Славяне и их соседи. – М., 2004. – Вып. 11. Славянский мир между Римом и Константинополем. – С. 261-262.
53. Там само. – С. 240, 241.
54. *Бенешиевич В. Н.* Указ. соч. – Т. II. – С. 278.
55. Там само. – С. 77-86.
56. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.
57. *Подскальски Г.* Указ. соч. – С. 158-159.
58. Сочинения преп. Феодосия Печерского, в подлинном тексте / Пригот. к изд. еп. Макарием // Ученые записки II Отделения Академии Наук. – 1856. – Вып. 2. – С. 193-197.
59. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.
60. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. 2. – Ст. 159.
61. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.
62. *Турилов А. А.* – С. 221-224.
63. СРЯ. – М. 1977. – Вып. 4. – С. 184.
64. *Апичков Е. В.* Указ. соч. – С. 26-49.
65. *Гальковский Н. М.* Указ. соч. – Т. II. – С. 41
66. *Гальковский* Там же. – С. 41.
67. *Турилов А. А.* Указ. соч. – С. 237.
68. Там само. – С. 250-251.
69. *Гальковский Н. М.* Указ. соч. – Т. II.
70. ПСРЛ. – Т. 2. – Ст. 159; *Гальковский Н. М.* Указ. соч. – Т. II. – С. 68, 61.

Людмила Костенко

КОЖУМ'ЯЦЬКЕ І ШЕВСЬКЕ РЕМЕСЛО У МІСТЕЧКУ СЕДНЕВІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Дослідження ремісничих осередків Чернігівщини було започатковано у кінці XVIII ст. А. Шафонським. У др. пол. XIX – на поч. XX ст. вони вивчалися за розпорядженням уряду Російської імперії, до якої тоді входила Лівобережна Україна. Ця робота виконувалися з метою виявлення потреб та стану кустарних промислів, які були важливою ланкою тодішньої економіки. Завдання уряду виконували інженери, працівники статистичних управлінь, члени земства та інші. Серед них Н. Покульський, Н. Шевлягін, Л. Плавтов та інші. Зібрані матеріали друкувалися у земських збірниках Чернігівської губернії та видавалися окремими працями.

Шкіряні ремесла Чернігівщини потребують подальшого вивчення з метою реконструкції їх історичного розвитку. Ми зупинимось на кожум'яцькому та шевському заняттях містечка Седнева. Для їх дослідження залучимо історичні джерела та матеріали, зібрані у польових експедиціях.

Ремесла, пов'язані з обробкою шкіри та виготовленням взуття, належать до дуже давніх. Глибоке коріння, очевидно, мають і шкіряні заняття Седнева, яке, на думку істориків, було найдавнішим містечком Чернігівської землі¹. У кінці XVIII століття воно було відоме як один із найбільших шкіряних осередків Чернігівщини². Ці заняття, за даними вчених, тут переважали і в XIX та на початку XX століття. Шкіряний промисел виник у Седневі завдяки розведенню тут та у сусідніх місцевостях худоби. Крім того, на півночі Чернігівщини добували необхідні інгредієнти для вичинки шкіри: вапно, кору, дьоготь³. Розвитку у Седневі ремесел та торгівлі сприяло і те, що він був центром козацького сотенного управління, тут проживали сотник, старшини, також була

розміщена протопопія - окружне духовне управління⁴.

Найдавнішим шкіряним взуттям, яке колись вмів виготовити кожен чоловік, були постолі. Вони шилися з грубої сиром'ятної шкіри, закривали ступню та кріпилися до ноги за допомогою зав'язок. Чоботи були досконалішим витвором людських рук, їх виготовляв ремісник, якого у Седневі називали «швец». Майстра, котрий вичиняв шкуру, тут іменували «кожем'якою». Чоботи, за даними вчених, колись носили тільки заможні верстви населення. Зокрема за часів Київської Русі їх мали князі, бояри, заможні городяни. Масово шкіряне взуття почали носити в Україні у кінці XVIII століття⁵. Якраз на цей час, за відомостями дослідника А.Шафонського, у Седневі розвивався кожум'яцький промисел.

Приблизно з XV століття ремісники однієї або кількох професій об'єднуються у цехи. У Седневі у XVII ст. при православному братстві були засновані ковальський, калачницький, кравецький (разом з кушнірським) та шевський цехи. До останнього, крім шевців, входили і кожум'яки⁶. Цехові ремісничі об'єднання виконували завдання організації виробництва, збуту продукції, охорони економічних інтересів ремісників. Вони також брали участь у охороні та обороні міста. Кожний цех діяв за певним статутом, мав свою атрибутику і символіку: емблему із зображенням знарядь праці, прапор, цехову печатку а також скриньку, де зберігалися цехові гроші. Крім того, ремісники одного цеху відвідували окрему церкву або каплицю, мали у храмі свою ікону⁷.

Шевський цех Седнева проіснував до XIX століття та зберіг до того часу свій устрій та звичаї. Керував седнівськими шкіряниками «цехмістр». Він мав помічника, якого називали «молодший». Інші цехові ремісники поділялися на «старших» і «молодших» та іменували себе «братчиками». Бажаючий вступити до цеху мав зробити грошовий внесок, сума якого була довільною. Зокрема, багатший ремісник міг пожертвувати до цехової каси до 15 рублів. Майбутній член цехового братства також мав «зробити красу», тобто влаштувати для ремісників гостину.

До цехових ремісничих звичаїв належало і свято вшанування вогню. Його відзначали восени, коли дні ставали коротшими і з'являлася потреба працювати при свічці або лучині. У Седневі це свято називали «Женити свічку». Напередодні його відзначення «варили меди» (хмільний напій) та «сукали» (виготовляли) свічку, її вага могла сягати «півтора пуда» (близько 24 кг), висота від «4 - 14 вершків» (17,5- 61,5 см) до «2-3 аршинів» (1,4- 2,2 м). Для неї робили спеціальний дерев'яний підсвічник, оздоблений різьбою. До свята також виготовляли свічки меншого розміру, які ставили у церкві. Увечері головну свічку урочисто запалювали, після того сідали за святковий стіл. Свічка горіла всю ніч, ремісники у цей час частувалися, танцювали, співали⁸.

Свято «Женити свічку» пов'язане з давніми віруваннями, за якими вогонь сприймався як жива істота. Очевидно, застїля біля свічки, передбачало спільну з ним трапезу. Це робилося з метою задобрити вогонь, щоб мати від нього добру службу, а не шкоду. Щоб не гнівати стихію, до свята при свічці не працювали. Після нього можна було починати роботу вдосвіта та майструвати до пізньої вночі.

Цеховики Седнева частіше виготовляли речі для ринку, іноді на замовлення⁹. Вони збували свої вироби біля приміщення шевського цеху, де були влаштовані прилавки. Цеховики також брали участь у місцевих ярмарках, які у XVIII столітті у місцевості Млини відбувалися двічі на рік: у дні святих Іллі та Миколи. Багато товарів у Седнів тоді привозили чумаки, які, напевно, купували для себе вироби місцевих шкіряників. Седнівські цеховики продавали свій товар і на місцевих базарах, що проходили тут щоп'ятниці¹⁰. У кінці XVIII століття ремісники Седнева, за даними А.Шафонського, вичиняли шкури у значних розмірах, свій товар продавали на ярмарках Чернігова, Ніжина, Глухова, Прилук¹¹.

Приблизно з другої половини XIX століття ремісничі цехи Чернігівщини внаслідок розвитку капіталізму почали розпадатися. Тоді частина шкіряників стала працювати одноосібно, багатші з них створили кустарні підприємства, до яких входили члени родини або господар та наймані робітники. У цей час у Седневі та інших містечках Чернігівщини почали з'являтися капіталістичні шкіряні заводи, які складали конкуренцію кустарям. На них застосовувалися передові на той час технології та інгредієнти, кожум'яки ж виробляли шкіру прадідівськими методами. З розвитком заводського виробництва стала дорожчати і сировина, яка скуповувалася для новостворених заводів.

З цієї причини частина кустарів покинула своє ремесло, інші, навпаки, підвищили рентабельність своїх підприємств та почали виготовляти якісніший товар¹².

За відомостями 1865 року, у Седневі налічувалося 10 великих шкіряних підприємств, частина з них була кустарною. Їх господарями були козаки Батурин, Блинець, Ющенко, Кріт, Божок, міщани Шевель, Положечка, Мехеда, Хмарило, купець Усатий. Вони мали від 2 до 4 чанів, у рік виробляли від 120 до 750 одиниць шкір на суму від 300 до 3 700 рублів¹³.

За відомостями 1890 року, на підприємстві, яке належало козаку Ющенку, застосовувався кінний двигун. Купець Батурин, крім цього, мав паровий котел¹⁴. Ще однією новинкою цього часу були спеціальні заводи для подрібнення кори, які працювали на часовому рушії. Раніше цю операцію виконували кінною або ручною ступами¹⁵.

У 1892 році дослідники нарахували у Седневі 50-60 дворів кожум'як. Вони мали 2-3 невеликих чани для зоління і стільки ж для дублення. У рік виробляли 80-100 шкір, одночасно в чани накладали 10-12 шкур і повторювали цю операцію 4 рази влітку і 3 - зимою¹⁶.

За відомостями 1894 року, у Седневі налічувалося 40 шкіряників¹⁷. У 1914 році тут було 31 кустарне підприємство. У кожному з них вироблялося близько 200 шкір на рік.

На кустарних підприємствах Седнева робота була сезонною, шкіру тут вичиняли з березня по листопад. Робітників наймали на кілька днів або на місяць. Поденний робітник отримував 40-50 копійок, харчувався за рахунок господаря, помісячний на тих же умовах заробляв 10-12 рублів¹⁸. На підприємствах козака Ющенка та купця Батурина строковим працівникам платили 80 рублів за сезон, поденним - 30 копійок. Робочий день тривав 12 годин¹⁹.

Сировину седнівським кожум'якам поставляли торговці з Чернігівської, Мінської, Курської губерній, на місцевих базарах цього товару іноді було до 200 возів. Крупні кустарі також знаходили сировину по селах²⁰.

Складники для виготовлення шкіри у Седневі використовували привозні та місцеві. Зокрема березовим і сосновим дьогтем їх забезпечували кустарі містечок Семенівка та Березна²¹. Вапно на седнівські базари привозили з Новгородка - Сіверського, продавали по 20-25 копійок за пуд. Інші матеріали були місцевими, дубова кора коштувала 3 рублі за віз, 20-30 копійок за пуд, лозова кора - 40-50 копійок за пуд, зола - 50 коп. - 1 руб за віз²².

У XIX - на поч. XX ст. кожум'яки Седнева продавали свої вироби на місцевих ярмарках, яких на цей час проводилося три - у дні Святих Іллі, Дмитра та у Переплавному Середу (після Великодня). Непоганий збут товару мали вони і на ярмарках Чернігівської губернії, зокрема, у містечках Березному, Чернігові, Мені²³. Шкіри продавали поштучно або міряли на пуди, матеріал на підшви попередньо краяли на смуги.

У Седневі у кінці XIX на початку XX століття шкіру виготовляли зі шкур коней, корів, биків, волів, зрідка телят. Тут була розповсюджена проста шкіра, сира юхта, суха юхта, підощва.

Перш ніж приступити до технологічних операцій, зі шкур знімали «навал» (бруд). Для цього їх вимочували в озерах, річках, копанках (виритих ямах у низькому місці). Седнівські кожум'яки це робили у річці Снов, яка протікає поблизу. Недалеко від води вони будували і свої помешкання, і відповідно місце їхнього проживання називалося Кожем'яки (тепер вулиця Кожум'яцька).

Для виготовлення простої шкіри сировину спочатку піддавали «золінню». Для цього її вмщували у великі дерев'яні діжки («кадки»), які в середньому були розраховані на 75 шкур²⁴. Там їх пересипали сумішшю гашеного вапна та золи, тоді через наповнену вапном корзину заливали водою. У цьому розчині шкіри перебувала 3 тижні, кожні 5-7 днів їх перебирали²⁵.

Після того зі шкур можна було знімати шерсть. Цю операцію робили на дерев'яних колодах пругом коси (її тупим кінцем) або «тупиком» (металева пластина з ручками по боках)²⁶. Після того шкіри пускали на «обжор» - дозолювали їх у попередньому розчині, додаючи невелику кількість золи і вапна. Ця операція тривала тиждень.

Після «обжора» шкіри міздили - за допомогою шматка коси очищали їх від м'яса та жиру²⁷. Це робили на «кабилкі» - дерев'яній півколоді, яку припирали до стіни під нахилом²⁸. Після того шкіри промивали у воді від вапна. Тоді їх «косували» - за допомогою коси знімали залишки шерсті. Далі шкіри вмщували в іншу «кадку», де

витримували у квасному розчині (використана дубильна речовина), у який додавали борошно. Через короткий час шкіри «дубили» - посипали дубовою або вербовою корою і в розправленому вигляді складали у попередній посуд. «Дубів давали» в середньому чотири, при поступовому збільшенні дубильного матеріалу. У кожному «дубі» шкіри лежали тиждень – півтора²⁹. Щоб визначити готовність товару, його надрізували, якщо проглядалося «живе» м'ясо, шкіра була ще не дороблена – «сириця». Процес виготовлення простої шкіри тривав у середньому 40 днів. Після дублення її висушували, влітку на повітрі, зимою на печі або продавали мокрою³⁰. Проста шкіра на вигляд була товстою, грубою, жовтуватого кольору.

Юхтова шкіра була досконалішим товаром, ніж проста, і рецепт її виготовлення був трохи інакший. Шкури для юхти спочатку золили вапном, попередньо розведеним на молоці, та потажем. У цьому розчині їх тримали 2-3 тижні. Знявши шерсть, кілька разів перемивали і топтали ногами, щоб видалити залишки вапна³¹. Далі шкіри пускали на «обжор», знімали з них «міздру», тоді внутрішню сторону обробляли бруском для точіння, зовнішню («лицо») «косували» уламком коси³². У товстих місцях їх підстругували, знову промивали і топтали.

Після цих операцій шкіри вміщували в теплий розчин пташиного посліду («шакшу»), де витримували 2-3 доби, перебираючи по кілька разів на день. Тоді шкіри промивали, витоптували і заливали слабким розчином дубильної речовини («соком»), у якому вони мокли 2-3 дні. Після того їх «дубили» протягом 2 місяців.

Якщо бажали отримати мокру юхту, шкіру після «дублення» фарбували, змащували дьогтем і на цьому її обробка закінчувалася³³. Коли мали на меті виготовити суху юхту, шкіру обробляли ретельніше. Її змащували дьогтем, висушували, відволожували. Після того шкіру розминали («правили») за допомогою «штріховця» - металевої пластини з дерев'яною ручкою, яка на кінці мала перетинку (довжина інструмента близько 70 см). Для цього її вішали на жердку, лівою рукою притримували, а правою розгладжували «штріховцем»³⁴.

Щоб шкіра стала гладенькою, її накатували «пробковою катушкою» (металевою пластиною), розстеливши на спеціальному столі-катку. Після того її підстругували та знову накатували. Тоді за допомогою «рольки» (сталевого катка із зубцями) наносили на шкіру малюнок методом тиснення³⁵. У Седневі такі відбитки називали «вівсянка» (ромбики), «просянка» (кружечки)³⁶.

Фарбували юхту частіше у чорний колір, змащуючи її розчином залізного купоросу. Чорний колір отримували завдяки поєднанню дубильної кислоти, якою була насичена продублена шкіра, та окису заліза³⁷. Фарбували юхту і відваром сандалу (барвник рослинного походження червоного або жовтого кольорів), закріплювали колір настоєм заліза на квасі³⁸. Після фарбування юхту змащували дьогтем.

Частина седнівських кожум'як виготовляла підошву. Добрим матеріалом для неї були волові шкіри. Ця сировина була дорожчою за інший товар, вимагала довшої обробки та більше підсобних матеріалів. Підошву виготовляли різних сортів: зольну, хлібну, сокову, спиртову та комбіновану. Для отримання потрібного товару шкіри відповідно витримували у зольному, борошняному, соковому розчинах, у слабому розчині сірчаної кислоти. Вичинка підошви, особливо сокової, тривала 5-7 місяців³⁹.

У Седневі робили переважно прості сорти шкіри. Суху юхту вперше почали виготовляти у кінці XIX століття на капіталістичних заводах. Підошву у містечку робили десять, а згодом чотири шкіряних підприємства, одне з яких було не кустарне⁴⁰.

У Седневі у кінці XIX століття ціни на сирий і вироблений товар були у таких співвідношеннях: сира конина коштувала 3 руб., вироблена - 3.50- 4.50; сира ялова шкіра на «сапожний» (простий) товар і юхту - 4-5 руб., вироблена - 6 -7 руб., бичача шкіра - 8-9 руб., вироблена – до 15 руб., пара підошв коштувала - 35-45 коп., пуд юхти - 6.50 -7 руб.⁴⁰ На початку XX століття, коли ціни на сировину зросла, сира яловича шкіра коштувала 7р. 25 коп., вироблена - 9р. 25 коп.⁴²

Крупні кожум'яки для ведення справи брали у Чернігівському банку кредит, який становив 8 % річних, для дрібних кустарів така послуга від держави не була передбачена. Через нестачу обігових коштів багато кожум'як залежали від скупників, оскільки брали у них товар у борг. Позичку віддавали шкірами з великою невигодою для себе⁴³. Багато чернігівських шкіряників кредитувалися у євреїв, термін позички становив 2-3 тижні, рідше 2 місяці, відсотки сягали до 100% річних⁴⁴.

Умови праці кожум'як залежали від їх економічного стану. Три багатих кустарі Седнева мали для роботи окремі великі приміщення. У деяких кожум'як були спеціальні плетені повітки, де розміщувалася кінна ступа для товчення кори⁴⁵. Небагаті кустарі влітку працювали у господарських прибудовах, зимою – у своїх житлових приміщеннях. Тоді зольний чан закопувався у землю, дубильний розміщувався на долівці, він, накритий дошками, міг служити за стіл або ліжко⁴⁶.

Седнівські кожум'яки мали родючі землі, проте свою опору бачили у промислі. Серед них були крупні землероби, які розбагатіли від промислу, а також безземельні, більшість яких також були заможними⁴⁷.

Після проголошення на початку ХХ століття в Україні радянської влади кустарям заборонили самостійно працювати. Для забезпечення населення взуттям їх об'єднали у кожум'яцькі та шевські артілі, подібне підприємство існувало до 1930 року і в Седневі.

У Седневській “артілі шкіряників” використовували технології капіталістичних шкіряних заводів. Там існувало розділення праці, діяло кілька цехів – зольний, дубильний, посадочний. У першому шкіри золили, знімали з них шерсть, міздили, косували, у другому їх дубили, у третьому, посадочному цеху, “тягнули витяжки” – з цілого шматка шкіри робили заготовки для чобіт у вигляді халяв з головками. Технологія їх виготовлення була такою: шматок вичиненої шкіри з вивороту мастили тістом і насаджували на “кручок” - дерев'яну дошку у формі чобота, там її закріплювали цв'яхами; нижні частини шкіри надрізали, щоб вона краще тягнулася, тоді, рухаючи по поверхні шкіри “собачкою” (нагадувала сапку з коротким держаком), надавали їй потрібної конфігурації. По завершенні роботи заготовку знімали з “кручка”, заламували її носову частину, щоб не порушилася зафіксована форма, і вішали для сушіння. Після того шкіру розгладжували, пом'якшували і чорнили. Це робили в артілі юхтарі⁴⁸.

У ті часи поряд з артільним виробництвом шкіри існував підпільний кустарний промисел. Причина цього явища – недостатнє забезпечення населення взуттям державними шкіряними підприємствами. Індивідуальне виготовлення шкіри переслідувалося владою. До кожум'як серед ночі приходили фінагенти, знищували товар, а їх віддавали до суду. Попри це кустарі не кидали свого ремесла, бо через малі заробітки в артілях перебували на межі виживання⁴⁹.

Багато шкіри виготовляли у Седневі і під час війни 1941-1945 років та у післявоєнний період. Така діяльність, як і раніше, була небезпечною, за неї засуджували до 5 років ув'язнення. Попри це шкіряні промисли у Седневі проіснували до 50- 60-х років ХХ століття, доки у магазинах з'явилася достатня кількість взуття.

Підпільні кустарі виготовляли простий товар, юхту, підощву, а також хром, рецепт якого перейняли на державних шкіряних заводах. Кожум'яки тоді мали у роботі 1-6 ялових шкур. Вапно купували в магазинах Чернігова. Дьоготь, як і давніше, привозили з Березни та Семенівки. Для дублення шкір використовували дубовий екстракт, який діставали у місті Василькові Київської області та в містах Гомелі і Речиці (Білорусія). Кору добували і старим способом, її драли з молодого дуба, сушили в печі, ламали і товкли в ступі на борошно.

Хром виготовляли зі шкур молодих телят або лоша́т. Пошиті з такого товару чоботи були набагато легшими і красивішими від юхтових. Шкіру на хром вичиняли так само, як і на юхту. Після того її вм'щували у посуд, який поступово заповнювали хімічним розчином, де на 10 літрів води додавали 0,5 кг хромпіка (камінь або порошок), 0,5 літра сірчаної кислоти, півсклянки цукру. Готовність шкіри перевіряли, здавлюючи її руками, якщо вона давала білизну – була готова. По завершенні операції хромову шкіру зволожували, розтягували руками. Тоді щіткою наносили на її лицьову сторону “нігресін” (фарбу). Після того шкіру змашували машинним маслом, з вивороту стругали “стругом”, роблячи її м'якшою і тоншою.

Виготовлений товар седнівські кустарі продавали на місці, а також возили його на базари міст Чернігова та Березни, у останньому тоді існував шевський промисел. У 50-х роках просту цілу шкіру продавали за 200 рублів, такий товар на підощви за 25-30 рублів, на халяви і переди за 20 рублів. Хромову шкіру, “трюхпарку” (на три пари чобіт), продавали за 300 рублів, подібний товар на халяви і переди - за 70 рублів⁵⁰.

Кожум'яки Седнева на той час були заможнішими від своїх земляків. Їхні сини, які теж вичиняли шкіри, були вигідною партією для одруження. Їх жартома порівнювали з іншими седнівцями: «Кожем'яки - багатші хлопці, а шляховці (що живуть понад шляхом) голодранці».

Частина седнівських кожум'як була одночасно і шевцями, тобто з власноруч обробленої шкіри шили чоботи. У післявоєнний період цим ремеслом займалися майже у кожному четвертому дворі, робота тривала з осені до весни. Седнівські шевці забезпечували взуттям не тільки місцеве населення, але й жителів ближніх сіл. За давнім звичаєм, вони поселялися в окремій родині і обшивали всіх її мешканців, там же ночували і харчувалися. Плату за роботу отримували продуктами, частіше зерном⁵¹.

У післявоєнний час шевці Седнева шили чоботи з простої шкіри, юхти та хрому. Їх крій для чоловіків та жінок був однаковий. З простого та юхтового товару шили витяжні чоботи, заготовку для них витягували на «кручку», як це робили у згаданій вище артїлі. У Седневі також шили чоботи «в шийку», вони зшивалися з двох частин - «халаяв» та «головок», останні мали посередині «шийку» або «язичок». «Головки» для чобіт витягували на «полукручку» (кручок без верхньої частини). У пізніші часи їх почали викроювати. «Головки» до халаяв пришивали вручну або швейною машинкою. Розповсюдженням було до старих халаяв пришивати нові «головки», такі чоботи вже називали «прішвами».

Кращим взуттям у післявоєнний період були хромові чоботи, які шилися виключно «в шийку». Вишуканими вважалися хромові чоботи під назвою «джімі». Вони мали широкий продовгуватий передок («ніс»), низький каблук, високі при литці халаяви «в гармошку», до чоловічого варіанту з внутрішнього боку пришивалися «вуха», щоб їх було зручно взувати. Чоботи ніколи не утеплювалися, натомість зісподу мали «підклейку» з м'якої овечої шкіри чи полотна.

Працювали седнівські шевці за маленьким столиком, який називали «верстак», у ньому була скринька, де лежало шевське знаряддя. Столик стояв біля вікна, напроти печі. Викроювали шкіру на дошці, яка називалася «кройніца». Шили чоботи за допомогою шила, яким у потрібному місці робили отвір, та просмоленої конопляної нитки, до котрої замість голки була прикріплена свиняча щетина. Підшову до чобіт підбивали кленовими гвіздками⁵².

Розглянувши кожум'яцьке та шевське ремесла Седнева, визначимо на його основі основні етапи розвитку шкіряного виробництва Чернігівщини:

1. Період від найдавніших часів до кін. ХУІІІ ст., коли шкіряного взуття шили порівняно небагато;
2. Кін. ХУІІІ – поч. ХХ ст., коли шкіряники забезпечували взуттям широкі верстви населення;
3. Поч. ХХ ст. – 60-і роки ХХ століття, коли шкіряні ремесла та промисли почали занепадати та остаточно зникли.

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл. Чернігівська область.- К., 1972. - С. 407.
2. А.Шафонський. Черниговского намесничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 318.
3. М.Домонтович. Материалы для географии и описания России. Черниговская губерния. – Спб., 1865. – С. 281.
4. Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. - № 11. – С. 75.
5. Т. Ніколаєва. Історія українського костюма. – К., 1996. - С. 37.
6. Земский сборник... - С. 70.
7. В.Балушок. Світ Середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 13, 16-17.
8. Земский Сборник... - С. 70, 72.
9. В.Балушок. Світ середньовіччя ... - С. 12.
10. Земский сборник ... - С. 74.
11. А.Шафонський. Черниговского намесничества ... - С. 318.
12. Л.Плавтов. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Ч., 1914. – С. 100.
13. М. Домонтович. Материалы ... – С. 60.
14. Чернігівський облдержархів. - Ф. 20, оп. 12, д. 242, л. 192.
15. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 75, 77.
16. В.Каталей. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Спб., 1892. - Т. 1. - С. 284.
17. Н.Шевлягин. Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской,

Харьковской и Курской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Спб., 1894. - Т. 2. – С. 211.

18. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 64, 71, 86.
19. Чернігівський облдержархів... - л. 192.
20. Н.Шевлягин. Кожевенное производство ... - С. 210.
21. Записано у с. Седнів Чернігівської області Чернігівського району від кожум'яки і шевця Шевченка Михайла Петровича, 1921 р.н.
22. Н.Шевлягин. Кожевенное производство... - С. 112.
23. Земский сборник ... - С. 84.
24. Л. Плавтов. Краткий обзор .... - С. 92.
25. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 211.
26. Записано у с. Седнів від кожум'яки Куся Петра Івановича, 1921 р.н.
27. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 211.
28. Записано у с. Седнів від кожум'яки Куся Петра Івановича.
29. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 211.
30. Записано у с. Седнів від кожум'яки і шевця Шевченка Михайла Петровича.
31. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 112.
32. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 80.
33. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С.112.
34. Записано у с. Седнів від кожум'яки Куся Петра Івановича.
35. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 81.
36. Записано від кожум'яки Куся Петра Івановича.
37. Техническая энциклопедия. Кожевенное производство. - Спб., 1865. – С. 4.
38. Н.Шевлягин.Кожевенное ... - С. 112.
39. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 211.
40. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 68.
41. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 112.
42. Л.Плавтов. Краткий обзор... - С. 90.
43. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 213.
44. Е.Андреев. Кустарная промышленность в России. - Спб., 1885. - С. 50.
45. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 73, 74.
46. Там само. – С. 74.
47. Там само. - С. 69, 70.
48. Записано від кожум'яки Куся П.І.
49. Польові дослідження автора на Чернігівщині.
50. Записано від кожум'яки Куся П.І. та кожум'яки і шевця Шевченка М.П.
51. Записано у с. Седнів від Крепкої Катерини, 1939 р.н.
52. Записано у с. Седнів від кожум'яки Куся Петра Івановича, кожум'яки і шевця Шевченка Михайла Петровича, від нащадка кожум'яки і шевця Кожум'яченка Михайла Олександровича, 1926 р.н.

Ірина Мошик

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ЯК ОСЕРЕДКУ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПЕРШІ РОКИ ВІДНОВЛЕННЯ ЙОГО РОБОТИ ПІСЛЯ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Активізація досліджень з історії формування нової української інтелігенції радянською владою, що спостерігається останнім часом, закономірно спричинила увагу до осередків творення цієї інтелігенції – вищих навчальних закладів. Конкретні історичні розвідки з даної проблематики свідчать про відчутні позитивні зрушення у вивченні та об'єктивному висвітленні історії України радянської доби.

Період становлення та діяльності вищих навчальних закладів у перші роки відновлення їх роботи після німецько-фашистської окупації є одним з найдраматичніших в історії української радянської вищої школи. Досліджуючи проблеми і особливості,

форми і методи роботи, діяльність професорсько-викладацького складу Глухівського педагогічного інституту перших післявизвольних років, можна на прикладі даного вузу прослідкувати послідовність планомірного процесу формування нової інтелігенції. Враховуючи як негативний, так і позитивний вплив воєнних років, визначити роль навчальної інституції у створенні українського радянського інтелігента.

1943р. ознаменувався початком масштабного наступу радянських військ, у результаті якого німці відступили з окупованих українських територій, залишивши по собі недобру славу. Прихід Радянської Армії теж сприйнявся з деякою насторогою, бо в пам'яті ще занадто свіжі були відчуття страху та безпорадності перед колічатами сталінської тоталітарної машини. Звичайно, це давало мало позитиву у погляді на майбутнє. Але звісно, поганий мир – краще гарної війни. Ця непохитна істина усіх часів відіграла серед українського загалу оптимізуючу роль у поступальних відновлюючих процесах повернення в «світле майбутнє» радянського суспільства. Почалася відбудова державних і суспільних інституцій на неохитній комуністичній теоретичній основі.

У Глухів радянські війська прийшли 30 серпня 1943 р. Глухівський учительський інститут був одним з перших вузів України, які відновили свою роботу у 1943 р., коли ще тривали військові змагання двох тоталітарних держав на території України [5]. Багато сил та енергії доклали до відновлення роботи інституту його директор Д.Г.Горан, який відразу після звільнення міста повернувся з евакуації [1].

На початку жовтня 1943 р. було оголошено набір студентів, у результаті якого на перший курс було зараховано 140 чол. і 62 чол. – на другий курс (з числа тих, хто закінчив перший курс у 1941 р.) [2].

До евакуації 1941 р. інститут мав два навчальні корпуси, де розташовувались кабінети, лабораторії, бібліотека, читальна зала та інші допоміжні приміщення, що забезпечували мінімальні потреби у роботі закладу. Внаслідок воєнних дій було зруйновано обидва корпуси. Корпус № 2, у якому розміщався природничо-географічний факультет, був у такому стані, що реставрувати можна було лише його половину. Корпус № 1, де розміщувався фізико-математичний факультет, постраждав менше, але і для його відбудови знадобилося немало матеріалів, коштів, робочої сили та часу, повноцінно функціонувати він почав тільки у другому семестрі 1943-1944 навч. року. Роботі надто заважала відсутність меблів та обладнання, тому заняття почалися у приміщенні технікуму механізації сільського господарства, яке при невеликій затраті праці й коштів тимчасово задовольнило мінімальні потреби навчального процесу. Перші три тижні читалися лише лекції, тому що лабораторії до практичних занять не були пристосовані. Основна частина практичних та лабораторних робіт проводилася пізніше, але частину з цих робіт було перенесено на весну другого семестру у зв'язку з низькою температурою в приміщеннях інституту у зимовий період. З кабінетів функціонували тільки ботанічний, зоологічний та хімічний. Кабінет фізики устаткували і привели до ладу лише на початок другого семестру, у першому семестрі він обслуговувався тільки демонстративним матеріалом і тому лабораторні роботи з фізики не проводились [2, 2]. Звичайно, говорити про повноцінний навчальний процес немає сенсу. Зранку йшли заняття, а у другій половині дня - відбудова аудиторій, навчальних кабінетів та лабораторій, і все це, в основному, силами студентів. «Було надзвичайно важко. Боліли руки й спина. Молодим дівчаткам доводилось тягати на своїх плечах цеглу та пісок, розгрібати вручну завали. Про якусь самопідготовку навіть не йшлося, просто не вистачало часу і основне – сили. Тому викладачі змушені були прикладати максимум зусиль, щоб ми могли якнайкраще засвоїти матеріал на лекціях. Всі розуміли – іншого виходу немає» [4]. Використання безплатної підручної робочої сили було у державнобудівничих традиціях радянського часу. Це привчало молоде покоління до цілком закономірного сприйняття невідворотності і правильності таких постійних «суспільно-корисних навантажень», недооцінки особистої ролі в суспільно будівничих процесах, відчуття меншовартості.

Комплектування інституту викладачами на початок 1943-1944 навч. року, якщо виходити зі штатного розкладу, дорівнювало близько 40%. Вуз розпочав свою роботу при наявності восьми викладачів: Дмитра Михайловича Горана – директора інституту (викладач марксизму-ленінізму), Івана Івановича Яременка – декана природничо-географічного факультету (викладач зоології), Дмитра Івановича Сакала – викладача ботаніки, Ірини Андріївни Коваль – викладача російської мови, Григорія Львовича

Сапітона – декана фізико-математичного факультету (викладач фізики), Віри Іванівни Каліновської – викладача фізики, Миколи Антоновича Клімантовича – викладача математики і Зої Іванівни Федько – викладача практичної хімії [3]. Пізніше було взято на роботу викладачів, які працювали в інституті ще до евакуації: Івана Зіновійовича Петриненка – викладача хімії, Бориса Васильовича Діденка – викладача зоології, Єлизавету Федорівну Вершигору – викладача географії, Михайла Яковича Пирогова – завідувача кафедри географії, викладача географії, Олену Болеславівну Гурьбу – викладача німецької мови, Лідію Юхимівну Мірошникову – викладача фізкультури. Також були запрошені кращі вчителі шкіл, які на той момент перебували у Глухові: Пелагея Іванівна Радченко – викладач елементарної математики та Єфросинія Кузьмівна Лисиця – викладач марксизму-ленінізму [3, 2]. Крім того, на початку другого семестру повернувся за викладком НКО РСЧА Іван Федорович Чуйко, який обійняв посаду заступника директора з навчально-наукової роботи і викладав педагогіку. З евакуації приїхала Єлизавета Михайлівна Сапітон – викладач математики. Через райвійськкомати були запрошені для викладання військової справи Іван Олександрович Красновський та Семен Федорович Рілов (останній під кінець навчального року звільнився за власним бажанням) [2, 3]. Таким чином, до завершення навчального року інститут був забезпечений викладацьким складом у такій мірі, що дало можливість виконати навчальний план відповідно до визначених термінів.

Звичайно, не у всіх викладачів була належна освіта та професійний викладацький досвід роботи, які б відповідали вузівським вимогам. Серед викладачів тільки один Д.І.Сакало мав вчений ступінь кандидата біологічних наук (захистився напередодні війни у 1940 р.). Перспективи захисту кандидатських дисертацій мали І.І.Яременко, Б.В.Діденко та М.Я.Пирогов, але, на жаль, всі вони були передпенсійного віку, а війна, яка ще тривала, аж ніяк не сприяла швидкій реалізації цих перспектив. Деякі з викладачів: Є.Ф.Вершигора, С.Ф.Рілов, Є.Б.Гурьба, Л.Ю.Мірошникова не мали вищої освіти, але мали колосальний педагогічний досвід не тільки радянського періоду, а й дореволюційного. Наприклад, стиль та манера викладання Є.Ф.Вершигори (викладач географії з педагогічним стажем 37 років) відрізнялися від традиційно прийнятих радянською вищою школою. Єлизавета Федорівна закінчила Глухівську жіночу гімназію у перші роки ХХ ст., до революції мала можливість відвідати багато європейських країн. Звісно, на лекціях вона, використовуючи власні враження, надзвичайно цікаво викладала програмний матеріал. Студенти слухали її, не приховуючи захоплення. Інколи, враховуючи специфіку аудиторії (в більшості своїй це були дівчата), викладач розповідала про елементарні правила етикету. Навіть у таких скрутних матеріальних та побутових умовах її завжди охайний та елегантний зовнішній вигляд спонукав молодих дівчат до наслідування стилю Єлизавети Федорівни. Вони її просто обожнювали [4]. У середині 30-х років, у період масових репресій їй довелося пережити надзвичайно скрутні часи. Її, як доньку поміщика, колишню начальницю гімназії, звільнили з посади викладача географії і взагалі вигнали з десятилітньої середньої школи, якій вона віддала багато років життя і професійного досвіду [6]. Ще протягом декількох років вона була постійно критикована і піддавалась гонінням [7], як наслідок, не мала змоги повноцінно працювати і перебивалася тимчасовим заробітком, поки не влаштувалася викладачем географії у Глухівський педтехнікум, де і працювала до початку війни [4].

Зазнав безпідставної критики та гонінь у період масової партійної чистки середини 30-х років і Г.Л.Сапітон, якого у ті часи звинуватили «у відсутності достатнього ділового зв'язку у своїй роботі та небажанні стати вище своїх зоологічних інтересів» [8]. За такі гріхи його звільнили з посади викладача математики Глухівського сільсько-господарського інституту і тільки через деякий час він зміг влаштуватися на роботу в педінститут. Ала його наукова кар'єра була зламана. Тільки у післявоєнний період він зміг повернутися до улюбленої справи [2, 12]. Незважаючи на всі колишні негаразди, критику та гоніння з боку представників радянської влади, викладачі продовжували якісно робити свою справу, вміло використовуючи свій колосальний викладацький досвід, прищеплювали студентам багатовічні моральні цінності, намагаючись втиснути їх у рамки заангажованих ідеологічних штампів.

У 1943 р. в інституті навчалось більше трьохсот студентів. Як для повоєнного провінційного вузу, котрий ледь оговтався від стрілянини та бомбардувань, це була досить солідна кількість, тим більше, що понад два роки молодь взагалі не мала

можливості отримувати будь-яку освіту. На початок навчального 1943-1944 рр. контингент студентів по курсах і факультетах був таким: на фізико-математичному факультеті 1 курс – 120 чол.; 2 курс – 31чол., на природничо-географічному 1 курс – 120 чол.; 2 курс – 31чол. Правда, із загальної кількості студентів (302) вже під кінець першого семестру значна частина відсіялась, особливо з перших курсів обох факультетів, з причин виїзду до іншої місцевості та за сімейними обставинами. Таким чином, вже на початок другого семестру контингент студентів становив таку картину: на першому курсі фізико-математичного факультету навчалось 100 студентів, на другому – 31 студент; на першому курсі природничо-географічного факультету – 107 студентів, на другому – 31 студент. Всього на першому курсі навчалось 207 студентів, на другому 62 студенти [2, 2].

Рух студентів інституту у другому семестрі 1943-1944 навчального року [2]

Назва фак.	Було на поч. семестру	Прибуло	Вибуло прот. 2 семестру	Залишилось на кінець року
Фіз.-мат. 1к.	100	-	10	90
Прир.-геог.1к.	107	-	4	103
Всього по курсах	207	-	14	193
Фіз.-мат. 2к.	31	-	1	30
Прир.-геог.2к.	31	-	-	31
Всього по 2к.	62	-	1	61
Всього по інституту	269	-	15	254

З наведених даних видно, що кількість студентів другого курсу стала, а на першому курсі у кількісному складі відбуваються зміни за рахунок зменшення чисельності студентського контингенту, в основному з причин вибуття студентів в інші навчальні заклади (по мірі звільнення ряду українських міст і відновлення у них роботи вузів). 2 студенти вибули через неуспішність і 6 студентів залишили вуз за сімейними обставинами [2, 4].

75% студентів перших курсів закінчили 10 класів середньої школи до 1941 року, решта (25%) закінчили 9 класів або відповідні класи спеціальних шкіл. Про доволі середній рівень навчальної підготовки свідчить той факт, що тільки 86 студентів першого курсу склали іспити на “відмінно” та “добре” [2]. Звичайно, війна внесла вагомий корективи щодо освітнього рівня молодого покоління. З огляду на дані обставини якраз перед вузами і зокрема перед Глухівським учительським інститутом стояло завдання підготовки молодого професіонала визначеної галузі достатнього кваліфікаційного рівня.

На реалізацію поставленої мети була спрямована вся навчально-методична робота інституту. Незважаючи на те, що робота розпочалася без стабільного розкладу і графіка виконання навчального плану (лекції читалися з тих дисциплін, з яких були викладачі, і лише у середині першого семестру було складено графік на перший семестр), накреслений план-графік, за звітами, до кінця навчального року було виконано повністю. Недовиконані години першого семестру на першому курсі природничо-географічного і другого курсі фізико-математичного факультетів було перенесено на другий семестр і в авральному порядку прочитано. Звичайно, у зв'язку з дворічною перервою у навчанні, викладачам доводилось багато часу відводити на повторення того матеріалу, який до навчальних планів не входив, але відновлення його вимагало проходження програмового матеріалу, тому вкlastися у відведений ліміт було надзвичайно важко. Тим більше, що з більшості предметів програми отримали майже під кінець першого семестру. І все ж таки екзаменаційна сесія, як і належить, розпочалася 1 липня 1944 року [2, 4].

Під час підготовки до занять та іспитів студенти потрапили у надзвичайно складну

ситуацію. По-перше, забезпечення підручниками не відповідало навіть мінімуму потреб. Зовсім були відсутні підручники з основ марксизму-ленінізму (у часи окупації німці їх знищили у першу чергу), української мови, картографії, основ топографії. Студенти мали один підручник на двох з російської мови та з елементарної математики, з аналітичної геометрії, математичного аналізу та з психології – один на трьох, з географії, геології, ботаніки - один на чотирьох, з фізики - один на шістьох, з хімії - один підручник на сім студентів, не вистачало також підручників із зоології. По-друге, відсутність елементарних навичок самостійної роботи. Ще на початку навчального року для студентів навчальною частиною була організована лекція, в якій викладались основи самостійної роботи студентів над книжкою, а кафедрам дані настанови щодо привчання студентів до самостійності в роботі з предметною дисципліною. Але надфізичні навантаження у процесі відбудови корпусів не залишали студентам можливості для отримання навичок самостійного опрацювання інформаційного матеріалу, внаслідок чого результати екзаменаційної сесії першого семестру показали більше 20% неуспішності в окремих групах. Та й умови для самостійної роботи бажали бути кращими. Приміщення (читальна зала, бібліотека, кабінети) майже зовсім не опалювались, холод змушував студентів працювати по своїх квартирах. Єдине, чим могли допомогти кафедри, – вивішеним списком рекомендованої додаткової літератури з визначеної теми чи розділу, але бібліотека не могла забезпечити всіх бажаних. Німцями було знищено і вивезено до 20 тисяч томів книг, хоча основний фонд (близько 50 тисяч екземплярів) залишився і був приведений до ладу ще на початку першого семестру. Але відкрита тісна і холодна читальна зала позбавляла можливості самостійно повноцінно опрацьовувати матеріал. За браком відповідного місця у поновленому корпусі бібліотека залишалась у приміщенні, де розміщувався інститут на початку навчального року, що також викликало багато незручностей для студентів і перешкоджало їх самостійній роботі. Тільки перед початком екзаменаційної сесії після ремонту відповідних приміщень добре обладнана бібліотека була перевезена до інституту [2, 5].

Чи не єдиним безпроблемним напрямком роботи адміністрації інституту була організація виробничого навчання, тобто проведення педпрактики. Базою для отримання студентами професійних навичок стали глухівські середні школи № 1, № 2 та № 6. З огляду на достатній рівень організації навчального процесу та більш сталий матеріальний стан (наявність наочних матеріалів, посібників тощо) найкраще виконували свої виробничі функції школи № 1 та № 6. Педагогічна практика проводилась у другому семестрі з відривом від занять. Студенти розподілялись по бригадах і школах із завчасно визначеними видами робіт, завданнями та їх змістом. Методист керував роботою 5-10 студентів. Такий розподіл викладачів-методистів давав можливість не тільки якісної консультативної підготовки студентів до уроків, а й проведення належного контролю за цими уроками з відповідним об'єктивним їх аналізом. Як результат спільної наполегливої праці – із загальної кількості 183 даних студентами уроків лише 13 було оцінено на посередньо, а школи досить суттєво поповнили свою навчально-методичну базу виготовленим студентами дидактичним матеріалом та наочним приладдям [2, 5]. Звичайно, така ефективна практична форма роботи сприяла швидшому формуванню професійних навичок та вмінню самоорганізації молодих спеціалістів, що суттєво впливало на їхній подальший кваліфікаційний рівень.

Що стосується роботи кафедр, то слід зауважити, що на початку навчального року були організовані лише деякі кафедри, як то: біологічна (об'єднана кафедра ботаніки і зоології), фізико-математична та основ марксизму-ленінізму. Інших кафедр не було за відсутністю викладачів, і тільки на початку другого семестру були організовані всі кафедри, що передбачалися штатним розкладом [2, 6]. Унаслідок вищезгаданого стану, кафедри у першому семестрі займалися розробкою лише окремих виробничих та методичних питань, переглядом програм, робочих планів викладачів, організовували позапланові консультації. З тих дисциплін, що не були об'єднані кафедрами, всі заходи виробничого порядку проводилися дирекцією. У другому семестрі у зв'язку із збільшенням викладачів кафедри з усіх дисциплін спланували свою поточну роботу, акцентуючи першочерговість методичного, виробничого, науково-дослідного та громадського напрямку діяльності. Відповідно деканами факультетів також були складені конкретні плани роботи у другому семестрі з урахуванням усіх заходів кафедр і факультетів. На всіх факультетських виробничих нарадах обговорювались плани і

календарні графіки практичних та семінарських занять, організація і проведення консультацій, обмін досвідом роботи самих викладачів, а також студентів. Кафедри організували ряд наукових гуртків: ботанічний, зоологічний, хімічний, але студенти не проявили належної зацікавленості щодо участі у них, про що говорить малочисельність гуртків і тільки під кінець навчального року деякі з них (ботанічний та зоологічний) почали працювати за календарем. Це свідчить про повну відсутність організаційної роботи щодо науково-дослідної діяльності студентів. Зазвичай вона декларувалася у відповідних кафедральних планах, але її реалізація залишалася нездійсненою. Аналізуючи причини таких прорахунків, можна послатися на повоєнний час, недосвідченість викладачів щодо цього напрямку роботи, але, мабуть, тільки безперспективність науково-дослідної роботи на даному етапі діяльності інституту могла викликати таку байдужість з боку студентського загалу. Звичайно, говорити про повну відсутність науково-дослідних розробок в інституті у цей час ми не маємо права, адже відомо, що з його поновленням кафедри спрямували свою роботу на активізацію діяльності у цій галузі. Силами викладачів у даний період з урахуванням рекомендацій рецензентів були підготовлені до друку п'ять наукових робіт обсягом 12-15 друкованих аркушів. Систематизувавши їх, дирекція інституту доклала максимум зусиль для друку власного збірника. Було навіть порушено питання перед НКО УРСР про асигнування коштів на даний вид роботи, проте НКО не мав таких можливостей, а власні намагання домовитись з відповідними друкарнями Харкова і Києва залишилися нерезалізованими [2, 11]. Слід навести тематику цих наукових досліджень. І.Ф.Чуйко працював над темою «Києво-Могилянська академія і її роль у розвитку вищої освіти», як для того часу, досить неординарний і навіть небезпечний вибір. І.І.Яременка цікавили проблеми: «Риби річки Сейму», «Гідрофауна басейну річки Десна» та «Грунт луків Глухівщини». Д.І.Сакало займався темами: «Критичний перегляд плантаго флори УРСР», «Критичний перегляд ряду гемохаріо флори УРСР», «Флора та рослинність Наддеснянського плантаго». Б.В.Діденко приділяв увагу вивченню розмірів і типу пошкоджень проса, кукурудзи метеликом [2,12]. У перспективі ці започатковані дослідження могли дати досить солідний науковий потенціал не тільки для конкретного вузу, а й для країни у цілому. Але системність та наступність у науково-дослідній роботі інституту у даний відрізок часу була відсутньою.

Вищий навчальний заклад у своїй діяльності завжди несе навантаження двох пріоритетних напрямків роботи – науково-дослідної і педагогічної, у залежності від галузевої спрямованості інституту визначена їх першочерговість. У радянський період таких напрямків було три, до вищезгаданих додавався ідеологічний, першочерговість якого ні у кого не викликала сумніву. У повоєнному провінційному вузі, як то Глухівський учительський, котрий у війну перебував на окупованій території, питання посилення ідеологічної спрямованості у роботі ставало нагальним. Інститут не мав права втратити швидкості поступальної ходи на шляху створення «ідеологічно підкованої та всебічно розвиненої особистості». Тому політико-виховній роботі у цей час приділялась особлива увага. На думку дирекції інституту, «всі студенти, які перебували на окупованій території, являли собою неорганізовану молодь» [2, 9]. Зважаючи на це, відразу ж була поновлена робота інститутської комсомольської організації, тим більше, що основна частина студентів до війни мала членство в ВЛКСМ. Саме на керівництво цієї організації і було покладено основне навантаження ідеологізації студентства через проведення масових заходів політико-виховного спрямування з акцентом використання патріотичних почуттів. Війна ще продовжувалась і у більшості студентів рідні та близькі були її безпосередніми учасниками. Систематично випускалися інститутські стінні газети, в яких розповідалося про переможний героїчний наступ Радянської Армії завдяки твердому та вмілому керівництву всесильної комуністичної партії та її талановитого вождя, які у тяжкі воєнні лихоліття завжди разом зі своїм народом. Збиралися кошти на танкову колону, подарунки для червоноармійців, допомогу пораненим. Для студентів і викладачів було прочитано 11 лекцій на теми: «Вітчизняна війна і її характер», «Комсомол у боях за Батьківщину», «Партизанська боротьба з німецькими загарбниками» та ін. У другому семестрі почали активно працювати гуртки: хоровий, музичний, літературний, драматичний. Вся їх робота теж носила ідеологічно-виховну спрямованість. Вечори проходились переважно на воєнну тематику. Така не занадто нав'язлива форма

демонстрації перемог та здобутків радянської держави якнайкраще пропагувала перевагу соціалістичного ладу над капіталістичним, що зумовлювало у подальшому безпідставність критичного аналізу цього постулату. Через інформаційне обмеження у більшості своїй студенти інституту, майбутня радянська інтелігенція, навіть не піддавали сумніву правдивість цієї тези, а про будь-який критичний аналіз узагалі не йшла мова.

Дійсність матеріально-побутового стану і студентів, і професорсько-викладацького складу залишалася зовсім непривабливою. Всі студенти протягом навчального року жили на приватних квартирах. Із загальної кількості гуртожитків, що уміщували до 80% студентів, більшість було зруйновано. Частину приміщень, цілком придатних для житла, займав райвійськкомат, а частину міськрада передала військовій частині під квартири для комскладу. Незважаючи на всі клопотання дирекції інституту до районної та обласної влади, гуртожитки так і не повернули. Більше того, в одному з приміщень колишнього гуртожитку РВК розмістив райфінвідділ. Попри рішення бюро РКП(б)У про звільнення займаного гуртожитку райфінвідділ так і не виселився [2, 10]. Щодо харчування студентів, то спостерігались досить часті збої з постачанням продуктів, особливо хліба. Прослідковується тенденція недоотримання хліба студентами та викладачами протягом 2-3 днів на тиждень. Якщо студенти могли харчуватися у міській їдальні двічі на день, то викладачі, крім 500 гр. хліба, більше нічого не отримували. З огляду на таку бідність та матеріальну безпорадність в інституті було організоване допоміжне господарство з використанням 15 га землі. Посаджено до 1 га картоплі, засіяно 7 га іншими городніми культурами, близько 2 га травною, а залишок - зерновими [2, 13]. Знову ж усі роботи виконувалися переважно студентами та викладачами. Незважаючи на надлюдські фізичні, матеріальні та моральні випробування, студенти демонстрували майже ідеальне відвідування занять. Протягом першого півріччя відвідування становило 92%, не було жодного випадку порушень правил внутрішнього розпорядку. У другому семестрі відвідування становило 93,1% [2, 6]. Більшість пропусків мала поважні причини, як-то хвороба чи харчування вдома з дозволу дирекції. Доводилося відпускати студентів обідати на квартири, де вони мешкали. Як зазначалося вище, при інституті їдальні не було, тому студенти харчувалися у міській їдальні Сумторгу, яка не могла задовольнити всіх бажаючих. Крім того, значна частина їх не одержувала хліба протягом року, тому доводилося використовувати домашні продуктові набори, готувати і вживати їжу за місцем проживання, що негативно впливало на дисципліну студентів і викладачів.

Використовуючи традиційний ідеологічний постулат «Батьківщина вас не забуде!», поряд з відбудовчими роботами в інституті студентів часто направляли на такі ж роботи у місті, пояснюючи це виробничою необхідністю, труднощами повоєнного часу, солідарністю з солдатами-червоноармійцями, спільністю однієї великої справи, формуючи таким чином новий моральний принцип першочерговості суспільних (колективних) інтересів щодо власних.

Звичайно, ми не маємо морального права заплямувати ні пам'ять про ті часи, ні тим більше учасників тих подій, які у більшості своїй вірили у святість і правильність того, що відбувалося. Але заради історичної об'єктивності і запобігання повтору помилок необхідно викривати механізм умілого використання державною системою у процесі формування нового інтелігента чуттєвого психологічного фактора на користь свого фундаментального самоствердження у конкретний період часу і непорушності цих підвалів у майбутньому. Часто доводилося чути вислів: «Молоде покоління виховувалось на героїчному минулому наших дідів та батьків». Але ніхто і ніколи не пояснював, чому їм довелося проявляти цей героїзм. Хто створював умови для подвигів? І що державна система, яка жертвує мільйонами життів заради свого існування, не варта того героїзму. Народ – це не аморфна, безхребетна маса. Це спільність високорганізованих особистостей, і неприродна втрата хоча б однієї з них означає неповноцінність гармонійного розвитку цієї спільності. На жаль, у ті часи такі думки могли викликати як мінімум тільки презирливе ставлення. «Світле комуністичне майбутнє» кликало своїм пустельним маревом.

Джерела та література:

1. Белашов В.І., Гурець М.П., Заїка В.В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874-1994 рр.). – Суми, 1994 – С. 29.
2. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р-5369. – Оп.1. – Сп.1. – Арк.3.
3. ДАСО. – Ф. Р-5369. – Оп. 1 – Сп. 5. – Арк. 1.
4. Із спогадів колишньої студентки Глухівського учительського інституту Кукси (Сергієнко) Уляни Михайлівни.
5. Ляшко І.М., Гамалій А.Г. Столітній шлях. Нарис історії Глухівського державного педагогічного інституту. – 1973 – С. 28.
6. Про реалізацію пропозицій комісії чистки // Колективіст Глухівщини, 1934. – № 133.
7. Контрасти // Колективіст Глухівщини, 1934. – № 126.
8. Дещо про роботу науковців м.Глухова // Колективіст Глухівщини, 1934. – № 198.

Любов Шара

●

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ВИБОРЦІВ І ГЛАСНИХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУМИ В РУСЛІ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

(остання третина XIX ст.)

Історія організації і функціонування виборного управління в Чернігові бере свої витоки з березня 1623 р., коли місто, перебуваючи у складі Речі Посполитої, отримало від короля Сигізмунда III привілей на магдебурзьке право.¹ Підпорядкування Чернігово-Сіверщини Російській монархії відкрило нову сторінку в діяльності самоврядних інституцій. У квітні 1785 р. імператриця Катерина II видала “Жалувану грамоту містам”, на підставі якої були ліквідовані принципи магдебургії, натомість у руслі централізаторської політики сформовані муніципальні органи – загальні і шестигласні думи, які підлягали жорсткому контролю з боку губернської адміністрації.² В умовах ринкових відносин посилення ролі міст у соціально-економічному розвитку країни вимагало трансформування виборного управління. Відтак воно знову зазнало змін у 1870 та 1892 рр.

Діяльність самоврядних структур, організованих на основі нових законодавчих актів, висвітлювалася краєзнавцями у контексті вивчення історії губернського міста у другій половині XIX ст.³ Проте ще чимало незаповнених ніш чекають на свого дослідника, а отже, потребують актуалізації. Однією з них є проблема станового представництва осіб, котрі отримали право голосу, та тих, хто був обраний до міського самоврядування. Наразі мета даної студії полягає в тому, щоб проаналізувати соціальний склад виборців і депутатів Чернігівської думи, її статус й межі компетенції відповідно до реформування міського законодавства в останній третині XIX ст.

Основою для написання розвідки стали опубліковані результати перевірки Чернігівської губернії сенатором О. Половцевим у 1880 р. та архівні матеріали, представлені в документації діловодства губернської адміністрації.

Отже, 16 червня 1870 р. у рамках ліберальних реформ, що відбулися в Росії упродовж 60-70-х рр. XIX ст., імператор Олександр II підписав нове Міське положення.⁴ Детально характеризувати всі його засади немає нагальної потреби, оскільки це не є метою дослідження, звернемо увагу лише на особливості виборчої системи, щоб потім проаналізувати соціальний склад виборців та формат самостійності органів самоврядування Чернігова. Згідно з Положенням, правом голосу надіялися всі російські громадяни, які досягли 25-річного віку, не менше двох років проживали у населеному пункті, володіли нерухомим майном й оподатковувалися на користь міської скарбниці.⁵ Як значив представники ліберальної буржуазії, з часом обраний головою у м. Москві Б.Чичерін, лише платники податків можуть брати участь у формуванні самоврядування.⁶ Голосувати дозволялося різноманітним відомствам, товариствам, компаніям, церквам, монастирям через своїх представників.

Виборці розподілялися на три курії (групи) у залежності від обсягів сплачуваних податків. До першої входили крупні платники – представники торгово-промислової буржуазії і дворянства; друга складалася з менш заможних громадян – “середняків”; і, нарешті, у третій, найчисельнішій, переважали дрібні платники. Кожна із трьох груп обирала в думу однакову кількість депутатів (гласних), допускалося делегування із вищої курії, чим порушувався принцип представництва на пропорційній основі.

Жінки, неповнолітні і недієздатні громадяни – власники нерухомого майна і платники податків – брали участь у виборах шляхом передачі голосу батькам, чоловікам, синам, зятям чи опікунам за дорученнями, зареєстрованими у нотаріальних конторах.

Виборчих прав не отримали наймані робітники і представники розумової праці – інженери, вчителі, лікарі, чиновники, які проживали в орендованих квартирах. До виборів не допускалися особи, позбавлені духовного сану, виключені з міських станів і ті, що перебували під судом і слідством. Не голосували також чиновники місцевої державної адміністрації, котрі на час їх проведення займали посади губернаторів, членів губернських правлінь, представники поліцейських відділень, міські голови (ст. 18-19).⁷

Отже, виборча система була демократичною, як для того часу, оскільки, як зазначив Д.Семенов, Положенням 1870 р. знищено становість.⁸ Проте фактично право голосу отримали дві категорії населення – власники нерухомості та особи, котрі займалися торгово-підприємницькою діяльністю. Інтелігенція і робітництво позбавлялися участі в самоврядуванні, хоча вони були не менше, ніж інші стани, зацікавлені в ефективному функціонуванні виборних інституцій і могли надати суттєву допомогу.

Структура виборного управління включала розпорядчий орган – думу і виконавчий – управу. Дума формувалася на чотири роки. Її чисельний склад варіювався в залежності від кількості виборців. 30 депутатів обиралися від 300 виборців, від наступних 150 додатково делегувалося ще по 5 чол. Загальна чисельність гласних не повинна була перевищувати 72 чол.⁹

Функціональне призначення дум зводилося до того, щоб затверджувати обсяги податків і різноманітних зборів до місцевих скарбниць, виробляти правила користування комунальним майном, приймати постанови щодо благоустрою населених пунктів, експлуатації та утримання шляхів сполучення, закладів громадського користування, внутрішніх розпорядків на ярмарках і базарах, санітарно-протиепідемічних і протипожежних заходів. Кожна постанова розпорядчого органу узгоджувалася у місцевій поліцейській дільниці, затверджувалася губернатором і публікувалася в періодичній пресі. Губернаторам дозволялося накладати “вето” на рішення, що не відповідали чинному законодавству, через губернські присутствія. Виконання населенням розпоряджень виборних управлінь контролювалося поліцейськими установами; справи щодо порушників передавалися до мирового суду для остаточного винесення вироку.¹⁰

Управи формувалися думами у складі не менше двох осіб і займалися вирішенням повсякденних завдань. Половина їх членів оновлювалася через кожні два роки, чим забезпечувалася наступність у роботі (виборні мали право працювати за сумісництвом у земських установах). Члени виконавчого органу складали присягу про готовність сумлінно виконувати обов’язки; вона могла замінюватися письмовою розпискою, якщо суперечила релігійним переконанням. За порушення присяги, перевищення своїх повноважень члени управ притягувалися до відповідальності. Міру покарання визначав губернатор. Гласні могли висловлювати пропозиції щодо провини відповідача. На голову губернського міста стягнення накладав Сенат за поданням думи чи губернського присутствія з міських справ, а на голів повітових міст – губернатор. До управ не обиралися родичі, чиновники судових інстанцій, крім мирових суддів, представники державної скарбниці та священнослужителі.¹¹

Центральною фігурою виборних органів, без сумніву, був голова. Він очолював одночасно думу й управу, хоча це й порушувало принцип розподілу гілок влади на розпорядчу і виконавчу. Для губернських міст голова затверджувався міністром внутрішніх справ, а для повітових – губернатором. Обов’язки голови на час відсутності з поважних причин, але не більше, як на два місяці, виконував один із заступників, а при достроковому звільненні призначалися нові вибори (ст. 63). Міський голова на законних підставах міг призупинити виконання думських постанов, повідомляючи про це губернатора. Остаточне вирішення справи залишалося за губернським присутствієм з

міських справ. Другою важливою персоною був секретар. Термін перебування його на посаді встановлювався думою. У процесі підбору кандидатури враховувалися “благонадійність” та відповідний рівень освіти.¹²

Підсумовуючи, наголосимо, Положення 1870 р. як законодавчий акт розроблявся на демократичних засадах, але через зміну внутрішньополітичної ситуації в країні остаточний варіант зазнав суттєвих коректив з боку урядових кіл, які намагалися пристосувати виборні управління до самодержавного ладу. Як результат – законом позбавлялися виборчих прав представники освічених прошарків, трирозрядна система групування виборців порушувала пропорційність делегування від соціальних станів, органи самоврядування не наділялися примусовою владою тощо. Незважаючи на ці недоліки, Положення було прогресивним кроком. Можна дискутувати з цього приводу, апелюючи до західноєвропейського муніципального законодавства, але, враховуючи модель політичного розвитку Росії, специфіку тогочасного суспільства і ментальність населення, заслуга реформи вже в тому, що відмінявся принцип становості, вводився буржуазний майновий ценз, міська спільнота отримала можливість на законних підставах формувати представницькі органи для вирішення проблем місцевого характеру.

У Чернігові організацією виборів займалися члени шестигласних дум, які склали списки виборців і публікували у “Черниговских губернских ведомостях”. Безпосереднє обрання міських депутатів припало на грудень 1870 р., і відбувалося це так. Передусім, було складено списки городян, які наділялися виборчими правами. Оприлюднили їх за місяць до виборів, тобто в листопаді 1870 р. Протягом місяця робилися уточнення і виправлення згідно з дозволом губернського присутствія з міських справ. Остаточний варіант виборчих списків включав 636 осіб, або 3,5 % від загалу жителів Чернігова. З них 23 виборці (3,6 %) входили до I курії, 75 чол. (11,8 %) – до другої і 538 чол. (84,6 %) – до третьої.¹³ Як видно, чисельність курій була різною, але нагадаємо, що кожна з них мала право делегувати однакову кількість депутатів, допускалося обрання з вищої курії.

На початку грудня 1870 р. виборці зібралися на загальні збори, де основним питанням порядку денного було обрання на чотири роки депутатів до розпорядчої інституції самоврядування – міської думи. Шляхом таємного голосування кожна курія делегувала по 14 чол., з яких сформували думу у складі 42 гласних. За соціальним станом нараховувалися 23 купці (Я.Селюк, І.Сорокін та інші), 14 міщан (А.Мацко, М.Бунін, І.Шихуцький та інші), 4 дворян (І.Ладога, І.Кучеровський та інші), 1 священник (А.Юшков).

17 грудня відбулося перше засідання думи, на якому депутати були приведені до присяги, обрали міського голову (ним став купець Я.Селюк) і членів міської управи, що репрезентувала виконавчу гілку самоврядування. До складу управи увійшли: заступник голови, статський радник Т.Страховський, надзвичайний радник С.Ярмахов, губернський секретар І.Цвет, майор І.Орешкевич, купці П.Щелкановцев, І.Балабанов і Б.Красильщиков. Вакансію міського секретаря зайняв колезький секретар К.Ходот. Через два роки частина членів управи була поновлена, що дозволило підібрати людей, котрі добросовісно ставилися до виконання покладених на них обов’язків, уболіваючи за громадські справи. Зокрема, заступником голови обрали П.Щелкановцева, членами управи – М.Василенка, І.Ладогу, Б.Халфіна, І.Гольдіна, І.Федорова, секретарем – О.Уварова, який, до речі, виконував обов’язки до 1892 р.

На другому засіданні думи (21 грудня) визначили обсяги платні голові, секретарю і двом членам управи, відповідно по 1500, 900 і 600 руб. на рік. Пан Я.Селюк, будучи людиною заможною, відмовився від грошей, перерахувавши їх на потреби міста.¹⁴ Таким чином, у грудні 1870 р. розпочалася діяльність Чернігівської міської думи першого скликання (зазначимо, що деякі дослідники, враховуючи офіційну дату затвердження міського голови міністром внутрішніх справ, вважають початком роботи реформованого чернігівського самоврядування березень 1871 р.).¹⁵

Нові вибори 1875 р. на наступні чотири роки (1875-1878 рр.) привнесли зміни в кількісний і якісний склад виборців. 30 жовтня 1874 р. на засіданні думи обговорили процес складання виборчих списків та узгодили час виборів по трьох куріях. Було заплановано провести голосування серед виборців I курії 3 грудня того ж року, II – 4 грудня, III – 9 грудня, проте через внесення поправок до виборчих списків терміни

змінилися. Городяни, які увійшли до першої групи, голосували 14 січня, другої – 15 січня, третьої – 20 січня 1875 р.¹⁶

Загальна кількість виборців становила 1014 чол., або в 1,6 разу більше, ніж у 1870 р.¹⁷ Якщо взяти до уваги, що в 1874 р. у Чернігові проживало 18180 населення (10654 - жителі чоловічої статі і 7526 – жіночої¹⁸), то право голосу отримали 5,6 % від загалу. До першої курії увійшли 36 виборців (3,6 %), другої – 116 чол. (11,4 %), третьої – 862 чол. (85 %).¹⁹

У результаті голосування було обрано 54 депутати (кожна курія мала змогу делегувати по 18 представників). За соціальною приналежністю 50 % думців (27 чол.) були дворянами, що свідчило про активне бажання привілейованого стану долучитися до роботи в самоврядних структурах, інші 27 місць розділили між собою купці, почесні громадяни та міщани. Очолив виборне управління статський радник В.Хижняков (наголосимо, що він одночасно входив до Чернігівського земства). Його заступником став П.Цвет, міським секретарем залишився О.Уваров. До виконавчої інституції самоврядування входили протягом чотирьох років І.Шраг, К.Ходот, І.Ладога, І.Гольдін та І.Смірнов.²⁰

Вибори в думу, що працювала з 1879 по 1882 рр. включно, відбулися у січні 1879 р. У виборчих списках були зафіксовані 1075 осіб, або на 61 чол. більше, ніж у попереднє чотириліття. За соціальним складом - 517 (48%) представників духовенства і дворянства та 558 (52%) – непривілейованих верств (характерно, що з них 193 чол. сплачували податки менше 50 коп. на рік²¹). Розподіливши виборців по куріях, маємо: I – 45 чол. (4,2 %), II – 133 чол. (12,4 %), III – 897 чол. (83,4 %).²² Слід відзначити, що збільшення чисельності виборців відбулося на фоні зменшення кількості мешканців Чернігова. У 1879 р. у губернському місті проживали 16737 осіб, з яких 9330 - чоловіки і 7407 – жінки.²³ Відповідно, якщо обрахувати відносний показник виборців від загальної чисельності населення, то він зріс до 6,4 %.

Думу укомплектували у складі 60 гласних (по 20 чол. від кожної курії). За становою приналежністю 30 місць отримали дворяни, 20 – купці, 8 – міщани і 2 – духовенство; за національною – 14 думців належали до місцевої єврейської громади (у думі першого скликання їх було 9 чол., другого – 10 чол.).

Обов'язки міського голови продовжував виконувати другий термін поспіль В.Хижняков, за якого віддали свої голоси 46 депутатів. Заступником обрали І.Шрага, незмінним секретарем лишився О.Уваров. До управи входили І.Гольдін, О.Сачок, М.Маркельс, П.Солоніна та Г.Красовський.²⁴

Фактично у такому ж складі працювала Чернігівська управа і в новому чотирилітті – 1883-1886 рр. Щоправда, замість І.Гольдіна і М.Маркельса до неї увійшли в 1883 р. М.Марченко та І.Філонович, а в 1884 р. – І.Павленко. Посади міського голови і секретаря залишилися за В.Хижняковим та О.Уваровим. Дуже добре зарекомендував себе І.Шраг, будучи заступником голови, отож на виборах 1883 р. йому вдалося довірити цю місію. Не змінився і кількісний склад думи – 60 чол. (по 20 гласних від курії). Депутатські місця розподілили між собою 34 представники привілейованих станів і 26 – міських. Чисельність гласних від нацменшин становила 14 чоловік.²⁵

Матеріалами про кількісну і соціальну характеристику виборців 1883 р. ми не володіємо, але, враховуючи стабільність складу думи та управи, можемо припустити, що суттєвих змін не було. Значно більший інтерес представляють архівні джерела про вибори 1887 та 1891 рр., оскільки їх аналіз дозволяє зрозуміти, чим керувалися урядовці, плекаючи ідею реформувати виборчу систему та основні засади у новому Міському положенні 1892 р.

Отже, у виборчих списках на 1887 р. були зафіксовані 1546 осіб. Якщо обрахувати частку чернігівців, котрі мали право голосувати, серед загальної кількості жителів губернського міста, то вона становитиме майже 6 % (5,7 %). Розподіливши їх за соціальною приналежністю, матимемо таку картину: 823 чол. (53 %) – міщани, 505 чол. (32,7 %) – дворяни, 114 чол. (7,4 %) – селяни, 75 чол. (5 %) – купці, 17 чол. (1,1 %) – представники від установ і 12 чол. (0,8 %) – почесні громадяни. У першу курію входили 56 чол. (4 %), другу – 184 чол. (12 %) і третю – 1306 чол. (84 %).²⁶ Спираючись на ці показники, можемо стверджувати, що серед виборців переважали непривілейовані стани - міщани, селяни і купці. Дворянство становило лише третину повноправних городян. Такий розклад позначився відповідним чином на укомплектуванні Чернігівської думи.

Якщо раніше депутатські місця розподілялися майже порівну між дворянами і міщанами, то в думі п'ятого скликання (1887-1890 рр.) перевага була за останніми: 32 гласних від непривілейованих верств і 40 чол. – від купців і міщан. Інтереси єврейської громади презентували 24 депутати, або 33 % від загалу. Очолив думу четверте В.Хижняков, але йому не вдалося попрацювати на цьому поприщі визначений термін. На початку того ж 1887 р. депутати-земці проголосували за призначення його головою губернської земської управи. В.Хижняков погодився, сподіваючись принести ще більше користі населенню губернії як керівник земського самоврядування. У лютому 1887 р. посаду міського голови зайняв колезький радник М.Фрідман. На квітневому засіданні думи народні обранці проголосували за присвоєння В.Хижнякову звання “Почесний громадянин Чернігова”. Людина, яка справді, не шкодуючи власних сил, чимало зробила для поліпшення добробуту населення і покращення благоустрою міста.²⁷

Заступником міського голови М. Фрідмана став К.Ходот, з 1890 р. – І.Тарасенко, секретарем залишився О.Уваров. До управи включили Г.Красовського, І.Тарасенка, М.Кранца та О.Саца.²⁸

Остання дума, обрана за Положенням 1870 р., працювала з січня 1891 р. по січень 1893 р. (7 січня 1893 р. відбулося заключне засідання). Участь у роботі взяли 72 гласних, з яких 31 представник від дворянства, 41 чол. – від купецтва і міщанства, у тому числі 24 чол. – від єврейської спільноти.

Виконавча структура самоврядування функціонувала у складі 3 депутатів (М.Кранца, М.Богуславського, І.Ладоги) і міського голови – М.Фрідмана, переобраного на другий термін. Обов'язки його заступника поклалися на І.Ладогу, міським секретарем переобрали 6 раз поспіль О.Уварова.²⁹

Не зазнали суттєвих змін абсолютні і відносні показники кількості виборців. У списках нараховувалася 1461 особа з правом голосу. До першої курії входили 57 чол. (3,9 %), другої – 180 чол. (12,3 %), третьої – 1224 чол. (83,8 %).³⁰ Як бачимо, знову майже 84 % виборців формувалися непривілейованими станами. Оскільки у Положенні не вказувався розмір сплачуваних податків, необхідний для отримання виборчих прав, то міщани, з яких стягувалися копійки податку, вважалися повноправними городянами. Відповідно змінювалося співвідношення депутатських мандатів.

Подібний процес спостерігався фактично в усіх містах Росії. Згідно з обрахунками Л.Писаркової, котра збирила і систематизувала статистичні дані про соціальний склад органів самоврядування в 613 міських поселеннях, у губернських думах переважали купецтво і почесні громадяни – 47%, а в повітових – міщани, ремісники і селяни – 51%.³¹ Витіснення дворянства з виборчих списків та органів самоврядування викликало невдоволення як з-поміж даної категорії населення, так і серед урядовців. В умовах посилення громадської активності і формування політичної опозиції в особі депутатів муніципального управління царат, соціальною опорою якого був стан дворянства, йдучи по шляху абсолютизму, не міг допустити відсторонення останнього від участі в управлінні державою. Тим паче, що змінилася політична ситуація. Син царя-реформатора Олександр III не пішов по шляху батька. Ліберальні перетворення 60-70-х рр. зазнали контрреформаційних впливів, державницький курс повернувся в русло жорсткої централізації. Самостійність земських і міських управлінь виявилася недоречною, її потрібно було обмежити, посиливши адміністративний контроль.

З іншого боку, умова отримання права голосу за Положенням 1870 р. – сплата податків до міської скарбниці – не могла забезпечити виборні інституції необхідною кількістю освічених осіб. Серед дрібних торговців, промисловців, ремісників і селян переважали або малограмотні, або взагалі безграмотні. Сенатор О.Половцев, ревізуючи Чернігівську губернію у 80-х рр. XIX ст., зазначив, що лише 2 % депутатів мали початкову освіту, а інші представляли “сіру неграмотну масу”.³² По суті, виникла ситуація, подібна дореформеній 1870 р., коли стало зрозумілим, що низький рівень освіти членів шестигласних дум і відсутність професіоналізму негативно позначаються на веденні міського господарства. Серед громадськості та урядовців поширилася ідея реформувати ключові засади Положення з метою збільшення в органах самоврядування частки дворянства й частки інтелігенції. Зазначимо, появу такої думки слід пов'язувати з результатами діяльності особливої комісії під головуванням М.Каханова. Її члени вже після десятиріччя роботи виборного управління піддали глибокому аналізу соціальну структуру дум, указавши на втрату дворянами своїх позицій та посилення

ролі міщан і купецтва. Для виправлення такого стану вони запропонували розширити склад виборців за рахунок матеріально забезпеченої й освіченої інтелігенції – чиновників, юристів, лікарів, інженерів, учителів та інших, так званих квартиронаймачів, позбавивши водночас права голосу дрібних платників податків.³³

Потужним стимулом, що прискорив процес трансформування виборного управління стало впровадження земської контрреформи (1890 р.). Як уже вказувалося, земські й міські структури функціонували як дві гілки місцевого самоврядування, тому потрібно було узгодити їх діяльність. 2 липня 1890 р. міністр внутрішніх справ І.Дурново надіслав губернаторам спеціальний циркуляр із проханням негайно розпочати підготовку нової міської реформи. З цього приводу він писав: "... після Земського положення повинні негайно розробити Миське".³⁴ Адміністраціям губерній надавалася можливість вносити свої пропозиції щодо майбутнього положення і практичної діяльності органів самоврядування. На місцях створювалися спеціальні комісії з урядовців, але без участі міських голів, хоча саме вони були найобізнанішими з роботою дум.

Відповідно керівники губерній отримали розпорядження підрахувати кількість осіб, котрі зможуть проголосувати за новою виборчою системою. У міністерських циркулярах підкреслювалася необхідність оперативного збору інформації та її конфіденційність. Враховуючи такі вимоги, чернігівський губернатор, дійсний статський радник О.Анастасьєв невдовзі зібрав дані з усіх міських поселень. За підрахунками з'ясувалося, що в Чернігові увійдуть до виборчих списків лише 300 осіб, тобто порівняно з 1887 і 1891 рр. у 5 разів менше. Таке різке скорочення, на думку губернатора, викличе протест населення. Щоб уникнути конфронтації, він запропонував диференціювати надання виборчих прав у найбільших містах губернії у напрямку зменшення квоти, зокрема у Чернігові замість 1000 руб. мінімум обмежити 500 руб., але в міністерстві не погодилися.³⁵

11 червня того ж 1892 р. закон підписав Олександр III. У преамбулі імператор наголосив, що хоча "<...> Городовое положение 1870 г. принесло в течении двадцати лет своего применения немаловажную пользу, <... > но <...> и обнаружили несовершенство, требующие исправления. Вследствии сего и для согласия порядка действий городского общественного управления с началами, преподаанными в недавнее время для деятельности земских учреждений, мы повелели <...> подвергнуть Положение 1870 г. пересмотру <...>"³⁶

Аналізувати всі засади законодавчого акту недоречно, оскільки вони частково повторювали попередній закон. Наголосимо лише на кардинальних змінах, котрі торкнулися в першу чергу виборчої системи та формату самостійності міського управління. Отож згідно з Положенням 1892 р. виборчими правами наділялися фізичні і юридичні особи, які володіли нерухомим майном і сплачували визначений мінімум податків до міських скарбниць. У столицях він сягав 3 тис. руб. на рік, губернських містах із населенням понад 100 тис. жителів - 1,5 тис. руб., інших містах - 1 тис. руб., повітових - 300 руб., містечках і посадах - 100 руб.³⁷ У торгово-промислових центрах, залежно від рівня соціально-економічного розвитку, квоти податків порівнювалися до повітових чи губернських міст. Декілька співвласників майна отримували лише один голос (за попередньої реформою голосували всі співвласники), делегуючи на вибори свого представника. Зберігався 25-річний віковий ценз, а ценз осілості зменшився до одного року.³⁸

Виходячи з цього, можемо зрозуміти, що право голосу отримали в основному дворяни і торгово-промислова буржуазія (серед купецтва столиць такими були представники першої гільдії, губернських міст – другої). Дрібні торговці, підприємці, підрядники, власники питейних закладів, ремісники і міщани не змогли подолати податковий бар'єр, хоча і складали більшість населення. Виборчих прав не мали служителі культу і ті, хто заборгував по міських податках.

Скасовувався трикурійний принцип голосування. Для проведення виборів, зазначалося у ст. 34, утворюється одне виборче зібрання. У населених пунктах із великою кількістю виборців дозволялося відкривати декілька дільниць, попередньо узгодивши з губернатором.³⁹

Вводилися нові квоти чисельного складу розпорядчих органів: до 100 виборців обирали 20 депутатів, кожен наступні 50 делегували додатково ще трьох. Максимальна кількість гласних у губернських містах не повинна була перевищувати 60 чол., а в повітових – 40. Якщо через пасивність виборців не обиралася визначена кількість

гласних, губернатор міг призначати з числа тих, хто отримав найбільшу кількість голосів, або залишати у самоврядних структурах раніше обраних. Згідно зі ст. 57 до складу депутатів входили з правом вирішального голосу голова земської управи і представник від духовного відомства. На 40% зменшилося серед гласних євреїв; винятком були західні губернії, де євреї жили переважно у містах.⁴⁰

Значно звужилися функції дум. Вони втратили самостійність навіть у розв'язанні господарських питань. Їх робота повністю спрямовувалася канцелярією губернатора. Чиновники втручалися у найменші дрібниці, визначали кількість засідань дум, тривалість, перелік обговорюваних питань тощо. Постанови дум узгоджувалися з державними органами, а не з діючим законодавством, як це було за Положенням 1870 р. Губернатори могли накладати вето на рішення виборних органів, якщо вважали його “недоцільним”. Вочевидь, формулювання доволі аморфне і дозволяло втручатися у будь-які справи міських структур.

Вироблені на засіданні дум розпорядження, обов'язкові постанови і плани населених пунктів набирали чинності тільки після затвердження їх губернатором або міністром внутрішніх справ. В адміністраціях узгоджувалися та підписувалися плани населених пунктів, фінансування навчальних, медичних і благодійних закладів. Міністром затверджувалися навіть постанови про експлуатацію пічних труб й утримання міст у належному санітарному стані. Місцеві органи могли призначати (без консультації з адміністративними установами) лише дільничних попечителів.

Виконавчі інституції міського самоврядування - управи - були трансформовані у колегії призначуваних чиновників. Чисельність їх членів обмежувалася 3-5 особами, котрі затверджувалися губернатором чи міністром внутрішніх справ. У невеликих повітових і заштатних містах функції управ покладалися на міських голів і помічників. Міські голови і члени управ отримали статус державних службовців і були введені у Табелі про ранги із відповідними наслідками.⁴¹ Їх благополуччя ставилося у пряму залежність від службових успіхів, які оцінювалися не виборцями, а високопоставленими урядовцями. Губернатор міг особисто ревізувати управи і всі підзвітні їм установи.

Посадові особи зобов'язувалися носити своєрідні знаки-емблеми. На лицьовій стороні в центрі зображувався герб міста, а по краях вказувалася посада власника. На зворотній стороні виکارбовувалася дата запровадження Миського положення. Наголошувалося, що ланцюжок для знака мав бути срібним, відмінним від тих, які носять представники судових інстанцій. Окрім цього, голова губернського міста мав вдягати мундир службовця V розряду, а в повітових – VII.⁴²

Таким чином, реформа 1892 р. суттєво змінила умови набуття виборчих прав жителями міст. Замість невизначеного обсягу майнового цензу запроваджувався диференційований мінімум податків у залежності від статусу населеного пункту. Враховуючи це, податковий бар'єр змогли подолати в основному дворяни і торгово-промислова буржуазія. Вибірні інституції потрапили під пильний контроль міністерства внутрішніх справ і губернської адміністрації, ставши, по суті, різновидом їх виконавчих структур. Чиновники користувалися більшими можливостями втручання у справи органів самоврядування, призупиняючи рішення через “недоцільність”, ревізуючи підзвітні установи, контролюючи, навіть, організаційні питання. Міський голова, його заступник і члени управ отримали статус державних службовців.

Водночас слід розуміти, що реформа була невід'ємною частиною складної і суперечливої політики російського уряду часів Олександра III, яка характеризувалася чергуванням реформ і контрреформ, закономірним явищем самодержавної системи. Незважаючи на вказані недоліки, вона привнесла й позитивні моменти. Так, посилення урядового контролю над самоврядними інституціями, вважають сучасні дослідники, перешкоджало посадовим зловживанням народних обранців. Збільшення дворянства в лавах виборців і депутатів сприяло поповненню останніх “політично більш активними” елементами, що в кінцевому результаті стимулювало політизацію діяльності виборного управління, приєднання його до земсько-ліберального-опозиційного руху. Т.Плаксієв наголошує ще й на тому факті, що наділення виборчим правом чималої кількості інтелігенції та посилення культурно-освітнього рівня гласних позитивно позначилося на пріоритетах і перспективах практичної роботи громадського управління.⁴³

Розглянемо результати виборів у Чернігові. Як і передбачалося, отримали право голосу за новою виборчою системою лише 301 особа, або 1,1% від загальної чисельності

населення (27871 чол.).⁴⁴ Скористалися можливістю волевиявлення всього 115 чол., що засвідчило про низьку виборчу активність – 38,2 %.⁴⁵ Подібна картина апатичності повноправних городян спостерігалася й в інших містах. У Москві, зокрема, проголосували лише 17% загальної кількості виборців, Одесі – 33 %, Саратові – 38 %.⁴⁶

До думи (1893-1896 рр.) обрали 32 депутати, з яких 26 чол. (81,3 %) були дворянами, 5 чол. (15,6 %) – різночинцями і 1 чол. (3,1 %) – представник буржуазії.⁴⁷ Єврейська громада делегувала 2 гласних. Очолив новообрану думу надвірний радник О.Ханенко, проте виконував свої обов'язки лише два роки. У 1895 р. він отримав інше призначення, а відтак із 1896 р. міським головою затвердили Г.Ходота, який перебував на цій посаді до 29 січня 1897 р., аж поки не пішов у відставку за власним бажанням через суттєве погіршення стану здоров'я. Заступниками міських голів були К.Ходот (до 1894 р.) і Г.Красовський (до 1897 р.), міським секретарем – А.Верзилов. До управи входили М.Богуславський, В.Харченко та В.Нерода.

Через чотири роки виборчі списки включали вже 460 чол.⁴⁸ Враховуючи, що станом на 1900 р. у Чернігові проживали 30256 осіб⁴⁹, відносна частка повноправних городян становила 1,5 %. Виборча активність зросла до 49 %, проголосували 227 городян.⁵⁰

Розширився особовий склад Чернігівської думи (1897-1900 рр.), включаючи 41 гласного. За соціальною приналежністю нараховувалися 32 (78 %) представники дворянства і 9 (22 %) – різночинців, у тому числі двоє євреїв.⁵¹ Міським головою обрали колезького радника М.Рудіна, обов'язки заступника голови, секретаря і членів управ продовжували виконувати депутати першого скликання (маємо на увазі за Положенням 1892 р.).

Викладений матеріал засвідчив, що виборне управління Чернігова, який входив до складу Росії, трансформувалося відповідно до загальнодержавної політики щодо місцевого самоврядування. Згідно з Положенням 1870 р. громадське управління набуло автономних прав для вирішення господарсько-побутових і культурно-освітніх проблем місцевого масштабу, ствердився принцип безстановості, право волевиявлення надавалося на підставах майнового й вікового цензів, формувалися розпорядча та виконавча інституції, щоправда, очолювалися однією особою – міським головою. Чиновники держадміністрації втручалися лише у випадках, коли міською владою порушувалося чинне законодавство.

Із плином часу ліберальні вимоги до виборців призвели до того, що серед їх складу переважали непривілейовані верстви. Натомість дворяни і духовенство – опора російського самодержавства – втратили свої позиції. Щоб зупинити цю тенденцію, укомплектувати самоврядні структури кваліфікованими спеціалістами й загальмувати процес перетворення муніципального управління (земського і міського) в осередок політичної опозиції, уряд Олександра III став на шлях контрреформи. У 1892 р. було затверджено нове Міське положення, яким реформовано виборчу систему й обмежено рівень самостійності виборних інституцій. Запроваджувався мінімальний обсяг сплачуваних податків як підстава отримання права голосу, в результаті чого різко скоротилася кількість виборців (з 6 до 1 % від загалу, або в 5 разів), змінилася соціальна характеристика депутатського корпусу та повноправних громадян Чернігова. Виборна влада потрапила під пильний контроль держадміністрації.

Проблема дослідження міського самоврядування Чернігова не обмежується окресленими аспектами. Наразі перспективними для наукових пошуків можуть стати питання співпраці депутатів міської і земської громадської влади, механізм взаємодії з губерньською адміністрацією тощо.

Джерела та література:

1. Доманова Г. Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні. – Чернігів, 2003. – С.53.

2. Кизеветтер А. Исторические очерки. – М., 1912. – С.279.

3. Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і впорядкування міста у II пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1995. – С.21-30.; Воїнов С. Новгород-Сіверський. – Чернігів, 1999. – 163 с.; Руденок В. Чернигов: из века в век. – Чернигов, 2004. – 47 с. та інші.

4. Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение с объяснениями. – СПб., 1873. – С.10.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.127. – Оп.21. – Спр.1819. –

Арк.16.

6. Чичерин Б. Курс государственной науки. – Ч.3. – М., 1899. – С.501.
7. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.1-5.
8. Семенов Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1901. – С.2.
9. Высочайше утвержденное... - С.51.
10. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.21. – Спр.1819. – Арк. 20, 23.
11. Там само. – Арк. 12.
12. Там само. – Арк. 19-20.
13. Там само. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.1-5.
14. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. – Чернигов, 1883. – С.2,4.
15. Избиратели, выборы, городские думы и управы. – Б.м., Б.г. - С.2.
16. Свод постановлений... - С.260, 270.
17. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.67.
18. Приложение к записке сенатора А. Половцева о состоянии городских общественных управлений Черниговской губернии. – Чернигов, Б.г. – С.3.
19. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.67.
20. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления: 1870 –1900 гг. – Чернигов, 1901. – С.129.
21. Избиратели, выборы.... – С.33, 48.
22. Там само. - С.120.
23. Там само. - С.5.
24. Тридцатилетие деятельности... - С.130.
25. Там само. – С.128.
26. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.1-5.
27. Тридцатилетие деятельности... - С.129, 130.
28. Там само. – С.105, 130.
29. Там само. – С.132.
30. Там само. – С.134.
31. Писарькова Л. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. - №6. – С.153.
32. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.37.
33. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX в. – М., 1970. – С.379.
34. Там само. - С.411-412.
35. ДАЧО. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.2-3.
36. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. - №8-9. – С.1.
37. Там само. - С.16.
38. Там само. – С.18.
39. Там само. – С.22.
40. Там само. – С.23.
41. Там само. – С.46.
42. Там само. – С.159.
43. Плаксий Т. Миське самоврядування Середньої Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX століть. – Автореф... дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001. – С.14.
44. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.6. – Спр.158. – Арк.1-2.
45. Там само. - Оп.2. – Спр.1318. – Арк.99-100.
46. Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.202.
47. Там само. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1318. – Арк.94, 100.
48. Там само. - Оп.6. – Спр.158. – Арк.1-2.
49. Черниговская памятная справочная книжка на 1900-1901 гг. – Чернигов, 1900. – С.50.
50. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1318. – Арк.99-100.
51. Там само. - Арк.94, 100.

Тетяна Тимошенко

ФЕДР ЛИЗОГУБ І ЗЕМСЬКА ОСВІТА

Серед реформ і суспільно-політичних новацій другої половини XIX ст., що суттєво змінили соціально-економічне життя в Російській імперії, далеко не останнє місце належало земським установам. Особливо помітними були успіхи земства у розвитку освіти. І хоча в “Положенні про губернські і повітові земські установи” від 1 січня 1864 р.

участь земства у вирішенні освітніх проблем зумовлювалася лише як “переважно господарська”, саме освітня діяльність земців стала найуспішнішою з-поміж багатьох інших важливих справ, які вони вирішували. А тому природно, що в царині освіти здобули заслужену славу багато земських діячів Лівобережної України. Серед них помітне місце посідає Ф.А. Лизогуб (1851-1928) – відомий громадський і державний діяч, українофіл та меценат, діяльність якого збіглася з бурхливими змінами у суспільно-політичному житті держави.

Пропоноване наукове дослідження є логічним продовженням попередніх розвідок автора, в яких було проаналізовано чернігівський період діяльності Ф. Лизогуба. Доречно зауважити, що його успіхи як гласного Чернігівського губернського зібрання у відстоюванні інтересів освітян, медиків, представників творчої інтелігенції стали важливим аргументом при обранні чернігівського земця на керівну посаду у сусідній Полтавській губернії. Саме полтавський період був чи не найяскравішим у багатому суспільному доробку Ф. Лизогуба, адже тоді проявилися його найкращі ділові і людські якості, серед яких відзначимо принциповість і наполегливість у досягненні поставленої мети, державницький підхід при розв’язанні будь-якого питання, невечерна любов до української культури з непоборним бажанням допомагати вітчизняним митцям.

Незважаючи на те, що історична наука нагромадила чималий пласт досліджень, де розкривається освітня діяльність земства Лівобережної України, залишається ще багато невідомих сторінок у роботі земських установ. Зокрема, ще не достатньо вивчена діяльність провідних земців, адже персоналістика упродовж попередніх років не була пріоритетною для вітчизняних істориків. Так, за останнє десятиріччя з’явилася низка досліджень, у яких автори, використавши різноманітні джерела, проаналізували освітню діяльність губернських земств Лівобережжя [1]. При цьому поза увагою залишалися питання, пов’язані з визначенням впливу конкретних особистостей на події і процеси в освітній діяльності земства.

Звизивши проблему до висвітлення освітньої діяльності Полтавського губернського земства, зупинимось лише на одному напрямку багатогранного суспільного служіння земських діячів, зосередивши головну увагу на з’ясуванні особливостей розширення шкільної мережі у регіоні, пошуку шляхів зміцнення матеріально-технічної бази навчальних установ, діяльності земства у забезпеченні шкіл навчальними посібниками, педагогічними кадрами, оплаті праці вчителів, фінансуванні освітніх програм тощо. Означені проблеми розглянуті через особисте сприйняття їх Ф. Лизогубом, при цьому з’ясовані мотиви його дій і вчинків, визначена роль відомого земця у перетворенні Полтавської губернії в регіон з досить розвинутою мережею освітніх закладів і порівняно високим, як для тодішньої Росії, кадровим потенціалом педагогів.

Визнаючи напрямок подальшого розгляду матеріалу, спочатку з’ясуємо, за яких обставин поміщик Ф. Лизогуб, чий маєток головним чином знаходився у Чернігівській губернії, очолив губернську земську управу сусідньої Полтавщини. Незважаючи на те, що професійне і особистісне зростання Ф. Лизогуба відбувалося в стінах Чернігівського земського зібрання, де він як гласний від Городнянського повіту впродовж 15 років добросовісно втілював у життя земську реформу, мешканці Лохвицького повіту Полтавської губернії обрали поміщика своїм гласним, надавши йому право представляти їхні інтереси в губернській установі. Звичайно ж, такому вибору сприяла його успішна земська діяльність, а не володіння кількома хуторами в названому регіоні.

Правильність такої думки підтверджується наступними подіями. Наприкінці листопада 1901 р. закінчився термін перебування на посаді голови Полтавської губернської управи Д. Шкляревича. 8 грудня було проведено чергові вибори, в результаті яких Ф. Лизогуб, набравши найбільше голосів (41 проти 32-х у Д. Шляревича), очолив губернську управу. При цьому гласні високо оцінили діяльність попередника, призначивши йому пенсію у розмірі 5 000 крб. на рік, і постановили вивісити його портрет у залі засідань губернського зібрання [2, 112]. Цей промовистий факт якнайкраще ілюструє висновок про неабиякий авторитет чернігівця Ф. Лизогуба серед полтавських земців.

Обійнявши почесну і відповідальну посаду, Ф. Лизогуб поринув у справи. Так, під час вечірнього засідання, яке відбулося у день виборів, він порушив питання про зміну умов вступу до професійних училищ та розподілу стипендій губернського земства [2, 114]. Суть пропозицій зводилася до того, щоб відмінити вступні іспити до школи

садівництва і ремісничого училища, котрі знаходилися у губернському місті, надавши право повітовим земствам на власний розсуд відбирати кращих дітей і направляти їх на навчання до Полтави. Мотивуючи запропоноване нововведення, Ф. Лизогуб висловив сподівання, що у такий спосіб до професійних училищ потрапить менше випадкових людей, а тому якість підготовки вихованців помітно зросте [2, 115]. Щодо стипендій, голова управи вніс пропозицію про виділення кожному повіту однакової їх кількості, незалежно від учнівського представництва в училищах. На його думку, це мало б сприяти бажанню молодих людей з усіх повітів оволодіти конче потрібними для краю професіями і забезпечило б рівномірний розподіл кваліфікованих кадрів у губернії [2, 117].

Долучився Ф. Лизогуб і до розв'язання ще однієї проблеми, пов'язаної з діяльністю професійних училищ. Річ у тім, що частина гласних висловлювалася за передачу під юрисдикцію міністерства фінансів, з подальшим матеріальним забезпеченням, уже згаданого Полтавського ремісничого училища. Ініціатори аргументували свою позицію тим, що утримання установи було непосильним для земства, оскільки замість запланованих 26 000 крб. у 1901 р. використано 53 000 крб., при цьому училище готувало кадри не лише для губернії, а й для інших регіонів країни [2, 121]. Порухене питання викликало гострі дебати, в ході яких думки практично розділилися порівну. Ф. Лизогуб був серед тих, хто категорично виступав проти передачі училища міністерству фінансів, мотивуючи це тим, що тоді земство не зможе розраховувати на значну кількість випускників, які могли б вирішити або суттєво покращити кадрову проблему у сільських ремісничих училищах краю. Такі аргументи виявилися дієвими, а тому з перевагою у 5 голосів земці постановили й надалі фінансувати училище [2, 127].

На нашу думку, наведені факти свідчать, що Ф. Лизогуб очолив Полтавську губернську управу вже сформованим земцем, з чималим досвідом у вирішенні важливих проблем, серед яких чільне місце посідали питання, пов'язані з розвитком освіти.

Досліджуючи саме цей аспект земської діяльності Ф. Лизогуба, простежимо вплив його на головні складові освітньої галузі. Так, чи не найважливішим завданням земства була необхідність суттєво розширити шкільну мережу, що дозволило б корінним чином покращити динаміку зростання кількості грамотних людей в губернії. Саме така тенденція відображена у наведеній нижче таблиці 1 [3, 47].

Статистичні дані дозволяють відзначити стійку тенденцію зростання кількості земських шкіл, що особливо помітно відбувалося з 1907 р., а також пропорційне збільшення учнівського контингенту. При цьому частка учениць постійно зростала, що змінило співвідношення дівчат і хлопців, які навчалися з 1:7 у 1903 р. до 1:3 у 1914 р. [3, 48]. Доречно зауважити, що у сусідніх Чернігівській і Харківській губерніях розширення мережі земських шкіл у цей період відбувалося дещо повільніше, відсоток учениць від загального контингенту, хоча і не суттєво, але був нижчим, ніж на Полтавщині.

Таблиця 1

Рік	Кількість земських шкіл	Кількість учнів		
		хлопці	дівчата	разом
1901	822	60968	9048	70017
1903	852	63246	9426	72672
1907	1030	71074	15022	86096
1908	1198	85990	19575	105565
1911	1428	93453	27128	120581
1914	1674	106859	35431	142290

Належить підкреслити, що за суто арифметичними підрахунками стоїть наполеглива праця десятків, а то й сотень земських службовців, які нехай і по-різному, але усвідомили, що майбутнє держави за освітою. До такої думки приходимо, аналізуючи чи не головну складову успіху будь-якої справи – це її фінансове забезпечення.

Як свідчать документи, надавати фінансову допомогу школам земства розпочали з 1867 р., а вже з наступного року асигнування на народну освіту набули постійного характеру. Так, у 1890 р. з трьох сусідніх губерній найбільше виділило на освіту Чернігівське земство (18,9 % земського кошторису), Полтавське – відповідно 18,1 % і Харківське – 13,8 % [4, 26].

Усвідомлюючи, що виділених коштів недостатньо для задоволення шкільних потреб, губернські земства й надалі збільшували фінансову підтримку галузі. Полтавське губернське земство суттєву допомогу надавало сільським школам, фінансування яких постійно зростало, про що свідчить наведена нижче таблиця 2 [5, 117].

Як бачимо, основним джерелом фінансування для сільських шкіл були земські асигнування. Більше того, правомірним буде твердження, що у 1908 р. такі школи практично повністю утримувалися земствами. Зменшення частки земства у фінансуванні шкіл у 1911 р. пояснюється намаганням уряду реформувати галузь, внаслідок чого було суттєво збільшено державне фінансування початкової школи.

Таблиця 2

Рік	Джерела фінансування земських сільських шкіл (у %)			
	земства	державне казначейство	сільська община	інші джерела
1901	48,0	8,9	16,4	27,7
1907	70,0	5,0	10,0	15,0
1908	82,8	6,2	9,2	1,8
1911	41,0	50,8	0,1	8,1

Позитивні зрушення, які відбулися у фінансуванні освіти засвідчили, що до керівництва губернськими земствами прийшли небайдужі люди, котрим вдалося сконцентрувати і кошти, і зусилля чиновників навколо вирішення пріоритетних завдань. Як свідчать документи, Ф. Лизогуб на посаді голови Полтавської земської управи відразу ж засвідчив своє ставлення до освітньої галузі. Так, з-поміж багатьох інших питань, в обговоренні яких він брав участь, ним приділялося чи не найбільше уваги саме освіті. Зокрема, Ф. Лизогуб із властивою йому скрупульозністю проаналізував кошториси деяких професійних училищ і запропонував прийняти постанову, згідно з якою названим закладам заборонялося перевищувати затверджену витратну частину. У такий спосіб він намагався протидіяти частині гласних передати професійні училища під опіку держави, тому що значні фінансові витрати, пов'язані з їх утриманням, на думку опонентів голови управи, були не виправдані. Федір Андрійович виявив неабияке вміння переконувати, адже професійні училища впродовж наступних п'ятнадцяти років і надалі утримувалися коштом земств, при цьому витрати було зафіксовано практично на незмінних показниках. Проілюструємо це у наведеній нижче таблиці 3 [6, 131].

Таблиця 3

Рік	Миргородська художньо-промислова школа		Лубенська с/г школа		Полтавська школа садівництва		Полтавське ремісниче училище	
	Кількість учнів	витрати (крб.)	Кількість учнів	витрати (крб.)	Кількість учнів	витрати (крб.)	Кількість учнів	витрати (крб.)
1901	184	27146	80	16303	59	19890	167	48949
1903	147	27388	80	15919	62	19215	178	32248
1907	71	25450	80	16976	65	19667	183	30700
1908	96	23763	80	17534	76	21634	183	32718
1911	196	29538	81	21173	73	21392	162	32358

Як бачимо, лише у ремісничому училищі кошторис на 1911 р. у порівнянні з бюджетом цієї ж установи десятирічної давнини зазнав зменшення. У трьох інших закладах спостерігалися загалом фіксовані показники, що свідчить про принциповість і твердість поглядів та конкретних дій Ф. Лизогуба, який, задекларувавши власну позицію, дотримувався її упродовж багатьох років.

У світлі зазначеного стає зрозумілою і причина принципової неупругості Ф. Лизогуба при обговоренні питання щодо необхідності дотримання повітовими

земствами фінансової дисципліни. Так, восени 1901 р. Хорольська повітова управа несвоєчасно перерахувала кошти земського збору, що, за висновком окремих гласних, не завдало відчутної шкоди губернському земству. З такою думкою не погодився Ф. Лизогуб, який повністю підтримував вимогу ревізійної комісії про стягнення пені за вчинене фінансове порушення з наступним прийняттям постанови, якою б категорично заборонялися подібні дії у майбутньому [2, 131].

На нашу думку, саме така активна і безкомпромісна позиція окремих земських діячів, до числа яких належав і Ф. Лизогуб, сприяла суттєвому збільшенню фінансування освітньої галузі. Упродовж останнього десятиріччя XIX ст. грошова допомога губернських земств постійно зростала і наприкінці століття становила у Чернігівській губернії 5,3 %, Харківській – 11,8 %, Полтавській – 14,4 % [7, 682]. Наслідком зростання асигнувань на освіту стало те, що на початку XX ст. за величиною абсолютних показників земських надходжень у названій сфері діяльності Полтавська губернія посіла 6 місце серед 34 земських губерній Росії [4, 28].

З огляду на те, що в історичному матеріалі зустрічається думка про чіткий зв'язок між загальним рівнем земської діяльності та відповідним фінансовим її забезпеченням і змістом роботи земства в освітній галузі та витратами на її розвиток, зробимо висновок про ефективність роботи земських діячів трьох лівобережних губерній. Така оцінка знаходить підтвердження у наступних статистичних викладках. У 1912 р. Харківське земство за загальним кошторисом (13030 млн. крб.) посідало перше місце в земській Росії, дещо нижчим цей показник був у Полтавській губернії (12126 млн. крб.) і відповідно третя позиція у загальному списку. На чотирнадцятому місці перебувала Чернігівська губернія, земський кошторис якої становив 6880 млн. крб. При цьому Полтавське земство по затратах на освіту посіло перше, Харківське – четверте, Чернігівське – одинадцяте місце [4, 31].

Оцінка зробленого Ф. Лизогубом у сфері народної освіти буде неповною, коли поза нашою увагою залишаться такі питання, як підготовка учительських кадрів і навчально-методичне забезпечення закладів освіти.

Щодо розв'язання кадрового питання зауважимо, що земські чиновники своєчасно усвідомили значимість одного з найголовніших чинників успіху у справі поширення освіти – це наявність підготовленого вчителя. За свідченням відомого історика В. Борисенка, наприкінці XIX ст. 20,7 % учителів Харківської і понад 33 % Полтавської та Чернігівської губерній не мали фахової освіти [8, 51]. При цьому освітній рівень учителів-чоловіків у Полтавській губернії був найнижчим (30,8 %) серед усіх 34 земських губерній Росії, що й спричинило широке залучення до педагогічної діяльності жінок, підготовка яких була помітно вищою.

Намагаючись змінити стан справ, земства регулярно організовували і фінансували учительські курси, але з часом виявилось, що у такий спосіб вирішити питання не вдається. Вихід вбачався у заснуванні спеціальних навчальних закладів, де випускники гімназій і прогімназій могли б опанувати методику початкового навчання. Полтавські земці розробили навіть програму, за якою повинна здійснюватись підготовка педагогів, але через неузгодженість з профільним міністерством задум не було реалізовано.

І тут потрібно відзначити наполегливість керівництва Полтавського земства. Помітною активністю серед інших вирізнявся голова губернської управи Ф. Лизогуб. Саме завдяки його послідовній позиції було врешті-решт відкрито Великосорочинську учительську семінарію у 1908 р. При цьому земство щорічно асигнувало на її утримання 3 тис. крб. [5, 61] Наступного року було ухвалено рішення про відкриття учительської семінарії в Решетилівці, а в 1911 р. перший набір вихованців здійснив аналогічний заклад у Лубнах [9, 55]. Свідченням того, що земство і надалі приділяло увагу підготовці педагогічних кадрів, стало відкриття вчительських семінарій у Прилуках (1915) та Полтаві (1917) [10, 932].

На початку XX ст. земства відновили практику повітових учительських курсів. Полтавська земська управа запропонувала земським зборам схвалити програму учительських курсів, що передбачала проведення бесід і практичних занять з психології, методики викладання російської мови, арифметики, природознавства, малювання, гімнастики, ручної праці. Влітку 1917 р. земство губернії включило до програми курсів окремі питання з українознавства [4, 84].

Отже, земські установи Полтавської губернії, завдячуючи вдумливій і відповідальній позиції їхніх керівників, у першу чергу голови губернської управи Ф. Лизогуба, вирішили загалом поставлене завдання – край отримав чималу когорту професійно

підготовлених учителів, які забезпечили якісні зміни у поширенні грамотності серед населення регіону.

Природно, що ті земські чиновники, які усвідомили нагальність створення кадрового педагогічного потенціалу, зрозуміли і необхідність наступного кроку – потребу у забезпеченні вчителів книгами і періодичними виданнями як загальноосвітнього, так і педагогічного спрямування.

У Полтавській губернії, як і в багатьох інших регіонах, фонди шкільних підручників та іншої навчально-методичної літератури поповнювалися завдяки активній діяльності земських книжкових складів. Вбачаючи в такій організації справи неабияку користь, губернське земство за період з 1895 до 1909 рр. виділило на ці потреби близько 49 тис. крб. [5, 95]. Верто відзначити, що питання забезпечення шкіл навчальною літературою постійно перебувало в полі зору голови губернської управи Ф. Лизогуба, котрий ініціював відкриття в регіоні книжкових складів, за кількістю яких Полтавська губернія на початку ХХ ст. посіла друге місце в Росії.

Окрім вирішення суто організаційних питань у справі забезпечення шкіл літературою, земство безпосередньо долучалося до друкування програм, конспектів лекцій, дидактичних матеріалів тощо. З метою широкого доступу до літератури і посібників було створено мережу бібліотек для земських службовців. Пріоритет належав учительським бібліотекам, створення яких за ініціативою полтавських земців передбачалося у кожній школі.

За рішенням губернської земської управи у 1906 р. почала діяти центральна педагогічна бібліотека Полтавського губернського земства [5, 36]. Було надруковано каталог книг, що там зберігалися, і надіслано по одному екземпляру в кожную школу.

Послідовна позиція полтавських земців, серед яких помітно вирізнявся голова управи Ф. Лизогуб, матеріалізувалася згодом у найкраще в державі забезпечення шкіл регіону навчальною літературою. У 1170 школах Полтавської губернії діяли 1137 бібліотек, тоді як у сусідніх Чернігівській і Харківській губерніях цей показник був помітно нижчим – у 839 школах північної губернії було 430 бібліотек, а на Харківщині функціонувало 586 книгозбірень у 783 земських школах [11, 49].

Таким чином, на початку ХХ ст. земські діячі Полтавської губернії засвідчили свою готовність до глибокої роботи задля поширення грамотності серед населення краю. В особі ж Ф. Лизогуба регіон отримав вдумливого керівника, який значною мірою реалізував власний потужний потенціал саме на посаді голови Полтавської губернської земської управи, долучившись до перетворення краю в осередок писемності, де зберігалися і примножувалися культурні традиції народу і плекалися перші пагони національного відродження.

Джерела та література:

1. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 183 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. – 180 с.; Курченко В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998. – 182 с.
2. Полтавское губернское земское собрание 37-го очередного созыва с 29 ноября по 10 декабря 1901 года: стенографический отчет. – Полтава, 1903. – 538 с.
3. Журналы Полтавского земского собрания 50-го очередного созыва 1915 года. – Полтава, 1915. – 169 с.
4. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.
5. Отчеты Полтавской губернской земской управы за 1874-1913 года. – Полтава, 1915. – 422 с.
6. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1911 год. – Полтава, 1912. – 187 с.
7. Веселовский Б. История земства за 40 лет: в 4-х т. – СПб., 1909-1911. – Т. 1. – 724 с.
8. Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 156 с.
9. Журналы Полтавского губернского земского собрания 47-го очередного созыва 1911 года. – Полтава, 1912. – 175 с.
10. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Укр. Енциклопедія, 1992. – 1024 с.
11. Русова С. Загально-земський з'їзд в справах народної освіти // Світло. – 1911. – Кн. 1. – С. 33-52.

ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ О. КОНИСЬКОГО

Друга половина XIX ст., на яку припадає діяльність Олександра Яковича, була особливою добою в історії українського національно-визвольного руху. Хронологічно вона вкладається у рамки другого – на думку дослідників, організаційного етапу – національно-визвольного руху в Україні. Важливо наголосити, що О.Кониський зі своїм неабияким потенціалом літератора і громадського діяча вийшов на арену суспільної діяльності тоді, коли в Україні почали розвиватися „громади”, що й визначило його подальшу причетність до національного відродження.

Рання скрута наклала свій відбиток на весь його подальший спосіб життя. В одній із перших біографій майбутнього письменника зазначалося, що на формування його світогляду великий вплив мав дід по матері – священик Корній Малинка – „сей старий козак в рясі”. Ще на один факт, який помітно вплинув на становлення характеру молодого Кониського, натрапляємо в його спогадах: „Я пам’ятаю, як був ще малою дитиною, як батько було виймає з скрині бережно загорнений в сувій полотно суверток синього паперу – то і була „Історія руссов”¹.

Духовним учителем Кониського став Дмитро Павлович Пильчиков (1821-1893), колишній учасник Кирило-Мефодіївського братства (в 1846-1864 роках викладач історії в Полтавському кадетському корпусі. – О.М.)². Йому завдячував Кониський не лише у впливі на формування свого світогляду, а й прихильності до національного відродження українства³. Д. Пильчиков познайомив його з рядом своїх колег по братству, зокрема з П. Кулішем, який уперше прибув до Полтави у травні 1860 р.⁴ і спілкування з яким сприяло формуванню суспільно-політичних та наукових поглядів молодого людини. Взаємини О. Кониського з П. Кулішем з того часу і до кінця XIX ст., як зазначалося, носили суперечливий характер. Обидва діячі були протилежними, до певної міри, полюсами в тогочасному суспільному житті. Це були люди різних поколінь, уподобань, різного характеру, освіти, що й приводило їх до протилежних позицій⁵.

Як переконаний прихильник національного відродження Олександр Якович обурювався співпрацею П. Куліша з „Вестником Западной і Юго-Западной Росии” К. Говорського – реакціонера, людини, вороже налаштованої проти всього українського⁶. Намагання з’ясувати вчинок П. Куліша привело до нових непорозумінь. Виявилось, що П. Куліш друкував свої твори поряд зі статтями М. Юзефовича, причетного до ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства. Більше того, від В.В.Тарновського стало відомо, що П.Куліш під час свого перебування „в Києві відвідав Юзефовича й давно відновив з ним дружні зносини й переписку”⁷.

У листах до Олександра Яковича П.Куліш, виправдовуючись, зазначав, що К.Говорський не вчинив нічого такого проти нього і він буде продовжувати з ним співпрацювати, разом з тим нарікає, що „Основа” йому нічого не заплатила за публікації, і що за напрям журналу К.Говорського він не відповідає, а пише згідно зі своїм сумлінням і нічого такого проти українців не писав⁸. О.Кониський розумів, що на співробітництво П.Куліша спонукали фінансові клопоти. Ставши на шлях заробіткової праці, амбітний і розумний Пантелеймон Олександрович знаходив не тільки аргументи на своє виправдання, але й переконував знайомих у необхідності таких вчинків.

Нове обурення О.Кониського викликало рішення П.Куліша вступити на службу у Варшаву на посаду директора департаменту народної освіти. З точки зору української громадської думки, якої вірно дотримувався О.Кониський, це вже був далеко серйозніший промах, ніж співробітництво в „українофобському органі”⁹. У вересні 1865 р. О.Кониський познайомився в Петербурзі з М.Костомаровим (1817-1885), який повідомив, що П.Куліш на своїй посаді у Варшаві обстоює думку про навчання в народних школах в районах з українським населенням російською мовою. М.Костомаров просив О.Кониського відвідати Варшаву та переконати П.Куліша змінити свої позиції на користь української мови. Після варшавської зустрічі О.Кониський писав: „Коли

Куліш довідався моєї думки про його перехід на службу в Варшаву, він почав говорити, що молоде покоління зовсім не розуміє напрямку, в якому він іде і тому дивується, чому він служить у Варшаві. Навівши багато історичних факторів, він доводив мені майже зовсім протилежне до того, що я та інші чули від нього в 1860 р. Найбільше мене здивувала зміна поглядів на козацтво ...¹⁰. О.Кониського глибоко вразила така „обрусительська” позиція П.Куліша та відношення до козацтва, після чого він неодноразово звертався до цієї теми у своїй творчості, особливо в оповіданні „В гостях добре, дома ліпше”¹¹.

Разом з тим П.Куліш з повагою ставився до Олександра Яковича як письменника, цінував його любов до українського народу, звичаїв і обрядів, визнавав організаторський талант. Він запропонував О.Кониському співпрацю в „Основі”, познайомив з редактором „Чернігівського Листка” Л.Глібовим, редактором „Слова” Б.Дідицьким та іншими. В одному з листів до Олександра Яковича він писав: „Хотів би й краще за Вас озватися, та не зумів... Спасибі Вам за вірші, котрі Ви до мене написали. Присилайте найбільше новинок про наш край.... Присилайте вісті на моє ім'я...”¹².

Особливо стала в пригоді О.Кониському співпраця з П.Кулішем, коли він писав свою монографію про Т.Г.Шевченка. Гостро критикуючи Пантелеймона Олександровича в суспільно-громадських питаннях, він неодноразово звертався до нього як до авторитетного джерела, знавця шевченківської творчості¹³.

Вічення взаємин О.Кониського з П.Кулішем свідчить, що Олександр Якович належав до передових діячів, які навіть у тяжкі часи національної неволі твердо стояли на українських засадах і брали активну участь у суспільно-політичному житті.

Система поглядів О.Кониського на життя, природу і суспільство формувалася під впливом спілкування з І.Франком на фоні суспільно-історичної та світоглядної ситуації в Україні кінця XIX ст. Це був період, коли Україна, втративши ознаки державної незалежності, стала розділеною між Російською та Австро-Угорською імперіями, а насильницьке розчленування українських земель суттєво позначилося на загальній світоглядній обстановці в Україні, а також на творчості представників української інтелігенції¹⁴.

Познайомилися вони влітку 1884 р., коли О.Кониський перебував у Галичині. Наслідком розмови, яка між ними відбулася, став лист від 7 жовтня 1884 р. У ньому Олександр Якович повідомляв про наступне реформування часопису „Зоря”*, при якому редакція повинна „пильнувати якомога біля чистоти мови” та „вважати найголовнішим завданням давати перше місце національному питанню, так щоб усі белетристичні і наукові твори були пронизані націоналізмом в широкому погляді”¹⁵.

У листі-відповіді І.Франко писав: „... познайомившись з Вами так близько, зійшовшись з Вами так суцільно і по головним провідним ідеям політичним, соціальним і літературним, і по питанням о тих шляхах, якими б ті ідеї найкраще треба засаджувати і плекати на нашій національній ґрунті (виділено нами. – О.М.), я досі нічого не писав до Вас і не зміг хоч письмом, коли вже не живою бесідою, піддержати і розвивати те знайомство, котре належить до найкращих в моїм житті ...”¹⁶.

Як видно з наведеного листа і подальшого спілкування двох видатних представників українського національного руху, то був період формування філософії реалізму і поступу І.Франка, який так плідно позначився на світорозумінні і світосприйманні навколишньої дійсності Олександром Яковичем. Адже філософія реалізму, або філософія дійсності, яка впливала з творчості І.Франка, мала свої, переконливі для О.Кониського, особливості. По-перше, дійсність розглядалася в ній як буття антропоцентричного світу, тобто не матерія, не дух, бог та інше, а те у світобутті, що відкрила людина і від чого починається її пояснення світу. Саме елементи антропоцентризму були характерними для художньої творчості О.Кониського. По-друге, це специфічне розуміння ним світоперетворення, яке І.Франко називав теорією поступу, у центрі якої стоїть не питання про те, що у світі усе міняється, а про те, що міняється на ліпше чи гірше для людей. В цілому світовий прогрес, за розумінням І.Франка, є своєрідний перелив „хвиль” від „центру” до „центру”. Проблема полягає лише в тому, щоб правильно пізнати значущість „хвиль”, що йдуть від різних центрів, і скерувати їх діяльність у напрямку, корисному для людей. Розробкою вчення про поступ І.Франко, завершивши становлення української філософської думки, щиро ділився з друзями, яку він наполегливо пропагував у своїх публікаціях, доводячи її до рівня теорії світорозуміння¹⁷.

У подальшому своєму листуванні, вирішуючи повсякденні питання видавничого характеру, вони неодноразово поверталися до визначеної проблеми, наголошуючи при цьому на важливості вивчення української мови („доброї мови”), галицького українофобства та українофільства, москвофілів і народовців, „обрусительства” і вербування українських учителів у Галичині для служби на Холмщині й на Підляшші. Бажаючи внести свій посильний вклад у вирішення цих світоглядних проблем, Олександр Якович писав І.Франку: „Ви даремно й питаєте у мене, чи стану я допомагати Вам своїми працями. Авжеж стану; певний, що не одмовлять і Левицький, і Маяченець, і Уманець, і інші”¹⁸.

Переїхавши до Києва у 1872 р., О.Кониський прикладає немало зусиль для об’єднання прогресивної наддніпрянської та західноукраїнської інтелігенції заради активізації розвитку єдиної української культури і науки, перетворення галицьких часописів „Правда” і „Зоря” на загальноукраїнські літературні та суспільно-громадські засоби масової інформації, які стали відомими усій Україні і де друкувалися письменники з усіх її кутків. У контексті зазначеного Олександр Якович усю свою енергію організатора і переконаного прихильника українського національного руху спрямовував на те, щоб, як він писав, „розворушити” національну інтелігенцію, спрямувати її до активної праці, творення рідної літератури, пропаганди просвітництва й демократичних ідеалів¹⁹.

Високо оцінюючи оповідання і нариси О.Кониського з народного життя, назвавши їх „артистично найціннішими”, І.Франко писав про те, що особистий вплив і різностороння праця Олександра Яковича немало зробили для становлення і розвитку українського національного руху, сприяли поширенню його світоглядних проблем.

Справді, як свідчить літературна спадщина, Олександр Якович був автором різних художніх жанрів: поезії, оповідань, романів, повістей, нарисів, критичних оглядів, рецензій, споминів тощо, але при цьому завжди визнавав пріоритет своєї публіцистики, її оперативність, наближеність до повсякденного життя, здатність своєчасно впливати на сприйняття людиною навколишньої дійсності²⁰.

Що стосується формування наукових поглядів О.Кониського, то їх становлення пов’язане з вивченням та підготовкою до друку нарисів з біографії Т.Г.Шевченка. Ця праця після 10 років осмислення автором джерельної бази, завершилася монографією „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”. У передмові до книги Олександр Якович писав: „Життя Т.Г.Шевченка інтересувало мене до високого ступеня, а проте до року 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису. Спонукало ж мене до праці, що нині подаю, от що: коли року 1891 стало знати, що справу реорганізації Товариства ім. Шевченка на Товариство Наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, щоб першим виданням зреформованого Товариства була можливо повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою”²¹.

Варто підкреслити, що сприяла цьому надзвичайно важлива подія, пов’язана з організацією збору коштів на купівлю у Львові друкарні для новоутвореного Товариства ім. Шевченка, до якого були причетні О.Кониський, Д.Пильчиков, С.Милорадович та М.Жученко. У 1889 р. за ініціативою Олександра Яковича, з метою скасування комерційної діяльності, його було перетворено в Наукове товариство імені Т.Шевченка [22], яке після смерті О.Кониського отримало за його заповітом ще 10 тисяч карбованців²³. Цей заповіт дружина О.Кониського намагалася оскаржити 23 лютого (8 березня) 1910 року в Київському окружному суді на що отримала відмову²⁴.

Під час написання монографії перед автором стояли дві проблеми щодо висвітлення постаті Т.Г.Шевченка. Одна з них полягала в тому, що в Наддніпрянській Україні велася плідна і послідовна робота по збиранню та публікації спадщини поета і художника, його біографічних матеріалів, дослідження окремих періодів та епізодів життя. Друга – пов’язана з тим, що в Галичині його спадщина стала виразником політичної боротьби, бо різні партії та їх діячі інтерпретували світогляд поета відповідно до мети власної політичної діяльності. Причому судження були полярними – від піднесення постаті „батька Тараса” в ореолі мало не біблійного національного пророка до політичної радикалізації поета в душі громадівського соціалізму²⁵.

Олександр Якович успішно справився з поставленим завданням, ретельно вивчаючи величезну спадщину поета. Упродовж п’яти років він збирав матеріали, їздив по селах, де перебував Т.Г.Шевченко, місцях заслання, використав автобіографічні відомості з

творів поета, дані церковних архівів сіл Моринці і Кирилівка, пов'язаних з дитинством Тараса, спогади родичів і односельчан, друковані матеріали [26]. Глибокий науковий пошук був високо оцінений сучасниками. І.Франко з цього приводу писав: „Він зібрав увесь доступний йому матеріал, об'їхав рідні сторони Шевченка, порозпитував сотні людей, постягав листи, спомини, урядові документи, старі газети і т. ін. І на основі сего написав дуже гарну і докладну книжку про Шевченка, найдокладнішу з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря”²⁷.

Праця над створенням біографії великого сина українського народу була необхідною і високопатріотичною справою для розвитку української культури. Тим більше, що вона відбувалася в умовах утисків і урядової заборони з боку Російської імперії. Валувський циркуляр (1863 р.), Емський указ (1876 р.), урядова інструкція 1881 р. не тільки забороняли українську мову, а навіть вимагали нещадно викреслювати з російськомовних текстів слово „Україна”, замінюючи його принизливим „Малоросія”²⁸.

Вивчення джерельної бази, опублікованих матеріалів, монографічної літератури, присвяченої Т.Г.Шевченку, формували суспільно-політичні погляди Олександра Яковича. Життя і діяльність поета, його історична постать, характер, вдача, психологія творчості, здібності художника були яскравим прикладом безкорисливого служіння українському народові й рідній землі, а тому, дрібниць у біографії Т.Г.Шевченка для О.Кониського не існувало. Кожен період поета дослідник подає ґрунтовно, відкидаючи незначне, другорядне та зосередившись на з'ясуванні особливостей духовного світу, чинників внутрішнього життя, оточення, в якому відбуваються події, побутової обстановки, пейзажу, зв'язках з іншими людьми²⁹.

Система поглядів на природу, як складова світогляду автора монографії, проявляється у першій главі „Дитинний вік Тараса Шевченка”, в якій подається характеристика місцевості Звенигородського повіту, де „зустрінете гарну долину між горами, а за нею зараз байрак, підперезаний веселим гайком. Така різноманітність надає обширу країни, середньої між степовою і лісовою... тут усе: і густа блакить неба, і зелений або жовто-зелений килим поля, і гомін гаїв, і журливий та сумний вид могил, і тиха течія річок, і скляний поверх ставів мають вдачу тиху, привітну, м'яку, що ... лащить серце пестощами нені доброї, ніжної, гріє його теплом кохання, наливає в душу того ліризму, що вабить до життя спокійного, до волі та до згоди і братолюбства між людьми”³⁰.

Так поступово від загальної ідеалістичної картини зображення навколишньої природи автор переходить до позитивіського висвітлення оточення поета: „... в сьому хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту є двоє сіл: Моринці і Кирилівка, яких довіку не забуде український народ; доки житиме на світі українське слово, доки лунатиме українська пісня, доти Моринці і Кирилівка стоятимуть перед очима історії відродження українського письменства і національно-культурного життя народу, бо ймення сих сіл навіки нероз'єднано зрослося з йменням генія українського слова Тараса Шевченка, що став на сторожі біля нашої національності”³¹.

Аналіз творчості Олександра Яковича свідчить, що інколи він не досягав успіху саме тому, що неодноразово використовував белетристику з пропагандистською метою, а для популяризації своїх „рятівних” ідей, які мали поліпшити гірке життя селянина, приносив у жертву художню сторону [32].

Конкретизуємо досліджувану проблему і розглянемо вплив діяльності О.Кониського як громадського діяча на формування його світогляду.

Система поглядів Олександра Яковича, як вона вимальовується з численних праць, включаючи белетристику, поезію, епістолярій, критично-літературні праці, публіцистику, дуже близька до тих світоглядних засад кирило-мефодіївців, що їх окреслили брати М. і О.Грушевські. До неї треба, насамперед, зарахувати народництво О.Кониського і його щире переконання в тому, що інтелігенція повинна йти до народу. В одній зі своїх критично-літературних праць він, до речі, писав про головне завдання українського письменства: „Зблизитись з народом, пізнати і просвітити його”³³. Не відкидаючи необхідності соціального визволення селянства (як і більшість інтелігенції цієї доби, О.Кониський отожднював хліборобів з народом), як письменник він вважав, що шлях до жаданої волі лежить через освіту, поширення культури поміж простих людей. Він впевнений „... що кожен громадянин повинен працювати задля народа, повинен справляти громадську роботу таку, яку сам собі вибере, яка більш йому до

вподоби”³⁴. Як і братчики, він був певний, що до реалізації їхніх намірів справа дійде нескоро, і пришвидчувати її теж не бажано. Звідси недовіра до радикальних та соціалістичних закликів, які збивали людей з довгого, але певного шляху.

Отже, культурницькій роботі О.Кониський надавав перевагу перед політичною діяльністю. Це узгоджується з поглядами цілого руху громадівців. „Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства українське народництво спочатку знімає із своїх програм політичний момент. У цій стадії національний рух на Україні був ще „українофільським”, він зосереджувався в інтелігентних колах – „громадах”, які проводили, в межах можливого, культурну роботу, але не мали тісного зв’язку з корінним народним життям”, – писали автори „Українського питання”³⁵.

Питання про характер діяльності „громади” у різний час розв’язувалося по-різному, але наприкінці ХХ ст. на порядок денний знову було винесено проблему, яка причетна до формування світогляду О.Кониського. Нам здається, що висновки про нереволюційний, консервативний характер цього руху, вочевидь, хибні. З якого б дива тоді правлячі кола Росії так люто переслідували тих, хто віддавав свої сили поширенню освіти рідною мовою, розвитку культури, відкривав недільні школи та створював підручники для них? Аналізуючи цю рису, незмінно властиву імперському правлінню, В.Сарбей слушно зауважив: „навчання українською мовою визначалося як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися „у сепаратистських задумках, ворожих Росії”³⁶. На нашу думку, буде справедливо до рис, притаманних світогляду О.Кониського, віднести і цілеспрямований напрямок його думок і вчинків. Він справді був таким, хоча й не виявлявся у радикальних чи екстремістських діях. Важко не погодитися з М.Гончаруком, котрий так писав про суть громадянської позиції Олександра Яковича. „Разом з іншими визначними представниками „свідомого українства” (І.Нечуй-Левицький, Б.Грінченко, М.Лисенко) своєю непомітною, але наполегливою і послідовною „культурницькою” діяльністю („каганцюванням”) він будив національну свідомість українського народу, його історичну пам’ять й творчу енергію, підносив його культуру”³⁷.

Чим же були для О.Кониського український народ, нація, національна ідея? Відповідь на це питання можна отримати з його поезії „Моє бажання”, „Молитва за Україну” та ін. Незаперечним є той факт, що О.Кониський перебував під впливом ідей Кирило-Мефодіївського товариства, а саме „Книги буття українського народу” М.Костомарова³⁸. В „Русалці” за 1866 р. він пише: „Ніч перед Тарасовим вівтарем висвятила мене на чоловіка, відчинила мені двері в нашу святу-святих. Там я побачив вперше сущі наші святощі, наш народний „ковчег завіту”. Із його я затвердив той символ нашої віри, який досі ісповідаю. Вже певна річ, що з тим Богом, з тим символом піду я і на вічний спочин”³⁹. Ці рядки наскрізь пройняті божественним розумінням нації, нації-символу, нації-Бога, а національною Біблією не лише для О.Кониського, а й для всієї України став „Кобзар” Шевченка.

У другій половині ХІХ ст., в епоху позитивізму, таке світобачення не могло залишатися сталим. В українській культурі, як і в усіх інших, відбувся перехід від християнського до національного, а точніше, поділяючи погляди В.Гориславця⁴⁰, національно-секулярного світогляду. На думку О.Забужко, цей перехід „необхідно ознаменований фазою „національного месіанства” – фазою досекулярного націоналізму, на якій національне самопізнання має ще не так філософсько-рефлекторний, як переважно емотивний неопозитивістський характер”⁴¹. У світлі зазначеного, О.Кониський постає як проміжна ланка між двома етапами розвитку національної ідеї. На ньому власне і закінчується перший, досекулярний етап її, в якому „його (Кониського) патріотизм значається головню в платонічній націоналізмі”⁴². Уже через кілька років у О.Кониського з’являється інше бачення проблеми нації – реалістичне, чи то навіть позитивістське (введення в обіг поняття „соціальний націоналізм”). У такому законсервованому стані воно слугувало повсякденному опорі русифікації. І в цьому сенсі національна ідея, за О.Кониським, сконденсовано виражена в його статті „Український націоналізм”, свідчить про особливості його світогляду „... що стара Росія вмерла! Що Росію темноти, канцелярської тайни, Росію кріпацтва і бюрократії, Росію неволення духу, слова і життя, Росію яремної неволі „закидали шапками” під Севастополем, біля Чорної річки і де-інде підчас кримської баталії, що ту стару „московську” Росію забрав з собою в могилу Микола, а син його привів Росію нову, без

кріпачтва, вільну, європейську Росію. У кожного з нас жила, кожного гріла і живила певна надія на поблизку, ясну будучину.”⁴³.

Ще одна важлива й актуальна для осмислення світогляду О.Кониського складова системи ідейно-політичних його поглядів – властивий йому націоналізм. Саме він, як відомо, і розвів Олександра Яковича і М.Драгоманова по різні боки барикади⁴⁴. У палкій і повчальній полеміці Б.Грінченка і М.Драгоманова, останній досить різко висловлювався про творчість О.Кониського. Ми нарахували чотири таких відгуків і вважаємо, що вони несправедливі. Не можна докоряти людині, за те, що в російській імперії не були створені умови для розвитку і вдосконалення публіцистичних задатків. Якщо художня література ще сьак-так просочувалася крізь цензурні перешкоди, то публіцистика була взагалі заборонена. Та й де можна було публікуватися, коли в державі не існувало жодного україномовного видання. Проте, прочитавши листи М.Драгоманова до кінця, з’ясуєш, що його незадоволення викликали не так художні твори О.Кониського, як його „українофільський” патріотизм та націоналізм⁴⁵.

У контексті зазначеного що ж розумів під націоналізмом О.Кониський? Для нього була „то любов народу до тих прикмет своєї народності, котрими він одрізняється од інших народів; то природний потяг народу обороняти ті прикмети од впливу чужої народності, розвивати їх, щоб жити в тих формах, в яких вивела його на арену природа й історія”⁴⁶. Як бачимо, у цьому означенні немає нічого, чого б ми мусили не визнавати навіть сьогодні. Це не був, природно, націоналізм у розумінні, скажімо, Д.Донцова. Останній, навпаки, підкреслював: „Для демократів ідеалом патріотизму були сім’я (Ю.Липа), хутір (Куліш), громада (Драгоманов), „рідна сторонька”, рідний український Прованс, для касти вищої – „патріа козекорум”, власна отчизна, відрубна від чужих збірнот, стоячи понад окремими частинами організму”⁴⁷. Націоналізм О.Кониського, на нашу думку, значно ближчий до поглядів тих демократів, що їх називав Д.Донцов. Хіба що в ньому більше прагнення до окремішності, гостре і точне відчуття її.

За умов, коли монархічна Росія посилювала русифікаторську політику і гальмувала розвиток української мови, літератури, освіти, мистецтва, преси, всього того, що становить сукупність духовності народу, О.Кониський обрав своїм ідейним кредо захист природних прав рідного народу, який потерпав від реалізації шовіністично-імперської державної політики. Проте в цілому таке українолюбство не стало ідеологією і соціальною практикою національного шовінізму, який є проповіддю національної виключності й вишості, розпалює недовіру й ворожнечу між народами. О.Кониський прагнув до того, щоб реалізувати священне право українства бути вільним і рівним серед інших народів: „Відносини до всіх народностей однакові. Україна-Русь – однаково з усіма народами має право уладнатись, по своїй уподобі”⁴⁸. О.Кониський у статі „Освіта на західно-південній Україні” (1887 р.) підкреслив своє світоглядне відношення до мовного питання, зазначаючи, що „від часу знесення кріпачтва і донині найважливішою і найголовнішою потребою була, є і довго ще буде освіта народна на народній мові”⁴⁹.

Черговий великодержавно-шовіністичний наступ російського царату доби урядової реакції 1880-х рр. сприяв посиленню національної тенденції в українському русі. І на цьому тлі не можна не помітити, що О.Кониський в силу своїх переконань виступив послідовником національно-демократичних ідей, які за тих обставин мали виразну історичну перспективу. Він вбачав шлях розвитку українства не в орієнтації на „космополітичні”, „універсальні” цінності, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. „Націоналізм” цього видатного українського народолобця являв собою не проповідь національної виключності, а патріотизм, який наповнювався загальнодемократичним змістом і спрямовувався проти великодержавної, русифікаторської політики національного гноблення українського народу з боку російського імперського режиму⁵⁰.

Далі перенесемо акцент, власне, на аналіз змісту і форми критики літературного жанру, завданням якого є розгляд, тлумачення і оцінка літературних, мистецьких або наукових творів, в якому проявився світогляд О.Кониський, а саме – щодо її завдання, ролі, функцій у формуванні особистості. У листі до І.Франка від 28 березня 1885 р. О.Кониський завдання критики формулював так: „Я не розумію письменство без критики,

але критика, як і рецензія, повинні розбирати ідеї, факти, висновок автора, а не його самого”⁵¹. У світлі зазначеного аналіз ідей в художньому творі є результатом розуміння його як форми ідеологічної свідомості, а це нерідко призводить до ігнорування естетичної вартості мистецького витвору.

Ще одне завдання критики – накреслювати перспективи розвитку, вказувати на прогалини, на які мав би звернути увагу автор, тобто організувати творчий процес. Це завдання О.Кониський не лише декларує, а практично виконує⁵². Однією з головних функцій критики, вважає він, є контрольна функція: творча робота „без критики – се все одно, що банк без контролю”, без якого „поміж іншого легко збочують з прямого шляху, починають хорувати самолюбством, не признають за собою помилок, найскромнішу указку на їх помилки вважають образою для себе”⁵³. Отже, О.Кониський, якщо йти за класифікацією Ю.Шевельова, є представником „критики нагляду”, бо „...наглядова критика, хоч як вона часом потрібна, здебільшого приносить більше шкоди, ніж користі”⁵⁴. Шкода, за Ю.Шевельовим, полягає в примірюванні кожного нового твору до усталених зразків і вимог, а це і є певна партійна заангажованість такої критики. У О.Кониського ж „наглядова критика” швидше орієнтує, ніж вимагає, вона є тільки одним боком цього стилю критики, якщо не первісно-наївною її формою. Є ще один аспект цієї проблеми. Ю.Шевельов пише: „Критики наглядного типу можуть бути людьми обдарованими і талановитими, але їхня діяльність забувається, як тільки відійде в історію та короткотривала суспільна ситуація, в якій вони посідали певну партійну позицію”⁵⁵.

О.Кониський надавав критиці відповідальну роль, убачаючи в ній ще й ту силу, яка здатна не тільки виховувати особистість, але й підносити її світогляд, розум і почуття⁵⁶. Він писав, що критика має не тільки стати знаряддям виховання творчої людини, а й застерегти її від нетерпимості, draжливості й фанатизму: „Вже нічیه більш діло, як не критики, спинити натовп, а головна річ – образумити публіку, показати їй, що не все те золото, що блищить, не все те сила, що гукає про себе”⁵⁷. Разом з тим просвітительські тенденції естетичної концепції як світосприйняття, по О.Кониському, стають причиною того, що відбувається певною мірою ототожнення загальних функцій критики, а також становище що часто призводить до розмивання меж жанрів художньої творчості⁵⁸.

Суперечливість світогляду О.Кониського полягає в тому, що в цілому його виняткова праяздатність, яка вимірювалася передовсім факторами кількості опублікованих творів і мала все ж таки вторинне значення, поступалася їх якості – основній мірі мистецького таланту, і йому не завжди вдавалося привести їх до відповідної гармонії. Перебуваючи постійно у вихорі публіцистичних боїв, зазнаючи неодноразових поразок, він продовжував добровільно виконувати обов’язки організатора різних культурно-громадських і наукових справ, завжди відчуваючи брак так необхідних для творчої праці часу, зосередженості і спокою, що в цілому і відповідало його світогляду⁵⁹.

Отже, формування світогляду О.Кониського було пов’язане з активним самовизначенням в умовах сімейного виховання, на яке великий вплив мали його дід і батько, а також система принципів, знань, ідеалів і цінностей, поглядів на сенс і мету життя, котру він запозичив у свого духовного учителя Д.Пильчикова, П.Куліша, І.Франка та інших⁶⁰. Теоретичною основою світоглядних концепцій Олександра Яковича стали „теорія поступу” І.Франка та підготовка до друку і осмислення джерельної бази монографії про великого Кобзаря. Світоглядну структуру О.Кониського довершувала його діяльність як громадського діяча, що виховувала глибокі переконання, оскільки саме вони з’єднували думку з дією, втілювали ідеї у практичні наслідки. Такими були громадська робота, становлення як прихильника української національної ідеї, властивий йому український націоналізм, національні тенденції в українському русі та аналіз ідей художньої критики. Як бачимо, у визначених чинниках формувалася не тільки світогляд, а й особистість О.Кониського з його переконаннями і життєвими установками.

Таким чином, досліджені матеріали про життєвий шлях О.Кониського засвідчують, що своєю творчою працею він дбав, щоб Галичина разом з Наддніпрянською Україною стали місцем, де спільними зусиллями розвивалося українське національне життя, творилися українські національні цінності для потреб усієї України, її народу, щоб духовні зв’язки між двома розділеними чужим кордоном частинами українських земель зміцнювалися, витворюючи єдину національну культуру, єдину політичну думку і єдиний політичний ідеал. Як один із провідних діячів Наддніпрянщини Олександр

Якович, пройшовши особисто тернистий шлях, сповнений труднощів і поневірянь, своєю повсякденною працею допомагав українському народові збагнути, що соціальна і національна справедливість можлива лише в умовах самостійності, бо все багатство в Україні належить чужинцям. Своїми художніми творами він стверджував, що соціальне визволення неможливе без національного, що український народ стане свідомим своєї єдності, тільки витворюючи спільні цінності, національну історію і тільки власною працею дійде до розуміння необхідності возз'єднання української нації в єдину державу.

Джерела та література:

1. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., познач. В.Л.Смілянська. – К.: Дніпро, 1991. – С. 109.
2. Іваненко М. З життя О.Я.Кониського // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С. 65-69.
3. Стещенко І. Лист Пильчикову М. // ЦДІАУК. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.1029. – Арк.1.
4. Бернштейн М.Д. Журнал „Основа” і Український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 20.
5. Куліш П. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Упоряд. і приміт. Є.К.Нахліка; Ред тому М.Д.Бернштейн. – С. 674, 687, 717.
6. Житецький І. Куліш і Костомаров // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 43.
7. Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – С. 52.
8. Куліш П.О. Лист до Кониського О.Я. від 30. XI. 1862 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.79. – Арк. 1.
9. Антонович М. П.О.Куліш і О.Я.Кониський // Український історик. – 1970. – № 1-3. – С. 45.
10. Там само. – С. 48.
11. Кониський О. В гостях добре, дома ліпше. З життя рускої еміграції // Зоря. – 1885. – № 8. – С. 85-88; № 9. – С. 97-102; № 10. – С. 109-113; № 11. – С. 121-125; № 12. – С. 133-137; № 13. – С. 145-149; № 14. – С. 161-166; № 15-16. – С. 177-180. – № 17. – С. 193-195; № 18. – С. 205-207; № 19. – С. 217-219.
12. Лист П. Куліша від 27.X. 1860 // Нова Україна. – 1923. – Ч. 10. – С. 139.
13. Куліш П.О. Листи до Кониського О.Я. 1890 р. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.18. – Оп.1. – Спр.194. – Арк. 34.
14. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 15.
* „Зоря” – літературний журнал, що виходив у Львові в останній чверті XIX ст.
15. Кониський О.Я. 17 листів до Франко І.Я. рр.1884 і 1885. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1603. – Арк. 273.
16. Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 84.
17. Франко І. Молода Україна. – Вінніпег, Ман.: Накладом „Руської книгарні”, 1920. – Ч. 1.: Провідні ідеї та епізоди. – 1920. – С. 89-90.
18. Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 86.
19. Волинський П. Олександр Кониський та його повісті // Кониський О. Юрій Горovenko. Хроніка з смутного часу. – К.: Сяйво, 1928. – С. 21-22.
20. Комар М. О.Яковенко. Фотографії з старого мого альбому // Зоря. – 1886. – Роч. 7. – С. 417.
21. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., познач. В.Л.Смілянська. – К.: Дніпро, 1991. – С. 24.
22. Загальні збори членів львівського Товариства імені Шевченка // Діло. – 1892. – Ч. 50.
23. Смілянська В. Біограф та його „Хроніка” // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5.
24. Шраг І. Лист до [Наукового Товариства ім. Шевченка] 25.II./10.III. 1910 р. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.120. – Арк. 1.
25. Смілянська В. Біограф та його „Хроніка” // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – С. 7.
26. Кониський О.Я. Матеріали про життя Т.Г.Шевченка зр. 1893 р. Уривки збірки, квитанції, газетні вирізки. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 14.
27. Франко І. Про житє і діяльність Олександра Кониського. – Львів: Видавництво товариства „Просвіта”, 1901. – С. 35.
28. Чередниченко В. Передмова // Кониський-Перебендя О.Я. Твори: В 4 т. – Полтава: Друкарня спілки споживчих Товариств. – 1918. – Т. 1. – С. 12.
29. Кониський О.Я. Записна книжка витрат, стану здоров'я та інше. 1894. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 69-70.

30. Кониський О. Дитинний вік Т.Г.Шевченка, критико – біографічний нарис // Записки НТШ. – 1892. – Т. I. – С. 88.
31. Кониський О. Юрій Горовенко: Хроніка з минулого часу: Повість / Ред., вступ. ст. та прим. П.Волинського. – К.: Сяйво, б.р. – С. 88-89.
32. Кониський О. Юрій Горовенко: Хроніка з минулого часу: Повість / Ред., вступ. ст. та прим. П.Волинського. – К.: Сяйво, б.р. – 194 с.
33. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 54. – С. 1.
34. Кониський О. З життя в Полтаві: Частина з моїх споминок // Правда. – 1890. – Т. 2. – Вип. 5. – С. 108.
35. Українське питання / Пер. з рос, упоряд., перед, та примітки М.С.Тимошика. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – С. 95.
36. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Видавничий Дім „Альтернатива”, 1999. – С. 188. („Україна кризь віки”. – Т. 9).
37. Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 9. – С. 23.
38. Гончарук П.С. Кирило-Мефодіївці і українське слово // Слово і час. – 1996. – № 1. – С. 20.
39. Перебендя. [Кониський О.]. Пам’яті великий. В роковини смерті Тараса Шевченка // Русалка. – 1866. – № 9. – С. 67.
40. Гориславець В. Біля витоків народницької історії літератури // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 52.
41. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Основа, 1993. – С. 48.
42. Авдикович О. Огляд літературної діяльності Олександра Кониського. – Перемишль: Коштом автора, 1908. – С. 23.
43. Кониський О. Український націоналізм // Правда. – Роч. 8. – Ч. 14. – С. 566-568.
44. Гридень К. З недавнього минулого. Матеріали до життєпису Олени Теліги // Вежі. – 1948. – Ч. 2, Зош. № 1. – С. 32.
45. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: НАН України Інститут української археографії, 1994. – С. 215, 226, 260, 262. (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст.)
46. Цит. за: Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 9. – С. 21.
47. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Видавництво „Відродження”, 1991. – С. 259-260.
48. Кониський О. Лист до Терлецького О.С. від 6.III.1875 // ЦДІАЛ. – Ф.663. – Оп.2. – Спр.76. – Арк. 16 зв.
49. Кониський О.Я. Огляд стану освіти на Україні. [1888], Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77, Оп.1. – Спр.23. – Арк. 2.
50. Кониський О. Лист до Терлецького О.С. від 24.VII.1875 // ЦДІАЛ. – Ф.663. – Оп.2. – Спр.76. – Арк. 17.
51. Кониський О. Лист до [Франка І.Я.] від 28. III. 1885 р. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3, Оп.1. – Спр.1620. – Арк. 4.
52. Граб’янка Г. „До історії української літератури”. Дослідження, ессе, полеміка. – К.: Критика, 2003. – 454 с.
53. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 3. – С. 365.
54. Шерех Юрій [Шевельов Ю.]. Два стилі літературної критики // Слово і час. – 1992. – № 12. – С. 13.
55. Там само. – С. 10.
56. Свидницький А. Люборацькі: Сімейна хроніка / Вступна стаття О.Кониського. – К.: Друкарня П.Барського, 1901. – С. 5.
57. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 54. – С. 1.
58. Костюк Григорій. М.Зеров, П.Филипович, М. Драй-Хмара // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – 323 с.
59. З приводу смерті О.Я.Кониського // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 13. – Ч. 2. – С. 47.
60. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50-70-х років XIX ст. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 137.

ЧЕРНІГІВСЬКІ КОЗАКИ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У кінці XVIII – на початку ХІХ століть переважну частину державних селян Малоросійської губернії складали козаки, які володіли своїми землями по праву особистої власності, що затвердилася за ними в період Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. і в повоєнний час [1]. Тоді козаки заселяли землі шляхом вільного займу. З розвитком феодалізації норми звичаєвого права поступово почали витіснятися з практики. Наказами 1739 р. та 1763 р. право вільно розпоряджатися спадковими козацькими землями обмежувалося. Козацькі землі почали розглядати як вотчинні. У наказі 1763 р. зазначалося: “Наказано, про непродаж козаками своїх земель, з яких вони службу відправляють, поступати обов’язково за положенням, якого 16 глави в 50 пункті надруковано: козакам своїх вотчинних земель нікому не продавати”. У 1783 р. був виданий Сенатський наказ, що забороняв вільний перехід з одного стану в інший, та наказ Військової Колегії про розформування українських козацьких полків. Замість них формувались десять регулярних карабінерних полків з малоросійських козаків, які утримувалися за рахунок зборів оброчних платежів. У грудні 1797 р. на чернігівських козаків було розповсюджено наказ від 6 жовтня 1795 р. про поставку рекрутів по три чоловіки від 500 ревізьких душ. З часом обмеження відмінялися [2].

Під час правління Павла І українська судочинна система була частково реставрована, що посилювало претензії шукачів козацтва на основі Литовського статуту (як діючий кодекс був скасований в 1840-х рр.). Згідно з імперськими законами, існував статут, котрий обмежував розгляд такої справи, як визнання козацького статусу; у Литовському статуті таких положень не існувало. У липні 1803 р. Сенат підтвердив, що, згідно з місцевим законодавством, «шукачі козацтва» не підлягають під обмеження вищезгаданого статуту. Стривожений цим рішенням губернатор А.В. Куракін доповідав, що «целыми селениями поднялся (народ. – Авт.) на подачу просьбъ объ отысканіи казачества, и многие изъ нихъ вообразили, что подав просьбу, можно уже и не слушаться помещиков». Сенат відреагував негайно і видав щодо шукачів козацтва чіткі інструкції. За грудневим (1803 р.) указом право на реєстрацію розповсюджувалося лише на тих, хто міг підтвердити, що 1782 р. він був виборним козаком (підпомічників тепер вважали селянами) [3]. Таким чином, відновити козацький статус могли лише ті, хто втратив його з певних причин після скасування автономії. Це значно спростило процедуру й водночас зменшило кількість можливих претендентів. Тепер козаками мала можливість стати дуже обмежена кількість осіб, і практично доступ до козацького стану був закритий.

Хоча імперська влада вирішила питання належності до козацького стану, значніші труднощі вона мала з визначенням місця козаків в імперському устрої. Традиційно вони діяли як нерегулярні війська, що захищали порубіжні землі. Чернігівщина, однак, вже не була порубіжжям, а являла собою заселений і глибокий тил імперії. Отже, численні нерегулярні війська не відігравали тут значної ролі, а лише створювали сприятливі умови для соціальної напруги й неспокою. Інтеграція козаків у невійськову структуру гальмувалася через відсутність відповідної соціальної групи в самій імперії. Сільське населення країни майже повсюдно складалося із поміщиків, кріпаків або ж державних селян. Відхилення від цієї моделі створювало труднощі й непорозуміння і, наскільки це було можливим, його уникали. Єдиним дієвим заходом уряду для пом’якшення козацької проблеми стало заохочення виправданої часом еміграції [4] на порубіжні землі, де козаки могли здійснювати свою традиційну роль. За указом від 28 червня 1803 р. їм дозволялося переселятися на Південь та в інші малозаселені регіони [5, с. 714]. Спокунені обіцянками землі та «козацького способу життя» переселенці хлинули з Чернігівщини та інших регіонів України до Чорноморського козацького коша на Кубані. З 1803 по 1809 рр. загальна кількість чоловіків, що виїхали на Кубань, становила 22 206 осіб; між 1820–1825 рр. вона зросла до 25 620, а в 1845 – 1850 рр.

становила 8 500 чоловік. Враховуючи те, що до цієї статистики потрапляли лише дорослі чоловіки, еміграція першої половини XIX ст. була, напевне, набагато більшою – понад 100 тис. осіб. Проте це вирішило проблему лише наполовину. Якщо завдяки еміграції вдалося переселити найзавзятіших, незадоволених і охочих до землі козаків, то нічого не вдалося вдіяти з тією більшістю, що залишилася у Чернігівській і Полтавській губерніях [6, с. 529].

Малоросійські козаки відрізнялися від державних селян деякими правами: мали право володіти землею, займатись торгівлею і винокурінням, тримати найманих робітників і відбудувати військову повинність окремо від інших категорій селян. Козакам вдалося зберегти своє право на землеволодіння і необмежений продаж алкогольних напоїв [7]. З 1803 р. їм було дозволено вільно оперувати землями: закладати, передавати в спадок, дрібнити тощо. На думку уряду, зміцнення приватної власності на землю мало поліпшити економічне становище козаків, яке помітно погіршилося до цього часу, і послужити, привчаючи їх до родинної залежності, корінним тлумаченням необхідної в кожній державі громадянської покори. Козаки дуже активно почали використовувати цей дозвіл, що призвело до швидкого скорочення їх землеволодінь. Як і державні селяни, вони перебували під тим самим управлінням і так само розподіляли між собою громадські видатки. У лютому 1812 р. малоросійських козаків зрівняли у виконанні повинностей з державними селянами, які мешкали в одній із ними губернії [8, с. 91].

Після вторгнення Наполеона в Росію було поновлено 15 малоросійських козацьких полків, що значно покращило позиції козаків Чернігівщини. Оскільки вони постачали до війська людську силу та забезпечували утримання тих полків, їх звільнили від військового призову та різних податків. Із середини 1812 р. малоросійських козаків звільнили від сплати оброчних платежів, і вони протягом восьми років мали платити 3 крб. податків та оброк 2 крб. за право винокуріння. До козацьких повинностей продовжували належати: земські, на утримання доріг, натуральні та мирські. У 1816 р., після розпуску організованих у 1812 р. козацьких полків, малоросійських козаків з метою застереження їх незадоволення звільнили від рекрутчини і оброку 6 крб. Але це полегшення тривало недовго. З серпня 1818 р. малоросійських козаків знову почали призивати до регулярної армії, а з грудня 1819 р. скасували звільнення від податків [9, с. 410]. У 1820 р. був поновлений оброчний оклад. Оброк встановлювався в розмірі 6 крб. на рік, без 2 крб. надбавок, що були обов'язкові для державних селян. Нарешті в 1824 р. козаків Чернігівщини прирівняли в окладі до державних селян. І до 1827 р. вони вносили оброчні платежі з надбавкою. Разом з тим козацькій громаді надали право замість поставки рекрутів вносити до державної скарбниці 2 тис. крб., а в 1827 р. малоросійським козакам було дозволено наймати замість себе до рекрутів бажаних [10].

Загалом у 1820-х рр. становище малоросійських козаків погіршилося ще більше, бо під сумнів почало ставитися їхнє право володіти землею. Попри сенатське підтвердження 1803 р., міністерство фінансів поставило питання про законність повного володіння козаками своєю землею. Справу передали до Державної ради, яка 14 квітня 1823 р. постановила, що козаки володіють землею на персональних засадах – подібно до шляхти, і що козацьке землеволодіння не має нічого спільного з володінням землею державними селянами. Проти цього рішення виступив міністр фінансів граф Дмитро Олександрович Гур'єв, який твердив, що козацькі землі – це звичайні спільні або державні землі. На доказ цього він посилався на прийняті раніше закони, що забороняли козакам продавати землі, і на той факт, що малоросійські козаки, як і державні селяни, повинні були сплачувати державі «оброк». Отже, твердив Гур'єв, міністерство фінансів повинно взяти козацькі землі під свій повний контроль. Зусилля міністра фінансів блокував поборник козацьких прав малоросійський генерал-губернатор князь Микола Григорович Рєпнін. У меморандумі Сенату він подав докладну історію козацьких прав і спростував усі закиди Гур'єва. Генерал-губернатор вказував, що козаки завжди володіли своєю землею і що оброк, який вони сплачували, був державним податком, а не рентою за користування державними землями. Рєпнін пояснював, що колишні заборони на продаж козацьких земель були запроваджені з метою запобігти зубожінню малоросійських козаків, особливо, коли до продажу земель їх змушувала старшина. Стверджуючи, що клас вільних господарів збагатить імперію, Рєпнін просив, аби усі обмеження на козацькі землеволодіння, переміщення та права на торгівлю й промислове виробництво були

скасовані. Через це в 1828 р. тимчасово було введено заборону продавати чи закладати землі, які перебували у володінні малоросійських козаків [11]. Польське повстання 1830 р. надало малоросійському генерал-губернатору можливість продемонструвати, що імперія все ще потребує військової вправності козаків. Коли кампанія проти поляків захлинулася, Рєпнін запропонував знову, як це вже було 1812 р., ввести в дію українських козаків. У меморандумі царю Миколі I генерал-губернатор посилався на неприязнь козаків до поляків, їх відданість цареві та імперії, їхні можливості зібратися, не гаючи часу. Імператор, якому набридла некомпетентність його штабу, віддав розпорядження про мобілізацію малоросійських козаків. Було сформовано вісім козацьких полків кінноти по 1200 осіб у кожному, а поміщиків зобов'язано оплатити їх озброєння [12, с. 108]. Однак, коли козаки підготувалися до виступу, польське повстання було розгромлене, і козацькі загони, в яких уже відпала потреба, розпустили. Засвідчивши лояльність малоросійських козаків і той факт, що вони ще можуть бути корисними, генерал-губернатор Рєпнін запропонував царю Миколі I, щоб козаків повернули до їхнього «колишнього військового статусу». Він підготував проект, за яким не тільки відновлювалися військові формування, але й дозволялася обмежена форма козацького самоврядування. У наступних листах до царя Рєпнін намагався здобути підтримку для свого проекту тим, що вихваляв козаків, які сторіччями служили за «віру, царя й Русь» [13, с. 128].

Микола I передав плани малоросійського генерал-губернатора у спеціальний комітет, який мав вивчити козацьку проблему. 13 квітня 1832 р. комітет оголосив, що «для блага Империи, сохраняющей целость и могущественное величие свое под благотворною сенью Самодержавия, не должны быть терпимы в оных отдельные части, или федеральные соединения провинций на особых правах» [14, с. 128]. Імперська влада повсякчас прагнула унітарної Росії. У 1831 р. вийшов наказ, який на майбутнє ніяких актів щодо продажу чи закладу козацьких земель ні дворянам, ні козакам, згідно з рішенням міністра фінансів, ні в якому разі здійснювати не дозволяв. Але через подальше погіршення економічного становища малоросійських козаків, зростання недоїмок та малу кількість землі уряд змушений був послабити обмеження в їх землеволодінні. Козаків Чернігівської губернії було зрівняно в правах з однодворцями. Їм було дозволено продавати землю представникам свого стану. А в подяку за службу вони були звільнені від оброку до підрахування кількості земель, якими володіли. Хоча відновлення козацької автономії було неможливе, цар Микола I, задоволений діями козаків, виявив бажання подарувати їм якісь привілеї. 25 червня 1832 р. він видав указ про козацькі землі, податки і рекрутів. Землі навечно передавалися козакам та їхнім нащадкам. Це свідчило про те, що козаки мали право продавати своє майно тільки іншим козакам, однак їм дозволялося викуповувати маєтки у шляхти й різночинців і вже цю землю продавати кому завгодно. Указ гарантував збереження цілого ряду місцевих судових норм і козацьке право продажу спиртних напоїв. Податок, який накладался на козаків, приблизно дорівнював податковій від державних селян (за винятком земельної ренти), тоді як квота набору до війська становила п'ять чоловік від однієї тисячі, а служба обмежувалася 15 роками [15, с. 398].

Однак князь Рєпнін вважав ці заходи недостатніми і неодноразово звертався з проханнями про створення окремого департаменту з козацьких справ. Його зусилля не були даремними: 17 січня 1834 р. була створена Головна господарська контора для малоросійських козаків (Главная хозяйственная контора для малороссийских казаков) [16, с. 46]. Вона займалася справами козацьких землеволодінь, оподаткування, призову до війська та еміграції. На місцевому рівні малоросійські козаки мали можливість навіть обирати деяких чиновників контори. Отже, передбачалося, що буде створений спеціальний чиновницький апарат, який захищатиме козаків від утисків з боку поміщиків і контрольованої ними місцевої адміністрації, але контора проіснувала недовго. Відразу після створення у 1837 р. міністерства державного майна (министерства государственных имуществ) малоросійських козаків перевели під його юрисдикцію. Під владою цього міністерства вони залишалися до 1860 рр. [17, с. 18].

У 1835 році приймається указ «О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство», за бунчуковими та військовими товаришами були визнані дворянські права. Головна маса козацтва, не отримавши дворянських прав, створила окремий стан, який зайняв місце між дворянством і

селянством. Козаки зберегли певні привілеї, які були закріплені в Зводі законів Російської імперії. Головним їх завоюванням стало те, що вони залишалися особисто вільними. Публічно-правові обмеження не регламентувались так жорстко, як у інших категорій сільського населення. Але збереження визначених за малоросійськими козаками привілеїв не мало великого значення для визначення їх юридичного статусу як непривілейованого стану. З 1835 р. посилювалися санкції держави у відношенні до козаків-боржників із застосуванням продажу їх особистого майна, хліба, худоби, віддачі боржників до приватних власників “в роботи”, а також до рекрутів. Майнове зубожіння змусило частину малоросійських козаків йти в найми до поміщиків, виконувати на них різні повинності, відбувати панщину, але оскільки вони не були кріпаками, то мали можливість у будь-яку мить покинути пана. Ніщо не могло зупинити економічній занепад козаків: ні скупі поступки з боку Миколи I, ні перетрушування місцевої адміністрації. Він мав своє коріння у двох взаємозв’язаних проблемах: зростанні населення та занепаді козацьких господарств. Незважаючи на постійну еміграцію, козацьке населення Чернігівської й Полтавської губерній постійно збільшувалося. За даними перепису 1782 р., у Малоросійській губернії проживало 428442 козаки чоловічої статі. У 1819 р. у Малоросії мешкало 450365, у 1837 – 1839 рр. – 533778, у 1851 р. – 549198, у 1860 р. – 595989 козаків. В 1813 р. у Чернігівській губернії проживало 234090 державних селян, з яких 166 396 душ належали до малоросійських козаків. А вже в 1850 р. на Чернігівщині перебувало 199 168 козаків (29,52 % всього чоловічого населення губернії), державних селян загалом було 306 706 душ [18].

Під час переведення малоросійських козаків до міністерства державного майна наприкінці 30-х років податок з них становив 10 крб. 80 коп., з державних селян – 13 крб. Як стан, що платив подушне, козаки надавали державі рекрутів, а в кризових ситуаціях мали створювати спеціальні формування – козацькі полки. Землі козаків повинні були назавжди залишатися козацькими, тобто такими, що примушують власника до виконання певних обов’язків. Виняток становили тільки ті власники, землі яких перебували в черезпосмужному володінні. Щоб уникнути цього, дозволялося обмінювати козацькі землі на поміщицькі та різночинські за згодою казенної палати чи губернатора. Але й цей виняток, продиктований бажанням скоротити недоїмки, пізніше (1858 р.) був обмежений. Малоросійським козакам дозволялося продавати землі особам некозацького стану лише у випадку знищення черезпосмужного володіння, однак купча здійснювалась на таких умовах: коли ділянка козацької землі розташовувалась між землями власників з іншого стану; коли продавець мав у іншому місці необхідну для забезпечення як засобу існування його з сім’єю, так і сумлінної сплати податків і відправлення повинностей, землю в кількості п’яти десятин вигідної землі на сімейство, чи коли він мав можливість на гроші, які отримав від продажу, придбати собі землі, рівносильні тим, які продаються, чи коли ділянка, яка продається, незначна і має не більше трьох десятин. Подібні обмеження не лише звели до мінімуму можливість малоросійських козаків продавати спадкові землі, а також зберігали в недоторканості увесь земельний фонд. Землеволодіння не збільшувалися, тому козаки змушені були ділити свою землю на все менші й менші клаптики, багато з них залишалось взагалі без землі. В 1839 р., коли малоросійські козаки відійшли під юрисдикцію міністерства державного майна, безземельних було 39 тис. сімей (105 тис. козаків чоловічої статі) [19, с. 25]. Тільки козаки Чернігівської губернії в 1839-1859 рр. продали 4 000 десятин землі представникам свого стану. Деякі, отримавши свідоцтва для від’їзду на заробітки, подалися до панських маєтків або в найми до інших козаків, інші емігрували до Новоросії, киргизького степу, на Дон, Кавказ, Крим.

Зміна юрисдикції над козаками на користь міністерства державного майна мала проте один далекосяжний наслідок. Вона перекреслила всі питання особливого козацького статусу. Хоча малоросійські козаки зберігали всі привілеї, отримані 1832 і 1834 рр., вони залишалися під юрисдикцією установи, що займалася передусім державними селянами. Більше не приховувалось, що для імперської влади козаки були всього-на-всього групою державних селян. Це не було новиною, бо ще в 1802 р. проголошувалося в указі Сенату [20, с. 712]. Від часу скасування автономії до 1830-х рр. імперський уряд все ще вагався у виборі цілей і політики щодо козаків Малоросії. З одного боку, він прагнув зменшити кількість козаків й обернути їх на покірних державних селян. З іншого – існувала думка, що будь-яке подальше ослаблення

козацького стану буде передчасним, оскільки його «войовничий дух» могла ще в разі потреби використати імперія. Крім того, між центральною та місцевою адміністраціями з приводу козацької політики досить часто виникали суперечки. Місцева адміністрація, як правило, захищала залишки козацьких прав і просувала або підтримувала різноманітні проекти відновлення козацьких військових загонів. Центральна адміністрація зі свого боку часто мала наміри обмежити ці права і поводитися досить обережно, коли мова йшла про формування військових загонів малоросійських козаків.

З метою збільшення кількості землі на душу населення в 1839 році уряд вирішив розпочати переселення державних селян на вільні землі імперії. Відповідно до цього рішення протягом 1839 – 1859 рр. було переселено 15 тис. козаків та державних селян, в результаті чого уряд вивільнив 3362 десятини казенних земель та 3740 десятин козацьких. Спеціальним наказом від 1839 р. малоросійські козаки отримали дозвіл поступати до навчальних закладів на загальних умовах для людей податного стану, отримуючи при цьому від суспільства свідоцтва на звільнення. Козаки Чернігівської губернії користувалися юридично оформленим правом вільного винокуріння з платою податків. У 1842 р. вони почали платити щорічно 3 крб. подушного податку, 1 крб. за право винокуріння і 6 крб. так званих оброчних з ревізької душі. У судових громадянських справах козаки користувалися своїми судами, і тільки в 1843 р. на них були розповсюджені загальні правила судочинства Росії. Накази 1844, 1845 і 1859 рр., пояснюючи права малоросійських козаків, вже чітко проводили межу між землями спадковими і придбаними на основі царських наказів. Ці землі дозволялося продавати та передавати у спадок тільки рівним собі, а землі, придбані за кріпостями в інших станів, мали право вільного обігу в операціях з купівлі-продажу без будь-яких обмежень [21, с. 659].

Протягом першої половини XIX ст. поміщики домагалися від Сенату прийняття акта, який би зрівняв рядове козацтво з кріпаками. Тільки за 1854 р. у Чернігівській губернії відбулося 12 випадків захоплення поміщиками земель козаків, але останнім вдалося відстояти свої права та привілеї [22]. Вони перетворилися на стан вільних землевласників, які не мали ніяких особливих повинностей, крім загальних державних та земських. Землі їх переходили від батька до сина в спадок. Недоторканність козацької землі захищалася на рівні з угіддями казни, а відчуження з козацького стану обмежувалося 861 – 863 статтями IX тому статуту про майновий стан (вид. 1857 р.) і наказом урядового Сенату № 53622. Російський уряд мав право вимагати служби від козака лише в тому випадку, коли він володів земельною ділянкою. Тому частина малоросійських козаків, прагнучи звільнитися від військової служби, продавала свої землі поміщикам за «кружку горілки». Продовжуючи вважати себе вільними людьми, козаки майже не відрізнялися від державних селян – ні з точки зору адміністративного підпорядкування, ні своїм достатком. Із скасуванням панщини, внаслідок чого державні селяни отримали землю, ця ледь помітна відмінність ще більше згладилася. Таким чином, через 60 – 80 років після ліквідації Гетьманщини малоросійські козаки перетворилися у спеціальну групу державних селян й інтегрувалися в імперську соціальну структуру. У такому вигляді малоросійське козацтво як окремий стан проіснувало до 1917 року [23].

Джерела та література, примітки:

1. Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К., 1993.
2. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст. – К., 1998.
3. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Випуск 3. – С. 106-110.
4. Полное собрание законов Российской империи I (ПСЗ I). – Т. 21. – № 15 724; Т. 22. – № 15 928. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. Лаппо-Данилевский А. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. – СПб., 1905.
5. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 462– 464.
6. Пиріг П.В. Переселенський рух на Чернігівщині в середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 26 – 27. – С. 140 – 146.
7. Пиріг П.В. Чернігівщина і Слобожанщина: із історії зв'язків у середині XVII століття // Матеріали Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої

конференції. – Суми, 1994. – Частина I. – Історія. – С. 50-54. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзинковського // Богдан Хмельницький і його доба. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Великого Гетьмана 24-25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С. 252 – 257.

5. ПСЗ. – № 20823. – 28 июня 1803 год – Т. 27. – С. 714.

6. Щербина Ф. Колонизация Кубанской области // Киевская старина.— 1883. – № 7. – С. 529 – 545.

7. Пиріг П.В. Торговля спиртними напоями на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С.9–19. Право на виробництво і продаж алкогольних напоїв було знову підтверджено 1791 і 1811 рр. Див.: ПСЗ. – № 16981. – 7 августа 1791 года – Т. 23. – С. 246–247; № 24832. – 26 октября 1811 год – Т. 31. – С. 880 – 881. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 163. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 23 – 31, 150 – 163.

8. Лазанська Т.І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст. // Історичні Дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 8. До питання про розвиток капіталістичних відносин у господарстві державних селян Лівобережної України в 30-50 рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1985. – № 9. – С. 91.

9. ПСЗ. – № 27505. – 25 августа 1818 года – Т. 36. – С. 410.

10. Вислобоков К.А. Собрание малороссийских прав, 1807 г. – К., 1993.

11. ПСЗ I. – Т.23. - № 17 393; Т.29. - № 22 615. Меморандум генерал-губернатора Репніна царю Миколі 1831 р. був опублікований: Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1863. – Т. 1. – С. 176-191.

12. Павловский И. Малороссийские казацкие полки в борьбе с поляками в 1831 году. // Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии. – 1910. – Т. 7. – С. 108 – 114.

13. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... – С. 128.

14. Там же.

15. ПСЗ. – 2-е изд. – № 5458. – 25 июля 1832 года – Т. 7. – С. 398-402.

16. ПСЗ. – 2-е изд. – № 6727. – 17 января 1834 года – Т. 9. – С. 46-52.

17. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837–1887. – Ч. 2. – СПб., 1888. – С. 18.

18. Відомості за 1782 р. знаходимо в Стороженка: Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... // КС.— 1897.— № 4.— С. 155. За 1819 р.— з доповідної записки генерал-губернатора Репніна: Краткая записка о малороссийских казаках.— С. 128. За 1837—1839 рр. див.: Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837 — 1887.— Ч. 2.— С. 18. За 1851 і 1860 рр.— з: Материалы государственных имуществ.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 188-189. Центральний державний військово-історичний архів у м. Москва. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 2 243. – Арк. 2, 13, 35, 75, 91. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17.

19. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні.— К., 1959.— С. 25.

20. ПСЗ.— № 20823.— 28 июня 1803 года — Т. 27.— С. 712-715.

21. Полное собрание законов Российской империи II. – Т. XVII. – № 12 – С. 659.

22. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 47. – Арк. 553 – 556. О рассмотрении споров за землю между казаками и помещиками.

23. ПСЗ I. – Т. - № 24 999, № 25 3000. ПСЗ I. – Т. 13. - № 1 1189; - Т. 17. - № 12659; - Т. 25. № 18 676. ПСЗ I. – Т. 16. - № 11 926. ПСЗ I. – Т. 27. - № 20 823. ПСЗ II. – Т. 3. - № 2 447. ПСЗ II. – Т. 3. - № 4 371. ПСЗ II. – Т. 7. - № 5 457.

Володимир Гаврилов

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ: 1943-1953

(За матеріалами областей Північного Лівобережжя України)

Ставлення держави до людей, які потребують турботи і опіки, за будь-якої доби характеризує рівень її економічного розвитку і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У визначений період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни. Село в цьому відношенні потребувало ще більшої уваги, оскільки на

нього покладався переважний тягар регенерації зруйнованої економіки. Але тривалий час сільські жителі не мали належної системи соціального забезпечення. На пенсію жити було дуже складно. Так, пенсія інвалідові Великої Вітчизняної становила 60 крб., громадянської війни – 37,5 крб., а інвалідові імперіалістичної війни – 13,5 крб. Зовсім жалюгідною була пенсія за інвалідність, набуту в таборах, – 10 крб¹.

Відсутність спеціальних історичних праць із заявленої проблематики зумовлює як наукову, так і практичну актуальність даної розвідки. Інтерес радянської історіографії стосовно селянства визначався переважно економічними питаннями відновлення та розвитку сільського господарства. Значно менше уваги приділялося проблемам підвищення матеріального добробуту та соціального становища селян. Водночас переважна більшість досліджень носила відповідне ідеологічне навантаження. У роботах радянського періоду підкреслюється економічне зростання і покращення добробуту селян у процесі відбудови. Хоча соціальні аспекти життя села поступово стають на порядку денному актуальніше, загальноісторичні підходи до вивчення історії селянства не змінюються.

Важливих аспектів життя післявоєнного села торкається тритомна “Історія народного господарства УРСР”². Поряд з економічними проблемами значна увага тут приділяється і соціальним. Разом з тим ряд тверджень, особливо щодо соціального забезпечення селян, викликає заперечення, що і спробуємо аргументовано довести, спираючись на матеріали архівних джерел. Висновки, зроблені у згаданій роботі, були типовими для більшості праць радянського періоду.

Здобуття Україною незалежності дало можливість для утвердження нових підходів до вивчення становища сільського господарства та населення сіл післявоєнної доби. Були започатковані нові напрямки досліджень аграрної та соціальної історії. Змінилися акценти досліджень у бік гуманізації.

Війна та окупація значно погіршили становище дітей – однієї з малозахищених суспільних груп. Його вивченню присвячена робота О.В.Шеремети³. Соціальні питання, пов’язані з облаштуванням демобілізованих солдат, їхніх родин, висвітлюються у праці В.К.Барана та В.М.Даниленка⁴. На абсолютному безправ’ї селян, неможливості вільно пересуватися в адміністративних межах наголошують автори статті про радянську паспортну систему Т.В. Вронська та С.В. Кульчицький⁵.

Зважаючи на величезні демографічні втрати внаслідок війни, 8 липня 1944 р. Верховною Радою СРСР було видано постанову “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства”. За цією постановою, державна допомога призначалася з народження третьої дитини. Передбачалася виплата одноразової допомоги, а також щомісячних виплат у залежності від черговості народженої дитини⁶. Щомісячна допомога починала виплачуватися з другого року після народження дитини і тривала до досягнення нею п’ятирічного віку. Мати, яка отримувала щомісячну допомогу, при народженні наступної дитини отримувала допомогу і на неї, і на раніше народжену. Допомога призначалася матері незалежно від батьківства її дітей. Враховувалися навіть всиновлені діти та діти чоловіка не старші за 12 років. Не враховувалися померлі діти та діти, батьки яких були іноземними підданими. У випадку смерті матері допомога призначалася батькові. Виплати припинялись у випадку смерті дитини, на яку була призначена допомога, або у випадку смерті будь-якої дитини, якщо живими залишалось менше двох.

Постановою також передбачалась допомога самотнім матерям. Вона виплачувалась до досягнення дитиною 13-річного віку. Щомісячні виплати на дитину становили 100 карбованців, але загальна сума не могла перевищувати 300 крб. Після народження третьої дитини така мати відповідно до постанови могла отримувати допомогу по багатодітності. Виплата матері-одиначці припинялася при вступі нею до шлюбу.

Допомога призначалася районними або міськими виконкомом за заявою матері. На кожну дитину виписувалась книжка на п’ять років і матері одна книжка на всіх дітей строком на чотири роки. Виплата грошей проводилась у сільрадах.

Постанова також передбачала збільшення відпустки за вагітністю та після народження дитини з 63 до 77 днів: 35 днів до пологів та 42 після. Якщо пологи проходили з ускладненням або народжувалась двійня, післяпологова відпустка збільшувалась до 56 календарних днів. Починаючи з четвертого місяця вагітності вагітні не могли бути

залучені на позаурочні роботи, а з шостого місяця і по четвертий місяць після пологів включно було передбачено видачу додаткового продуктового пайка — 800 г тваринного масла, 600 г цукру, 1,2 кг крупів, 12 літрів молока на місяць. Працюючим за наймом або члену кустарно-промислового кооперативу при народженні дитини мала бути сплачена одноразова допомога в розмірі 120 крб. і допомога на годування — 90 крб. на місяць, якщо заробітна платня батьків не перевищувала 90 крб⁷.

За постановою, на 50% зменшувалася плата за дитсадок, якщо при трьох дітях заробітна плата батьків не перевищувала 400 крб., при чотирьох дітях — не вище 50 крб., а якщо більше п'яти — незалежно від розміру зарплатні. На виконання указу від 8 липня 1944 р. по Чернігівській області було виплачено державної допомоги 2022 тис. крб. 1182 матерям. За січень 1945 р. 426 матерям було виплачено 440 тис. крб⁸.

Специфічною формою соціального забезпечення були фонди допомоги сім'ям інвалідів та загиблих воїнів. Вони створювалися з державних та колгоспних коштів із залученням вкладів окремих громадян та трудових колективів. Державною допомогою користувались інваліди Великої Вітчизняної війни та родини загиблих військовослужбовців. Але тут знову стикаємося з диференційованим підходом до міста і села. Так, пенсія на одного непрацездатного становила в місті 50 крб., у селі — 40, на двох — 70 та 58 крб., на трьох і більше — 90 та 72 крб. відповідно⁹. Але в сільській місцевості справа допомоги інвалідам була перекладена на колгоспи, які з об'єктивних причин не могли забезпечити належне виконання постанови від 23 лютого 1944 р. “Про працевлаштування, виробниче навчання, та матеріально-побутове обслуговування інвалідів Великої Вітчизняної війни”. В інформації про виконання даної постанови на Чернігівщині прямо зазначено, що “партійними та радянськими керівними органами в районах та містах області не приділяється належного значення цій важливій справі, ця робота цілком передоручена органам соціального забезпечення, тоді як останні в багатьох випадках укомплектовані слабо, а часто зовсім непридатними кадрами”. Через це доволі частими були випадки спроб “влаштувати” на роботу зовсім непрацездатних і скарги функціонерів в офіційних звітах на те, що “самі інваліди уникають роботи, яку їм пропонують, пояснюючи це станом свого здоров'я, необхідністю часу для відпочинку”¹⁰.

На 1 квітня 1944 р. в Чернігівській області було взято на облік 1887 інвалідів, з них I групи — 66 чоловік, II групи — 990, та III групи 831 чоловік¹¹. Було працевлаштовано 558 чоловік, з яких 289 - II та 269 чоловік III групи, а також розпочато набір на курси рахівників для 42 інвалідів. Окрім того, 156 чоловік було рекомендовано на керівну партійну, радянську та господарську роботу.

Для інвалідів, які втратили родичів або були самотніми, в с.Будьонівці Коропського району Чернігівської області було організовано будинок інвалідів на 150 місць, при якому створили виробничу майстерню. Але не обійшлося і без недоліків. У самому Чернігові для інвалідів не було відкрито їдальні та магазину закритого типу, а в районах — жодної майстерні по ремонту взуття та одягу, як це передбачалося річним планом.

За звітом Чернігівського обкому компартії про виконання постанови ЦК ВКП(б) “Про заходи поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій по наданню допомоги сім'ям військовослужбовців”, в області нараховувалось 248589 сімей військовослужбовців. З них лише 94014 отримували допомогу та 18299 - пенсії¹². Було відмовлено у виплаті допомоги 133733 сім'ям та у виплаті пенсій - 2692. На 1 жовтня 1944 р. було виплачено 72772 085 крб. допомоги та 8232289 крб., пенсій. На той же час заборгованість по виплаті допомоги становила 86819 крб. по пенсіях — 28748 крб.¹³ Також неправильно були нараховані суми і відповідно недоплачено 13760 крб. в Новгород-Сіверському, 29210 крб. в Гремяцькому та інших районах області. Крім того, перевірка правильності надання пільг показала, що не було надано пільги 402 сім'ям.

Аналогічною була ситуація і в Сумській області. Там на 1 жовтня 1944 р. на обліку перебувало 215760 сімей військовослужбовців. Згідно з діючими законами з них лише 92536 сімей отримували державну допомогу та 1629 — пенсії. За 10 місяців 1944 р. їм було виплачено 51523 716 крб. допомоги та 13902689 крб. пенсій.

З метою поліпшення матеріально-побутових умов сімей фронтовиків у всіх районах мали бути створені грошові, промислові та продовольчі фонди. З цього питання в Сумській області було проведено 1657 зборів у колгоспах, підприємствах, установах, на яких роз'яснювали державну політику в справі забезпечення родин

військовослужбовців. Внаслідок проведеної роботи колгоспники більшості районів відрахували до фонду допомоги родинам фронтовиків частину вироблених трудоднів, колгоспи позапланово засіяли 7066 га землі. Крім того, було зібрано 1657 719 крб., 1717 тонн зерна, 26428 ц картоплі, 2812 пар взуття, 5345 метрів полотна.

Отже, бачимо, що подібні заходи були одним з елементів органічно притаманних системі методів вирішення проблем – забрати в одних і дати іншим. А в органах соціального забезпечення частими були випадки нечуйного ставлення до родин загиблих фронтовиків. “... Скорее бы война кончилась, а то надоела такая жизнь. У меня в семье 3 героя, а внимания нет никакого. Справка присланная тобой бесполезна, облагают всеми налогами и пособия ни откуда никакого. За смерть погибшего Яши подавала заявление, так оно лежит уже 3 месяца в себе”, — так писала до сина в армію жителька села Басівка Миропільського району Сумської області Н.Ф.Горобченко¹⁴. (*Мову та стилістику листа збережено*).

Фактично соціальне забезпечення тих категорій населення, які мали на це право, в селах покладалось переважним чином на колгоспи та місцеві бюджети, а права на отримання державної пенсії по старості колгоспники не мали аж до 1966 р. У визначений нами час її отримували лише голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства, які направлялися до села з міста, дещо пізніше – спеціалісти та механізатори, котрі після реорганізації МТС перейшли в колгоспи.

Доволі складною проблемою після визволення була проблема надання допомоги дітям військовослужбовців й тим, які втратили батьківську опіку. Виявлення, взяття на облік і розподіл у відповідні дитячі заклади безпритульних дітей здійснювалося через заклади освіти, охорони здоров'я та органи внутрішніх справ¹⁵. На кінець 1943 р. у Чернігівській області було виявлено 5493 дитини-сироти та 8145 напівсиріт¹⁶. Для порівняння зазначимо, що до війни в області діяло вісім дитячих будинків, в яких виховувалось 1135 дітей. Планова місткість дитячих будинків у 1944 р. становила 1800 чол.

На 1 червня 1944 р. в Чернігівській області було зареєстровано 7782 дитини-сироти та 126 543, батьки яких перебували в діючій армії. Було взято на опіку лише 849 дітей, що становило всього 10,9%¹⁷. Зовсім мізерною була кількість усиновлених — 69 дітей, або 0,9 % від кількості зареєстрованих сиріт¹⁸. Практично за рік було виділено лише 150 безкоштовних путівок для дітей-сиріт. Також була видана матеріальна допомога сиротам одягом та взуттям у кількості 4576 екземплярів, у дитячі будинки було виділено 1470 предметів одягу та 1100 метрів тканин¹⁹.

У дитячих будинках Сумської області могло бути розміщено 1 950 дітей, Чернігівської — 900. На 1944 р. дитячі будинки Сумської області розташовувались в Охтирці, Лебедині, Тростянці, Путивлі, Кролевці, С. Буді, Гребенюках, Глухові, Конотопі, Сумах, Ромнах. Аналогічні заклади Чернігівської області були у Ніжині, Бахмачі, Городні, Н.-Сіверському, Острі, Семенівці, Н. Басані. Крім того, в системі закладів по боротьбі з дитячою безпритульністю у Сумській області існували 2 приймальники-розподільники – в Сумах та Конотопі, кожен на 50 чол. У Чернігівській області вони також перебували на вузлових залізничних станціях – Чернігові на 75 чол., Ніжині та Бахмачі – кожен на 50 чол²⁰. Перевірка Ніжинського спецдитбудинку у березні 1944 р. з контингентом на 200 дітей показала, що умови утримання там були задовільними. Харчами дитбудинку був забезпечений на 10 днів. Дітей щотижня мили та перевдягали, всі були забезпечені одягом і взуттям, але вкрай сутужно було з матрацами, ковдрами, подушками²¹. Діаметрально протилежною була картина у Городнянському дитячому будинку. Тут до хронічних нестач твердого та м'якого інвентаря додалася безгосподарність адміністрації будинку. Подарований одяг зовсім не обліковувався і зберігався у непридатному для цього приміщенні. На момент перевірки м'ясо в стравах подавалося напівсирим, санітарний контроль за приготуванням їжі та зберіганням продуктів не здійснювався. Жодній дитині не було зроблено профілактичних щеплень²². Гостро критикувала таке становище в дитячому будинку районна газета “Вперед”²³. У Новгород-Сіверському дитячому будинку на 18 жовтня 1944 р. було лише 36 ліжок та столів, стільців, м'яких меблів не було зовсім. Для забезпечення наявного контингенту не вистачало 66 ліжок, 21 ковдри, 21 подушки, 66 тумбочок. Дитбудинку був зовсім не готовий до зими. Вікна другого поверху були не заклені, подвійних рам не було взагалі, паливо не завезене, а його наявного залишку

було на два дні. Більша частина приміщень дитячого будинку в с.Черешеньки Коропського району використовувалася пунктом “Заготзерно” для зберігання збіжжя, а житлові приміщення та засоби опалення в них після війни не ремонтувались²⁴. За 1944 р. до дитячих будинків області було передано 1354 пальт, 1063 пар взуття, 14130 м мануфактури, 2714 пар калош, 1086 шарфів, 559 ковдр, 400 пар валянок. Підсобні господарства дитячих будинків були в межах 3–15 га, мали 1–3 корови, 1–2 коней, 2–11 свиней. При всіх будинках були кравецькі майстерні.

Уже через рік на обліку перебували 8492 дитини-сироти. 789 з них були влаштовані в дитячі будинки наркомату освіти, 102 перебували в спецбудинках НКВС, 3 757 перебували на патронаті, над 2225 була оформлена опіка та 183 дитини було усиновлено²⁵. Разом з тим відзначалось, що “недокомплект контингентів дитячих будинків полягає в тому, що діти-сироти, які повинні бути до них направлені, працювали в сільському господарстві”²⁶. У 1945 р. в Україні діяв 441 дитячий будинок із загальним контингентом 44305 дітей²⁷.

На 1 січня 1946 р. 1171 дитина була відправлена до дитячих будинків, 1475 дітей перебували на опіці та 4807 на патронаті²⁸. З часом спостерігається зменшення кількості офіційно зареєстрованих сиріт. У 1947 р. на обліку вже перебувало 6874 сироти, з них 3 900 шкільного віку. На цей час патронатом було охоплено 2 800 дітей, опікою – 904, жили у родичів 2242 дитини, самостійно – 742 і 186 були усиновлені²⁹. Акти обстеження матеріально-побутових умов сиріт, напівсиріт та патронованих дітей показують, що практично всі вони мали потребу в продуктах харчування, одязі, взутті, паливі³⁰. У 1947 р. спостерігаємо сплеск виявлення безпритульних та бездоглядних дітей. Так лише за перше півріччя у Сумській області було виявлено 753 такі дитини. За друге дещо менше, але також багато – 512. 43,1% з них було повернуто батькам³¹. У цей час було виявлено багато дітей дистрофіків. У Краснопільському районі було виявлено 983 такі дитини, Великописарівському 963, але “загальна робота у цьому напрямку організована дуже погано,” — відзначає акт перевірки прокуратури³².

На середину 1948 р. 74 дитини було усиновлено та 6 556 були на патронаті та охоплені опікою³³. Сиротам було надано допомогу грошима в сумі 27648 крб., взуттям – 3304 пари, тканиною – 1 492 м, зерном – 116,69 ц, картоплею – 550,4 ц, паливом – 1 789 м³.

Для того, щоб проблема дітей-сиріт не стояла так гостро, в Сумській області 469 чоловік було відправлено до ремісничих училищ, 414 до суворовських училищ, до дитячих будинків – 929 чоловік. Обстеження органами держконтролю в січні 1949 р. побутових умов патронованих дітей Олишівського району виявило незадовільну ситуацію. Так, патроновані діти с.Красилівка гостро потребували одягу та взуття, у багатьох будинках було холодно, а в січні колгосп зовсім не видав їм продуктів³⁴.

Перше повоєнне десятиліття характеризувалось значною кількістю виявлених безпритульних дітей. Частина з них набула цього статусу з часів війни, втративши близьких та рідних, частина втікала з інтернатів чи навчальних закладів, інші полишали домівки чи тимчасові помешкання в пошуках кращого життя. За 9 місяців 1953 р. до дитячих приймальників-розподільників Міністерства юстиції УРСР надійшло 15588 безпритульних дітей. З них 2989 прибули з інших союзних республік, решта проживала на території УРСР. 7519 пішли з родини через поганий нагляд, 1187 через жорстоке поводження, 1361 - з родин, що потрапили в скруту, 996 втекли з місць влаштування, 1188 - з дитячих будинків, невлаштовані діти становили 2686 чол.

Закінчення воєнних дій з гітлерівською Німеччиною зумовило проведення демобілізації з лав Червоної армії. XII сесія Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р. ухвалила постанову про демобілізацію старших вікових груп особового складу. Вже на кінець 1945 р. до областей Північного Лівобережжя прибуло понад 100 тис. колишніх солдатів³⁵.

Господарство цих областей, яке, зазнавши значних демографічних втрат, потребувало величезної кількості робочих рук. Тож не дивно, що частка працевлаштованих тут колишніх солдатів становила 97,1 %³⁶. Переважна більшість з них, оскільки згадані області були сільськогосподарськими, повернулася на село (85 %). Як правило, колишні фронтовики ставали до роботи в колгоспах. Але траплялися випадки, коли вони намагалися виявити незгоду з існуючими порядками на селі. Так, у с.Куликівка Топчіївського району Чернігівської області кілька демобілізованих після місячного відпочинку у відповідь на вказівку сільського керівництва вийти на роботу

в колгоспі заявили: “Дайте по гектару городу — тоді будемо працювати”³⁷. Серед головних причин непрацевлаштування, як відзначалось в доповідній з Сум до ЦК КП(б)У, були або інвалідність, або принципове небажання працювати в колгоспах³⁸. Але були випадки, коли демобілізовані відмовлялися виходити на роботу, мотивуючи це тим, що їм “вистачить на 10 років привезеного з Німеччини”³⁹.

Справі облаштування демобілізованих спочатку надавали серйозного значення. По Сумській області було відремонтовано 2500 будинків, побудовано 320 будинків, видано 20 тис. м³ лісоматеріалів, надано позик на загальну суму 1608 тис. крб., видано 622 голови худоби, 8788 м³ дров, продовольчу допомогу отримали 28780 чол., одяг та взуття - 12 370 чол., грошова допомога становила 120 тис. крб.⁴⁰ Та, незважаючи на це, лише у п'яťох районах, що найбільше постраждали від окупації: Зноб-Новгородському, С.-Будському, Шостківському, Краснопільському та Хотенському було виявлено 6270 родин демобілізованих, які проживали в землянках⁴¹.

У той же час влада намагалася навести лад у системі соціального забезпечення родин військовослужбовців. Постанова бюро Чернігівського обласного комітету партії від 23 червня 1945 р. зобов'язала завідуючого відділом держзабезпечення Клименка вжити заходів до повного обстеження родин військовослужбовців, які потребували допомоги, а також посилити роботу по проведенню місячника створення фондів для їхнього забезпечення⁴². Результати місячника були непоганими. Було зібрано 1618982 крб. грошей, 100 ц масла, 460 ц картоплі, 650 ц зерна, 127300 шт. яєць, 267 кг жирів⁴³. Крім того, через цей фонд було надано допомогу в забезпеченні великою рогатою худобою 507 господарств, поросятами – 556, птицею – 1989.

На 1 жовтня 1945 р. у Чернігівській області було зареєстровано 260829 родин військовослужбовців та 45 тис. загиблих фронтовиків. З них регулярно отримували допомогу 75826 родин, пенсії — 27996⁴⁴. Додатково разова матеріальна допомога була надана на той час 5695 сім'ям. Її середній розмір становив 223,7 крб. на родину. Зерном отримали допомогу 28 185 родин, у середньому по 21,5 кг., картоплею - 11 761 родина – по 107 кг., молоком - 1 213 родини – по 15 літрів, яйцями - 1029 родин – по 20 шт. та 5578 родин - до 1 кг жири⁴⁵. Крім того, було надано допомогу в будівництві 2882 будинків та придбанні будматеріалів для 2632 родин. 33750 родинам було завезено паливо. Вивіз будматеріалів та палива гальмувався браком транспорту. Розраховувати доводилось лише на живу тяглову силу, як правило, в зимовий період, коли менше роботи в колгоспі. Так, у Ріпкинському районі Чернігівської області з виділених в 1945 р. 10 471 м³ будівельного лісу на лютий 1946 р. через транспортні проблеми було вивезено лише 1 500 м³. Через згадані причини в Іваницькому районі Чернігівської області із 118 хат, запланованих для ремонту в 1945 р., було відремонтовано лише 12. Колгоспники Чернігівського району до фонду допомоги в січні–лютому 1945 р. відрахували 59988 трудоднів, а також зібрали 51338 крб. грошима, 1 530 ц картоплі, 683 ц зерна, 128 овочів, 22 кг жирів⁴⁶. Разом з тим цензура виявила багато листів до військовослужбовців зі скаргами на погане матеріальне становище і відсутність допомоги влади⁴⁷.

У результаті обстеження матеріально-побутових умов всіх демобілізованих та сімей військовослужбовців старших вікових груп виявилось, що 135 родин потребують житла, 152 – корів, 1168 – хліба, 628 – одягу⁴⁸. У робочих документах райвиконкомів того часу майже типовою є фраза “відмітити незадовільну роботу по задоволенню матеріально-побутових потреб родин демобілізованих і інвалідів Вітчизняної війни і особливо родин загиблих на фронтах”⁴⁹.

Для тих фронтовиків, які не мали певної спеціальності, були організовані різноманітні курси: в Прилуцькому районі при Линовицькому цукровому комбінаті працювали тримісячні курси водіїв, в Іванківському радгоспі цього ж району були створені курси трактористів. Демобілізація військовослужбовців старших вікових груп із збройних сил викликала потік до військових частин листів, довідок, запитів від населення, виконкомів, рад з проханням відпустки для солдат під приводом родинних обставин. Ці довідки адресувались на ім'я командира частини, але надходили безпосередньо в солдатських листах та посылках, отже, приховати їх командування не могло. Але оскільки одночасно у відпустку можна було відправляти не більше 1 % особового складу, “в зв'язку з цим у солдат з'являються нездорові настрої, що додатково підігриваються новими довідками і викликами”⁵⁰. Так писав до М.Хрушова командир 726 стрілецького полку полковник Саксеев. Для прикладу він наводить довідку

Смолинської сільради Олишівського району Чернігівської області, де містилось прохання відпустити солдата Цибульського Олександра Петровича додому для надання допомоги своїм братам-сиротам, відремонтувати будинок, який зараз непридатний для проживання, підготувати до зими господарство. “За його родиною необхідно піклуватися йому самому”, – сказано в листі з села. Командира обурила така заява і він зазначає, що голова сільради не пише, яку допомогу надав він сам, а лише розписується в своїй бездіяльності. Така ситуація, коли сільради не надавали практичної допомоги сім’ям військовослужбовців, не сприяла зміцненню морального стану солдатів.

Поява великої кількості фронтовиків та негаразди соціально-економічного характеру напружували також і криміногенну ситуацію. За неповними даними, протягом 1946 р. демобілізовані військовослужбовці скоїли 518 кримінальних злочинів⁵¹. Як зазначалося у доповідній на ім’я Д.Коротченка, лише за 3-й квартал було зареєстровано і доведено вини демобілізованих по 80 вбивствах і пограбуваннях, 105 крадіжках, 48 інших злочинах⁵².

Поряд з тим у 1946 р. спостерігається зменшення кількості працевлаштувань фронтовиків. У Сумській області таких значилося 1 903 чол., у Чернігівській - 2 630⁵³.

До кінця 1946 р. в Україну повернулося 1,8 млн. колишніх воїнів⁵⁴. До областей Північного Лівобережжя прибуло понад 200 тис. фронтовиків старших вікових груп, зокрема до Сумської 102 982 чол., до Чернігівської — 100 431 чол.⁵⁵. Переважна більшість з них почала працювати в різних галузях народного господарства, головним чином в сільському господарстві. Так, із прибулих до Сумської області 67,5 тис. стали працювати в колгоспах.

У той же час досить складною проблемою було соціальне забезпечення інвалідів війни. У 1945 р., скажімо, в Чернігівській області на обліку перебувало 23 586 інвалідів. З них переважна більшість працювала – 19155 чол., що становило 81%⁵⁶. На 96 % в Чернігівській області були забезпечені роботою інваліди третьої групи, на 79,6 % в Сумській, що становило відповідно 3-є та 15-є місця в загальноукраїнському показнику⁵⁷. Поряд з тим потребували термінового лікування 6 611 інвалідів Чернігівської області: 1811 чол. – хірургічного, 1315 – фізіотерапевтичного, 782 – ортопедичного, 24 – психоневрологічного, 2302 – санаторно-курортного, але отримали допомогу по лінії соціального забезпечення і охорони здоров’я 604 чол. та 332 чол. – санаторно-курортне лікування. Ще більшої кількості інвалідів було необхідне госпітальне лікування в Сумській області – 8 761 чол.⁵⁸.

На 1946 р. потребували протезування 52 445 чол., з них повторного – 4 993 чол. За той рік забезпеченість протезами ніг становила 68 %, рук – 36 %, ортопедичним взуттям – 88 %, корсетами – 67%⁵⁹. Строк експлуатації протезів становив два роки, ортопедичного взуття – один рік. Протезна промисловість практично не випускала робочих протезів рук і пристроїв до них. Єдиний на весь Радянський Союз Київський мотоциклетний завод випускав на всю країну 2 тис. мотоколясок на рік. Для України виділялося 800, що забезпечувало попит на 16%⁶⁰.

У 1947 р. в черзі на отримання протезів стояли 3123 інваліди Сумської області й 1298 Чернігівської. Щодо Сумщини, то ця кількість дещо зменшилась у 1948 р. – 3048 чол., але значно зросла на Чернігівщині – 2127 чол.⁶¹

Лише в 1949 р. вдалося повністю забезпечити протезами інвалідів війни та праці і подальше виробництво організувати з урахуванням амортизаційного строку експлуатації⁶².

Працевлаштовувати інвалідів намагалися таким чином, щоб по можливості дати їм роботу, яка б відповідала висновку комісії ЛТЕК, та щоб рівень зарплатні був не нижчим, ніж до призову в армію. На селі це зробити було вкрай важко, а часто й зовсім неможливо. Але траплялися випадки, коли люди, навіть з тяжкими формами інвалідності працювали зі значним перевиконанням норм. У Менському районі інвалід Микола Негрій, не маючи обох кінцівок рук, на оранці в колгоспі при нормі 0,50 га в день виорював 0,60 га, в Ніжинському районі Д.Приходько, втративши обидві ноги, пройшов курси ветеринарних фельдшерів і працював ветеринаром у колгоспі⁶³.

Загальну схему розподілу працевлаштованих за галузями господарства можна побачити зі статистики 1946 р. Знову ж таки наголосимо, що переважну кількість інвалідів становили селяни – в сільському господарстві знайшли собі робочі місця 62,3 % інвалідів, 10,7% працювали в промисловості, 1,8 % – в кооперації інвалідів, 20,6 % – на

партійній, радянській, керівній господарській роботі, 4,4 % навчалися⁶⁴. Тут же зазначимо, що з працевлаштованих у сільському господарстві переважна більшість була задіяна на рядових роботах – 87,7% і лише 12,3% на керівних посадах⁶⁵. Разом з тим непоодинокими були випадки направлення інвалідів на важкі роботи, що неодноразово критикувалось у районній пресі⁶⁶.

У системі соціального забезпечення УРСР на 1 січня 1947 р. перебувало на обліку 3640046 людиносімей. З них отримували пенсії:

- 1 – інваліди Вітчизняної війни – 507130;
- 2 – інваліди праці та інших воєн – 5095894;
- 3 – персональні пенсіонери – 5372;
- 4 – персональні пенсіонери місцевого значення – 3380;
- 5 – родини військовослужбовців – 1187 946.

Середня пенсія інваліду Вітчизняної війни становила 145 крб., інваліду праці - 132 крб., родині військовослужбовця – 105 крб., персональному пенсіонеру - 394 крб.⁶⁷ Виплата пенсій інвалідам військової служби в Червоній Армії, інвалідам громадянської та імперіалістичної воєн, колишнім червоногвардійцям та червоним партизанам, а також членам їхніх родин проводилась згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР №86/162 від 31 січня 1937 р. та ст. 15 постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р. №1269.

На 1946 р. система соціального забезпечення мала в своєму підпорядкуванні 128 спеціалізованих закладів для інвалідів (включно і дітей-інвалідів), людей похилого віку, але цієї кількості суттєво не вистачало. Так, у Чернігівській області на обліку перебувало 635 інвалідів Вітчизняної війни, хворих та відкрити форму туберкульозу, з них 309 потребували термінового санаторно-курортного лікування, але для цієї категорії виділялося лише 20 путівок. Навіть персональне клопотання першого секретаря обкому партії не змінило ситуацію на краще⁶⁸.

На систему соціального забезпечення наклали відбиток обставини голоду 1946-1947 рр. Лише за першу половину 1947 р. до Міністерства соціального захисту надійшло 12 964 заяви та скарги – на 47,4 % більше, ніж за аналогічний період 1946 р. Самі урядовці таку ситуацію пояснювали в першу чергу важкими матеріальними умовами “в зв’язку з посухою 1946 р.”. За характером заяви та скарги розподілялись таким чином: пенсійні питання – 5 056 (46,7%), матеріальна допомога – 2191 (16,9%), протезування – 1286 (9,9%), визначення групи інвалідності – 820 (6,3%), лікування – 443 (3,4%), працевлаштування та навчання – 406 (3,1%), пільги – 133 (1,0%), інші питання – 1 629 (12,7%)⁶⁹.

1946 р. позначився також початком відновлення колгоспних кас взаємодопомоги. За рік було створено 3669 кас, що становило 14 % до кількості колгоспів. Їхній бюджет формувався переважно за рахунок 2- відсоткових натуральних відрахувань від валового збору врожаю. Але, зважаючи на голодний рік, а звідси відсутність або мізерність відрахувань, за той рік вони досягли лише 1,1 % довоєнних доходів⁷⁰. Подальший процес відновлення колгоспних кас проходив досить мляво, оскільки на 1 січня 1949 р. по Україні вони були створені тільки в 53 % колгоспів. Відносно високими в цьому відношенні можна вважати лише показники Сумської області, де їх було відновлено 85 %. Повністю вдалося відновити роботу кас взаємодопомоги в Білопільському, Краснопільському, Зноб-Новгородському та Конопотському районах. Чернігівщина мала показник 55 %. Накопичення кас в грошовому вимірі становили 906 тис. крб. в Сумській області та 741 тис. крб. - в Чернігівській. У 1948 р. колгоспкеси Сумщини видали на утримання сиріт 125 тис. крб., надали допомогу родинам загиблих на 102 тис. крб., одиноким, похилого віку колгоспникам - на 84 тис. крб⁷¹.

Але навіть на 1953 р. колгоспні каси взаємодопомоги працювали малоефективно. Про це можна зрозуміти висновок зі скарг, які надходили до райвиконкомів. Так. А.Ф.Веремій з Тупичівського району писала, що на війні в неї загинули чоловік та син, житла немає, райвідділ соціального забезпечення за загиблих пенсії не видає, оскільки на той час вона була працездатною, а зараз право на пенсію втратила, і, крім того, ніякої допомоги їй не надала і колгоспна каса взаємодопомоги, бо створена лише на папері⁷².

З 1947 р. дещо змінилась чисельність контингенту закладів соцзабезу. Збільшилась частка інвалідів Вітчизняної війни до 529 629 чол., але зменшилась інвалідів праці — до 428 927 чол. Було виділено окрему групу інвалідів імперіалістичної та громадянської воєн, їхня кількість становила 16706 чол. Сім’ї загиблих становили 2215070 чол.

Персональних пенсіонерів нараховувалось 6766 чол.⁷³

Також за той рік на 10 % знизилася кількість інвалідів II групи. Але це не був результат лікування. Зниження було досягнуто завдяки новим вимогам ЛТЕК та переведенням у категорію здорових 62,5 тис. чол. Міністр соціального забезпечення Ф.Ананченко в листі до М. Хрущова писав, що цим була досягнута економія 160,8 млн. крб. У цьому ж листі міністр наголошує на важливості продовження подібної практики і необхідності вийти на показники “передових областей” – до 20-22 %. “Ми передбачаємо зниження II групи інвалідів Вітчизняної війни на 8%, праці на 15% і пересування в категорію здорових понад 39 тис. Цей захід зекономить державних коштів до 120 млн. крб. за рік”⁷⁴.

Така практика була продовжена і в наступному році. З 1 січня 1948 р. по 1 січня 1949 р. кількість інвалідів Вітчизняної війни зменшилась на 76224 чол., з них: I групи – 621, II групи – 50487, III групи – 25116, і становила 413949 чол.⁷⁵. Але незважаючи на це, питома вага II групи по рядовому та сержантському складу зросла на 2,3% та 3,4% в Сумській, Чернігівській та ряді інших областей. Після цих заходів кількість інвалідів I групи в Сумській та Чернігівській областях становила відповідно 481 та 464 чоловіки, II групи - 3712 та 3824, III групи - 14664 та 12743 чол.⁷⁶

За 1949 р. спостерігається зниження числа зайнятих працею інвалідів. Це пояснюється низькими заробітками та скасуванням обмежень у виплаті пенсій інвалідам III групи.

У цей час на адресу обласного відділу державного забезпечення надходили постійні скарги на роботу районних відділів та сільрад. Найбільше їх було щодо неправильного та несвочасного призначення допомоги та пільг.

Велика кількість скарг в 1949 та 1950 рр., надходила від інвалідів Вітчизняної війни III групи, що проживали в сільській місцевості, але працювали робітниками та службовцями. Такі особи не мали права користуватися пільгами по податках і поставках сільськогосподарської продукції і, крім того, на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. №3772 їм було повністю припинено виплату пенсій.

У 1950 р. за померлих інвалідів отримували пенсії 30007 дітей та 8983 чол. дорослих. Крім цього, 1609260 дітей та 582368 чол. дорослих отримували пенсії за законом від 1940 р. за загиблих годувальників⁷⁷. У Сумській області членів родин померлих годувальників нараховувалось 16817, у Чернігівській – 12153⁷⁸.

На 1 січня 1951 р. на обліку перебувало інвалідів I гр. 12580 чол. (3,1%), II гр. – 85436 чол. (21,3%), III гр. 301439 чол. (75%). У четвертому кварталі 1951 р. були визнані здоровими 2 648 інвалідів. У той же час 2897 чол., що пройшли ЛТЕК вперше, були визнані інвалідами. Зросла питома вага інвалідів II гр. по рядовому й сержантському складу від 0,2% до 12,4 % по різних областях. На 1 січня 1952 р. працювало і навчалось 378486 інвалідів – 94,7 %. Серед них інвалідів рядового і сержантського складу було працевлаштовано 333292 чол. (94,8%), інвалідів офіцерського складу – 45194 (94,8%)⁷⁹.

У 1952 р. на стаціонарному лікуванні в лікарнях та Чернігівському обласному госпіталі перебувало 1 053 інваліди, 482 інваліди були направлені на санаторно-курортне лікування. У цьому році було використано на протезування 1 219 тис. крб. Всі інваліди, що мали потребу в протезах, були ними забезпечені. В області діяли 7 будинків для інвалідів, в яких проживало 745 підопічних. У листопаді 1952 р. почав функціонувати новий будинок інвалідів на 50 чол. в с.Вишеньки Коропського району.

У Сумській області на 30 квітня 1953 р. було працевлаштовано 91,2% інвалідів війни рядового і сержантського складу та 63,9% інвалідів праці.

Станом на 1 січня 1953 р. у Чернігівській області перебувало на обліку і працювало інвалідів Вітчизняної війни та Червоної армії: I гр. – 741, з них працювало 342, або 46,1%, II гр. – 5 010, з них працювало 4 823 (96,3%), III гр. – 12 972, працювало 12 930 (99,7%). З 628 непрацюючих інвалідів Вітчизняної війни 563 не могли працювати за станом здоров'я та 65 чол. могли бути працевлаштовані⁸⁰.

Інваліди Вітчизняної війни були зайняті на таких роботах:

- 1 – за підвищеною кваліфікацією порівняно з довоєнною – 6 076 (33%);
- 2 – на довоєнних роботах з попередньою кваліфікацією – 11 351 (62%);
- 3 – некваліфікована, низькооплачувана робота – 668 чол. (3,6%).

Крім того, в Чернігівській області було працевлаштовано 74% інвалідів праці.

Низький рівень соціального забезпечення позначався на досить високих показниках (лише офіційних) кількості затриманих органами внутрішніх справ за волоцюжництво та жебрацтво. За це у другій половині 1951 р. було затримано 16 700 чол., за 1952 р. –

21128 чол., за першу половину 1953 р. – 10 662 чол. Переважну більшість з них становили чоловіки – 74%, решта 26% – жінки. Із затриманих в 1953 р. працездатні становили 1692 чол., інваліди Вітчизняної війни – 2700, інваліди праці – 2954, втікачі з будинків інвалідів – 149 чол. За віковою структурою особи старші 60 років склали 4831 чол., неповнолітні – 564. Із затриманих професійні жебраки становили 904 чол., потрапили в тимчасову скруту – 2145 (20%), хворі, літні, що не стояли на державному забезпеченні, – 3877 (38%), погано матеріально забезпечені – 2835 (28%)⁸¹.

За даними органів міліції, стосовно затриманих за волоцюжництво та жебрацтво 10 662 чол. за перше півріччя 1953 р. були вжиті такі заходи: притягнуто до відповідальності за указом від 23 липня 1951 р. 7 чол., притягнуто до відповідальності за ст. 80 Кримінального кодексу УРСР 360 чол., взято підписок про невийзд 3 377, взято підписок про припинення жебрацтва 4 080, передано до органів соцзабезпечення для направлення до будинків інвалідів та на працевлаштування 2 254 чол., передано до органів опіки 757 чол. Показово, що понад 50% затриманих не мали документів⁸². Логічно припустити, що переважна більшість з них була вихідцями з села, які покинули місця постійного проживання без дозволу, а отже, і без документів.

Таким чином, система соціального забезпечення не зазнала кардинальних змін між довоєнним і післявоєнним часом, хоча післявоєнні реалії об'єктивно вимагали радикальних змін. Суттєвим недоліком існуючої системи соціального забезпечення була відсутність права для колгоспників на отримання державної пенсії по старості. У досліджуваний час у селах її отримували тільки голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства, спеціалісти та механізатори МТС. Не зазнала змін система пенсійного забезпечення інвалідів Першої світової та громадянської воєн.

Залишився різний підхід до забезпечення інвалідів, членів родин загиблих, які мешкали у сільській місцевості і в містах. Визначальним чинником тут була наявність чи відсутність сільськогосподарського виробництва. Різниця у сумах становила від однієї третини до половини виплат людям однакових категорій.

У своїх головних положеннях система пенсійного забезпечення склалася ще до Другої світової війни. Вона мала б бути суттєво скоригована з урахуванням нових реалій – появою нових великих соціально незахищених контингентів, якими повинна опікуватись держава. Це – значна кількість інвалідів війни та праці всіх трьох груп, дітей-сиріт та напівсиріт, родин загиблих годувальників. Крім того, суттєвого перегляду вимагали стабільні розміри соціальних виплат, що не відповідали мінімальним потребам людей. Велика група інвалідів потребувала протезування, але існуючі заводи не задовольняли зростаючого попиту.

Створення системи дитячих будинків у перші повоєнні роки відставало від потреб часу. Забезпечення їхньої діяльності було покладено на місцеві бюджети зі значним компонентом самозабезпечення. Велику групу також становили діти-сироти поза межами дитячих будинків, що проживали у родичів, знайомих, самостійно. Акти обстеження матеріально-побутових умов сиріт, напівсиріт та патронуваних дітей показують, що практично всі вони мали потребу в продуктах харчування, одязі, взутті, паливі.

Абсолютно не виправдовувала себе практика перекладення функцій соціального забезпечення на сільські структури. Післявоєнні колгоспи через значне зниження виробничих можливостей, а також надмірних натуральних мобілізацій з боку держави не могли якісно функціонувати в ролі закладів соціальної інфраструктури. Разом з іншими негараздами така ситуація вела до певної соціальної напруги і знаходила вихід у волоцюжництві, дитячій безпритульності, постійних скаргах до органів влади.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.448. — Арк.92.
2. Історія народного господарства УРСР.— У 3-х т., 4-х кн.— Т.3.— Кн.1.— К.,85.—С.276.
3. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946-1950 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).— Випуск 3.— Київ, Рідний край, 1998.— С 70.
4. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., 1999. — С.27.
5. Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система.— УІЖ.— 1999.—№2.—

С.33.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.776.— Арк. 2.
7. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.776.— Арк. 13.
8. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.6. — Арк.5.
9. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.3111.— Арк. 103.
10. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1018.— Арк. 2.
11. Там само.
12. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1017.— Арк. 41.
13. Там само.
14. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1839.— Арк. 127.
15. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946-1950 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).— Випуск 3.— Київ, Рідний край, 1998.— С 70.
16. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.15.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).— Ф.2.— Оп. 7.— Спр.147.— Арк. 112., ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1017.— Арк. 112.
18. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1017.— Арк. 43.
19. Там само.
20. ЦДАГО України.— Ф.2.— Оп. 7.— Спр.1547.— Арк. 84.
21. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.2.
22. Там само. — Арк.32.
23. Вперед.— 1944.— №23.— 24 травня.
24. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.86.
25. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 25.
26. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.116.
27. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.6. — Арк.13.
28. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1509. — Арк.65.
29. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 341.
30. ДАЧО. — Ф.Р.2634. — Оп.7. — Спр.47. — Арк.2.
31. ДАСО. — Ф.Р.3486. — Оп.1. — Спр.30. — Арк.37.
32. ДАСО. — Ф.Р.3486. — Оп.1. — Спр.48. — Арк.14.
33. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.304. — Арк.3.
34. ДАЧО. — Ф.Р.2634. — Оп.7. — Спр.66. — Арк.13.
35. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3507.— Арк. 3.
36. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3069.— Арк. 1.
37. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 20.
38. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4888.— Арк. 216.
39. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 12.
40. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 349.
41. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1839.— Арк. 147.
42. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1804.— Арк. 2.
43. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 24.
44. Там само.— Арк. 23.
45. Там само.
46. Придеснянський колгоспник.—1945.—№8.— 16 лютого.
47. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1839.— Арк. 74, там само.— Спр.1021.— С.32, там само.— Спр.1842.— С.32.
48. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 10.
49. ДАЧО. — Ф.Р.2881. — Оп.2. — Спр.24. — Арк.72.
50. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3069.— Арк. 8.
51. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 2.
52. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3069.— Арк. 13.
53. Там само.— Арк. 15.
54. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С.27.
55. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 404,432.
56. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 2.
57. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.2816.— Арк. 36.
58. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3064.— Арк. 23.
59. Там само.— Арк. 37.
60. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5736.— Арк. 14.
61. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5474.— Арк. 50.
62. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5181.— Арк. 96.

63. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 3.
 64. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3064.— Арк. 30.
 65. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5736.— Арк. 38.
 66. Правда Прилуччини.— 1946.— №16.— 14 лютого.
 67. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 40.
 68. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5181.— Арк. 84.
 69. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4892.— Арк. 231.
 70. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 45.
 71. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5736.— Арк. 59.
 72. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.107. — Арк.15.
 73. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4892.— Арк. 201.
 74. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5181.— Арк. 3.
 75. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5992.— Арк. 3., ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.
 23.— Спр.5736.— Арк. 1.
 76. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5992.— Арк. 7.
 77. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.1193.— Арк. 28.
 78. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5992.— Арк. 14.
 79. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.1193.— Арк. 36.
 80. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.3111.— Арк. 3.
 81. Там само.— Арк. 86, 92.
 82. Там само.— Арк. 104.

СПОГАДИ

НЕВІДОМИЙ СПОГАД ПРО ДМИТРА ДОРОШЕНКА

(підготовка до друку, передмова і примітки Григорія Кураса)

8 квітня цього року виповнилося 125 років від дня народження нашого славного земляка, видатного українського історика Дмитра Івановича Дорошенка. Серед численних публікацій про нього особливе місце посідають спомини його колег, друзів, учнів. Саме завдяки цим свідченням сучасників ми знаємо сьогодні, якою він був неординарною й прекрасною людиною. Писати про Д. Дорошенка почали майже одразу після його смерті. Перший невеликий спогад вмістив його колега В. Гришко¹. Невдовзі з'явився теплий спомин історика І. Борщака². У 1953 р. побачив світ спеціальний випуск «Українського Літопису», присвячений пам'яті видатного вченого-патріота. В цьому малодоступному нині виданні вміщено низку цінних спогадів, передусім Н. Дорошенко, О. Шульгина, І. Токаржевського-Карашевича, Б. Крупницького та інших³. Гарний спомин про історика залишив і В. Міяковський⁴. Зрозуміло, що кожний з них подавав якусь нову, інколи зовсім невідому інформацію. Свого часу автор цих рядків розшукав невеликий спомин про Д. Дорошенка, який, очевидно, теж додає деякі цікаві штрихи до портрета нашого земляка.

Спогад був написаний І. Калиновичем на прохання невтомного архівного діяча В. Міяковського. Приблизну дату написання можна встановити завдяки листу останнього до автора від 26 вересня 1963 р. Директор Архіву-Музею Української Вільної Академії Наук (УВАН) писав, що для музею не звично повертати прийняті матеріали і просив повернути писаний олівцем примірник⁵. Отже, спомин був написаний незадовго до цього. Враховуючи, що ім'я автора практично невідоме, дозволю собі коротко зупинитись на його особі. Іван Калинович народився 27 травня 1893 р. в Кременчуці на Полтавщині. Був капітаном царської армії, а в часи української революції командував куренем, брав участь в Першому зимовому поході. Відважний вояк дослужився до полковника Армії УНР. Після поразки визвольних змагань був інтернований в польських таборях. Лише у 1922 р. йому та деяким іншим старшинам вдалося виїхати до Чехословаччини для закінчення навчання. В Українській Господарській Академії в Подєбрадах він отримав ступінь інженера. В подальші роки І. Калинович працював агрономом в Галичині, згодом через переслідування польської влади виїхав до Закарпаття. Там він учителював і займався громадською працею. За участь в організації січей був заарештований мадярами і запроторений до концтабору. З великими труднощами звільнився і переїхав з родиною до Німеччини. Був діяльним в Українській громаді і став досить близьким до гетьмана Павла Скоропадського. Після капітуляції Німеччини інж. Калинович деякий час працював в Мюнхені. А потім, як і більшість емігрантів, виїхав до США. Як відданий та видатний гетьманець, належав до Вищого Проводу Гетьманського Руху, був членом Ради. В Америці він дописував до преси, де ділився з читачами своїми спогадами учасника визвольних змагань. Як свідчив його побратим і щирий приятель В. Вакуловський, І. Калинович мав дуже добру пам'ять і був просто ходою енциклопедією⁶. Помер він 26 квітня 1973 р.

Машинопис спогадів з деякими правками автора зберігається в невеликому архіві І. Калиновича (Ф.18) в УВАН (США). Текст подається повністю, без будь-яких змін із збереженням лексичних і стилістичних особливостей автора. Виправлені лише описки та явні помилки. Скорочення розкриті в квадратних дужках. Коментарі винесено на кінець публікації.

¹ Гришко В. Останні дні професора Дмитра Дорошенка // Український Робітник (Торонто). – 1951. – 13 квітня.

² Борщак І. Дмитро Дорошенко (1882 – 1951) // Україна (Париж). – 1951. – Ч. 5. – С. 374 – 377.

³ Український Літопис (Авгсбург). – 1953. – Ч. 1.

⁴ Міяковський В. Мій спогад (Д.І.Дорошенко) // Недруковане й забуте. Нью-Йорк, 1984. – С. 427 – 429.

⁵ Архів І.Калиновича. – УВАН у США. – Ф. 18.

⁶ Вакуловський В. Помер полк.-інж. Іван Калинович // Америка (Філадельфія). – 1973. – 26 травня.

ПРОФЕСОР ДМИТРО ІВАНОВИЧ ДОРОШЕНКО

За пана проф.Д.Дорошенка я чув багато, читав про нього. Але перший раз побачив його в Подєбрадах, в 1922 році. Він завше був елегантські вдягнений, завше урівноважений, привітний і треба просто сказати, він був гарний як мужчина. Моя швагрова, яка в ті часи студіювала на «Високій школі соціальної опіки» в Празі, до цього часу згадує проф.Д.І.Дорошенка, він зробив на неї велике вражіння і вона, щоб регулярно його бачити, записалася на його виклади по «Історії козаччини». Отже восени 1922 р. був заложений «Союз студентів-хліборобів». Було наннято три кімнати під домівку. На початках записалося до 30 душ. Головою був студ[ент] Василь Мурашко¹, секретарем – автор цих рядків. Щоб заложити тверді підвалини, ухвалено було запросити проф.Д.І.Дорошенка і просити його прочитати курс «Історії козаччини». Він дав згоду. Одного дня, в суботу, появилася оголошення, що «Професор Д.Дорошенко, сьогодні, в 6 годин вечора починає цикл викладів з «Історії козаччини»: «Гості вітани!» Сіли скромненько, почався виклад. Нараз двері відчинилися і ми побачили п. Ректора Академії, проф. Шовгеніва², за ним більшість професури і студенти. Ректор звернувся до професора Дорошенка з пропозицією перейти до великої аудиторії: «про козаччину хочуть знати не лише «студенти-хлібороби», а всі ми, всі українці». На це проф. Д.Дорошенко дуже чемно відповів, що його запросив «союз студентів-хліборобів», тому він не може перенестися з цього помешкання. Але всі якось розмістилися. Тут я побачив, який авторитет мав проф. Д.Дорошенко у всіх українців. Викладав він чудово. Мова його була бездоганна. Ця поява проф. Д.Дорошенка в домівці «студ[ентів] хліборобів» одразу поставила цей союз на солідні тори. Після того проф. Д.Дорошенко був частим гостем в Подєбрадах взагалі. Але він був дуже інтелігентною та лагідною людиною, тому полк[овник] Мурашко своїми бравурно-військовими виступами часто доводив його до розпуки. В Подєбрадах організувався театральний гурток, відбувалися академії. Участь в них приймала Наталія Михайлівна Дорошенко³, артистка державного театру в Києві, в році 1918. Крім того, вона чудово декламувала. Кілько разів відбувалися засідання, на яких бували п. Тимофіїв⁴, граф Монтрезор⁵, ну і проф. Дорошенко. Нарешті я від'їхав по закінченню Академії і короткого перебування на Карпатській Україні, до Польщі – в Галичину, де, в Золочеві, був повітовим агрономом з рамена «Сільського Господаря».

Тут почув я, що п. проф. Д.Дорошенко викладає на «Богословському Факультеті Варшавського Університета». З цього я заключив, що його діяльність на посаді міністра закордонних справ Гетьманщини не пошкодила йому в колах УНР, бо він був загально признаний український діяч, науковець. Він, так би мовити, репрезентував укр[аїнську] націю в очах навіть ворогів. Пригадаймо його генерал-губернаторство в Галичині і Буковині. Тут він показав надзвичайний такт, административну умілість і щирю опіку над українським населенням його генерал-губернаторства. Відома була його діяльність по улаштуванню галицької інтелігенції на початках Першої світової війни, був виарендований дім, де вивезени брати з західних земель могли перебувати перед від'їздом. Та і самий від'їзд відбувався не «етапом», а пасажирським потягом з полицаем. Про це я довідався від пароха Золочева о. Шамбеляна Стефана Юрика⁶, який часто закликав мене на обіди, підвозив. «Я лише реванжуюся за ту велику поміч, яку я діставав від «Комітета Допомоги»⁷ в Києві, де головою був проф. Д.Дорошенко». Все це давало проф. Д.Дорошенкові ореол діяча з провідної верстви. Проф. Біднов⁸, доктор Модест Левицький⁹, були, перед Першою світовою війною, постійними спутниками проф. Д.Дорошенка в поїздах по слідах слави і смутку в історії українського народа. На вакаціях ця трійця виїздила як не на Хортицю, то до Почаєвської лаври, де недалеко було м. Берестечко, то до Батурина, то в район Чигирини і Суботова. Після Карпатської трагедії, з якої я вискочив надзвичайно щасливо і переконався, що народній вираз: «родився в сорочці» має сенз, бо одинікій я з шости дітей народився в сорочці, я опинився в Німеччині. З розмов з Скорописом Єлтуховським¹⁰ узнав я, що проф. Д.Дорошенко є в Празі. Будучи активно включений в гетьманський рух, я все чув про нього. Його все чекали і нарешті він приїхав. Його ходили зустрічати. Був заснований комітет для укладення програми діяльності. Проф. Д.Дорошенко був головою, мене обрали секретарем. Членами були: др. Ю.Русов¹¹, інж[енер] Шемет¹² і ген[ерал] А.Вовк¹³. Під час його побуту я зауважив, що проф. Д.Дорошенко не був вузько партійним. Деколи

йому, в жартівливій формі, нагадували, що він гетьманець. Але він в тому ж тоні відповідав: «Так, я гетьманець, але я належу ще всій Україні». І не раз на засіданні Гетьманської Управи повставало питання, як вийти з положення? Дмитро Іванович з цим не погоджується! Не дивлячися на це якось виходили... УУД¹⁴ в Празі не могла на підставі «параграфу» виставити йому посвідку, бо здається бабка не була арійкою. Тому пан Гетьман¹⁵ дав мені наказ добитися у дра Сушка¹⁶ виставлення посвідки. Кілько день потратив я на доводи і нарешті вдалося. Тоді і Празька УУД могла виставити.

Після відходу Ю.Косача¹⁷ «Нація в поході»¹⁸ занепадає. Але появляється «Українська Дійсність»¹⁹. По технічним причинам, вона видавалася в Празі. Проф. Д.Дорошенко, будучи по природі людиною обережною, не хотів нічого очолювати, але погодився редагувати і належав до складу редакційної колегії. Треба було відповідального редактора. На «свяченому» п. Гетьман покликав мене і сказав: «маєте прилично плачену посаду, тепер я вам даю одну безплатну: «відповідального редактора» «Української Дійсности». Чому? Подумайте ви-бо німці вже «обнюхали вас». Офіційним редактором був проф. Микола Пасіка²⁰. До редакційної колегії належав ще проф. Бірчак²¹ з Тернополя. На цій підставі у мене повстала ділова переписка з проф. Д.Дорошенком. Я описав йому, що я почув від інспектора Баберске²² і які 4 пункти я підписав. Полк[овник] Мурашко більше писав передовиці, часто не міг стриматися і чіпляв УНО²³. Баберське викликав мене і знаючі еквілібристику Мурашка, порадив повідомити редакцію в Празі, щоб ті статті де на кінці не має моєї підписі не містили. Першим пунктом стояло «жодного випадку проти УНО, другим – жодного випадку проти німецьких союзників. Завдяки обережності, спеціально проф. Д.Дорошенка і його точності, я з тих пір не мав поважних клопотів. Змістовні статті давав полк[овник] Борис Гомзин²⁴, це була людина «пера». Бувший гусарській старшина, 9-го гусарського Київського полку, що стояв в м. Василькові. З походження був татарин («гомза» по татарській «гроши»). В гетьманському русі його статті були в великій пошані за те, що збивав писання «козаків», які підлабужувалися до німців. Вони писали, що гетьман Сагайдачний і Богдан Хмельницький були такими ж самими ватажками, як Стенька Разин, Пугачов і Булавін. Одним з доказів, були назви міст Черкаси на Україні і Новочеркас на Дону. Німцям це подобалося, бо спрощувало їх панування на Україні, мовляв «ніякої державності на Україні не було». До УУД часто приходили «сторони», які приносили з собою історію Д.Дорошенка за 1918 р. і просили дра Сока[рата] Іваницького²⁵ зробити переклад на такій то сторінці, бо там є, що він за п. Гетьмана був сотником, або полковником. Др.С.Іваницький мав на це право, мав і печатку. Одного разу його трохи не натягнули. В історії було написано «осаул-хорунжий Крига». Полк[овник] Зеленецький²⁶ пояснював дру С.Іваницькому, що «осаул-хорунжий» в козачих військах означає сотника, по німецькому «капітана». Він доводив, що проф.Дорошенко остільки точний, остільки солідний, що помилки бути не може. Др.С.Іваницький виставив. Мене він не питав, але я чув, що на другий день він буде щось докінчувати і просив ще раз посвідку принести. Отже я попередив дра С.Іваницького, що «осаул» – це є ад'ютант, а хорунжий це прапорщик, або підпоручник і найшов йому в історії вираз «молодший осаул-хорунжий», «осаул-значковий (поручник)». Посвідка Криги на другий день була уневажена. На розі Ноллендорф пляц була пивна. Будучи секретарем при проф. Д.Дорошенкові, ми по праці заходили кілька разів на німецького «пільзнера». Я користаючися з нагоди, запитав одного разу: «Хто випустив з в'язниці перед повстанням Симона Петлюру?»²⁷ Дмитро Іванович подумав і з присушою йому делікатністю сказав: «Симон Петлюра сидів по німецькій «лінії». Ми знали, що Винниченко²⁸ веде працю по лінії соціалістичній і як удасться повстання, то буде «капітуляція» перед большевиками. Знали ми, що незалежно від того чи випустять чи не випустять С.Петлюру – повстання буде. Добре знали ми і, те, що у Винниченка і Шаповала²⁹ з Петлюрою не може бути згоди. Тому я попросив міністра правосуддя Вязлова³⁰, мого старого приятеля по «ТУП-у»³¹ випустити С.Петлюру. Як пам'ятаєте вони вже на Фастові не погодилися. Петлюра зірвав той мир, який був заключений в Москві проф. Отоном Ейхельманом³², по наказу Винниченка. Був наказ фронтовим військам обстріляти потяг, що віз мир. Це перевів полк[овник] Царенко³³, командир І-го Чорноморського полку. Пізніше, ще пару разів

бачив я проф. Д.Дорошенка в Берліні, а одного разу їздив на Ангальтер бангоф з кількома нашими вітати професора з приїздом, була з нами і китиця квітів. Тішився, коли почув, що він виїхав до Канади і є президентом Укр[аїнської] Академії Наук. Але з великим сумом почув, що він повернув до Європи, а в скорому часі помер. Його поворот і смерть лишилися для мене великою загадкою. Знаю, що проф. Д.Дорошенко знав свою вартість. Знаю від чужих, що його всі шанували. Будучи в Елькарті ст[ейт] Індіана, розговорився я з власителем газолінстейшена* і узнав, що він був в Аугсбурзі і з Аугсбургу відвозив Гетьманівну Єлизавету Павлівну³⁴ до Оберсдорфу в Альгау. «Я би ніколи в такий час, коли по дорогах їздили большевики-москалі і хапали емігрантів, не поїхав би, але мене попросив професор Дорошенко. Йому я відмовити не міг». Проф. Д.Дорошенко належав до того гурта де були: Сергій Єфремов³⁵, Прокопович³⁶, Ніковський³⁷, Євгеній Харлам[пович] Чикаленко³⁸, Вілінський³⁹, Черняхівська⁴⁰. Це були дуби, стовпи, підвалини українського народу, вони не були гнучки, не ішли на компроміси, не захоплювались «новиною». І відчувши, що прийшов час, мода звертати на модерні шляхи, які були самогубством для маєстату України, вони відходили від проводу, щоб цім показати наступним поколінням, що це не наші українські шляхи! Похований він на Вальд-Фрід-Гофі в Мюнхені.

*Армянин Тауштіан.

Джерела та література:

- ¹ Мурашко Василь – політичний діяч.
- ² Шовгенів Іван (1874 – 1943) – гідротехнік і меліоратор. Перший ректор Української Господарської Академії в Подебрадах. Батько Олени Теліги.
- ³ Дорошенко Наталія (1888 – 1970) – українська артистка і громадська діячка, дружина Д.Дорошенка.
- ⁴ Тимофіїв Михайло – укр. державний діяч, товариш міністра продовольства в уряді С.Остапенка. З 1920 р. член Українського Союзу хліборобів-державників.
- ⁵ Монтрезор Адам – граф, визначний діяч гетьманського руху. Чоловік дочки П.Скоропадського Марії. Пропав безвісти під час Другої світової війни в Польщі.
- ⁶ Юрик Степан (1868 – 1937) – галицький політичний і громадський діяч, парох м. Золочева.
- ⁷ Комітет допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій – Українська допомогова установа в Києві, яка діяла в 1914 – 18 рр. на території всієї України. Опікувалася біженцями, в тому числі вивезеними російською владою з Галичини й Буковини та українськими воєнками австро-угорської армії, що опинилися в російському полоні. Головою був В.Ігнатович, заст. Д.Дорошенко.
- ⁸ Біднов Василь (1874 – 1935) – історик церкви, освітній і громадський діяч.
- ⁹ Левицький Модест (1866 – 1932) – громадський діяч і письменник, лікар.
- ¹⁰ Скоропис-Йолтуховський Олександр (1880 – 1950) – відомий український громадсько-політичний та державний діяч, публіцист. Ідеолог та провідний діяч гетьманського руху.
- ¹¹ Русов Юрій (1895 – 1962) – біолог та іхтіолог, громадський діяч. Син Олександра та Софії Русових.
- ¹² Шемет Сергій (1875 – 1957) – громадський і політичний діяч. Особистий секретар П.Скоропадського. Провідна постать гетьманського руху.
- ¹³ Вовк Андрій (1882 – 1969) – політичний і військовий діяч, генерал-полковник армії УНР.
- ¹⁴ Українська Установа Довір'я – установа для допомоги українцям у Німеччині часів III Рейху. Діяла з 1938 до квітня 1945 р. Заходами УУД звільнено близько 50 тис. українських військовополонених. Філії в Празі, Відні, Лодзі.
- ¹⁵ Скоропадський Павло (1873 – 1945) – гетьман Української держави у 1918 р.
- ¹⁶ Сушко Микола (1909 – ?) – український студентський діяч. У 1938 – 1945 рр. очолював УУД в Німеччині. По війні видавець у Зальцбурзі.
- ¹⁷ Косач Юрій (1909 – 1990) – поет, белетрист, драматург.
- ¹⁸ Журнал гетьманського напрямку, виходив у 1939 – 1941 рр. (Берлін-Прага).
- ¹⁹ Орган Української Громади в Німеччині гетьманського напрямку. Виходив у 1940-45 рр. Газету фірмував І.Калинович.
- ²⁰ Пасіка Микола (1899 – 1969) – журналіст. Редагував «Українську Дійсність» у Празі (1943 – 1945).
- ²¹ Бірчак Володимир (1881 – 1952) – вчитель, суспільний діяч, письменник, редактор.
- ²² Очевидно, німецький цензор з відділу пропаганди.
- ²³ Українське Національне Об'єднання в Німеччині. Одна з двох дозволених німецьким урядом українських громадських організацій. Заснована 1933 р. з централею в Берліні. Займалася національно-виховною та культурно-освітньою працею. Відстоювала інтереси українських робітників та військовополонених.

- ²⁴ Гомзин Борис (1887 – 1965) – полковник армії УНР, письменник, діяч гетьманського руху.
- ²⁵ Іваницький Сократ (1897 – 1974) – правник, історик права.
- ²⁶ Зеленецький Гнат – у 1918 р. осавул (особистий ад'ютант) гетьмана в ранзі полковника.
- ²⁷ Петлюра Симон (1879 – 1926) – державно-політичний діяч, публіцист. Головний Отаман військ УНР, голова Директорії УНР.
- ²⁸ Винниченко Володимир (1880 – 1951) – політичний діяч, голова I Українського уряду, видатний український. письменник, драматург, маляр.
- ²⁹ Шаповал Микита (1882 – 1932) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, соціолог і поет.
- ³⁰ Вязлов Андрій (1862 – 1919) – громадський, державний і політичний діяч. За гетьманату сенатор і міністр судівництва.
- ³¹ Товариство Українських Поступовців – таємна понадпартійна політична і громадська організація українців в Російській імперії, постала 1908 р. До ради входили В.Винниченко, М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, І.Шраг, Є.Чикаленко, А.Вязлов та інші видатні українські діячі.
- ³² Ейхельман Отто (1854 – 1943) – український громадсько-політичний і державний діяч, правознавець.
- ³³ Царенко Є. – полковник, командир Чорноморського полку.
- ³⁴ Скоропадська Єлизавета (1899 – 1975), по чоловікові Кужим. Дочка гетьмана П.Скоропадського. З 1959 р. – керівник гетьманського руху.
- ³⁵ Єфремов Сергій (1876 – 1939) – видатний політичний діяч, публіцист, літературний критик і історик літератури.
- ³⁶ Прокопович В'ячеслав (1881 – 1942) – політичний і громадський діяч, педагог, публіцист і історик.
- ³⁷ Ніковський Андрій (1895 – 1942) – громадсько-політичний діяч, вчений, літературний критик.
- ³⁸ Чикаленко Євген (1861 – 1929) – визначний громадський діяч і публіцист, меценат української культури, агроном, землевласник.
- ³⁹ Вілінський Олександр (1872 – 1928) – український громадський діяч, один із засновників Центральної Ради, дипломат, всесвітньо відомий інженер, учений.
- ⁴⁰ Старицька-Черняхівська Людмила (1868 – 1941) – українська письменниця, літературний критик, громадська діячка.

ЮВІЛЕЇ

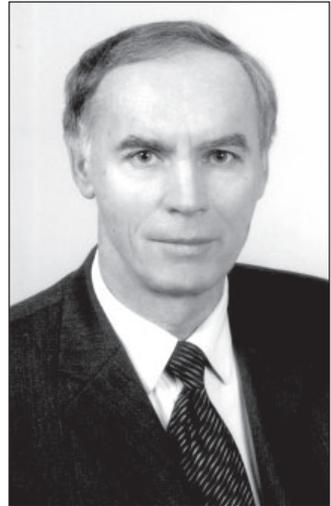
Станіслав Маринчик

●

МИТЕЦЬ ІЗ ГРАБОВА

(до 60-річчя від дня народження Станіслава Шевченка)

*“.. Душа моя у
всесвіт проросте...”*
С.Шевченко

1986 року в ічнянській книгарні, у відділі “Книги наших земляків”, придбав я першу збірку поезій Станіслава Шевченка “Середина ріки”, яка тільки-но побачила світ.

З біографічної довідки дізнався, що автор народився 23 травня 1947 року в селі Грабові нашого району. Закінчив факультет кібернетики Київського державного університету ім.Тараса Шевченка. Працював інженером, науковим співробітником НДІ, а на час виходу книжки обіймав посаду редактора Київської кіностудії науково-популярних фільмів.

Оскільки тоді я працював режисером народної кіностудії “Сівач”, то книжка земляка-“кіношника” мене вельми зацікавила. Читав я прекрасні поезії Станіслава, і на душі ставало радісно, сонячно від усвідомлення того, що на літературній карті Ічнянщини з’явився новий обдарований поет.

Про непересічний талант літератора-земляка яскраво свідчить цікава, неординарна фабула віршів, подана в дусі поетичного реалізму. Його поезія світиться любов’ю до землі, де зарита пуповина, де він колись ступив на землю і зробив свої перші кроки. Серед казкової природи Полісся пройшло його дитинство, шкільні роки, тут він пізнав солодкий присмак першої любові.

Автор дотримується принципу: писати так, щоб словам було тісно, а думкам - широкий простір.

*О п’ятій збуди мене, мамо,
Допоки не йде череда,
В саду умиваються мальви,
Спада найчистіша вода...
О п’ятій піднявся лелека,
Плескаючи крилами синь,
Неначе сорочка маленька,
Яку я в дитинстві носив.*

На перший погляд, прості слова він розставляє настільки вдало, що вони, одухотворені життєвою реальністю, викликають у серці читача незвичайне збудження.

*Ні правдою, ні любов'ю
Не жертуй – душу спечеш.
Хай купиш славу ганьбою –
Не купиш славою честь.
Вона осміє, освище,
І піде життя на злам.
Чість завше стояла вище
Усіх іскрометних слав.*

Багато віршів написано, як мовиться, на одному подиху. Твори земляка припали мені до серця, від них віє пахощами рідного краю. Чим більше читав вірші Станіслава Шевченка, тим більшою симпатією проймався до його творчої палітри. Щирою синівською любов'ю віє від вірша “На березі Десни”:

*Втекла до тебе Іченька –
Мого дитинства річенька,
Тобою не помічена,
Немає, Десно, вічного...
Люблю тебе співучою,
Боюсь косить траву твою.
Боюсь втечеш, не вернешся,
Немов теплом із вереснем.*

Якось я десь прочитав, що першим кінематографічним доробком Станіслава був сценарій, написаний за творами класика української літератури письменника-земляка Степана Васильченка “Чайка”. 1982 року на кіностудії “Київнаучфільм” сценарій втілював у життя режисер Едуард Головня. На замовлення Міністерства освіти України створено навчальний фільм “Чайка”. Цікаво, що окремі ігрові епізоди стрічки у виконанні артистів столичного театру ім. І.Франка знімали в Ічні.

За сценаріями Станіслава Шевченка було створено цілу низку талановитих кінострічок (серед них з циклу “Невідома Україна”). Окремі фільми відзначені медалями лауреата та дипломами, призами на всесоюзних кінофестивалях.

Згодом я дізнався, що Станіслав Олексійович з 1994 року працює ведучим програми Національної радіокомпанії України. А ще він автор і ведучий публіцистично-мистецької програми “Зоряний час”, щоп'ятниці о двадцять третій годині 15 хвилин лунає його виразний, щирий і задушевний голос.

Не можна не перейматися творчими успіхами земляка. Талановитий кінодраматург та журналіст-публіцист продовжує писати прекрасні вірші. За останнє десятиріччя світ побачили його нові поетичні збірки “Віра і сумнів” (1990), “Октави кохання” (1993), “Дима кипариса” (1995), “Спів чуття” (1996), “Близьке і недосяжне” (1999). Цікаво, що його збірки “Літній дощ” (1998) та “Сон про перше кохання” (1999) видані в Польщі державною мовою цієї країни.

Творчість Станіслава Шевченка на рідкість багатогранна, він також чудовий перекладач творів польських поетів і автор двох антологій сучасної польської поезії.

Збірка “Тому, що вони суцї” у 1996 році визнана кращою книжкою року в галузі поетичного перекладу на фестивалі “Міжнародний поетичний листопад” у Познані.

1997 року у Львові світ побачила збірка сучасної польської поетеси лауреата Нобелівської премії Віслави Шимборської “Під однією зіркою”, яку він переклав у співавторстві із Наталією Сид'яченко. Цінність книги в тому, що вона видана в дзеркальній побудові, тобто вірші поетеси надруковані польською та українською мовами. Таке видання дає можливість читати поезії як мовою оригіналу, так і в перекладі на українську.

Від першого мого знайомства з поезією Станіслава Олексійовича минуло немало років.

Зацікавлений його особистістю та творчим доробком, я чимало читав і дізнався про нього, але персонального знайомства ще не відбулося.

І ось у червні 1999 року у Києві в Національній спілці письменників України був вечір, присвячений пам'яті відомого поета-земляка з Парафіївки Івана Цинковського.

Мій давній знайомий поет-пісняр Олекса Ющенко і познайомив мене зі Станіславом Шевченком.

Високий, стрункий, з красивим інтелігентним обличчям і мудрим уважним поглядом,

він був вельми помітним на тому вечорі.

Коли він дізнався, що ми з ним земляки і навіть тезки, щиро здравів, міцно потис мені руку і тут же дістав із валізи свої книги, підписав і подарував мені.

Після того ми спілкувалися з ним по телефону і не раз зустрічалися в Києві і навіть в Ічні, коли він у складі делегації українських письменників та активістів Чернігівського земляцтва в Києві приїхав на 100-літній ювілей Василя Чумака.

Станіслав Олексійович зробив цікавий репортаж, який відразу після свята, присвяченого пам'яті видатного поета, прозвучав по національному радіо.

1999 рік для Станіслава Шевченка був пам'ятним: за сподвижницьку роботу і творчий талант він був удостоєний звання лауреата літературно-мистецької премії ім. Івана Нечуя-Левицького.

Ічнянська громадськість радо привітала телеграмою свого земляка з високою нагородою.

2000 року у Львові у видавництві “Каменяр” вийшла друком збірка поезій великого сучасного польського поета лауреата Нобелівської премії Чеслава Мілоша “Вибрані поезії”. Переклав і підготував дзеркальну збірку до друку Станіслав Шевченко.

Коли 2001 року в Україну з візитом приїздив Папа Римський Іван Павло II, для багатьох стало несподіванкою, що він у літературному світі знаний як талановитий поет Кароль Войтила.

До приїзду понтифіка у Львівському видавництві “Каменяр” світ побачила книжка художніх творів Папи “Веслуючи в небо” та “Кароль Войтила – людина, пастор, поет”. Ці книжки підготував, здійснивши бездоганний переклад, не хто інший, як Станіслав Шевченко. Взагалі у перекладі нашого земляка з польської мови вийшло майже десять поетичних книжок.

Якщо говорити про поетичну творчість Станіслава Олексійовича, то вона припала до душі мені тим, що у нього немає нудних, невразних і безголосих поезій. Відчувається, що у віршах поєднується талант поета, кінодраматурга, публіциста і перекладача, така універсальність духовно збагачує його творчість, допомагає знайти влучні слова, крилаті словосполучення, метафори:

*Був я в далекій стороні –
Тепла лишилося так мало...
І рідний край наснивсь мені:
Мов на березовій струні,
Зелене листячко заграло.
Вишневий квіт, неначе дим,
Поплив над садом з ластівками
Яким я юним там ходив!
І молоко, наснилось, пив
Із теплих рук моєї мами.*

Відчувається, що робота на кіностудії сценаристом і редактором не могла не позначитися на літературній діяльності Станіслава, чимало його віршів набувають якоїсь особливої монтажної пластики і духовної образної глибини.

У нього немає інертних кволит віршів, усі його творіння енергійні, довершені, немовби стиглі соковиті яблука у доброго і мудрого садівника.

Поет уміє вибрати потрібний ритм вірша і динамічно розвиває його сюжет, а потім знаходить цікаве творче завершення.

В його поезіях немає невмонтованих думок і слів, більше того, він старанно працює над художнім образом, влучно підбраною яскравою метафорою об'єднує вірш у чіткий монтаж, який створює прismsну сюжетну гармонію.

*Відчахнуто гілку нічною грозою
Від кореня... Лиш на тонкій корі
Вона ще трималась, умившись сльозою
Своїх немовлят: яблуняток-сиріт...
Останню снагу віддала тоді гілка,
І все ж здивувала плодами людей!
Неначе та гілка – покинута жінка,
Втираючи сльози, годує дітей.*

Поет не зловживає метафорами, щоб на тлі словесних рядків інкрустувати твір

хитромудрим візерунком. Він настільки вміло плете мереживо вірша, що підібрані ним метафори, тропи розчиняються у фабулі твору і ніби цементують його, разом з тим роблять твір монументальнішим, виразнішим та емоційнішим.

З крилатої фрази, одного слова або навіть незначної деталі він може створити цікавий художній образ чи то символічний вірш.

У поезіях Станіслава Шевченка відчувається подих часу, сучасності, водночас він уміє точно і образно відтворити минуле.

Поет уникає словесної бутафорії, кожне його слово – то стигле зерно. Він не гіпнотизує читача всілякими підсолодженими словами і не малює наше життя рожевими фарбами.

Через свої думки і переживання автор уміло розкриває трагедію нашого минулого та напружений процес і навіть драматизм будівництва нової незалежної України.

*Не вільні ще, не вільні ми, не вільні,
Допоки вільні руки загребуці.
Де помисли гріховні – душі тлінні,
Неспокій ходить, наче звір у пущі.
Де слово – всує і де діло – всує,
Хто порятує?*

Поет уникає зовнішньої ілюстративності, намагається проникнути в глибинні пласти філософії нашого буття, отже, лірика його звучить переконливо і могутньо.

Тісна взаємодія зору живописця, уяви драматурга, гостра і мудра думка журналіста-публіциста народжують у серці поета талановиті грона поезії. Він шукає такі художні образи, такі словесні фарби, що його вірші набувають духовного об'єму, емоційної глибинної випуклості.

Іноді виявляється, що пережиті в юності почуття першого кохання, навіть таємного, нерозділеного, надовго зберігаються в нашій пам'яті і уже в зрілому віці згадуються як найпрекрасніші миттєвості нашого життя.

Магічна сила чистої, незайманої любові часто лунає в багатьох віршах поета, його рядки сповнені глибокої ностальгії за молодістю.

*Неначе малахітовий вогонь,
І моріжжок, і м'ята, й материнка;
І смужечка, немов очеретинка,
На стині від купальника твого...
Всі трави юних літ уже в золів,
Що слались нам, веселим і бездомним;
Лише в твоєму погляді бездоннім
Ще трави ті – най'якші на землі.*

Автор майстерно передає велич і почуття красивого людського кохання.

Щиросердне одкровення поета про наймиліше стирає всі межі, які відділяють автора від читача. Часом у віршових строфах чуються нотки нерозділеного кохання.

Поет настільки реально передає драматизм та переживання першої любові, що викликає захоплення чистотою, величчю кришталевих почуттів.

Усе це звучить настільки переконливо, що буває не просто розібратися, де вірші біографічні, а де – лише художній образ.

Такі поезії запам'ятовуються тим, що читаєш їх і майже фізично відчуваєш людське щастя, радість кохання або біль і трагедію персонажів вірша.

Творчість поета багатогранна. Він часто звертається до вирішення моральних проблем нашого життя, боляче сприймає девальвацію людської душі, урбанізацію в нашому суспільстві, його вельми хвилює тема охорони навколишнього середовища і, звичайно ж, чорнобильської біди.

У його віршах немає словесних викрутасів. Він свідомо не засмічує своєї мови малознайомими словами, його вірші зрозумілі широкому загалу читачів.

Він також автор багатьох влучних афоризмів. Прикладом може бути короткий вірш “Красномовство поета”

*Не ті слова, що без кінця
Бравадою на язиці,
А ті, що аж до олівця
Течуть сльозою по щоці.*

Від віршів Станіслава Шевченка віє мудрістю і красою людської душі.

Поезія, як і людина, має свою душу, інтелект і навіть вік.

І все це залежить не тільки від мудрості, закладеної в ній автором при написанні, а й від сили творчого горіння, яке на той час виповнювало серце митця. Емоції – це фундамент, який на собі тримає будову кожного твору. І чим міцнішим буде той фундамент, тим довше житиме вірш.

Чимало поезій митця мають академічну довершеність. На моє тверде переконання, лірика Станіслава Шевченка – це нетлінне духовне багатство нашого народу.

Відродно, що вона не згубилась у поетичному безбережжі української поезії. І навіть більше того, легко розпізнається серед багатьох майстрів красного слова.

Про багатогранный талант Станіслава Шевченка говорить той факт, що у співдружності з композитором Ольгою Турченко він у 2003 році видав книгу романсів і пісень “Гілка України”.

На поезії Станіслава Олексійовича видало пісенний магнітоальбом “У човнику вишневої пелюстки”, його пісні та романси звучать у виконанні відомих артистів Анатолія Горчиського, Катерини Василенко.

У 2006 році земляк порадував шанувальників творчості новою поетичною збіркою “Квіти небесні земної любові”. Книжку присвятив пам’яті свого батька. Маленькому Стасику не було і рочки, коли Олексій Шевченко, офіцер Радянської Армії, в 1947 році помер від ран, отриманих на війні з фашистською Німеччиною. В новому виданні помітно, як мудрішає і удосконалюється поетична майстерність земляка.

Несподівано для всіх у 2007 році Станіслав Олексійович заявив про себе в новому жанрі гумору і обнародував прекрасну збірку “Ідїть у баню”. Дотепні смішинки письменника - це чудові прозові мініатюри, в яких з легким гумором відтворені будні і свята нашого сьогодення.

Поезії С.Шевченка друкувалися у перекладах російською, чеською та литовською мовами. Про творчість відомого сучасного українського поета, кінодраматурга, журналіста-публіциста і перекладача Станіслава Шевченка, члена національних спілок письменників, кінематографістів та журналістів України багато разів писали українські та польські газети і журнали.

За сподвижницьку працю та перекладацьку діяльність і внесок у літературне зближення українського та польського народів він отримав письмову подяку і благословення Папи Римського Павла II.

За активну творчу працю Станіслав Шевченко удостоєний багатьох почесних відзнак, він лауреат літературних премій – Державної ім.І.Нечуя-Левицького, ім.М.Рильського, перший лауреат Ічнянської літературної премії ім.В.Чумака, Всепольської ім.Францишка Карпінського, премії ім.Вітольда Гулевича, XXVI Варшавської осені поезії, XIX міжнародного поетичного листопаду (Познань), Світового Дня поезій, заслужений діяч мистецтв України.

А восени 2004 року за заслуги у пропаганді польської культури мій земляк відзначений урядовою польською нагородою “Заслужений діяч польської культури”.

Бадьорий голос Станіслава Шевченка у радіопередачі “Зоряний час” слухають шанувальники красного письменства на всіх континентах планети.

У нього вистачає поетичного хисту і творчої снаги, щоб гідно носити прізвище Великого Тараса.

м. Ічня, Чернігівська обл.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Іван Кужільний

●

З ІСТОРІЇ ПРИЗВИЩ СЕЛА ЗВЕНИЧІВ РІПКИНСЬКОГО РАЙОНУ

Кожного з нас від колиски до могили невідступно супроводжує прізвище – оформлена офіційним документом родова назва людини, яка приєднується до її імені і яку вона одержує після народження або в шлюбі та, як правило, передає своїм нащадкам. (1)

Однак чи завжди людина мала родову назву? Як засвідчують древні літописи, за часів Київської Русі були тільки імена, наприклад, Олег, Володимир, Ольга, Ярослав. Інколи додавали до них назву по батькові: Ігор Святославич, Всеволод Ярославич або ж прізвисько Ярослав Мудрий, Юрій Долгорукий, Данило Галицький...

Дуже велика частина теперішніх родових прізвищ виникла саме з колишніх прізвищ. Лише 1632 року Київський митрополит Петро Могила доручив парафіяльним священикам вести метрики народжених, одружених і померлих.

Але це ще не означало, що звідтоді у всіх з'явилися родові прізвища. Так, у Чернігівському полку 1649 року було зареєстровано 997 козаків. Але 12 з них записані лише на ім'я (Дмитро, Филимон), із вказівкою на родинні взаємини (Хведір Василев зять, Іван Семенів син) або із зазначенням військово-адміністративної посади (Пилип, сотник тощо). (2)

1666 року царським урядом був здійснений перепис міщанського і селянського населення Лівобережної України з метою його оподаткування до московської казни. Власники дворів села Звеничів записані у Чернігівській переписній книзі по-старому, без прізвищ, на зразок «Федор Іванов, Василій Іванов» - себто обоє по батькові Івановичі. (3)

Але, за переказами старожилів, тут з давніх-давен живуть чотири козацьких роди на прізвище Костирко, Хоменко, Яриловець і Кужільний (Кужельний).

Загляньмо хоч краєчком ока у село 1922 року. На той час тут у 167 дворах мешкало 908 душ. (4). У 34 – Костирки (182 особи). У 25 – Яриловці (121), у 24 – Хоменки (131), у 21 – Кужільні (105 осіб). Як бачите, більше, як півсела.

Без сумніву, вони брали участь у багатьох кампаніях національно-визвольної війни, ходили походами від древнього Чернігова до Балтики і Каспію, Азова і Чорного моря, кували славу «руського оружия», мурували фортеці, рили канали, зводили мости ...

Звідки ж походять ці козацькі прізвища? Почнемо з останнього. Кужільний (Кужельний) – корінь прізвища бере свій початок від слова кужіль – чесаний льон, приготовлений для прядива, намотаний на кужівку (частина прядки у вигляді кілка, на який намотують пряжу) .

В українській мові зафіксовано слова кужелиця, кужелина, куделя, кужільний – зроблене з кужеля, наприклад, кужільний мотузок. (5)

У російській мові – кудель (сверток ізбитой шерсти барашка), куделя, кужель, куделеватый, кудельный (мохнатый, растрепанный, мохровый). (6)

Отже, першими носіями прізвища Кужільний (Кужельний) напевно були люди з кучерявим волоссям – кучеряві. Ось приклади зі словників: «Очі як небо сині, а коса як кудель», «Дим кужелем», «Бык железный, хвост кудельный».

«Кину кужіль на полицю» (7):

А як тут не згадати популярну народну пісню
Кину кужіль на полицю,
Сама піду на вулицю.
Нехай кужіль миші трублять,
Нехай мене хлопці люблять.
...Я нікого не любила,
Тільки Петра та Данила,
Грицька, Стецька та Степана,
Вийду заміж за Івана.
Полубила гультя, -
Така доля моя!
Я думала – кучерявий,
В нього чуба нема!

За нашими дослідженнями, у Звеничеві простежуються сім багатодітних родів, що носили прізвище Кужільний, корені яких глибоко сягають у давнину.

Одного з них по лінії мого батька прозивали у селі Москальчуків. Напевно за те, що прадід Іван Юхимович Кужільний довго-довго служив у москалях (царському війську). Пізно одружився. Та це не завадило йому виростити семеро дітей. Мав він шістьох синів (мій дід Григорій, а ще Ілля, Андрій, близнюки Максим і Федот, наймолодший – Дмитро) та дочку Ганну. Як на сьогодні, у нього - 25 онуків (лише у Андрія було дев'ятеро дітей), 37 правнуків, понад 40 праправнуків.

По лінії моєї матері прадіда звали Яків Пилипович Кужільний. Нарекли цей рід Удовинчиковим (колись були у ньому водночас три вдови). Переважало жіноцтво. Отже, рід майже згас.

Така ж доля роду Вавильових (за йменням діда Аввили (Вавили Михайловича Кужільного). Один з найпотужніших у селі – рід Ільовичів (у Іллі Кужільного було чотири сини – Клим, Максим, Сафон (Софрон) і Василь). У останнього було восьмеро дітей.

Чим славний цей рід? Сафон Кужільний брав активну участь у революційних подіях 27-28 жовтня 1905 року в сусідньому Вихвостові (жив тут у приймах), де сільські повстанці розгромили маєток і гуральню пана Гриневського. Вони змальовані у повісті Михайла Коцюбинського «Фата моргана». Образ Хоми Гудзя в ній так схожий на Сафона Кужільного (8), який виділявся і зовнішністю, і розумом. Ще й дотепністю. Мав розкішну бороду, жваві очі, лагідну вдачу. Завзятий ратай-мудрій сипав афоризмами: «Праця-екзаменація життя», а хлібороб – «фундамент життя».

Йому вдалося втекти від самосуду – розправи над повстанцями – відомого в історії як «вихвостівська трагедія» (було по-звірячому забито 16 селян-бунтівників). Упіймали Сафона жандарми. Запроторили до каторги на п'ять років.

У Сафона Ілліча було п'ятеро дітей: три сини і дві дочки. Його онук Валентин Васильович Кужільний наприкінці минулого століття тривалий час очолював фінансово-економічний відділ обласного управління сільського господарства.

З роду Ільовичових також доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку підприємницької діяльності Київського національного університету імені Вадима Гетьмана Микола Васильович Кужельний (онук Кліма Ілліча), науково-педагогічний стаж якого становить 40 років (у 1968 р. закінчив цей вуз). Під його керівництвом на кафедрі діє наукова школа з питань обліку і контролю. Він автор монографій, багатьох підручників, навчально-методичних посібників з теорії та організації бухгалтерського обліку, контролю та аналізу, методики відображення операцій, використання облікової інформації в управлінні виробництвом.

Його двоюрідний брат Володимир Петрович Кужельний більше 40 років працював оператором на Чернігівському обласному радіо, де заслужив повагу і високий авторитет. Гілку родоводу продовжує син Володимира Андрій Кужельний – перший на Чернігівщині майстер спорту з кік-боксингу, заслужений тренер України, володар

бронзової медалі чемпіонату Європи з цього виду спорту (2000 р.) і внук-школяр Сергій, який уже має титул переможця чемпіонату України з кік-боксингу у своїй ваговій категорії.

Працелобом з великої літери залишився у пам'яті звеничівців сільський тесля-стельмах Тимофій Васильович Кужельний, який майстрував вдома для колгоспу такі класні вози і сани.

Крім названих родів Кужільних, – ще три: Череднички (пасли сільську череду), Самійлові (Трохим Самійлович) та Лаврінові або Сергієві, батька яких звали Петром.

Без сумніву, всі вони - гілки з одного дерева роду, коріння якого сягає у далекі козацькі часи. Про те, що рід Кужільних прадавній, козацький, засвідчує й однойменна назва одного з кутків, що в центрі старовинного села. Тут на початку минулого століття жило 10 сімей (в їх числі мої діди Олександр і Григорій), які носили прізвище Кужільний (Москальчуки, Удовинчики, Самійлові, Лаврінові або Сергійові на прізвисько Качні). Вавильові жили біля городища, а Череднички - у кутку, який іменується Марковичі.

Мабуть, жоден з тих, хто носить у селі козацьке прізвище Костирко, не підозрює, що починається воно із звичайнісінької гри в кості – костирства. Костирник- саме так називали того, хто захоплювався цією азартною грою.

У народній думі співається: «Которі костирники не хочете в кості програвать, ідіть до мене в охотне військо погулять».

В одному лексичному ряді української мови стоять слова «костирь, костирник, костиронько...» Де грали в кості, там лилась горілочка і всяка міцнешька наливочка. Казали люди: «А він шельма, Костиронько, превеликий п'яниченько». (9)

Це фольклор. Життя ж засвідчує, що Костирки – люди сумлінні, працьовиті і майстровиті.

Звеничівець Іван Антонович Костирко став заслуженим будівельником України. Це почесне звання йому присвоєно за участь у будівництві міста чорнобильських енергетиків- атомників - Славутича.(10)

Майже півстоліття розбудовує він Чернігів висотними панельними будинками. 12 років очолював Чернігівський домобудівний комбінат (працює тут на відповідальних посадах з дня його заснування).

Перші два будинки-хрущовки здав на вулиці Серьожникова у 1961 році. Відтоді в місті збудовано мільйони квадратних метрів сучасного крупнопанельного житла (у кращі часи будували 8-10 квартир за добу).

І.А.Костирко за сумлінну працю нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Поруч з ним, ветераном праці, у ВАТ «Чернігівський домобудівний комбінат» нині працюють дочка і внучка.

Був званою у Чернігові людиною Дмитро Іванович Костирко. 18 років працював він у тресті ідалень, 17 - очолював міський оптово-роздрібний плодоовочевий комбінат, який обслуговував не лише обласний центр, а й міста Прилуки, Ніжин, Бахмач і Новгород-Сіверський.

Випускник Мінського державного університету Володимир Федорович Костирко все своє життя присвятив журналістиці. Тривалий час був власним кореспондентом двох провідних центральних газет Литви. Працював у московській «Правде» і «Гласности», редагував одне з видань СНД у Мінську. Його батько Федір Павлович Костирко був сільським активістом, в роки війни - підпільником. По війні оселився в Литві. Все життя співробітничав з пресою. Перша його замітка з'явилася ще до війни у «Сталінському шляху» (Гупичів). У газетах Литви опублікував понад 300 кореспонденцій. Серед них спогади про Україну, розповіді про Т. Шевченка, І. Мазепу, М. Коцюбинського... На далекій чужині весь час передплачував українську періодику. Уболівав за рідний край, рідну мову.

Про мужність і героїзм жителя села Степана Васильовича Костирка в роки Великої Вітчизняної війни свідчають бойові нагороди. Повернувся він додому з орденами Слави другого та третього ступенів, Вітчизняної війни, медаллю «За бойові заслуги», іншими нагородами. (11)

Як на наш погляд, заслуговує уваги і біографія звеничівця Павла Максимовича Костирка. Він мешкав у Києві і охороняв дачу видатного державного і політичного діяча України Д.З. Мануїльського, який подарував йому за сумлінну службу породисту вівчарку. Наш земляк тримав у маленькій київській квартирі співучих кенарів.

Селянської спілки, яка закликала до створення незалежної української держави мирним конституційним шляхом. (14)

Світлу пам'ять про себе залишили у селі знаний в районі фельдшер Тетяна Михайлівна Хоменко та вчитель Максим Денисович Хоменко - автор поетичної збірки «Мої бджоли – любов моя», який листувався з видатним російським поетом, лауреатом Ленінської і державних премій Олександром Твардовським. (15)

Про незвичайну гірку долю «звеничівської мадонни» Ірини Тихонівни Хоменко, яка побувала на засланні за Полярним колом, чернігівський письменник і журналіст Віталій Леус написав хвилюючу книгу «До пекла- по трупах».(16)

А довгожительку села Марфу Гаврилівну Хоменко, яка в роки війни переховувала першого секретаря Чернігівського райкому партії єврея Симона Катаманіна, одну з небагатьох в області названо «праведницею». (17)

У переліку прізвищ, утворених від власних імен, ми назвали давнє сільське прізвище Івко. На наш погляд, воно походить від чоловічого імені Ів, Іва, а може, й від родової назви дерева, зафіксованої у російській мові- «ива», «ивка» (лоза, ракитняк, верба, ветла).

Серед носіїв цього прізвища відомий в мистецьких колах Чернігівщини звеничівець співак-тенор Антон Петрович Івко (з 30 років творчої роботи - 20 був артистом Чернігівської обласної філармонії). Працював у Державній заслуженій капелі бандуристів України, 5 років був артистом хору Київського театру опери і балету імені Т.Г. Шевченка. Двічі (у 1960 і 1964 роках) брав участь у декадах мистецтв України в Москві. Співав у складі хору на сценах Великого театру і Кремлівського палацу з'їздів. Тричі бував на місячних гастрольях у Криму, дарував пісні жителям Брянської та Гомельської областей. Часто виступав на сцені в рідному селі.

Доярка місцевого колгоспу Марія Іванівна Івко стала кавалером ордена «Знак Пошани».

Рідна сестра Антона Івка Таїсія має шлюбний зв'язок з родом Пархоменків, корені якого сягають у XIX століття. А походить він із сусіднього Петрушина. Усі чотири правнуки Герасима Пархоменка – Володимир, Анатолій, Жанна і Микола (діти його онука Андрія) здобули вищу освіту. Перші троє - у престижних вузах Ленінграда).

На обійсті їх батьків (колишньому посаді давньоруського Звеничева) знайдено один з найбільших скарбів X століття у Східній Європі. (18)

Серед прізвищ села можна виокремити групу таких, що утворені від назви професії або заняття: Будник, Звіницький, Мельниченко, Кушніренко, Коваленко. Як і Кужільні, Коваленки мали у Звеничеві свій родовий куток, де у XIX столітті народились і виросли діти Лева Коваленка: Конон, Василь, Данило, Федот, Параска, Уляна та Ганна.

Син Федота Львовича Михайло був справжнім майстром-ковалем. Його прізвище воїстину відповідало давній козацькій професії.

Перед Великою Вітчизняною війною з'явився у селі вчитель Петро Якович Третяк (загинув на фронті). Прізвище його утворене від числівника три. Як тут не згадати відому народну казку про бичка-трейтячка (тварина, якій три роки). А ще у давнину третяком називали молодшого пастуха при чабані і личмані (старший пастух овець). (19)

Цікаве походження прізвища Будник. Воно бере свій початок з далеких середніх віків, коли вирубкою лісів займалися будники - робітники на поташному заводі (їх ще називали сторожі, будочники), організовані в арти (з німецької мови- герд, огнище), що працювали в лісових будах. (20)

Багато таких буд згодом стали населеними пунктами. А їх жителі стали носити прізвище Будник. Є село Буда в Корюківському районі, Буди - в Ічнянському і Куликівському, Буда - Вороб'ївська у Новгород-Сіверському районах. На Чернігівщині аж сім сіл носять назву Будище (в Городнянському, Козелецькому, Коропському, Корюківському, Новгород-Сіверському і Чернігівському районах). (21)

Значніші ліси будники вирубували, а менші просто випалювали на попіл (поташ), який йшов на вибілювання полотна. Поруч з будниками працювали дьогтярі і смолярі, які добували в соснових та березових лісах дьоготь і смолу. На околиці Звеничева є урочище Дьоготярня, а на горі за селом – Осмолов Круг, назви яких пов'язані з лісорубами-будниками.

З XIX століття відомий у Звеничеві рід Михайла Будника, який мав трьох синів. Найстарший, Григорій, був чоботарем, майстровито крив соломою дахи сільських осель.

Середульший, Федір, славився як кравець чоловічого одягу, а ще був завзятим пасічником. Найменший, Терешко, мурував у селі печі, груби, лежанки, захоплювався інкрустацією соломкою.

Син Григорія Михайловича Будника, мій однокласник, Анатолій став професійним залізничником. Майже два десятки літ був заступником начальника Чернігівської дистанції колії Південно-Західної залізниці. Почесний залізничник колишнього Союзу РСР. Удостоєний за сумлінну працю ордена Дружби Народів. Брав активну участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Помер після тяжкої недуги.

Чимало сільських прізвищ співвідносяться з назвами тварин, рослин, птахів, комах, знарядь праці, різних предметів домашнього вжитку, страв тощо: Вовк, Віник, Баран, Кошка, Косахівський, Олійник, Овчаренко, Соловей, Чижевський, Дроздов, Волошин, Солодовий, Льодовий, Пугачова, Бобок.

Ось як характеризує людину-кішку Володимир Даль: «ласкательная, скрытная и лживая» (22). У селі живуть нащадки давнього роду Лавріна Кошки. Його онук Федір Петрович (мій однокласник, уже покійний) був будівельником-реставратором, відновлював знамениті собори у Чернігові і Новгороді-Сіверському та інших містах області. Захоплювався грою на баяні. Правда, його чомусь гнітило власне прізвище (незважаючи на те, що під таким прізвищем колись прославився моряк-сєвастопольєць, герой Кримської війни 1854-1855 рр. Петро Кошка). Після армії воно уже стало звучати в його паспорті не Кошка, а Кашко. Старший брат Федора Василь був талановитим чернігівським музиком, віртуозно грав на баяні.

Прізвище Косахівський носив сільський батюшка. Його син Борис Данилович вчителював у місцевій семирічці. Вчив дітей музики і співу. Чудово грав на скрипці. (23) Загинув на фронті Великої Вітчизняної війни.

Залишилась у пам'яті звеничівців сумлінною трудівницею Секлета Антонівна Соловей, свинарка місцевого колгоспу. У 1940 році вона одержала від кожної свинюматки по 17 поросят і єдина з 29 свинарок тодішнього Тупичівського району стала учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки. (24)

Значно розрісся в селі рід Кузьми Михайловича Льодового, який, за твердженням його нащадків, переїхав до Звеничева із сусіднього Петрушина. Було це в другій половині ХІХ століття. Тут народились його діти Христя, Євланка, Горпина, Митрофан, Василь, Борис і Фадей.

Онуки Кузьми Іван Васильович та Іван Митрофанович Льодові стали вчителями. Перший вчив мене рідної мови і літератури у сільській восьмирічці. Другий – тривалий час був директором середньої школи у селі Мньов Чернігівського району. Сини Олексія Митрофановича Льодового стали професійними військовими.

Звідки ж походить прізвище Льодовий? Льодовий - напевно, холодний, як лід. А може, воно походить від слова «ледовый, ледяной - кристаллизованная соль» (себто людина з твердим характером).

Ще одну групу прізвищ складають прізвища, утворені від прізвищ батьків за зовнішніми ознаками чи певними вадами: Балака («болтун, говорун») (25), Ганжа («гандж, ганжа - вада») (26), Горбач, Диравий, Мислицька, Довгий, Куцак, Лют, Мудрик («мудрый, разумный, смышленный»), Ходаш, Чухиста, Полегенько («полегкарь-человек легкомысленный, любитель легкой, нетрудовой жизни, все делает неспеша»). (27)

У цьому списку виділимо рід Ходашів. Микола Леонтійович Ходаш багато літ очолював місцевий колгосп. Його старший син став професійним будівельником. Працює у Чернігові. Молодший, Олексій - багаторічний задеріївський сільський голова (Ріпкинський район).

Помітний слід залишив у Звеничеві Іван Петрович Ходаш. Вчителював у сільській школі, очолював Великовівську сільраду, якій підпорядковано Звеничів. Вся його родина з п'яти осіб грала на музичних інструментах, виступала на сільській сцені з концертами. Старший син Микола став професійним музикантом, викладав у музичній школі міста Слонім Гродненської області Республіки Білорусь.

А Катерина Петрівна Ходаш прославилась у селі як селекціонер-самоучка. Півстоліття вела вона на своєму городі дослідницьку роботу по вирощуванню картоплі і знайшла ефективний спосіб боротьби з її виродженням. Звеничівською селекціонеркою зацікавились чернігівські вчені з Українського науково-дослідного інституту сільськогосподарської мікробіології. Про її досліди на городі біля хати вони розповіли

у науково-популярному журналі Академії наук СРСР. (28)

Ймовірно, що до згаданої тут групи прізвищ належить і прізвище Туренок (походить від назви тварини, а може, й від «туренка-башня, дзвіниця»). (29) Так могли називати людину високого зросту. Це єдине в селі прізвище носив мій однокласник Микола Іванович Туренок, який нині живе у місті Мозир Гомельської області.

У Білорусі закінчив він сільськогосподарський інститут, працював у районному агропромисловому управлінні, очолював один з колгоспів на Гомельщині.

За нашим дослідженням можна виокремити в селі групу носіїв прізвищ, утворених за місцем проживання: Бугрим, Велігорський, Горицький, Заворотний («хозяйственный, обиходный, зажиточный; за воротами, вне двора»), Лугина, Лесун, Пасічний, Печерний, Садовий, Скітер (згадаймо скит, де жили скитальці).

У списках загиблих у роки Великої Вітчизняної війни селян значиться загадкове прізвище Шваб. З'ясувалося, що його носій, Микола Єсіпович (саме так по батьковій викарбувано на гранітній плиті пам'ятника), - син баби Танцорки (білоруски Марії Михайлівни Загребської), яка після громадянської війни прийняла до себе полоненого «мадьяра» з Австро-Угорської імперії. Прізвище Шваб-німецького походження. У буквальному перекладі-німець. (30)

Швабія - так називалася у ранньому середньовіччі місцевість розселення алеманнів (швабів) - одного з племені герцогств королівства Німеччини у другій половині XIII століття.

А після Другої світової війни поселився у Звеничеві сибіряк на прізвище Троян, яке так співзвучне з древнім містом Троя. Як тут не згадати «Іліаду» і «Одіссею» Гомера, де йдеться про десятилітню Троянську війну коаліції ахейських царів на чолі з Агамемноном - царем Мікен проти Трої, отого міфічного троянського коня, в якому заховаались грецькі воїни, що взяли в облогу Трою. Троянці, не підозрюючи хитрощів греків, ввезли його до себе. Вночі греки вийшли з коня і впустили у місто решту війська, яке спалило Трою.

За словником Б.Д.Грінченка, «Троян -отец, имеющий трёх близнецов; тройка лошадей; род танца». (31)

Цікава етимологія сільського прізвища Кошуба. Кошубами називають етнографічну групу поляків, що живе переважно у Східному Помор'ї на захід від нижньої течії Вісли. (32)

Коли і звідки прибився рід Кошуб до Звеничева, невідомо. А от його працелюбство в історії села зафіксовано. У списку учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1941 року по місцевому колгоспу «Ленінський шлях» Тупичівського району поруч з трудівницями ланковою Кулиною Прокопівною Беляблею, членами ланки Ганною Трохимівною Костирко, Євдокією Василівною Довгою, які відзначились на вирощуванні махорки, стоїть прізвище і ланкової Анастасії Семенівни Кошуби. (33)

До речі, Звеничів, як і сусідній Вихвостів, славився вирощуванням цієї технічної культури. Про досягнення місцевого колгоспу в цій галузі знали і в Москві. Голоvvиставком Всесоюзної сільськогосподарської виставки затвердив його учасником у 1941 році.

Іншомовного походження прізвище Бей (зі мною у сільській восьмирічці вчилася Надія Бей). Виявляється, що це титул дрібних феодалських власників або вищих чиновників у султанській Туреччині та в давні часи у татар. (34)

З цих заморських країв бере свій початок ще одне сільське прізвище Чубук. Потурецьки чубук - дерев'яна дудка, на яку насаджують тютюнову трубку - порожнистий стержень люльки, крізь який курець втягує тютюновий дим (34). Звісно ж, важко нам уявити українського козака без люльки. Пригадаймо народну пісню, у якій співається про козака, «що проміняв жінку на тютюн та люльку».

Чубуком ще називають живець виноградної лози, який використовують для садіння.

Оскільки тут мова зайшла про козаків, то доречно згадати і прізвище Чугай, яке поширене в сусідній Бурівці Горднянського району. Тимчасове проживання його носія зафіксоване і в Звеничеві (був у 30-х роках минулого століття головою сільради). Отже, знайте, що чугай - це верхній одяг, рід свитки.

Багато звеничівців добрим словом згадують свою першу вчительку Євдокію Василівну Желдак, яка переселилася до села з маленького хутора Рудка, що колись стояв по той бік Замглайського болота.

Її прізвище походить з сивої давнини. Колись гетьмана охороняли піші козаки,

яких називали жолдаками (35). При Іванові Мазепі було 80 жолдаків. Вони одержували грошову плату, пайку 1 крб. на рік і хліб. Отаман охоронців мав 4 крб. платні. Жолдакам видавали форму – верхній грубошерстний одяг білого кольору. У польському війську солдати не дворяни йменувались також жолдацтвом, вояки ж із дворян називали себе товариством.

Жили в селі дяк Іван Морачевський (чи, бува, це не родич Пилипа Морачевського, який першим переклав на українську мову святе письмо - Біблію?), заможні селяни-хлібодари Іван Сібун та Іван Литвин. Головував у колгоспі перед війною Григорій Шишов із сусіднього Вихвостова (нині у селі живе його син Михайло). Директорами школи по війні були Петро Іванович Шарпатий (родом з Бурівки) та Єгор Андрійович Мамчур (з Вихвостова).

Як співзвучне красивому слову «батьа» єдине сільське прізвище Батяй. Його носій - шофер і тракторист Віктор Іванович Батяй - був справжнім «професором колгоспної техніки». Понад два десятки літ тому у списках села з'явилося прізвище Ботюх.

Дуже шанували селяни велику трудівницю, кавалера ордена Трудового Червоного Прапора Єфросинію Чиріцу, яка все життя працювала свинаркою у місцевому колгоспі.

Овіяні загадковістю сільські прізвища Терейковський та Гіневський. Останнє належить майстру на всі руки, люблячому батьку Михайлу Семеновичу Гіневському-колишньому сільському поштарю. Півстоліття живе у Звеничеві Іван Дасюк – нащадок роду пана Дасюка, який на початку минулого століття мав біля села свій невеликий лісопильний завод, де виготовляли паркет для палаців багатіїв. А ще він був власником першокласного чернігівського «Гранд-Отелю», що знаходився по вулиці Всеволодській (нині Кирпоноса).

Багато згаданих тут прізвищ уже давно зникли зі списків подвірних книг села. Натомість з'явилися нові, носії яких здебільшого дачники (село вимирає).

Споконвіку мігрують люди. А з ними мігрують і прізвища. І все ж чи не кожне село по-своєму імените родовими прізвищами. Так само і Звеничів.

Кожна людина прагне знати походження свого прізвища. Одні з них розгадуються швидко і просто. Інші несуть у собі таїну давно забутих як своїх, так і чужинських або ж штучно придуманих слів, до змісту яких так важко докопатися.

У багатьох мовах звучить слово «фамілія». Походить воно з латинської – «сім'я». Отже, «фамілія» (прізвище) – сімейне найменування, додане до імені і по батьковій людині.

Ім'я дають нам батьки, «батьківство» передається від імені батька, яке кожен з нас одержує після народження. Ось такий він безперервний родовий ланцюг, який тягнеться крізь віки і з'єднує усіх нас з далекими предками, з глибоким корінням родоvodu.

Джерела та література:

1. Юридический словарь. – М. 1959 - С. 734.
2. Дзира І. Словотвірна структура та лексико-семантичні категорії прізвищ Північної Чернігівщини середини XVII ст // Сіверянський літопис, 1996. - № 5. - С. 68.
3. Сапон В. Село Звеничів у 1666 році // Чернігівський вісник. – 1996. - 5 січня.
4. ДАЧО, Ф. - 56. - Оп.1. - Спр. 244, 245.
5. Грінченко Б. Словарь української мови, - К. 1908. – Т. 2. - С. 318, 320; Орфографічний словник української мови, - К. 1977. - С. - 327. Словник української мови. Т. 4. - К. 1973, - С. 386; Великий тлумачний словник сучасної української мови, - Київ – Ірпінь, 1991-2001. - С. 471.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. - Т. 2. - М., Русский язык, 1989. - С. 211.
7. Народна лірика. - Українські народні пісні. Репертуарний збірник. - К., 1982. - С. 100.
8. Таратин М. Родом... з Фата моргани // Чернігівський вісник. - 1991.- 21 лютого; Таратин М. Моє село. Видавництво Камчатстатус (м. Петропавловськ-Камчатський), 2005. - С. 6-14.
9. Грінченко Б. Словарь української мови. - Т. 2. - С. 291.
10. Терещенко О. Микита Хрущов прийняв правильне рішення // Деснянська правда. – 2002. - 10 жовтня.
11. Атрощенко О. Два ордени Слави на грудях солдата // Життя Полісся (Ріпки). – 2000. - 15 січня; Іваненко К. Солдатські дороги Степана Костирки // Чернігівський вісник. – 2000. - 20 вересня.
12. Кужільний І. Я бачив багатьох глав держав світу.. // Чернігівський вісник, 1998. - 28 серпня.; Жовтнева зоря (Бобровиця). – 1998. – 7 листопада.
13. Турківський М. Майстер гобеленів // Правда Прилуччини. – 1991. - 7 серпня; Карась В.

- Твір монументального мистецтва // Правда Прилуччини. – 1986. - 1 березня; Пашенко В. Виставка художників-фронтовиків // Правда Прилуччини. – 1994. - 19 жовтня.
14. Кужільний І. З вірою і любов'ю // Чернігівський вісник. – 1998. - 21 серпня.
15. Хоменко М. Мої бджоли - любов моя. - Голосків, 2000 р.; Кужільний І. Його любов - рідний край // Чернігівський вісник. – 2002. - 22 жовтня.
16. Студьонова Л. Звеничівська мадонна // Літературний Чернігів, 2003. - № 4. - С. 148-151; Леус В. До пекла по трупах. – Київ: видавництво «Рада», 2003.
17. Кузнецова В. Праведниці Корюковщини // Ежемесячная газета Черниговской еврейской общины «Тхия». – 2000 г. - № 7.
18. Коваленко В., Фомин О., Шекун О. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дірхемів // Археологія. – 1992. - № 1. - С. 65-71.
19. Грінченко Б. Словарь української мови, Т. 4. – К., 1909. - С. 281-282.
20. Крип'якевич І. Історія української культури. – Київ: «Либідь», 1994. - С. 96.; Грінченко Б. Словарь української мови. Т. 1, К., 1907. - С. 106; Словник української мови, Т. 1 К., 1970. - С. 248.
21. Чернігівська область. Аміністративно-територіальний поділ (на 1 липня 1968 р.), Чернігів, 1968 р - С. 102-103.
22. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. - М: Русский язык, 1989. - С. 182.
23. Костирко Ф. Самодіяльне колгоспне мистецтво // Сталінський шлях (Тупичів). – 1939. - 22 лютого.
24. Сталінський шлях (Тупичів). – 1940. - 1 травня.
25. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1 - М. Русский язык, 1989. - С. 41.
26. Грінченко Б., Словарь української мови, Т.1. - К., 1907. - С. 270-271; Словник української мови, Т. 2. 1970. - С. 26.
27. Грінченко Б.. Словарь української мови, Т. 3. - К., 1909. - С. 282.
28. Мамчур А.Е., Курбала М.Я. Селекция на приусадебном участке // Химия и жизнь. – 1984. - № 8. - С. 46-48; Кужільний І. Жила-була баба Катя... // Чернігівський вісник. - 1898. - 18 вересня.
29. Грінченко Б. Словарь української мови, Т.4 - К., 1909 р. - С. 296-297.
30. Там само. - С. 488.
31. Там само. - С. 288.
32. Словник української мови. Т. 4. - К., 1973. - С. 126.
33. Газета Сталінський шлях (Тупичів). – 1941. - 21 травня.
34. Словник української мови. Т. 11. - К., 1973. - С. 372; Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4. - М., Русский язык, 1991. - С. 611.
35. Календар «Чернігівщина – земля козацька». - К., 1999. - С. 413.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Віктор Довбня

●

ФІЛОСОФСЬКІ І РЕЛІГІЙНІ ТРАДИЦІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

(Рецензія на книгу С. Машенка “Любов до мудрості і віра.
Вибрані статті з історії вітчизняної філософії та релігії”. –
Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2006. – 176 с. Тираж 500 прим.)

Насамперед варто сказати, що написати відгук на таку багатоаспектну й водночас індивідуально-пристрастну книгу, як анонсована праця Станіслава Трифоновича Машенка, завдання не з легких. Тим більше, що знаєш автора не один десяток років. Безперечно, компліментарний відгук був би цілком очікуваним, але в науковому світі є непогана традиція про роботи колег говорити виважено. Тому спробуємо оцінити роботу всебічно, передусім, з точки зору актуальності методів дослідження джерельної бази, застосованих автором.

Нині ми стаємо свідками поступового заповнення певного вакууму в галузі фундаментальних досліджень історико-філософської думки Чернігово-Сіверщини, який утворився наприкінці ХХ століття. Піонером у цій справі слід вважати доктора філософських наук, професора Володимира Ісаковича Шевченка, котрий наприкінці минулого століття опублікував свою працю “Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини ХІ – початку ХVІІІ ст.”. Під його науковим керівництвом ряд аспірантів і здобувачів, у тому числі й автор даної рецензії, наприкінці ХХ початку ХХІ століть написав й захистив кандидатські дисертації, присвячені різним аспектам філософської думки Чернігово-Сіверщини.

Проте й сьогодні поява ґрунтовних досліджень з історії філософії Чернігово-Сіверщини залишається помітним явищем науково-теоретичного життя філософської спільноти. Тому вихід книжки С. Машенка, поза будь-яким сумнівом, не міг не привернути до себе уваги. Інтерес до цього дослідження посилюється й самою постаттю автора. С. Машенко – відомий в Україні вчений і педагог, автор більш ніж 75 наукових праць, серед яких виділимо “Віруючий у баптистській громаді”, “Основні проблеми в історії української філософії”, “Українські мислителі ХVІІ-ХVІІІ ст. на Чернігово-Сіверщині”, “Філософські обрії Олександра Довженка”, “Філософський світ Миколи Маркова”, лауреат обласної премії ім. М. М. Коцюбинського за 2005 рік у номінації “Народознавство”.

Як бачимо, коло наукових інтересів С. Машенка охоплює дослідження світоглядно-філософських поглядів мислителів, діячів науки та мистецтва, доля яких пов’язана, передусім, із Чернігово-Сіверським краєм, проблем взаємозв’язку релігії та культури на прикладі діяльності релігійних конфесій на Придесенні тощо. Багаторічна робота доцентом на кафедрі філософії та культурології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка (з 1973 року), неабиякий досвід викладацької діяльності суттєво підвищують інтерес до запропонованого автором бачення проблеми, шляхів її розв’язання через відношення: людина – світ, людина – нація, людина – Бог. Відштовхуючись від світоглядних проблем філософської думки

Чернігово-Сіверщини, автор робить спробу піднятися до розробки проблем філософії духовності взагалі і української зокрема.

Рецензована книга складається з двох частин, але її проблемне поле значно ширше. Основну увагу дослідник приділяє заповненню окремих прогалів у вивченні філософських і релігійних змагань на Чернігово-Сіверській землі. Такий підхід надзвичайно важливий, оскільки нинішня складна соціокультурна ситуація в Україні поставила на порядок денний вимогу дати чіткі відповіді на питання про наше історичне коріння, життєві колізії минувшини, про час, коли формувалися підвалини вітчизняної духовності. Автор з усією відвертістю формулює запитання, що постали в процесі становлення самостійної Української держави: хто ми? З якого коріння виростили? У чому наша самобутність? Яке місце займав наш народ серед інших в історії людства? А отже, на що ми можемо претендувати в майбутньому і як досягти для себе й наступних поколінь гідного життя? Ви рішення вказаних проблем неможливе без всебічного дослідження любу мудрості наших попередників, яке знайшло концентрований вияв у філософській думці та релігійній вірі.

Структурний підхід до дослідження центральної проблеми збірника доповнюється історико-філософським. Підкреслимо, що це цілком необхідно, адже мова йде про дослідження історії вітчизняної філософської думки, в якій автор намагається знайти теоретичне світоглядне виявлення рис українського менталітету, загальнонаціональні прагнення пошуку шляху з темряви до світла тощо. У цьому зв'язку імпонує ерудованість автора, тобто знання не просто літератури питання, а саме блискуча обізнаність в історії дослідження проблеми. Тут, безумовно, має місце благотворний вплив історико-філософської освіти С. Мащенко (вищу освіту здобув на історико-філософському факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка). Інакше чи була б така увага до робіт вітчизняних мислителів минулих епох? Л. Баранович, О. Бучинський-Яскольд, Д. Велланський, В. Винниченко, І. Галятівський, М. Гоголь, М. Грушевський, О. Довженко, Г. Кониський, М. Костомаров, П. Куліш, І. Максимович, М. Марков, І. Орновський, А. Стаховський, К. Гранквіліон-Ставровецький, Д. Туптало (Д. Ростовський), І. Франко, П. Юркевич – перелік можна продовжувати, але нам і так зрозуміло: автор спирається на могутню вітчизняну традицію, обґрунтовує свої висновки відповідально, уникає легковажних і кон'юнктурних суджень, показує високий рівень фахової майстерності (закінчив аспірантуру філософського факультету Московського університету ім. М. В. Ломоносова).

У першій частині збірки “З історії вітчизняної філософії”, що складається з восьми нарисів, дослідник аргументовано аналізує світоглядно-філософські погляди Л. Барановича, І. Галятівського, Д. Туптала, І. Максимовича, А. Стаховського, які склали ядро Чернігівського літературно-філософського кола кінця XVII – початку XVIII століть і довгий час працювали на Чернігівщині. Предметом дослідження також є філософські погляди Г. Кониського, Д. Велланського, О. Довженка – уродженців Сіверського краю, доля яких закинула далеко за межі малої батьківщини, але, як цілком слушно зазначає С. Мащенко, вони ніколи не втрачали духовного зв'язку з нею, увібрали у свою особистість разом з молоком матері вічну любов до рідного краю.

Автор збірника зумів урахувати філософські новації антропології Чернігівського філософського кола, показавши, що вона, будучи гуманістично-кордоцентричною, вперше переходить до розробки питань життя пересічної людини. Досліднику вдалося розкрити екзистенціальні мотиви в розумінні людини у чернігівських мислителів, що проявляється в баченні ними ества антропосу в його внутрішній духовності, в душі-серці. Це дало підстави говорити про можливість самооновлення людини шляхом внутрішньої “сердечної” роботи щодо морального самовдосконалення. Здобутком чернігівських філософів учений вважає й раціональне розуміння суспільства як системи зв'язків між людьми.

Уперше автор представляє творчість М. Маркова – вихідця з російської землі, що здобув вищу освіту в Київській духовній академії, тому вплив українського світобачення й світосприйняття відчувається у всьому творчому доробку цього талановитого філософа-педагога, який наприкінці XIX століття впродовж десяти років очолював Чернігівську духовну семінарію. Загальною особливістю напрямку творчості М. Маркова, на думку С. Мащенко, є те, що він по суті був одним з передвісників галузі знань, яка нині отримала назву філософії освіти. У творчій постаті М. Маркова дослідник

побачив оригінального мислителя, який неординарно поєднує філософські засади Київської школи філософії духовно-релігійного напрямку з елементами російської філософської думки “срібного віку” в культурі та традиціями українського світоглядного мислення.

Частина друга “Релігія і культура” містить п’ять історико-релігієзнавчих нарисів, у яких розкривається зв’язок релігії та культури. Вчений аналізує багатогранну творчість прусського емігранта А. Зерніка на українських землях, який, прийнявши православну віру, захищав її разом із чернігівськими богословами в XVII ст. Не залишає поза увагою С. Машенко й проблеми взаємодії Чернігівської православної єпархії з рухом старообрядців, що проникли з Росії і вкоренилися на Придесенні протягом XVII-XIX ст., поширившись звідси на інші регіони України. Окремий нарис розкриває історію Чернігівської духовної семінарії як культурно-освітнього осередку не лише Чернігівщини, але й України.

Особливе місце у збірнику посідає аналіз світоглядно-філософських поглядів Олександра Довженка. Видатному українському кіномитцю, письменнику й мислителю загалом присвячено три нариси. Тим більший інтерес представляють статті про О. Довженка, оскільки автор рецензованого збірника теж народився, виріс і деякий час працював у містечку Сосниці, що на Чернігівщині, – батьківщині митця. С. Машенко, маючи значний багаж знань з української філософської думки, зумів глибше побачити зв’язок із нею Довженкового світогляду, показати, що його витоки сягають глибин вітчизняного мислення й закорінені в підвалини національного менталітету.

Тепер про джерельну базу та методологічні засади розвідки С. Машенка. Неодмінною передумовою наукового історико-філософського дослідження, як відомо, є оволодіння здобутками джерелознавства. Прагнучи відтворити картину історичного розвитку філософування на Чернігово-Сіверщині, дослідник, у даному разі й С. Машенко, зустрічається з багатьма проблемами. Насамперед маємо на увазі, що історик філософії змушений мати справу безпосередньо лише з “уламками”, “уриwkами”, “відбитками” подій, що вже відбулися. Побачити в цьому “уламковий” “слід” події, яка цікавить дослідника, реконструювати на підставі “слідів” образ і зміст явища загалом, пояснити, чому досліджувана проблема вирішувалася саме так, а не інакше – це і є одним з найскладніших завдань історико-філософського дослідження.

Слід зазначити, що С. Машенко не ігнорує складних процедур джерелознавчого пошуку, розуміючи, що це може суттєво спотворити фактографічні підвалини й результати історико-філософського дослідження. Під час написання нарисів автор звертається в першу чергу до оригіналів текстів мислителів. Проте, віддаючи “данину моді” чи скоріш, щоб зробити виклад зрозумілішим читачеві, використовує їх переклади сучасною українською та російською мовами. Так, при написанні нарису про любомудрів із Чернігова, зокрема, про Л. Барановича, використана збірка перекладів його окремих творів та уривків з них, листів, що вийшла у 2002 році під назвою “Чернігівські Афіни”. У цьому контексті автор цілком правильно стверджує, що, на жаль, таких перекладів творів українських мислителів минулого ще обмаль. Якщо ж говорити на цю тему у ширшому плані, то існує проблема перекладу. Як переконливо показав ІІ Києво-Могилянський історико-філософський семінар “Актуальні проблеми історико-філософського джерелознавства”, що відбувся в Києві 2005 року, в Україні ще немає відповідної перекладацької школи, її потрібно створити. Мається на увазі, що перекладач повинен бути передусім філософом і водночас досконало володіти знанням іноземної мови.

Професіоналізм С. Машенка засвідчують й використані методологічні типи реконструкції, засоби їх побудови й аналізу. Вчений не просто допускає наявність різних підходів до аналізу історико-філософських процесів, але й по суті наполягає на необхідності плюралістичних підходів. Він виходить із того, що, оскільки сама реальність досліджуваних подій відзначена розмаїттям, остільки мають існувати різні підходи до її реконструкції. Тому під час дослідження використовує, наприклад, реалістичну методологію, в основі якої, за І. Франком, лежить прагнення зрозуміти, а не судити явища. Методологічними засадами історико-філософського аналізу також стали принципи діалогу світоглядів різних епох і народів, етноцентризму, системно-структурний підхід до вивчення духовного доробку певного філософа.

Щоб показати певну філіацію ідей, тобто як одні ідеї стали підґрунтям для появи

інших, С. Машенко вказує на особливості концепції того чи іншого мислителя, які вирізняються з головного річища філософської проблематики. Автор намагається враховувати регіональні особливості Чернігівського науково-філософського кола, навіть соціокультурну специфіку філософської школи Чернігово-Сіверщини. Але він не схильний до “хутірного патріотизму” і не прагне перебільшити роль мислителів Чернігово-Сіверської землі в загальнонаціональному філософському доробку. Вчений усвідомлює, що, по-перше, йдеться лише про окремих період – XVII-XVIII ст., коли відбувалося формування української класичної філософії. По-друге, ця філософія прийшла на Чернігівщину з колись професійної української думки – Києво-Могилянської академії, і несли цю думку випускники та професори названого закладу. Тому, на думку С. Машенка, вивчення філософської діяльності на Чернігово-Сіверщині є водночас визначенням особливостей впливу Києво-Могилянської академії на культуротворчість регіонів України.

Ясна річ, що автору не вдалося досягти абсолютної автентичності змісту та способу мислення філософів Сіверського краю. Досягти цього за будь-яких умов неможливо. Більш того, це навіть добре, тому що тоді не можна було б здійснити переосмислення творчої спадщини того чи іншого філософа. Варто зауважити при цьому, що С. Машенко намагається, щоправда, не завжди йому це вдається, показати зв'язок творчого доробку мислителя із соціально-історичним середовищем, його зумовленість певним соціальним контекстом.

Ще один методологічний підхід автора рецензованої праці робить наголос на тому, що в історико-філософському дослідженні потрібно показати, наскільки самобутньою є творчість того чи іншого філософа. У цьому плані закономірним є питання: якби І. Максимович чи О. Довженко жили у наші часи, то вони, можливо, присутньо написали б майже те саме, що й свого часу?

Наступний підхід С. Машенка до історико-філософського матеріалу, що заслуговує на увагу, – це використання біографічних даних про мислителя. З точки зору автора збірника, колізії життя філософа дозволяють краще зрозуміти людину як особистість, формування її соціально-психологічного характеру. Таким чином С. Машенко спирається на герменевтичний спосіб пізнання, що дає можливість досліднику зрозуміти текст, тільки знаючи особистість його автора, відаючи, як автор рухався разом із дійсністю у “герменевтичному колі”. Мається на увазі в контексті розкриття гносеологічної традиції як регулятивного чинника інтерсуб'єктивного досвіду (Г.-Г. Гадамер).

Можна й далі називати інші методи, що їх застосовує автор, та, мабуть, у цьому вже немає особливої потреби. Підсумовуючи, підкреслимо інше: С. Машенко, звертаючись до першоджерел, не прагне підтвердити власні думки чи встановити для всіх єдину істину. Вчений розуміє, що немає єдиного істинного наукового методу пізнання, тому використовує множину методів, тим самим, з одного боку, засвідчуючи свою приналежність до киево-чернігівської наукової школи, неперервність і тяглість мисленнєвих традицій Чернігово-Сіверщини. З другого, демонструючи не просто обізнаність у сучасних методах філософування, а й творче їх застосування.

Книга С. Машенка “Любов до мудрості”, – безумовно, корисна і варта уваги як науковців і педагогів, так і студентів Чернігівщини й України загалом. Але матеріали збірника, як цілком слушно зазначає його автор, – “це лише часточка досліджень, які покликані розкрити багаті філософські та релігійні традиції, притаманні Чернігово-Сіверському краю” (с. 5). Тому дослідження історії філософії того чи іншого краю корисна й потрібна справа, адже історія регіону – це духовна спадщина всього українського народу й до цієї спадщини слід ставитися обережно і з повагою. Тільки той народ має майбутнє, який цінує своє минуле. Тож оцінити минуле, побачити перспективи майбутнього держави, нації, краю можливо лише через глибокі історико-філософські дослідження.

Рецензований збірник є актуальною історико-філософською студією, що дає можливість побачити: без високої духовності громадян неможливо закласти національні основи Української держави, яка б дбала про забезпечення умов для гідного життя не всіх, а кожного, що є категоричним імперативом сучасної України. Водночас автору вдалося показати, що наші розумні пращури сенс життя вбачали не в безтямному накопиченні матеріального багатства будь-якими способами, у тому числі й злочинними, а у творенні добра, в подоланні конкретного зла, в духовному піднесенні “серця”. У цьому сенсі праця філософа С. Машенка спонукає до роздумів, дискусії, що є, безперечно, її перевагою.

ПОРТРЕТ МИТЦЯ НА ТЛІ “ЧЕРВОНОГО” СТОЛІТТЯ

Рецензія на монографію: “Марочко В.І. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 285 с.: іл.”

Олександр Довженко виступає в українському літературознавстві, культурології, мистецтвознавстві однією із найпопулярніших постатей. Здається, так було завжди – і за доби найлютішого сталінського терору, і упродовж нетривалої хрущовської відлиги, й у часи вдосконалення “розвинутого” соціалізму, і сьогодні – в незалежній Україні. Як наслідок, витворився колосальний масив наукових досліджень та публіцистичних творів, який охопив позірно всі сторони життя і аспекти творчого спадку великого митця.

Отож необхідно віддати належне професійному історику, який вирішив проаналізувати уже відомий і віднайдений ним особисто біографічний та дотичний до діяльності О.Довженка матеріал, з точки зору свого фаху, тобто в історичному контексті. Автор відкидає “вигадки любителів сенсацій”, натомість знаходить найвірогідніші пояснення “білим плямам” у біографії кіномитця. Ключем, за допомогою якого дослідник намагається відчинити двері до таємниць, виступають або джерела, включно з документами особового походження, або аналіз історичних реалій глибоко опрацьованої ним історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Знаний дослідник голодомору 1932 – 1933 рр., очевидно, не випадково звернувся до постаті творця “Землі”, “Арсеналу”, “Щорса”, знаменитої “Зачарованої Десни”, “України в огні” і “Щоденника”. Останні, як відомо, потужно впливали не на одне покоління української інтелігенції, поставивши наші уявлення про Україну доби Другої світової війни з голови на ноги, у нормальну позицію. Поза художніми образами, породженими генієм, його палким і проникливим словом, важко відтворити науково достовірну картину суворої доби.

Особливістю книжки з поетичною і глибоко символічною назвою, на нашу думку, є строга й послідовна відповідність джерельній базі. Як відомо, історик у своєму ремеслі скутий жорсткою необхідністю документально підтверджувати свої сентенції, а тим паче гіпотези. Автор монографії усвідомлював, що поставлена дослідницька мета – відтворити портрет постаті такого масштабу, вмонтований в історичне тло, не маючи доступу до його архіву, - справа вельми ризикована. Проте він, вірогідно, сподівався, що корпус доступних документів у поєднанні з літературним доробком та кінотворами може подолати добре відому несприятливу обставину, що перекрила довженкознавцям шлях до його архіву.

Уже на початку вступу Автор визначає тональність своєї книги: “Життя і творчість Олександра Довженка жертвовні і героїчні. Він дарував смертним тепло і надію, просочуючись крізь пітьму соціального зла, політичного цинізму, байдужості номенклатури, заздощів і відвертої ненависті улесливих “худруків” від мистецтва” [С. 17]. Жертвовність, героїзм – такі засади бачення істориком життєвого призначення його героя. Але уже з перших рядків, і щойно наведена цитата це підтверджує, впадає в очі ще одна особливість тексту: поєднання науковості змісту із публіцистичним характером викладу. Можливо, у ревнителів чистоти жанру вона й викличе заперечення, але нам імпонує. Той невичерпний заряд поетичної наснаги, що міститься у творчості О.Довженка, створює таке потужне поле довкола його постаті, що кожний, хто підійде достатньо близько, неминуче зазнає впливу. З іншого боку, великий майстер слова і художнього образу заслуговує, щоб про нього не писали “канцеляритом”, до того ж обраний Автором стиль робить книжку значно доступнішою для читача, котрий не має спеціальної підготовки, хоча й фахівець одержить насолоду від прекрасної, емоційно насиченої мови.

---

* Тут і надалі посилання на дану працю.

У двадцяти шести невеликих за обсягом розділах дослідник докладно аналізує всі перипетії нелегкого життєвого шляху свого героя. При цьому він намагається привернути увагу до тих аспектів біографії, які рідко потрапляли в поле зору дослідників із табору соцреалізму, котрі назагал цікавилися соціальним походженням, майновим цензом, партійною приналежністю тощо. Так, у розділі з промовистою назвою: “Сьома дитина козацького роду” В.Марочко торкається питання про недоречність маніпулювання “цифрами старого і нового стилю” у застосуванні до біографічних даних, бо “сосницький хлопчик Сашко народився серпневого, а не вересневого дня”, а водночас вказує на символіку числа сім: “Він народився сьомою дитиною, що є символічно, адже в церковних книгах ця цифра – свята і таємнича” [С. 36]. Незважаючи на те, що історія батьківської родини Довженка вже досить відома, стислі, але інформаційно насичені, емоційно забарвлені портрети його батьків викликають цікавість і людське співчуття. Автор слушно зауважує, що цю українську родину підкосила трагедія: із чотирнадцяти дітей одинадцять померли, “не досягнувши життєвого розквіту”. Можливо, феномен О.Довженка і пояснюється тим, що він прагнув заповнити своїми образами, словами, картинками, думками ту лакуну, яка витворилася у світі від такої несправедливості долі.

Слідкуючи за розвитком сюжету, як його подає В.Марочко, ловиш себе на думці, що про його Довженка не можна сказати – типовий життєвий шлях, вибір пересічної людини тощо, хоча, на перший погляд, все, що відбувалося із юнаком, вкладається в поняття доби. Варто задуматися над тим, скільки “переламів”, за вдалим висловом І.Дзюби, пережили люди, народжені у 90-х рр. XIX ст., тільки замолоду: самодержавна Росія, її крах, УНР доби Центральної Ради, гетьманат, УНР доби Директорії, встановлення радянської влади. В.Марочко показує О.Довженка не героєм, котрий воював на боці української влади, а радше розгубленою людиною, яка зазнала чимало поневірянь: його упродовж короткого часу двічі ледве не розстріляли – перший раз чекісти, а вдруге – поляки [С. 51].

Проте для О.Довженка завжди багато важило право вибору. По закінченні громадянської війни він став “совслужачим”, але у липні 1922 р. відмовився від дипломатичної кар’єри заради того, щоб обрати шлях “вільного художника” і навчатися мистецтва у приватній школі професора Єккеля. Відтак дипломатична служба у поєднанні з навчанням у Берліні принесла несподівані результати: “В Україну Довженко повернувся художником, одруженим, із пакунками диппошти, безпартійним”. З серпня 1923 до червня 1926 р. він працював професійним художником-ілюстратором, спеціалізуючись головню в жанрі політичної карикатури [С. 64, 65]. Автор, ретельно проаналізувавши політичну спрямованість критичних стріл молодого митця, чесно визнав, що “якісний стрибок ілюстратора Сашка від політичної публіцистики до всесвітньо знаного майстра “Звенигори” – загадка феномена самого Довженка” [С. 70]. Це важливе, як на нас, зауваження, можна витлумачити й так, що засобами, які є в розпорядженні історика, виявити момент метаморфози – перетворення гусениці в метелика – важко, проте цей набір у вправних руках допоможе побачити, як у картинах Довженка відображалися реалії доби. Відчувається, що Автор при цьому найбільший пістет виявив до “Звенигори”: “Одних вона приваблювала соціальними фарбами, інших – філософською композицією сюжетів, – зазначає він, – а небайдужих до всього українського – яскравим вираженням національної самобутності народу” [С. 78 – 79]. Багатовимірність, глибина фільму, на думку В.Марочка, пояснюється відсутністю “соціального замовлення” – тієї гамівної сорочки для бунтарських, сповнених химерними ідеями душ, яка тяжко позначилася і на долі Довженка.

У книжці на основі документів розвінчується уявлення про тріумфальне сходження митця шаблями слави від фільму до фільму під ласкавою увагою вождя. Друга половина 20-х – 30-і рр. позначилися масованою атакою на українську інтелігенцію з боку правлячої партії, радянських органів, представників панівної російської культури. У розділі “Український сепаратизм” на кінофабриці в Одесі” на основі документів, що зберігаються в Одеському обласному архіві, переконливо відтворено непривабливу картину засилля російських діячів у колективі кінофабрики. Автор зумисне підкреслює, що “конфлікти виникали саме на ґрунті національному та суто мистецькому” [С. 98], бо російськомовні митці не просто байдуже, але відкрито вороже ставилися до політики українізації. Як у наші дні заїжджі російські “зірки” естради вимагають для себе уваги, гідної осіб королівської крові, так і тоді – запрошені з Москви режисери й артисти користувалися

різними преференціями, включно з високими гонорарами, а свої працівники скіли без діла.

Зрештою, така доля могла спіткати й Довженка, але своїм могутнім талантом він, як тараном, пробив мури бюрократичних перешкод, змусив заговорити про себе увесь світ, привернув увагу Сталіна.

Однією з безсумнівних заслуг Автора став його жорсткий, прискіпливий аналіз стосунків вождя і митця. Сталінові, безперечно, імпонувала роль “мецената”, але ще більшу насолоду давало відчуття, що Довженко, як і всі інші генії Радянського Союзу, повністю залежить від його волі, а то й примхи.... А Довженко змушений був мовчки спостерігати, як один за одним зникають у пащеці неситимого молоха його друзі. “Секоти” стежили за кожним його кроком, навіть якщо у В.Марочка викликає певну недовіру факт прощання О.Довженка з покійним Миколою Хвильовим, то сама задушлива атмосфера цькувань, переслідувань, підглядань, доносів і наклепів передана у монографії з переконливістю, від якої стає моторошно. До неї варто додати і пильну, невідступну увагу задрісників різної масті й походження. Від них теж не було порятунку. Змучений режисер написав листа Сталінові. Автор так коментує цей крок: “Від розстрілу режисера могли врятувати М.Шолохов, О.Фадєєв, які інколи зверталися з подібними проханнями до кремлівського вампіра, якому подобалося слухати їхні уклінні прохання, іноді навіть виконував їх, забираючи частку душі кожного з прохачів. Уточений з усіх боків, балансуючи на межі арешту і самогубства, Довженко “здався” в полон тиранові” [С. 159]. Фільми “Аероград”, “Щорс” – історик трактує як “повернення боргу вождю” за збережене “фізичне життя”. Звичайно, це так, але майстерність геніального режисера давала йому змогу навіть у межах “соціального замовлення” ставити прекрасні фільми, причому їхній гатунок визначається не тільки художньою досконалістю, але й виразно національним духом. Напередодні війни він користувався загальним визнанням, довірою вождів – кремлівського – Сталіна і нижчого рангу – М.Хрушова, і навіть співробітники НКВД, пильнуючи за словами і вчинками митця, змушені були констатувати, що “Довженко – особистість яскрава, яка говорить все, про що думає, і “не здатна на які-небудь таємні дії” [С. 193].

Цей виразно позитивний, успішний, хоча й непевний з огляду на залежність від прихильності вождя, статус розлетівся вщент після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. Автор твердить і переконливо аргументує вибір свого героя за нових, екстраординарних умов: “Війна пробудила в Довженкові характерний для кожної людини інстинкт самозбереження, але не власного, насамперед національної ідентичності українців, їхньої культури” [С. 196]. Кінематограф відступає на другий план, натомість постає Довженко – трибун, публіцист і письменник. Українською візитівкою у тій страшній війні може слугувати його знаменитий сценарій “Україна в огні” і не менш знаменитий “Щоденник”. Здається, більше ніде “гірка правда війни” не була виявлена з такою нещадною прямоотою, а захист простих людей – українців, що найбільше потерпали від її законірностей і випадковостей, ніде не прозвучав так щиро і людяно. Оце “зачарування” Десною – великою українською рікою, яка для Довженка стала символом цілої України, вступило в конфлікт з радянським офіційним патріотизмом і перемогло.

Війна явила українця, який повстав із крові мільйонів “чорних свиток”, страждань батьків, руїн Хрещатика як невмирущий Фенікс. Цього Система вибачити Довженку не могла. Справа не тільки у інвективах проти високих чиновників чи в тому, що Довженко “пожалів” півки для вождя – загальний тон і “Щоденника”, і кіносценарію, й невеликих публіцистично заострених новел – неминуче приводить читача до висновку, який тільки не так давно обгрунтували історики (ті з них, котрі посміли подивитися правді в обличчя): війна проти німецького фашизму була бездарно програна радянським керівництвом на чолі з “полководцем всіх часів і народів”, а виправляли ситуацію, великою “кров’ю” рятуючи свою Батьківщину від загарбників, громадяни й патріоти, а не лакузи вождів.

Ця правда, яка відкрилася Довженкові і якої він не хотів приховувати, зробила його особистим ворогом Сталіна і привела до зразкового, сзуйськи продуманого судилища у кремлівських стінах. Зустріч з розгніваним вождем тривала більше години, але здалася Довженкові “вічністю”. Своє сприйняття її він довірив сторінкам щоденника. Мабуть, немає в Україні освіченої людини, яка б не читала сповнених гіркоти рядків: можна тільки уявити собі, який тягар був на душі у людини. Сталін, безумовно, непогано

вивчив психологію своєї жертви. Покарання, яке він обрав, вражає своїм цинізмом: дозволено жити в Москві, працювати на студії “Мосфільм”, а перебування в Україні заборонено. Проте відірвати Довженка від України нікому не під силу: від відчаю його врятували не скільки робота над кінопроектом “Мічурін”, стільки згадка апро теплі води рідної ріки, які переносили його в дитинство, робота над “Повістю полум’яних літ”, “Поемою про море”. Історик чимало місця приділив аналізу останнього твору, виявивши ще одну грань таланту митця – глибокого інтересу до проблем екології, які тісно перепліталася у його світобаченні з соціальними та національними питаннями. На думку дослідника, Довженко прагнув: “відкрити очі можновладцям і суспільству на жахливі наслідки діяльності “соціальних селекціонерів”, які задля тимчасового успіху і переможних фанфар, орденів і власного добробуту вдалися до необачного “перетворення природи” [С. 252 – 253]. На жаль, і сьогодні “орденоносці” байдужі до тих питань, які до останнього подиху хвилювали великого сина України.

Здається, Ромен Ролан колись зауважив: “Не все сучасне – геніальне, але все геніальне – сучасне”. Понад півстолітній рубіж, що віддаляє нас від передчасної смерті О.Довженка, підтвердив його “вічність” у сенсі актуальності й конечної необхідності для нинішніх поколінь. У контексті ж рецензованого дослідження буде справедливим виокремити останній його розділ “Довженко – історик своєї епохи”. Узагальнюючи зміст своєї праці, В.Марочко закликає подивитися на життєвий і творчий шлях свого героя – з позиції аналізу його внеску в історичну науку. Звичайно, тут йдеться не про буквальну відповідність: дослідник слушно зазначає, що прагнення стати професійним істориком у Довженка не було, а художні фільми – не документальні. Але О.Довженко любив свій народ і відзначив на сторінках щоденника, у кадрах, художній прозі такі його риси і моменти буття, що їх можна трактувати як цілісне історичне бачення доби. Все, що він створив, узгоджується з оцінками сучасних вчених, включно із загальною кількістю жертв голодомору. Особливо виділяється у книжці роль О.Довженка як історика війни. Історичні візії проникливої, оригінальної творчої особистості не відрізняються оптимізмом, а подекуди вражають трагізмом.

Загальний підсумок дослідження вселяє, однак, певну надію: “Епоха Сталіна покалічила душу кіномитця, але не зламала його волі. Вагання – писати “Пісню про Сталіна” чи “Зачаровану Десну”, які терзали його на час “відступництва”, в 1943 р., схилили до улюбленого твору, до теми Десни – душі й чистоти українського народу” [С. 274].

Звичайно, О.Довженко ще не раз буде привертати до себе погляди дослідників. У межах однієї монографії навряд чи можна вичерпати всі теми, дотичні до життя і творчості генія. Але задум Автора, як на нашу думку, увінчався успіхом. Він показав митця людиною, розіпнутою на жорстких конструкціях зловісного породження “червоного”, згідно з оцінкою М.Поповича, століття – радянської державної машини, яка пізнала злети і падіння, зазнала цькування, пройшла випробування славою, але не зламалася і не зрадила найдорожчого – свого українства, назажди залишилася “зачарованою Десною”.

Людмила Студьонова

ПРО ЗЕМЦЯ, НАУКОВЦЯ І НЕ ТІЛЬКИ

(Половець В. М. Уманець Федір Михайлович (1841 - 1917 рр.). -

Чернігів: Просвіта, 2006. - 146 с.)

Багата земля Чернігівська достойними іменами. Так само, як історичними подіями, котрі більшість цих імен викреслили з нашої пам’яті. Серед них - видний земський діяч Федір Михайлович Уманець. Походив із старовинного козацького роду з Глухівщини. У 1887 - 95 рр. працював у Глухівській повітській земській управі, з 1895 р. - у Чернігівській губернській управі, залучивши до праці у земстві талановитих письменників Бориса

Грінченка, Михайла Коцюбинського, Миколу Вороного, Володимира Самійленка. Ф. М. Уманець був активним членом Чернігівської вченої архівної комісії. У 1901 році обирався делегатом Всеросійського з'їзду земств. На сторінках видатних звітів чергових земських зборів, центральних та регіональних періодичних видань можна було прочитати виступи, статті, наукові студії Федора Михайловича. До того ж він був автором низки книжок історичного змісту, які привабили видавців у Санкт-Петербурзі та Києві, а згодом і рецензентів.

Проте цілісної картини про життєвий і науковий шлях Ф. М. Уманця ніхто із зацікавлених осіб не створив як до 1917 р., так у наступні десятиріччя. Хоча на публікації земської тематики та історичного змісту, які належали Федору Михайловичу, посилались дослідники різних поколінь, бо він стоїть в одному ряду із значними істориками України і Чернігівщини.

Ось чому монографія В. М. Половця «Уманець Федір Михайлович (1841 - 1917 рр.)» привернула увагу як професійних істориків, так і країзнавців. * Значимість цієї наукової праці полягає у тому, що дослідник вперше ввів у науковий обіг значний масив документів Державного архіву Чернігівської області, меморіальної бібліотеки - музею М. М. Коцюбинського в Чернігові, Інституту рукопису НБУ, Центрального державного історичного архіву у м. Києві, матеріали наукових конференцій, публікації в чернігівських губернських періодичних виданнях, що стосуються обраної дослідником особи.

Висвітлюючи земську діяльність Ф. М. Уманця, В. М. Половець аналізує його внесок у вирішення питання про оподаткування земель межовими зборами. Автор монографії дослідив вплив Федора Михайловича на підтримку губернським земським зібранням шовківництва на Чернігівщині. Перед читачем постає яскрава картина того, як Ф. М. Уманець сприяв розвитку епідеміології, народної освіти, передачі земству і відповідальному облаштуванню музею старожитностей В. В. Тарновського, організації сільських бібліотек, меліорації земель, кустарній промисловості, кооперативним об'єднанням, Чернігівській «Громаді».

Як науковець Ф. М. Уманець заявив про себе магістерською дисертацією «Надел общины и дворовые люди», підготовленою по завершенні юридичного факультету Московського університету. Нею зацікавився журнал «Отечественные записки» і опублікував її у січневому випуску за 1862 рік. В. М. Половець не лише констатує цей значний факт у житті Федора Михайловича, а по суті, вперше дає зацікавленому читачеві уявлення про дану магістерську дисертацію молодого дослідника. Завершуючи аналіз, автор монографії робить висновок, що в цій науковій студії, написаній Уманцем під час підготовки і проведення реформи 1861 року, порушувалась одна із нагальних проблем соціально-економічного розвитку периферійного селянства. Тим дисертація цікава для сучасних істориків.

У центрі уваги В. М. Половця інші наукові розробки Ф. М. Уманця. До них належить ряд праць з історії України і Польщі, серед яких: «Вырождение Польши. Два года после Ягеллонов» (1872), «Князь Константин-Василий Осторожский» (1901). Відомими були його публіцистична робота «Общественное воспитание в России» (1861), історичні праці «Из моих наблюдений по крестьянскому делу» (СПБ., 1881), в якій йдеться про «дрібну земську одиницю» та про «упорядкування общинного землеволодіння», «Колонизация сводных земель России» (СПБ., 1884). Особливе значення має праця «Гетман Мазепа» (1897), написана на основі архівного матеріалу і збірок П. Дорошенка і Маркевичів. Це перше видання, де в історичній літературі дано позитивну характеристику І. Мазепі як державному діячеві і як особистості.

Для дослідників минушини Чернігівщини важливою є монографія Федора Михайловича «Вопросы нашей внутренней политики», яка видана в трьох окремих книгах. «Из моих наблюдений по крестьянскому делу» - одна з них. Вона складається із 15 нарисів, охарактеризованих В. М. Половцем. Зацікавлений читач знайде не лише інформацію про фарфорові копальні у селі Полошки на Глухівщині, яке віддавна було маєтністю Новгород-Сіверського Троїцького монастиря, а й про полошківське самоуправління селянської общиною з усіма недоліками і проблемами. В. М. Половець

---

* Доктор історичних наук, професор ЧДПУ В. М. Половець є першим в Україні серйозним дослідником громадської і наукової діяльності Ф. М. Уманця. Стаття історика про цю неординарну особистість побачила світ на сторінках журналу «Сіверян. літопис» (2000. - № 1. - С. 97-122).

звертає увагу чернігівських істориків і краєзнавців на те, що книгу «Из моих наблюдений по крестьянскому делу» з дарчим написом Ф. М. Уманця М. М. Ключобинському йому вдалося відшукати у меморіальній бібліотеці Чернігівського літературно-меморіального музею письменника.

Окремий розділ своєї книги автор монографії Ф. М. Уманця «Гетман Мазепа» (СПб., 1897). Безперспективне заняття переповідати його зміст. Зауважимо лише для зацікавленого читача, що В. М. Половець зробив усе, аби він, зацікавлений читач, знав: Федір Михайлович побудував своє дослідження за проблемно-хронологічним принципом із застосуванням конкретно-історичного методу аналізу суспільних явищ. Тому книга «Герман Мазепа» побудована на унікальних документах, у тому числі літописах, про молодість Івана Мазепи, про його попередників - гетьманів Петра Дорошенка та Івана Самойловича, про те, як за підтримкою князя В. Голіцина Іван Мазепа став гетьманом Лівобережної України і про все, що відбулося потому в житті українських селян, в культурному житті України. А головне - чому і як гетьман Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII.

Вперше В. М. Половець зібрав докупи рецензії, відгуки, зауваги на наукові праці Ф. М. Уманця та проаналізував їх. Головним чином вони стосуються «Гетьмана Мазепи». Підсумовуючи різномірні точки зору на постать українського державного діяча, які склалися під впливом книги Уманця, В. М. Половець робить такий висновок: «У монографії «Гетьман Мазепа» він уперше на той час розглядає Івана Степановича як діяча державного масштабу, пов'язуючи його ім'я з розвитком української культури та національною самосвідомістю українського народу. Своєю просвітницькою діяльністю Ф. М. Уманець як землець і як науковець увійшов до когорти провідних представників української інтелігенції».

Це, безпечно, так. Проте необхідно сказати, що в сучасній Росії Федір Михайлович вважається вітчизняним істориком. У 1992 році у Москві перевидано історичну монографію Уманця про Олександра I і Сперанського, яка вперше побачила світ у 1910 році.¹ Головна тема цієї наукової праці - позитивні реформи в Росії. Перу Ф. М. Уманця належить також історична монографія, присвячена О. П. Єрмолову (24.05.1772 - 11.04.1861) - генералу від інфантерії, керуючому цивільною частиною в Грузії, Кавказькою губернією.² Федір Михайлович відтворив реальну історичну жорстоку постать російського проконсула, який ввів у листуванні офіційний термін «мошенник» для характеристики горців.

До наукових інтересів Ф. М. Уманця належали діяльність Комітету 6 грудня 1826 року часів Миколи I з вирішення селянського питання, освоєння Далекого Сходу, куди у другій половині XIX ст. переселилися селяни Чернігівської губернії. Саме ці наукові дослідження дали сьогодні привід деяким російським авторам статей на цю тематику називати Ф. М. Уманця імперським публіцистом або українофілом.

Важливо розібратися, чому існує така точка зору. Це можна зробити, ретельно вивчивши документальні матеріали родини Уманців з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею, які чомусь не використані автором монографії.

Ще дві зауваги. Назви творів Ф. М. Уманця слід було давати мовою оригіналу, оскільки вони не перекладалися українською мовою. В монографії є підрозділ «Відносно дати смерті Ф. М. Уманця». Він доречний, бо в деяких енциклопедичних виданнях роком смерті Федора Михайловича називається 1908, а не 1917 рік. Але В. М. Половець, назвавши так цей підрозділ, націлив свою увагу на те, як В. Л. Модзалевський розпочав клопотання за збереження історичної колекції Ф. М. Уманця.

Тим не менше, автору монографії вдалося прокласти шлях наступним дослідникам. Книга містить джерелознавчу базу з документів, історичної літератури, ілюстрованого матеріалу. Є надія, що твори Ф. М. Уманця нарешті видаватимуться і в Україні. Його неординарна і до деякої міри суперечлива постать викличе увагу тих істориків, котрі підуть за В. М. Половцем.

Джерела та література:

1 Уманец Ф. М. Александр и Сперанский. - СПб.: Тип. М. Д. Ломковского, 1910. - 171 с. - (Сер. XIX. Государственные деятели. Верховная власть).: Теж. - М., 1992. -

2 Уманец Ф. М. Проконсул Кавказа // Истор. вестн. - 1888. - Т. 33: Теж. - СПб., 1912.

КНИГА, ЯКА СТАЛА ПОДІЄЮ

Василь Лизанчук. Основи радіожурналістики. – К.: Знання, 2006.

Коли мені таланить прочитати гарну книгу, почуваюсь щасливим. Проте трапляється таке не часто. На жаль, у сьогоднішніх крамницях (зокрема на моїй рідній Чернігівщині) можна знайти що завгодно, тільки не справді цікаву і талановиту українську книжку.

Унікальний підручник Василя Лизанчука дав почитати колега, який викладає в столиці і добре розуміється на гарних книжках. Перше, що справило враження, – надзвичайно ошатний вигляд українського підручника. Адже, відверто кажучи, видавці наукової літератури в нашій державі не надто зважають (ще – м'яко кажучи!) на дизайн та інші поліграфічні „дрібниці”, мовляв, головне – зміст. І помиляються, бо не лише людину, а й книжку поки що, в основному, зустрічають і оцінюють саме за її зовнішнім виглядом. Власне, я теж з великою обережністю ставлюся до книжок, надрукованих на неякісному папері, обкладинки яких, до того ж, позбавлені елементарного мистецького смаку.

У цьому сенсі підручник Василя Лизанчука – бездоганний! Навіть просто тримаючи його в руках, відчуваєш неабияку естетичну насолоду. До того ж раніше я ніколи не чув, щоб підручник з української радіожурналістики супроводжувався аудіозаписами на диску. Такі новації, безперечно, сподобаються і студентам, і працівникам ЗМІ з усієї України, котрі захочуть повчитися на кращих зразках вітчизняної журналістики.

Не сумніваюсь, що бажаючих виявиться немало. Я за своє життя не один підручник із журналістики прочитав, та й пропрацював уже 25 років у газетах і на радіо, тобто здивувати чимось мене доволі складно. Проте цього разу, тільки-но розпочавши читати книгу, я вже не міг відкласти її і зайнятися бодай якоюсь іншою справою. Так і читав мало не до ранку, втішений, що нарешті в Україні з'явився підручник із журналістики, який виводить її з тіні „старшого брата”, доводить, що справжня талановита журналістика у нашій державі була завжди, попри тотальні репресії та заборони.

Власне, українська журналістика ніколи не була і не є вторинною – вона самотня, цікава, людяна і національно свідомо (маю на увазі, звісно, не „продукцію” деяких ФМ-станцій, які лише умовно вважаються українськими, а хоча б передачі, представлені в підручнику Василя Лизанчука).

Науковець ґрунтовно дослідив історію вітчизняної журналістики, яка ще донедавна усіляко применшувалася та фальсифікувалася. Недаремно книга присвячена світлій пам'яті працівників підпільної радіостанції Української Повстанської Армії „Вільна Україна”.

„Безперечно, історія України багата на приклади героїзму, самопожертви, високого духу заради волі, незалежності, утвердження мови, культури духовності. Однак переяславський процес не припинився. Росія за будь-яких умов намагається утримати Україну у своїх лабетах, продовжує духовно калічити українців. Нинішнє тотальне російщення органічно переплелось з глобалізацією, яка призводить не лише до американізації, а й африканізації України, нівелює національного життєвого середовища”, – наголошує науковець. І наводить слова „простої українки” Віри Орлик, які так переконливо та широко прозвучали в радіоефірі.

„Я маю бабусю – на Луганщині та Волині, а сама живу в Києві. Тому точно знаю, що немає різниці між нами, українцями, – говорить пані Віра. – Протидії заходу і сходу нема, просто інколи двоє хороших людей не розуміють одне одного. І це не війна, а лише небажання розуміти і поважати точку зору іншої людини. Річ не в мові спілкування, а у ставленні до неї, у повазі й любові до рідної української. Чомусь замість того, щоб об'єднуватися, ми боремося самі із собою. Ми пошкоджуємо частинки власного тіла замість того, щоб його лікувати, і стаємо слабкими; ми руйнуємо себе із середини. Ми не хочемо зрозуміти, що Україна – неподільна, що кожне найменше селище по обидва боки Дніпра створює її самотність. І я щаслива, що живу в Україні, такій бідній і такій багатій...”

Золоті слова – як тут не погодитися?! І чудово, що всі, наведені у книзі приклади інтерв'ю, репортажів, виступів, оглядів, коментарів, нарисів тощо – справді високої якості. Це – окраса нашої журналістики!

Дуже важливо, що Василь Лизанчук аналізує не лише творчість київських та львівських радіожурналістів, а й наводить приклади оригінальних передач, що побачили світ у Донецьку, Дніпропетровську, Тернополі, Івано-Франківську, Полтаві, Запоріжжі, Кіровограді, Чернівцях...

Особливо мене вразив радіофільм „Замовлена правда”, підготовлений журналісткою Людмилою Кузьменко на Донецькому обласному радіо. Авторка настільки глибоко і

всебічно аналізує та спростовує фальсифікації про діяльність юних підпільників із „Молодої гвардії”, що перед таким потужним талантом мимоволі хочеться зняти капелюх.

Справжнім подвижником і видатною людиною є письменник та науковець Анатолій Погрібний, який створив на Національному радіо унікальний цикл передач „Якби ми вчилися так, як треба”. Запам’яталися мені також яскраві, талановиті виступи письменників Ігоря Калинця, Оксани Пахльовської.

Василь Лизанчук наводить багато прикладів із нашої найновішої історії, зокрема помаранчевої революції та подій, що сталися після неї. При цьому науковець не вдається до політичної риторики, а прагне об’єктивно оцінити діяльність Віктора Ющенка, Юлії Тимошенко, Олександра Мороза та інших відомих наших політиків.

„У демократичних країнах світу радіомовлення, як і інші засоби масової інформації, пройнято духом держави, тобто воно державотворче, патріотичне, об’єднує суспільство на кровно-національних засадах. І лише в цих рамках радіомовлення плюралістичне, вільнодумне й незалежне. Кожна держава на законодавчому рівні дбає, щоб енергія слова не спрямовувалася на руйнацію національних державних підпор. Кожний матеріал радіожурналіста, які б ідеї він не сповідував, має бути спрямований не на розмежування, роз’єднання українського суспільства на Схід, Захід, Південь, Північ, а на згуртування, глибоку інтеграцію різних областей в єдиний державний організм з відповідними українськими національними пріоритетами в економіці, політиці, культурі, мові, інформаційному просторі...” – підкреслює Василь Лизанчук і, безперечно, має рацію.

Особливо мені сподобався розділ про оригінальну українську радіодраму, де детально розглядаються всі її різновиди: акустична (звукова) радіоп’єса, радіоп’єса чистого слова, драма ідей, документальна радіодрама, драматична мініатюра. Справді, „оригінальна радіодрама є найскладнішою формою художнього мистецтва, в якій закладено синтез елітарної та масової культури”. На жаль, донедавна цей жанр української журналістики залишався на її манівцях. Надто гостро й несамовито реагувала тодішня влада на правду життя, яку відверто висвітлювали вітчизняні радіодраматурги.

Проте останнім часом в українському радіоєфірі з’явилися надзвичайно талановиті радіоп’єси відомих чернігівських письменників та журналістів Іллі Хоменка і Володимира Фоменка. Василь Лизанчук розповідає у книзі про „Повернення”, „Блискавку”, „Мішень”, „Математика”, але їх, звісно ж, значно більше – десятки. Мої земляки взяли за, здавалося б, таку невдячну і складну справу – практично з нуля реанімувати оригінальну українську радіодраму і блискуче впоралися з надважким завданням! Причому це вже не просто приклади вдалих радіоп’єс, а класика сучасної радіожурналістики!

Крім того, Ілля Хоменко дослідив історію розвитку радіодрами у багатьох державах світу і окремою книгою видрукував свою монографію. Тож чудово, що, працюючи над своєю книгою, Василь Лизанчук залучив до співробітництва і чернігівських колег.

Василь Васильович Лизанчук – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри радіомовлення і телебачення Львівського національного університету імені Івана Франка, академік Академії наук вищої школи України, лауреат Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка, заслужений журналіст України. Фахівець із радіожурналістики. Сфера його наукових інтересів: теорія і практика журналістики, відродження, розвиток і утвердження української мови, культури, духовності, національного життєвого середовища, розбудова України.

Він – автор монографій „Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні”, „З-під іга ідолів (Роздуми про пережите)”, „Не лукавити словом”, підручника „Радіожурналістика: засади функціонування”, а також сотень наукових і науково-публіцистичних статей.

„Молоде покоління радіожурналістів має всі можливості сприяти утвердженню розумного, побудованого на принципах моралі українського громадянського суспільства, яке повинно прислужитися тому, щоб у кожній клітині державного організму повнокровно, життєдайно пульсувала українська мова, – наголошує Василь Лизанчук. – Це забезпечить всебічний розвиток мов, культур національних меншин, які живуть на гостинній українській землі, міжнародну злагоду, підґрунтям якої має бути обов’язкове визнання України Батьківщиною, а не „країною проживання”. Такий засадничо-принциповий підхід до українського державотворення є одним із гарантів створення національного єдиного інформаційного простору – органічної частини світового інформаційного суспільства”.

Прочитайте цю книгу. Вона – не лише для радіожурналістів, а для кожного вдумливого читача, патріота нашої держави.

м. Чернігів

ЕКОНОМІКА

Сергій Шкарлет

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

Постановка проблеми. Характерними рисами сучасної економіки України є: наявність структурних диспропорцій національного виробництва; тінізація економіки; її експортна спрямованість з переважною часткою продукції низького рівня валової доданої вартості; критична залежність економіки від імпортних енергоносіїв; несприятливий інвестиційно-інноваційний клімат; недосконалість, неузгодженість та непрозорість законодавства (в тому числі податкового) і регуляторної політики; нерозвиненість внутрішнього ринку; низька платоспроможність фізичних та юридичних осіб; застаріла техніко-технологічна база промисловості та її повільне оновлення; відтік висококваліфікованих кадрів; тривала політична нестабільність та інші. Об'єктивними наслідками сучасного стану економіки України є дані її основних макроекономічних показників [1], що зведені в таблицю 1.

Таблиця 1

Основні макроекономічні показники, що опосередковано характеризують економічну безпеку України за 2000-2006 роки

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ВВП номінальний, млн. грн.	170070	204190	225810	267344	345113	441452	535660
% до попереднього року	105,9	109,2	105,2	109,6	112,1	102,6	107,1
% до 1990 року	44,3	48,3	50,3	55,1	61,8	63,4	65,4
ВВП на душу населення, грн.	3436	4195	4685	5591	7273	8885	9574
Індекс цін виробників промислової продукції, % до грудня попереднього року	120,8	100,9	105,7	111,1	124,1	109,5	114,1
Індекс споживчих цін, % до грудня попереднього року	125,8	106,1	99,4	108,2	112,3	110,3	111,6
Темп зростання промислового виробництва, % до попереднього року	113,2	114,2	107,0	115,8	112,5	103,1	106,2
Темп зростання роздрібного товарообороту, % до попереднього року	108,1	113,7	115,0	120,5	121,9	123,4	125,3
Питома вага підприємств усіх видів економічної діяльності, що одержали прибуток від звичайної діяльності до оподаткування, % до загальної кількості	62,3	61,8	61,2	62,8	65,2	66,7	65,7
Кількість наявного населення (на кінець року), тис. чол.	48923,2	48457,1	48003,5	47622,4	47280,8	46929,5	46646,0

% до попереднього року	99,0	99,0	99,1	99,2	99,3	99,3	99,4
Природне скорочення населення, тис. чол. за рік	-506,6	-446,1	-453,6	-381,1	-341,6	-351,3	-283,5
Кількість зареєстрованих безробітних (на кінець року), тис. чол.	1155,2	1008,1	1034,2	988,9	981,8	881,5	693,1
Рівень зареєстрованого безробіття	4,1	3,6	3,7	3,5	3,5	3,1	2,7
Найвні доходи в розрахунку на одну особу, грн. на рік	x	2445,9	2938,0	3400,3	4468,4	5908,0	7538,6
Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн.	230,13	311,08	376,38	462,27	589,62	806,19	1041,17
Реальна заробітна плата, % до попереднього року	99,1	119,3	118,2	115,2	123,8	120,3	118,3
Витратомісткість економіки, %	57,1	57,7	53,5	57,6	59,0	58,2	58,7
Ефективність економіки, %	75,1	73,2	86,9	73,5	69,4	71,9	70,4
Результативність економіки, %	42,9	42,3	46,5	42,4	41,0	41,8	41,3

За даними таблиці 1, у 2005 році ВВП України збільшився лише на 1.7 %, що свідчить про погіршення стану економічної безпеки країни, принаймні в порівнянні з 2004 роком (збільшення ВВП – 12.1 %), причому основним джерелом такого погіршення є сукупний показник динаміки господарської діяльності та, відповідно, і економічної безпеки, підприємств-резидентів України. Згідно з наведеними даними викликає занепокоєння нестабільна цінова ситуація країни. Достатньо повільно збільшується кількість прибутково працюючих підприємств. На фоні низьких показників доходів населення викликають занепокоєння показники скорочення його наявної кількості. При цьому спостерігається явно витратний характер економіки України, що призводить до відсутності зацікавленості економічних агентів усіх рівнів у кінцевих результатах господарської діяльності, що формують рівень їх економічної безпеки зокрема та потенціал економічної безпеки держави взагалі.

На сучасному історичному етапі більшість українських підприємств, працюючи в нестабільному економічному та суспільно-політичному середовищі, переживають глибокий спад виробництва і перебувають або в критичному стані, або у стані банкрутства. Саме підприємство є основним структуроутворюючим елементом економіки держави, тому економічна безпека підприємства здатна зіграти виняткову роль у його подальшій діяльності. Через систему податків, субсидій, кредитів, цін та інших інструментів і впливів держава реалізує власну політику, що може підвищувати або знижувати сумарну оцінку економічної безпеки підприємства зокрема і, як наслідок, держави взагалі, бо, держава значною мірою визначає зовнішню економічну безпеку підприємства. Від стану конкретних підприємств залежать конкурентоспроможність продукції, рівень використання потужностей і ресурсів, фінансова й виконавська дисципліна, продумана політика ціноутворення. Економічна безпека держави є похідною забезпечення економічної безпеки підприємства. Конкурентоспроможність структурних одиниць зумовлює національну економічну безпеку, сприяючи престижу держави на світовому ринку. З іншого боку, економічна безпека держави є базою, що визначає захищеність окремих виробничих одиниць [2, 3]. Отже, економічна безпека є універсальною категорією, яка відбиває захищеність суб'єктів соціально-економічних відносин на усіх рівнях.

Найбільший вплив на формування економічної безпеки підприємства справляє держава. Використовуючи прямі та непрямі прийоми втручання, вона регулює економічний і соціальний розвиток країни, тому інтереси підприємства і держави не завжди збігаються. Їх спільним мірилом виступає економічна безпека. Проблема полягає у тому, що, створюючи базу для економічної безпеки держави, головне не завдати шкоди інтересам підприємства. В цьому контексті безпека підприємства складається з багатьох напрямів організаційно-управлінської діяльності держави, в тому числі і зі створення сприятливого клімату для розвитку підприємницької діяльності, і на цій основі забезпечення різноманітних потреб суспільства, різних верств населення та окремого громадянина.

Внаслідок цього ми вважаємо, що необхідно більше уваги приділити саме процесу формування економічної безпеки підприємств-резидентів як основному джерелу формування стану економічної безпеки держави та забезпечення динаміки процесу її розширеного

відтворення на засадах вивчення процесу забезпечення належного рівня економічної безпеки підприємства, ідентифікації позитивних та негативних факторів, які впливають на фінансово-господарчу діяльність підприємства і його конкурентоспроможність, а також розробці заходів щодо активізації процесу підвищення економічної безпеки підприємства.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Варто зазначити, що у сучасному науковому просторі немає єдиної думки з приводу термінів економічної безпеки підприємств, тому розглянемо декілька з них. Так, наприклад, економічна безпека підприємства розглядається як становище найефективнішого використання ресурсів для запобігання загрозам і забезпечення стабільного функціонування підприємства на теперішній час і в майбутньому [4].

Т. Ковальов і Т. Сухорукова пропонують таке визначення: економічна безпека підприємства – це захищеність його діяльності від негативного впливу зовнішнього оточення, а також здатність своєчасно усунути різноманітні загрози або пристосуватися до існуючих умов, які не відбиваються негативно на його діяльності [5].

Є. Раздіна розуміє це поняття так: економічна безпека підприємства – комплекс заходів, які сприяють підвищенню фінансової стійкості господарчих суб'єктів за умов ринкової економіки, які захищають їх комерційні інтереси від впливу негативних ринкових процесів [6].

Н. Капустін визначає економічну безпеку підприємства як сукупність чинників, котрі забезпечують незалежність, стійкість, здатність до прогресу в умовах дестабілізуючих факторів [7].

М. Бендіков тлумачить економічну безпеку підприємства (господарчого суб'єкта) як захищеність його науково-технічного, технологічного, виробничого та кадрового потенціалу від прямих (активних) або непрямих (пасивних) загроз [8].

О. Мітрофанов [9] твердить, що економічна безпека підприємства - це сукупність організаційно-правових, режимно-охоронних, технічних, технологічних, економічних, фінансових, інформаційно-аналітичних та інших методів, спрямованих на усунення потенційних загроз та створення умов для забезпечення ефективного функціонування суб'єктів підприємницької діяльності відповідно до їх цілей та завдань.

О. Ілларіонов та В. Попович визначають [10, 11] економічну безпеку фірми (підприємства, організації) приблизно в одному контексті: як такий стан корпоративних ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, інформації і технології, техніки та устаткування, прав) і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найефективніше їх використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного і соціального розвитку, запобігання внутрішнім та зовнішнім негативним впливам (загрозам).

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що узагальнена семантика і морфологія економічної безпеки підприємства (рис. 1) передбачає стійкий розвиток (тобто збалансований і безупинний), що досягається за допомогою використання усіх видів ресурсів і підприємницьких можливостей, за якими гарантується найефективніше їх використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного й соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним впливам (загрозам). Необхідність постійного дотримання економічної безпеки зумовлюється об'єктивно наявним для кожного підприємства завданням забезпечення стабільності функціонування, динаміки розвитку та досягнення головних цілей своєї діяльності. При цьому рівень економічної безпеки підприємства залежить від того, наскільки ефективно її керівництво і менеджери усіх рівнів будуть спроможні уникнути можливих загроз і ліквідувати шкідливі наслідки окремих негативних складових зовнішнього та внутрішнього середовища.

Мета. Метою цієї статті є комплексне дослідження ролі, місця, сутності, нормативного статусу та теоретичних основ формування економічної безпеки підприємств.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення детермінантів економічної безпеки підприємства дозволяє у загальному випадку конкретизувати джерела негативних впливів на економічну безпеку, якими, зокрема, можуть бути: по-перше, свідомі чи несвідомі дії окремих посадових осіб і суб'єктів господарювання (органів державної влади, міжнародних організацій, підприємств та організацій-конкурентів); по-друге, збіг об'єктивних обставин (стан фінансової кон'юнктури на ринках даного підприємства, наукові відкриття та технологічні розробки, форс-мажорні обставини тощо). Залежно від суб'єктної зумовленості негативні впливи на економічну безпеку можуть мати об'єктивний і суб'єктивний характер. Об'єктивними вважаються такі негативні впливи, які виникають не з волі конкретного підприємства або його окремих працівників. Суб'єктивні впливи мають місце внаслідок неефективної роботи підприємства в цілому або окремих його працівників (передовсім керівників і функціональних

менеджерів). Тому, на наш погляд, передумови формування економічної безпеки підприємства, що відображені нами на рисунку 2, базуються на головній меті та функціональних цілях діяльності підприємства. При цьому головна мета полягає у забезпеченні гарантій його стабільного та максимально-ефективного функціонування на сучасному етапі господарської діяльності і високого потенціалу розвитку в майбутньому.

Відповідно до головної мети можемо концептуально окреслити основні функціональні цілі економічної безпеки підприємства: забезпечення високої фінансової ефективності роботи, фінансової стійкості та незалежності підприємства; забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу підприємства; досягнення високої ефективності менеджменту, оптимальної та ефективної організаційної структури управління підприємством; досягнення високого рівня кваліфікації персоналу та його інтелектуального потенціалу, належної ефективності корпоративних НДДКР; мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища; якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємства; забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці і досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення роботи всіх підрозділів та відділів підприємства; ефективна організація безпеки персоналу підприємства, його капіталу, майна, а також комерційних інтересів.

Фахівці зазначають [7], що широкий спектр цілей формування економічної безпеки підприємства у контексті забезпечення гарантій його стабільного та максимально ефективного функціонування на сучасному етапі господарської діяльності і високого потенціалу розвитку в майбутньому вимагає системного їх розподілу у напрямках технологічної, ресурсної, фінансової, маркетингової і соціальної безпеки, що являють собою комплекс завдань та показників, підвищити які можливо, лише успішно працюючи в усіх напрямках одночасно. Зокрема, конкретними кроками зміцнення економічної безпеки українських підприємств можуть бути:

- у рамках технологічної безпеки – закриття низькорентабельних і збиткових підприємств; зміна оплати праці наукових кадрів; створення нових організаційно-виробничих структур; використання лізингу; активна участь у міжнародних виставках, семінарах;
- у рамках ресурсної безпеки – удосконалення системи розрахунків; підвищення продуктивності праці; збільшення капіталовкладень у ресурсозбереження; стимулювання «ресурсного» напрямку НДДКР;
- у рамках фінансової безпеки – застосування принципу дотримання критичних строків кредитування; створення інформаційного центру; щоб постійно мати відомості про борги підприємства і перекрити канали втрати інформації; створення в структурі інформаційного центру спеціальної групи фінансових працівників, яка б перевіряла податкові та інші обов'язкові платежі для виявлення можливої передплати і надавала відомості про основні виробничі фонди, що мало використовуються, з метою їх можливого продажу; використання нових форм партнерських зв'язків, у тому числі франчайзингу;
- у рамках маркетингової безпеки – забезпечення постійного взаємоузгодження споживчих потреб та виробничих можливостей підприємства в контексті активізації інноваційного процесу на підприємстві;
- у рамках соціальної безпеки – наближення рівня оплати праці до показників розвинутих держав; залучення робітників до управлінських функцій; підвищення кваліфікації працівників; зацікавленість адміністрації підприємства; підвищення матеріальної відповідальності працівників за результати праці.

Таким чином, у сучасних умовах основною складовою частиною комплексу першочергових заходів антикризової діяльності підприємств має стати програма конкретних дій щодо створення та активізації формування стану їх економічної безпеки. Окрім напрямків впровадження та активізації, економічна безпека підприємства характеризується сукупністю якісних і кількісних показників, найважливішим серед яких є потенціал економічної безпеки підприємства, якщо може бути визначений як оцінка стану використання корпоративних ресурсів за певними критеріями. Поняття корпоративних ресурсів у цьому контексті відбивається як фактори бізнесу, що використовуються власниками і менеджерами підприємства для виконання цілей бізнесу. Структура корпоративних ресурсів у контексті проблеми формування та активізації стану економічної безпеки підприємства виглядає так: по-перше – ресурс капіталу. Акціонерний капітал підприємства у поєднанні з позиковими фінансовими ресурсами є кровносною системою підприємства і дозволяє купувати і підтримувати інші корпоративні ресурси, первісно відсутні у засновників даного підприємства.

По-друге – ресурс персоналу. Менеджери підприємства, штат інженерного персоналу, виробничих робітників і службовців з їх знаннями, досвідом і навичками є основною провідною і сполучною ланкою, що поєднує в одне ціле всі фактори даного бізнесу, забезпечуючи проведення у життя ідеології бізнесу, а також досягнення цілей бізнесу. Важливість цього ресурсу підтверджується тим, що промисловий контингент менеджменту як група освічених, ініціативних, здібних до скоординованої, цілеспрямованої праці і управління іншими людьми менеджерів складає вельми важливий прошарок у соціальній структурі суспільства, на його частку припадає близько 3% всіх зайнятих в економіці [1].

По-третє – ресурс інформації та технології. Інформація, що стосується усіх сторін діяльності підприємства, є сьогодні найбільш цінним і дорогим з ресурсів підприємства. Саме інформація про зміну політичної, соціальної, економічної та екологічної ситуації, зміни на ринках підприємства, науково-технічна і технологічна інформація, конкретні ноу-хау, що стосуються певних аспектів даного бізнесу, нове в методах організації й управління бізнесом дозволяють підприємству адекватно реагувати на будь-які зміни зовнішнього середовища бізнесу, ефективно планувати і здійснювати свою господарську діяльність.

По-четверте – ресурс техніки і обладнання. На основі фінансових, інформаційно-технологічних і кадрових можливостей підприємства здійснюється придбання технологічного та іншого обладнання, що необхідне, на думку менеджерів підприємства, і доступне, виходячи з наявних ресурсів.

По-п'яте – ресурс прав, сучасна роль якого різко зросла з розвитком цивілізації, виснаженням природних ресурсів і підвищенням цінності нематеріальних активів. Цей ресурс включає до свого складу права на використання патентів, ліцензії і квоти на використання природних ресурсів, а також експортні квоти, права на користування землею. Ресурс прав дозволяє підприємству залучитися до використання передових технологічних розробок, не проводячи власних (іноді занадто дорогих) наукових досліджень, а також отримати доступ до виняткових можливостей розвитку бізнесу.

Вищевикладений ресурсний підхід базується на тому, що потенціал економічної безпеки підприємства є результатом принципової ринкової поведінки підприємства як економічного агента і відбиває ресурси та компетенції, якими володіє підприємство. В цьому контексті достатньо актуальним є застосування функціонального підходу окреслення проблеми формування та активізації стану економічної безпеки підприємства, відповідно до якого основними функціональними складовими економічної безпеки підприємства ми можемо визначити сукупність основних елементів, істотно відмінних один від одного за своїм змістом, якими, зокрема, на нашу думку, можуть бути такі:

1. Фінансова складова – досягнення найефективнішого використання корпоративних ресурсів.

У контексті дослідження фінансової складової у першу чергу маємо оцінити загрози економічній безпеці, що мають політико-правовий характер і включають: внутрішні негативні дії; зовнішні негативні дії; форс-мажорні обставини. Далі, в процесі оцінки поточного рівня забезпечення фінансової складової економічної безпеки підлягають аналізу:

- фінансова звітність і результати роботи підприємства — платоспроможність, фінансова незалежність, структура й використання капіталу та прибутку;
- конкурентний стан підприємства на ринку — частка ринку, якою володіє суб'єкт господарювання; рівень застосовуваних технологій і менеджменту;
- стан ринку цінних паперів підприємства — оператори та інвестори цінних паперів, курс акцій і лістинг та інші доступні показники.

Важливою передумовою застосування превентивних заходів щодо фінансової складової економічної безпеки є планування (у тому числі і бюджетування) комплексу необхідних заходів та оперативна реалізація запланованих дій у процесі впровадження певних заходів у фінансово-економічній діяльності.

2. Інтелектуальна складова – збереження та розвиток інтелектуального потенціалу підприємства; ефективне управління персоналом.

Дослідження інтелектуальної і кадрової складових, а також релевантне застосування превентивних заходів та заходів актуалізації стану економічної безпеки щодо складу кадрів, їхнього інтелекту та професіоналізму охоплює взаємозв'язані і водночас самостійні напрями діяльності підприємства. На першій стадії процесу формування економічної безпеки підприємства за інтелектуально-кадровою складовою здійснюється оцінка загроз негативних дій і можливої шкоди від таких дій. З-поміж основних негативних впливів на економічну безпеку підприємства відокремлюють недостатню кваліфікацію працівників тих чи тих структурних підрозділів, їхнє небажання або нездатність надати максимальну користь

підприємству, що може бути зумовлене низьким рівнем управління персоналом, браком коштів на оплату праці окремих категорій персоналу підприємства чи нерациональним їх витрачанням.

Процес планування та управління персоналом, спрямований на формування належного рівня економічної безпеки та його актуалізацію, має охоплювати організацію системи підбору, найму, навчання й мотивації праці необхідних працівників, включаючи матеріальні та моральні стимули, престижність професії, волю до творчості, забезпечення соціальними благами.

3. Техніко-технологічна складова – ступінь відповідності застосовуваних на підприємстві технологій сучасним світовим аналогам щодо оптимізації витрат ресурсів.

Процес формування економічної безпеки підприємства та активізації її стану за параметрами техніко-технологічної складової, як правило, передбачає здійснення кількох, послідовних етапів. Перший етап охоплює аналіз ринку технологій щодо виробництва продукції, аналогічної профілю даного підприємства чи організації-проектувальника. Другий етап — аналіз конкретних технологічних процесів і пошук внутрішніх резервів поліпшення використовуваних технологій. На третьому етапі здійснюється:

- аналіз товарних ринків за профілем продукції, що виготовляється підприємством, та ринків товарів-замінників;
- оцінка перспектив розвитку ринків продукції підприємства;
- прогнозування можливої специфіки необхідних технологічних процесів для випуску конкурентоспроможних товарів.

Четвертий етап присвячується переважно розробці технологічної стратегії розвитку підприємства. На п'ятому етапі оперативно реалізуються плани технологічного розвитку підприємства в процесі здійснення ним виробничо-господарської діяльності. Шостий етап є завершальним, на якому аналізуються результати практичної реалізації заходів щодо охорони техніко-технологічної складової економічної безпеки на підставі спеціальної карти розрахунків ефективності таких заходів.

Формалізована оцінка рівня техніко-технологічної складової економічної безпеки підприємства за окремим функціональним критерієм (коефіцієнтом) здійснюється на підставі аналізу розрахунку такого функціонального критерію за формулою [12]:

$$FK = \frac{ZB_{vid}}{V_{rkz} + ZB_z}, \quad (1)$$

де ZB_{vid} - сумарний відвернений збиток від реалізації комплексу заходів формування економічної безпеки підприємства за техніко-технологічною складовою;

V_{rkz} - загальна сума витрат підприємства на реалізацію зазначеного комплексу заходів;

ZB_z - сумарний завданий підприємству збиток за техніко-технологічною складовою його економічної безпеки.

Для більшої наглядності додатково до плану формування економічної безпеки підприємства та її активізації за техніко-технологічною складовою необхідно розробити план-карту розрахунку ефективності заходів з відокремлюванням прогнозованих необхідних показників.

4. Політико-правова складова - усебічне правове забезпечення діяльності підприємства, дотримання чинного законодавства.

Процес формування економічної безпеки підприємства за параметрами політико-правової складової його діяльності, як правило, здійснюється за типовою схемою, що передбачає певний комплекс дійових елементів організаційно-економічного спрямування і, зокрема: аналіз загроз негативних впливів; оцінка поточного рівня забезпечення; планування комплексу заходів, спрямованих на підвищення цього рівня; здійснення ресурсного планування; планування роботи відповідних функціональних підрозділів підприємства; оперативна реалізація запропонованого комплексу заходів щодо організації належного рівня безпеки. При цьому, основними причинами виникнення внутрішніх негативних впливів можуть бути: низька кваліфікація працівників юридичної служби відповідного суб'єкта господарювання та помилки у підборі персоналу цієї служби; недостатнє фінансування юридичного забезпечення підприємницької або іншої діяльності; небажання чи нездатність підприємства активно впливати на зовнішнє політико-правове середовище його (її) діяльності.

У контексті політико-правової складової причини виникнення зовнішніх негативних

впливів на формування стану економічної безпеки підприємства здебільшого мають подвійний характер: або політичний, або нормативно-правовий. Якщо причини нормативно-правового характеру достатньо детерміновані, то причини першої групи певним чином деталізуються і структуруються за складнішою схемою, а саме:

- зіткнення інтересів суспільних груп (верств) населення з економічних, національних, релігійних та інших мотивів;

- військові конфлікти (дії);

- економічна і політична блокада, ембарго;

- фінансові та політичні кризи світового (міжнародного) характеру.

5. Інформаційна складова - ефективне інформаційно-аналітичне забезпечення господарської діяльності підприємства.

Формування економічної безпеки підприємства за параметрами його інформаційної складової полягає у виконанні певних функцій, які в сукупності характеризують процес створення та захисту інформаційної складової економічної безпеки і до яких, зокрема, належать: збирання всіх видів інформації, що має відношення до діяльності того чи того суб'єкта господарювання; аналіз одержуваної інформації з обов'язковим дотриманням загально-прийнятих принципів і методів; прогнозування тенденцій розвитку науково-технологічних, економічних і політичних процесів; оцінка рівня економічної безпеки за всіма складовими та в цілому, розробка рекомендацій для підвищення цього рівня на конкретному суб'єкті господарювання; інші види діяльності з розробки інформаційної складової економічної безпеки.

Враховуючи те, що на підприємство постійно надходять потоки інформації, котрі розрізняються за джерелами їхнього формування (виникнення), необхідно розділити їх такими групами: відкрита офіційна інформація; вірогідна нетаємна інформація, що одержується через неформальні контакти працівників фірми з носіями такої інформації; таємна інформація. Оперативна реалізація заходів з розробки та охорони інформаційної складової економічної безпеки здійснюється послідовним виконанням певного комплексу робіт, а саме:

- по-перше, збирання різних видів необхідної інформації;

- по-друге, обробка та систематизація одержаної інформації;

- по-третє, аналіз одержаної інформації;

- по-четверте, захист інформаційного середовища підприємства, що традиційно охоплює:

- заходи для захисту суб'єкта господарювання від промислового шпionaжу з боку конкурентів або інших юридичних та фізичних осіб;

- технічний захист приміщень, транспорту, кореспонденції, переговорів, різної документації від несанкціонованого доступу зацікавлених юридичних і фізичних осіб до закритої інформації;

- збирання інформації про потенційних ініціаторів промислового шпionaжу та проведення необхідних запобіжних дій з метою припинення таких спроб;

- по-п'яте, зовнішня інформаційна діяльність.

6. Екологічна складова - дотримання чинних екологічних норм, мінімізація втрат від забруднення довкілля.

Формування економічної безпеки підприємства в контексті її екологічної складової в умовах сучасності постає як проблема охорони екологічної безпеки суспільства від дій суб'єктів господарювання, що здійснюють виробничо-комерційну діяльність, яку можливо вирішити тільки за умови розробки і ретельного дотримання національних та міжнародних норм мінімально-допустимого вмісту шкідливих речовин, що потрапляють у навколишнє середовище, а також дотримання екологічних параметрів продукції (товарів, робіт, послуг), що виготовляються.

Сутність процесу забезпечення економічної безпеки підприємства за параметрами екологічної складової в термінах теорії управління можна відобразити у вигляді функції наступного виду:

$$F(Z, Q, m) \rightarrow \min \quad (2)$$

Де, Z - витрати на заходи для дотримання екологічних норм;

Q - втрати від штрафних санкцій за порушення екологічних норм;

m - втрати від закриття для продукції підприємства ринків інших держав із жорсткішими нормами екологічної чистоти товарів.

При цьому індикаторами екологічної складової економічної безпеки є, з одного боку,

нормативи гранично допустимої концентрації шкідливих речовин, установлені національним законодавством, а з іншого - аналіз ефективності заходів для забезпечення такої екологічної складової. Алгоритм процесу охорони екологічної складової економічної безпеки полягає у проведенні таких послідовних дій: по-перше, розрахунок карти ефективності здійснюваних заходів для охорони екологічної складової економічної безпеки на підставі звітних даних про фінансово-господарську діяльність підприємства.

По-друге, аналіз виконаних розрахунків і розробка рекомендацій для підвищення ефективності здійснюваних заходів.

По-третє, розробка альтернативних сценаріїв реалізації запланованих заходів.

По-четверте, вибір пріоритетного сценарію на засаді порівняння розрахунків ефективності запланованих заходів.

По-п'яте, передача обраного планового сценарію в складі загального плану охорони економічної безпеки в підрозділи, які здійснюють функціональне планування фінансово-господарської діяльності підприємства.

По-шосте, практичне здійснення запланованих заходів у процесі діяльності відповідного суб'єкта господарювання.

7. Силова складова - забезпечення фізичної безпеки працівників фірми (передовсім керівників) і збереження її майна.

Формування економічної безпеки підприємства в контексті застосування заходів силової складової зумовлюється негативним впливом певних явищ або дій, основними причинами яких є:

- нездатність підприємств-конкурентів досягти переваг коректними методами ринкового характеру, тобто за рахунок підвищення якості власної продукції, зниження поточних витрат на виробництво (діяльність), удосконалення маркетингових досліджень ринку тощо;
- кримінальні мотиви одержання злочинними юридичними (фізичними) особами доходів через шантаж, шахрайство або крадіжки;
- некомерційні мотиви посягань на життя та здоров'я керівників, працівників підприємства, а також на його майно.

Названі спонукальні мотиви можуть зумовити спроби негативного впливу (фізичного та морального характеру) на працівників фірми. Спроби фізичного усунення керівників, вищих менеджерів і головних спеціалістів спричинюються переважно зіткненням комерційних інтересів підприємств-конкурентів, конфліктами керівництва підприємства з кримінальними організаціями (особами), а також політичними мотивами. Спроби морального тиску на працівників підприємства, як правило, вчиняються з метою змусити їх до дій, що завдаватимуть шкоди економічній безпеці та ефективному функціонуванню підприємства. Виконавцями таких дій можуть бути представники криміналітету, корумповані чиновники служб безпеки та податкових служб або спеціально найняті для цього люди та організації. Загальну сукупність негативних дій щодо силової складової економічної безпеки можна стисло сформулювати так:

1) фізичні та моральні впливи особистого спрямування (спрямовані проти конкретної особистості);

2) негативні дії, спрямовані на завдання шкоди майну, включаючи загрози зменшення активів підприємства і втрати ним фінансової незалежності;

3) негативний вплив на інформаційне середовище підприємства (промисловий шпіонаж).

Кожна з наведених функціональних складових економічної безпеки підприємства характеризується власним змістом, набором функціональних критеріїв і способами забезпечення. Саме тому головна мета та функціональні складові потенціалу зумовлюють формування необхідних структуроутворюючих елементів і загальної схеми організації економічної безпеки. На нашу думку, загальна схема процесу організації та активізації стану економічної безпеки підприємства включає такі заходи, що здійснюються послідовно або одночасно:

1) формування необхідних корпоративних ресурсів (капіталу, персоналу, прав, інформації, технології та устаткування);

2) загальностратегічне прогнозування та планування шляхів активізації стану економічної безпеки за функціональними складовими;

3) стратегічне планування фінансово-господарської діяльності підприємства;

4) загальнотактичне планування економічної безпеки за функціональними складовими;

5) тактичне планування фінансово-господарської діяльності підприємства (організації);

6) оперативне функціонально-вартісне управління фінансово-господарською діяльністю підприємства (організації);

- 7) здійснення функціонального аналізу рівня економічної безпеки;
- 8) загальна оцінка досягнутого рівня економічної безпеки.

Тільки за умови впровадження в необхідному обсязі зазначених заходів за усіма структурно-функціональними складовими, згідно з концептуальною моделлю економічної безпеки підприємства, що запропонована нами на рисунку 3, можливо буде досягти належного потенціалу і стану економічної безпеки підприємства, що у загальному випадку теж підлягає детермінованій оцінці, принаймні у першому наближенні. Первинний ідентифікатор оцінки потенціалу економічної безпеки підприємства фахівцями пропонується оцінювати на підставі визначення сукупного критерію через зважування і підсумовування окремих функціональних критеріїв, які обчислюються із допомогою порівняння можливої величини шкоди підприємству та ефективності заходів щодо запобігання цій шкоді. Сукупний ідентифікатор потенціалу економічної безпеки будь-якого суб'єкта господарювання можна розрахувати, користуючись формулою [12]:

$$k_{ses} = \sum_{i=1}^n k_i d_i \quad (3)$$

де, k_{ses} - величина окремого критерію за i -ю функціональною складовою;

d_i - питома вага значущості i -ї функціональної складової;

n - кількість функціональних складових економічної безпеки підприємства.

З досвіду понад 50 підприємств Росії, питома вага значущості функціональних складових економічної безпеки, становить [12]:

- у промисловості - [0,05; 0,2];
- у сільському господарстві - [0,05; 0,3];
- в торгівлі - [0,05; 0,3].

Попередня оцінка потенціалу економічної безпеки здійснюється порівнюванням розрахункових значень сукупного ідентифікатора потенціалу економічної безпеки із реальними величинами цього показника по підприємству, що аналізується, а також (коли це можливо) по аналогічних підприємствах відповідних галузей економіки. Після розрахунку впливу функціональних складових на зміну сукупного ідентифікатора потенціалу економічної безпеки здійснюється функціональний аналіз заходів з організації забезпечення необхідного рівня економічної безпеки за окремими складовими з використанням відповідного алгоритму. Результати функціонального аналізу оформляються у вигляді спеціальної таблиці-карти. Заповнюючи таку таблицю-карту, негативні явища, що впливають одразу на кілька складових економічної безпеки, враховують окремо для кожної з них, натомість вартість заходів, які повторюються щодо різних функціональних складових, враховується в бюджеті підприємства лише один раз.

Оцінка ефективності діяльності відповідних структурних підрозділів підприємства з використанням даних про витрати на запобігання можливим негативним впливам на економічну безпеку та про розміри відведеної і заповдіяної шкоди дає об'єктивну (підкріплену економічними розрахунками) ідентифікацію результативності діяльності всіх структурних підрозділів (відділів, цехів) підприємства за певною функціональною складовою. Конкретна оцінка ефективності роботи структурних підрозділів підприємства щодо формування та активізації потенціалу економічної безпеки може бути здійснено з використанням показників витрат на здійснення заходу, показників розміру відвернених збитків, показників розміру заповдіяної шкоди та показників ефективності здійсненого заходу аналогічно (1) (як різниця відвернених збитків та заповдіяної шкоди, поділеної на витрати на здійснення заходу). В контексті структурної спрямованості процесу формування економічної безпеки підприємства основним інституціональним елементом організації економічної безпеки підприємства виступає автономна служба (управління, відділ) безпеки підприємства. Пріоритетним принципом організації та функціонування служби безпеки підприємства є принцип комплексності, відповідно до якого постійно повинен виконуватись певний комплекс дій та завдань, а саме:

- 1) охорона виробничо-господарської діяльності та захист відомостей, що вважаються комерційною таємницею підприємства;
- 2) організація роботи з правового та інженерно-технічного захисту комерційних таємниць підприємства;
- 3) запобігання необгрунтованому допуску і доступу до відомостей та робіт, які становлять комерційну таємницю;
- 4) організація спеціального діловодства, яке унеможливило несанкціоноване одержання

відомостей, віднесених до комерційної таємниці відповідного підприємства;

5) виявлення та локалізація можливих каналів витоку конфіденційної інформації в процесі звичайної діяльності та за екстремальних ситуацій;

6) організація режиму безпеки та здійснення всіх видів діяльності, включаючи зустрічі, переговори і наради в рамках ділового співробітництва підприємства з іншими партнерами;

7) забезпечення охорони приміщень, устаткування, офісів, продукції та технічних засобів, необхідних для виробничої або іншої діяльності;

8) організація особистої безпеки керівництва та провідних менеджерів і спеціалістів підприємства;

9) оцінка маркетингових ситуацій та неправомірних дій конкурентів і зловмисників.

Перелік конкретних завдань щодо організації та активізації економічної безпеки підприємства, залежно від специфіки її діяльності, може бути більшим або меншим, але він завжди має бути достатнім та обґрунтованим відповідно до конкретно відокремлених об'єктів, що підлягають захисту від потенційних загроз і протиправних посягань. У загальному випадку до таких об'єктів, як правило, належать [5]:

- персонал (керівні працівники; персонал, який володіє інформацією, що становить комерційну таємницю підприємства);

- матеріальні засоби праці та фінансові кошти (приміщення, споруди, устаткування, транспорт; валюта, коштовні речі, фінансові документи);

- інформаційні ресурси з обмеженим доступом;

- засоби та системи комп'ютеризації діяльності підприємства;

- технічні засоби та системи охорони й захисту матеріальних та інформаційних ресурсів.

У цілому зазначимо, що потенціал економічної безпеки підприємства, її стан та можливість його активізації залежать від того, наскільки служба безпеки підприємства готова до подолання критичної (кризової) ситуації, яка може виникнути у будь-який час через зіткнення інтересів бізнесу, конкурентів, держави, представників злочинного світу та інших суб'єктів і контрагентів підприємства.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що для українських підприємств найбільш значимими проблемами сучасного етапу реформ є: відсутність засобів на технічне переоснащення і здійснення НДДКР; неритмічність роботи; відсутність контрактів, замовлень; безробіття; велика дебіторська заборгованість. У цьому контексті ми пропонуємо такі кроки на шляху зміцнення економічної безпеки українських підприємств: у рамках технологічної безпеки - закриття низькорентабельних і збиткових підприємств; зміна системи оплати праці наукових кадрів; створення нових організаційно-виробничих структур; використання лізингу; активна участь у міжнародних виставках, семінарах; у рамках ресурсної безпеки - удосконалення системи розрахунків; підвищення продуктивності праці; збільшення капіталовкладень у ресурсозбереження; стимулювання "ресурсного" напрямку НДДКР; у рамках фінансової безпеки - застосування принципу дотримання критичних термінів кредитування; створення інформаційного центру, щоб постійно мати зведення про борги підприємства і перекрити канали витоку інформації; створення в структурі інформаційного центру спеціальної групи фінансових робітників, що перевіряла б податкові та інші обов'язкові платежі для виявлення можливої переплати і надавала зведення про мало використовувані основні виробничі фонди з метою їхнього можливого продажу; використання нових форм партнерських зв'язків; у рамках соціальної безпеки - наближення рівня оплати праці до показників розвитих країн, притягнення робітників до управлінських функцій; підвищення кваліфікації робітників; зацікавленість адміністрації підприємства в працевлаштуванні безробітних; розвиток соціальної інфраструктури підприємства; підвищення матеріальної відповідальності робітників за результати своєї праці.

У цілому, у сукупності детермінантів семантика і морфологія економічної безпеки підприємства є сублимацією декількох обов'язкових ознак її формування, зокрема відтвореної нами на рисунку 1, відповідно до якого основою стану економічної безпеки підприємства та головним елементом активізації процесу формування такого стану є механізм забезпечення збалансованого і безупинного розвитку, що досягається за допомогою використання усіх видів ресурсів і підприємницьких можливостей, за якими гарантується найефективніше їх використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного й соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним впливам (загрозам). Зазначимо, що основою такого механізму, а відповідно і стану (потенціалу) економічної безпеки підприємства є засоби і заходи активізації всебічного інноваційного розвитку підприємства, що є однією з рушійних сил економічного розвитку, посилення конкуренції, трансферу технологій, промислової реструктуризації, утворення глобальних підприємств,

зростання обсягів торгівлі послугами (включаючи фінансові, юридичні, управлінські, інформаційні та інші види "невидимих" послуг, які перетворюються на основний чинник міжнародних торговельних відносин). Якщо у 1970 р. з експортом послуг було пов'язано менше третини прямих іноземних інвестицій, то сьогодні його частка зросла до 50%, причому інтелектуальний капітал став найважливішим товаром на світовому ринку та основним фактором конкурентоспроможності, інноваційного розвитку та, відповідно, економічної безпеки підприємства [13, 14]. Тому вважаємо за необхідне в подальшому розглянути проблему інновацій, інноваційного розвитку як основних чинників активізації процесу формування економічної безпеки підприємства.

Джерела та література:

1. www.ukrstat.gov.ua
2. Сухорукова Т.Г. Концептуальный взгляд на экономическую безопасность предприятия // Залізничний транспорт України. - 1998. - № 2-3. - С. 9-12
3. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Відомості Верховної Ради. - 1997. - № 10. - С. 149-157
4. Основы экономической безопасности. (Государство, регион, предприятие, личность) // Под ред. Е.А. Олейникова. - М.: ЗАО Бизнес школа "Интел-Синтез", 1997. - 288 с.
5. Ковалёв Д., Сухорукова Т. Экономическая безопасность предприятия // Экономика Украины. - 1998. - № 10. - С.48-52.
6. Раздина Е. Коммерческая информация и экономическая безопасность предприятия // Бизнес-информ. - 1997. - № 24. - С. 63-65.
7. Капустин Н. Экономическая безопасность отрасли и фирмы // Бизнес-информ. - 1999. - № 11-12. - С. 45-47.
8. Бендиков М. Экономическая безопасность промышленного предприятия (организационно-методический аспект) // Консультант директора. - 2000. - № 2. - С. 7-13
9. www.bre.ru/security/22843.html
10. Илларионов А. Критерии экономической безопасности: [Показатели экон. безопасности по методике Глазьева С.] // Вопр. экономики. - 1998. - № 10. - С. 35-58
11. Попович В.М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: Монографія. - Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. - 546 с.
12. www.refine.org.ua/pageid-1330-2.html
13. Інтріллігейтор М.Д. Глобализация как источник международных конфликтов и обострения конкуренции // Международный журнал "Проблемы теории и практики управления". - 1998. - № 6.
14. Дацків Р. Глобальні економічні війни та національна безпека: Банківська справа №1 2005. - С. 30-36.

Ганна Кравчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ ЕВОЛЮЦІЙНОГО РОЗВИТКУ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ

За сучасних умов господарювання надзвичайно актуальним стає питання розвитку банківського кредитування, виходячи з того, що надання кредитів є однією з основних економічних функцій банків, і здійснюється вона для фінансування інвестиційних цілей підприємництва, фізичних осіб і державних організацій. Від якості її реалізації залежить економічне становище галузей економіки, підприємств, організацій, установ та фізичних осіб, які вони обслуговують, оскільки банківські кредити сприяють перш за все розвитку. Процес формування ринкових відносин в економіці України об'єктивно зумовлює необхідність дослідження еволюційного розвитку банківського кредитування через визначення його ролі та концептуального впливу на ряд економічних процесів.

У вітчизняній науковій літературі, на думку деяких вчених, проблеми кредитування суб'єктів господарювання в ринковій економіці не знайшли комплексного висвітлення. Тоді як окремим питанням кредитування підприємств, методології оцінки кредитоспроможності позичальника присвячена значна кількість праць. Багато уваги приділено кредитуванню у роботах зарубіжних вчених Е.Бредлі, Р. Клауса, В. Лексіса, Р. Синки, Де Ковни, К. Таккі, Б. Едварда, Р. Джоллі, П. Роуза, А. Тобіаса, Гейвуда У. Фляйсіга, Бухвальда, Б.Едванса, Дж.Ф.Сінкі, В.Уоскіна. Також ці питання висвітлені у працях російських дослідників – М.З. Бора, В.Захарова, О.І. Лаврушина, С.Ф. Жукова,

В.І. Колесникова, М.Л. Колчана, Г.С. Панової, М.А. Песселя, Г.Полякова, В.М. Усоскіна, Є.А. Уткіна, В.А. Челнокова, В.Є. Черкасова, Є.Б. Ширінської. Теоретичні і методологічні питання кредитування підприємств досліджено в наукових працях таких вітчизняних вчених: І.Бланка, М.Беркова, А.Гальчинського, В.Гесця, А.Герасимовича, О.Василика, Н.Власової, А.Даниленка, О.Заруби, Л.Костирко, І.Лукінова, Л.Лігоненко, В.Лисицького, І.Лютого, А.Мороза, А.Мазаракі, Л.Омелянчик, А.Поддєрьогіна, М.Савлука, О.Сугоняки, Н.Ушакової, В.Федосова, А.Чухна, В.Шокуна. Також питання планування та організації банківського кредитування підприємств досліджували такі вчені: О.В. Васюренко, Д.М. Гриджук, І.С. Гуцал, О.А. Кириченко, В.І. Кравченко, В.Д. Лагутін, Р.І. Тиркало, Н.М. Ушакова, Н.П. Шульга та ін. Проблеми довгострокового банківського кредитування сільськогосподарських підприємств у ринковій економіці знайшли відображення в працях таких вітчизняних вчених: В.М. Алексійчука, М.Я. Дем'яненка, Ш.І. Ібатулліна, С.І. Кручка, П.А. Лайка, О.О. Олійник, Д.В. Полозенка, П.Т. Саблука та ін.

Науковими працями багатьох вчених закладено основи становлення і розвитку кредитної системи, грошово-кредитних відносин в економіці, висвітлено проблеми кредитування підприємств, ризиковості кредитної діяльності та інших сторін кредитного механізму. Але, як відмічає ряд провідних науковців, практика свідчить про незрілість грошово-кредитної системи України, яка ще не набула рис грошово-кредитної системи ринкового типу і в якій не діють повною мірою закономірності ринкового саморегулювання. Залишаються не вирішеними проблеми ефективного кредитування суб'єктів господарювання, що займаються різними видами економічної діяльності, у тому числі і торговельною. Кредит ще не відіграє суттєвої ролі у забезпеченні стабілізації підприємств і їх економічного зростання. Недостатньо досліджені і проблеми кредитних ризиків та їх оцінки. В сучасних умовах виникає потреба у визначенні нових рішень щодо подальшої кредитної діяльності комерційних банків, захисту прав кредиторів і позичальників, розвитку нових кредитних продуктів та інструментів кредитної діяльності. Особливого значення набувають напрямки підвищення ефективності кредитної діяльності як для комерційних банків, так і для позичальників – торговельних підприємств, впливу кредитування на економічні процеси торговельних підприємств.

Можна зустріти різні трактування поняття «кредит» (від лат. *creditum* – позика, борг), зміст якого змінювався протягом різних історичних епох залежно від умов його вживання. Наприклад, С.І.Ожегов вважає, що [1] «кредит» - це позика (тобто явище); надання цінностей (грошей та товарів) в борг (тобто процес); комерційна довіра (тобто категорія, що характеризує стосунки між людьми). Поліаспектне визначення поняття кредиту, що відбиває його призначення та зміст, наведене у [2], за яким кредит – це система регульованих економічних відносин, через які здійснюється мобілізація тимчасово вільних грошових засобів та їх використання для забезпечення розширеного відтворення; кредит – форма регульованого руху позикового фонду. За визначенням, наведеним у [3], кредит – це надання позичальнику права на покриття своїх витрат за рахунок коштів кредитора з наступним поверненням витраченої суми і внесенням плати за її використання. Таке визначення в узагальненій формі дає первинне уявлення про сутність досліджуваного поняття, але з нього не ясно, в якій формі реалізується це «право» позичальника. Дослідження історії виникнення поняття «кредит» дозволяє визначити такі форми. У багатьох первісних народів активно використовувалась система позик під роботу і рабство за борги. Не спроможні повернути борги за отриманою позикою ставали рабами свого кредитора, це була своєрідна штрафна «плата» за користування правом покрити свої певні витрати. Про кредитну діяльність йдеться у законах царя Хаммурапі (близько 1760 до н.е.), в яких зазначається, що у Давньому Вавилоні центрами кредитних операцій виступали храми, де зберігалися зерно, посуд, срібло та інші цінності. Довгий час храми були зручним місцем для зберігання цінностей і у Стародавній Греції, де першими проводили кредитні операції служителі храмів. Найвідомішими храмами, що виконували функцію банків, були Дельфійський, Ефеський, Делоський та Самоський. Взагалі, як зазначається у [4], Греція була місцем виникнення перших банків. Першим та спочатку єдиним видом кредитних угод були позики замінними речами. Саме тому, як було зазначено, з позикою спочатку завжди була пов'язана експлуатація боржника шляхом обтяження його великими відсотками або іншим тяжкими умовами [5]. Поступово банківська справа вийшла за межі класичної греко-римської цивілізації та проникла до північної та західної частини Європи, а розвиток торгівлі у XV-XVII ст., виникнення

перших паперових грошей, перша промислова революція, що вимагала добре розвинутої фінансової системи, сприяли зростанню потреби в кредитних ресурсах. У Київській Русі кредитні відносини були визначені «Руською правдою», що містила правила надання кредиту та вимоги до розмірів відсотків. Як зазначає У.В.Владичин, економічний розвиток міст на Галичині наприкінці XVII – у першій половині XVIII століття зумовлював зростання попиту на гроші та розширення кредитної діяльності. Це дало поштовх до розвитку банківських установ, прибутки яких формувалися за рахунок різниці між доходами та витратами за активними і пасивними операціями, тобто банківський капітал не мав тоді безпосереднього зв'язку із виробництвом і нагромаджував прибутки за рахунок торгівлі грошима. У банківські установи вносили грошові суми шляхта, монастирі, костельи, церкви. Найбільші розміри капіталів мали банківські установи Станіслава, Снятина, Рогатина, Бучача, Підгаєцька, Тереховлі. Концентрація капіталу у банківських установах була значною, що було передумовою для їхньої підприємницької діяльності через розширення майстерень та промислів. У Росії перші кредитні операції зафіксовані у XVIII столітті. У цей період почали зароджуватися два види кредитування – іпотечне та комерційне. Першою кредитною установою в Росії вважають Державну монетну контору (1729 р.), якій було дозволено надавати короткострокові позики під заставу золотих та срібних речей [6]. Облік векселів, який здійснювався банкірами давніх часів, надаючи позики місцевим торговцям, фактично передував прямому кредитуванню ділових підприємств для закупівлі товарів у запас або будівництва нових конторських чи виробничих будівель. Для середньовіччя характерний розвиток підтримки кредитами діяльності керівництва держав. Часто чартери на створення банків видавалися за умов, що створені банки зобов'язуються викупляти державні облігації на суму, яка являла собою певну частку всіх депозитів банку. Наприклад, Банк Північної Америки, що отримав чартер від Континентального конгресу у Філадельфії в 1781р., був притягнений до надання допомоги в боротьбі за усунення британського панування і перетворення США в незалежну державу. Подібним чином під час громадянської війни конгрес створив практично нову федеральну банківську систему, погодившись видавати чартери національним банкам у будь-якому штаті на умовах викупу ними державних облігацій, що використовувались як засіб фінансування війни [4, с. 6-7].

Отже, можна зробити висновок, що зміст поняття «кредит» змінювався під впливом як соціально-економічного розвитку окремих держав, так і глобальних процесів становлення сучасної цивілізації і пройшов еволюцію від первісної - натуральної форми (яка сьогодні проявляється у формі комерційного або товарного кредиту) до грошової (сучасний банківський кредит).

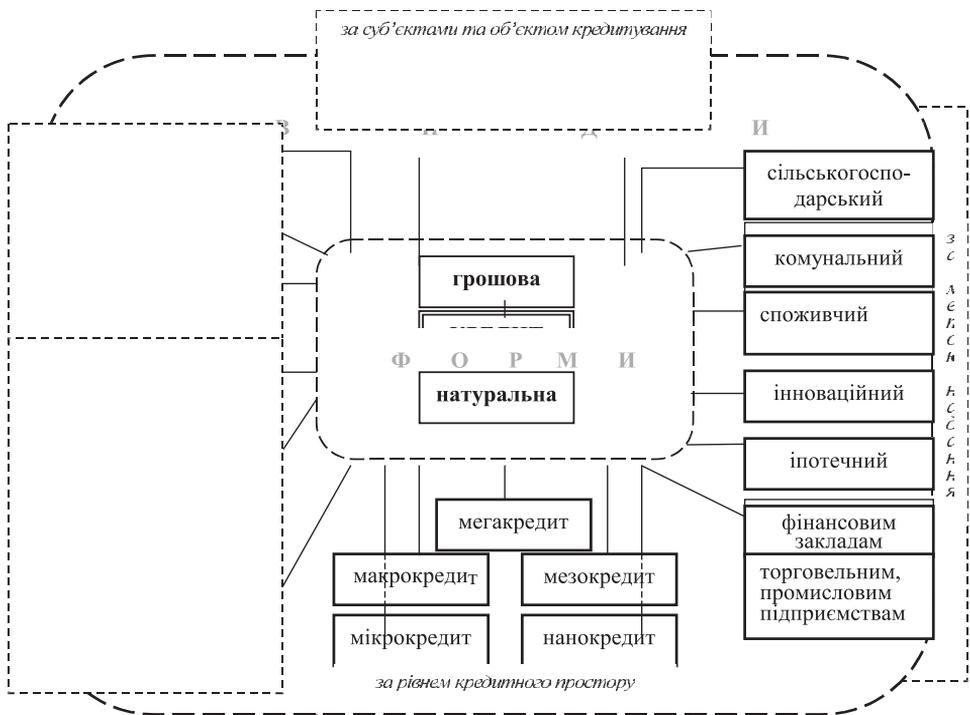
Особлива увага приділяється деякими вченими проблемі споживчого банківського кредитування як такого, що формує другий рівень системи масштабного інвестиційного кредитування, адже, здійснюючи споживче кредитування, придбання вітчизняних товарів, комерційні банки сприяють формуванню стійкого платоспроможного попиту на продукцію вітчизняних підприємств [7].

О.О.Олійник, досліджуючи розвиток довгострокового банківського кредитування сільськогосподарських підприємств, уточнив поняття «кредит» та «кредитування». На думку О.О.Олійника, кредит слід розглядати у двох аспектах – теоретичному і прикладному. Теоретичний аспект кредиту полягає у визначенні його як економічних відносин між кредитором і боржником з приводу перерозподілу тимчасово вільної вартості на умовах поверненості, терміновості та платності отримуємо можливість визначити всі відносини, які опосередковує кредит, а саме: надання, одержання вартості, її використання та повернення. З прикладної точки зору, кредит - це сукупність грошових коштів чи товарно-матеріальних цінностей, які передаються позичальнику на умовах поверненості, терміновості та платності. Вважається, що розуміючи кредит як економічні відносини з приводу зворотного руху позиченої вартості, слід говорити, що надається позичена вартість, а не кредит. Двоаспектне розуміння категорії робить доречним вислів “надання кредиту”. Отже, кредит – це складна категорія, яка має різноманітні форми прояву, тобто за певних умов він набуває специфічності, проте його сутність залишається сталою.

Наведений перелік видів банківського кредиту (див.рис.1.1) відображає його різноманіття за об'єктом на предметом кредитування. Тобто отримувачами кредиту можуть виступати державні підприємства та організації, підприємства приватної форми

власності як колективні, так і в особі одного власника, орендатори, інші банки, міжнародні об'єднання та організації. Залежно від терміну банківські кредити розподіляються на короткострокові (до одного року), середньострокові (від одного до трьох років), довгострокові (понад три роки).

Ю.А.Потійко розширює сутнісний зміст категорії «кредит». Категорія кредиту в умовах ринкових відносин, на його думку, повинна розглядатись у ширшому аспекті у зв'язку з тим, що ця економічна категорія стосується не тільки перерозподілу грошових коштів, а й акумулювання тимчасово вільних коштів; кредиту притаманні не тільки принципи платності та поворотності, а й цільового використання запозичених коштів, реального забезпечення кредиту; в кредитні відносини вступають не тільки комерційні банки і підприємства, а також держава і населення, і все це відбувається в період розвитку різних форм власності. Виходячи з цього, стверджується, що банківський кредит являє собою економічну категорію, яка виражає відносини, пов'язані з акумуляцією власних коштів банку, накопичень від пасивних банківських операцій, тимчасово вільних коштів бюджету, господарюючих суб'єктів і населення, які потім перерозподіляються і надаються позичальникам для використання на принципах поворотності, строковості, платності, цільового використання та реального забезпечення.

Рис. 1.1 Систематизована класифікація кредитів

Сутність економічної категорії кредит розкривається автором через уточнення та пояснення її функцій. У роботі обґрунтовується їх оптимальна кількість. Виходячи з того, що функції кредиту реалізуються в реальному секторі економіки об'єктивно, автор вважає, що цій категорії притаманні такі функції: перерозподільча, заміщення готівкових грошей кредитними операціями, контрольна. Перерозподільча функція полягає в тому, що за допомогою кредиту за рахунок тимчасово вільних коштів одних юридичних і фізичних осіб задовольняються тимчасові потреби в коштах інших юридичних і фізичних осіб. Специфіка перерозподільчої функції кредиту також полягає в тому, що в систему перерозподілу потрапляє не тільки вартість, яка була вироблена в поточному періоді, але і вартість, що була вироблена в попередній період. Зокрема, в кредит можуть бути надані тимчасово вільні фінансові ресурси, які акумулюються в амортизаційних фондах підприємств, суми грошових коштів, отриманих за надання устаткування в лізинг та інші. Перехід до ринкових відносин зумовлює зміну механізму

реалізації перерозподільчої функції кредиту. В умовах адміністративно-командних методів господарювання перерозподіл за допомогою кредиту здійснювався головним чином у централізованому порядку, тобто на основі кредитного планування, яке являє собою процес планового визначення всього обсягу кредитних ресурсів держави, їх джерел, а також плановий розподіл. З проведенням реформи банківської системи, розвитком мережі комерційних банків підвищується роль перерозподільчої функції. Перерозподільча функція реалізується через кредитний ринок, тобто формується ринковий механізм перерозподілу в децентралізованому порядку. В умовах формування ринкових відносин більшою мірою реалізуються інтереси комерційних банків щодо отримання максимального прибутку і меншою мірою задовольняються інтереси суб'єктів господарювання. За умов переходу до ринкових відносин, користуючись перерозподільчою функцією, комерційні банки надають кредит перш за все підприємствам з високим рівнем рентабельності. В економічній літературі аналізуються також функції заміщення готівкових коштів кредитними операціями та контрольна функція. При цьому акцентується увага на те, що дія цих функцій базується на перерозподільчій функції. Функція заміщення готівкових грошей кредитними операціями пов'язана із специфікою організації грошового обороту, тобто з функціонуванням його переважно в безготівковій формі, за якої розрахунки здійснюються комерційними банками шляхом банківських записів на рахунках позичальників. Грошові кошти суб'єкти господарювання зберігають у комерційних банках і тим самим створюються умови для заміни готівкових грошей в обігу кредитними операціями. За допомогою цієї функції забезпечується економія суспільної праці, економія суспільних витрат грошового обігу. Безготівкова форма розрахунків економічніша і може забезпечити раціональнішу організацію господарювання. Щодо контрольної функції, то є опоненти, які вважають, що ця функція не притаманна категорії кредиту. Обґрунтовується така точка зору тим, що контрольна функція може виконуватися тільки кредиторами, тобто комерційними банками. Але, як підкреслює Ю. А. Потійко, треба мати на увазі, що контрольна функція, як і дві перші функції, існує об'єктивно і не залежить від поведінки юридичних та фізичних осіб. Ця функція втілюється в реальне життя конкретними особами – учасниками кредитного процесу. Якщо контроль за рухом кредитних ресурсів здійснюється комерційними банками не ефективно, то збільшується ризик неповернення кредиту позичальниками.

О. О. Терещенко висвітлює роль кредитування через його роль у санації підприємств-банкрутів, у фінансовому забезпеченні антикризового управління. Автор аналізує умови, за яких кредиторам буде вигідно брати участь у санації таких підприємств; на його думку, головні акценти економічної політики держави у сфері оздоровлення фінансів реального сектора економіки мають бути сфокусовані на поліпшенні ринкової інфраструктури, поживленні ринку капіталів, зокрема, кредитного та фондового ринків, на прозорій реструктуризації підприємств, соціальній підтримці звільнених у результаті санації чи ліквідації підприємств працівників, сприянні реалізації наукомістких та інноваційних проектів, з використанням при цьому ефекту крос-субсидіювання [8].

Кредитування на відміну від категорії «кредит» передбачає певний процес і відповідає на запитання «Як?», тобто як слід організувати цей процес, на яких принципах. Доцільним вважається не тільки визначення теоретичної сутності певного принципу, а також його практичне значення, тобто що з практичної точки зору зумовлює дотримання принципу як для банку, так і позичальника. Аналіз літературних джерел засвідчив однобоке визначення категорії «кредитування» як процесу, котрий активується тільки з боку кредитора. Кредитування слід трактувати як процес, що характеризується одночасними проявами: з боку кредитора – підготовкою до надання, наданням, супроводженням і отриманням при поверненні кредиту та з боку позичальника – одержанням, користуванням і поверненням кредиту.

Для з'ясування сутності поняття «кредитування» необхідно розкрити його обсяг, який охоплює такі поняття, як «кредитний механізм», «кредитні відносини», «кредитний ризик».

Особливості кредитного механізму досліджував І. С. Гуцал [8]. Як доводить вчений, теорія і практика функціонування кредитного механізму не є новою для вітчизняної економічної науки, проте її основний розвиток припадав на період адміністративно-командної економіки, де основну роль у кредитному забезпеченні та регулюванні

відігравали планові та адміністративні методи. Автор виділяє не вирішені проблеми, пов'язані з функціонуванням кредитного механізму:

- недостатня дослідженість місця та дієвості кредитного механізму в умовах перехідної економічної системи України;
- відсутність комплексного аналізу можливостей кредитного забезпечення банківською системою діяльності суб'єктів господарювання;
- недостатня дослідженість напрямів регулятивного впливу кредиту на ефективність економіки, зокрема таких його функцій, як забезпечення перерозподілу ресурсів у сферу матеріального виробництва, стимулювання інвестиційних процесів, створення ефективної структури грошової маси шляхом зниження питомої ваги грошової бази та зростання грошово-кредитного мультиплікатора тощо.

Для визначення суті кредитного механізму С.І. Гуцал обґрунтовує необхідність врахування таких методологічних засад:

1) основним призначенням кредитного механізму є організація процесу кредитування, який набуває певної спрямованості та цільових орієнтирів у зв'язку з функціонуванням останнього;

2) кредитний механізм включає в себе не тільки процес кредитування, а й дії суб'єктів управління в особі держави та її органів, які через економічні й управлінські методи та важелі впливають на реалізацію кредитних відносин;

3) кредитний механізм не є статичним, а постійно розвивається, пройшовши ряд стадій від простої функціональної до складної управлінської системи;

4) ефективне функціонування кредитного механізму, який підпорядковує інструменти, важелі та методи впливу на процес кредитування, залежить від повноти забезпечення економічних інтересів суб'єктів кредитних відносин;

5) забезпечуючи реалізацію процесу кредитування, кредитний механізм охоплює і регулятивні дії, спрямовані на його адаптацію до швидкозмінної господарської ситуації.

Складовою механізмом кредитування є методи кредитування. В економічній літературі виділяють такі методи кредитування:

- кредитування за обігом;
- кредитування на основі обігово-сальдового методу;
- на основі визначення твердого ліміту кредитування;

Вибір методу кредитування здійснюється банками в залежності від класу кредитоспроможності позичальника. Наприклад, позичальники другого класу мають кредитуватися за обігом на більш жорстких умовах, ніж кредитування першокласних позичальників. Якщо кредитується сукупний об'єкт, що охоплює всі стадії кругообігу фондів, то допустимим є спеціальний позиковий рахунок із зарахуванням на нього виручки від реалізації і обмеженням заборгованості плановим розміром кредиту. Основною формою кредитування позичальників третього класу можуть бути цільові позики, що забезпечують його технічне переобладнання і зростання фінансової стійкості, а також поточну виробничу діяльність. Це цільове кредитування «за залишком» має підкріплюватися заставою і страхуванням заходів, що кредитуються, або кредитних операцій банку.

У своєму дослідженні Н. С. Кручок уточнив поняття „кредитні відносини” та сутність банківського кредитування підприємств у сучасних умовах господарювання, а також класифікував передумови розвитку банківського кредитування аграрних підприємств на макро- та мікрорівнях. Так, кредитні відносини автор визначає як відносини між кредитором та позичальником, у тому числі потенційними, пов'язані з наданням, використанням та поверненням кредиту. Нормальний розвиток кредитних відносин, за твердженням Н.С. Кручка, можливий у разі наявності необхідних різноманітних передумов, зокрема, економічних, правових та інституційних.

Виходячи з наведеного вище матеріалу, економічні передумови кредитних відносин між банками та підприємствами мають історичний характер і виникають за певного рівня розвитку товарно-грошових та соціально-економічних відносин. Економічною природою таких відносин є наявність потреби позичальника в кредитах та здатності їх повертати, тобто кредитного попиту, а також наявність у банків достатніх кредитних ресурсів, щоб задовольнити цю потребу, тобто кредитна пропозиція.

Отже, результатом проведеного наукового дослідження еволюційного розвитку банківського кредитування є формалізація ряду підходів до його визначення, зокрема, з боку банку кредитування слід розглядати як процес, в котрому реалізуються функції управління кредитною діяльністю банку – планування (визначення кредитної політики,

формування кредитного портфеля, визначення ціни кредиту), організація (делегування повноважень та встановлення відповідальності посадових осіб, чії функції пов'язані з кредитною діяльністю), мотивація (управління персоналом), контроль і прийняття рішень (аналіз ефективності кредитного портфеля, аналіз якості роботи з клієнтами, контроль виконання запланованих показників кредитної діяльності, аналіз відхилень); а крім того, кредитування – це, фактично, одна з виробничих функцій банку, реалізуючи яку, банк виконує своє призначення на ринку банківських послуг. Тобто, формулюючи сучасну концепцію, банківське кредитування – це складна система, що являє собою підсистему системи вищого порядку (банківської, грошово-кредитної системи країни).

Джерела та література:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1984. – С. 269
2. Словарь коммерсанта: Толковый русско-английский словарь и англо-русский словарь / Сост. И.В. Липсиц. – М.: Машиностроение: ИНФРА-М, 1996. – С. 126
3. Владичин У.В. Роль кредитування в економічному зростанні України // Фінанси України. – 2004. - № 1. – С. 97
4. Лексис В. Кредит и банки. – М.: Перспектива, 1994. – С. 10
5. Аванесова І. Передумови регулювання кредитної діяльності в Україні: історія і сучасність // Банківська справа. – 2002. - № 4. – С. 64-79
6. Попова Н.В. Банківське інвестиційне кредитування: стан і перспективи розвитку. – Рукопис. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата економічних наук за фахом 08.04.01 – фінанси, грошовий обіг і кредит. – Тернопільська академія народного господарства, Тернопіль, 2004;
7. Майорова Т.В. Банківське кредитування інвестиційних проектів: - Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.04.01. - фінанси, грошовий обіг і кредит.- Київський національний економічний університет, Київ, 2000.
8. Гуцал І.С. Дієвість кредитного механізму в економіці України: Автореф. дис... доктора екон. наук: 08.04.01 / Київський національний економічний університет. – К., 2004. – 30 с.

Олена Акименко

ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РЕГІОНУ

Постановка проблеми. Зрушення, які відбувалися в соціально-економічному комплексі нашої держави за останні п'ятнадцять років, помітно позначилися на рівнях інвестиційної активності в регіонах України та їх інвестиційного розвитку. Відтворювальний процес в Україні, його темпи та ефективність у переважній частині залежать від прибутковості промислового виробництва, що, в свою чергу, слід вважати вірогідним шляхом зростання доходних статей бюджету та успішного виконання соціальних програм. Більшою чи меншою мірою промислове виробництво здійснюється в усіх регіонах України. Але суттєві відмінності регіонів України висувають проблему посилення регіонального підходу до розвитку промисловості в державі.

У Чернігівській області, яка належить до Поліського економічного району і займає 5,3% території країни та зосереджує 2,5% її населення, спостерігається стійка тенденція до поживлення та збільшення обсягу промислової продукції (47% ВВП): у 2001 р. він становив 3288 млн.грн., 2003 р. – 4237 млн.грн., у 2005 р. - 6107 млн.грн. Область забезпечує близько 85% загальноукраїнського виробництва вовняних тканин, 55% шпалер, 40% хімічних волокон та ниток, 17% видобутку нафти; є єдиною в Україні по випуску пожежних машин, кордних тканин, білкової оболонки, обладнання для птахівництва, деяких інших видів обладнання для потреб агропромислового комплексу; займає значний сегмент на вітчизняних ринках пива, тютюнових виробів. Подальший промисловий розвиток регіону потребує здійснення чіткої промислової політики, визначення місця промисловості серед стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам ресурсного забезпечення економіки

держави, а саме промислового комплексу присвячені наукові праці вчених-економістів: В.П. Александрової, О.І. Амоші, П.П. Борщевського, Є.І. Бойко, М.П. Бутка, Б.М. Данилишина, С.О. Довгого, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, М.А. Козоріз, О.В. Кухленко, В.І. Куценко, А.С. Лисецького, І.І. Лукінова, О.М. Паламарчука, Д.М. Стеченко, М.І. Фащевського, Л.Г. Чернюк та інших [1,2,3,6,7,8,10]. У їх працях також знайшли своє відображення проблеми економічного регулювання інвестиційною діяльністю промислових підприємств. Останнім часом відбувається економічне зростання в промисловості, поліпшення фінансового стану промислових підприємств, зміцнення зв'язків фінансового ринку і промислових підприємств. Тому детальнішого опрацювання потребує аналіз трансформаційних процесів у промисловості окремих регіонів та наслідків для їх соціально-економічного розвитку.

Метою статті є дослідження стану промислового комплексу Чернігівського регіону та виявлення впливу на формування інвестиційної привабливості регіону.

Як свідчать розрахунки, кількість підприємств та місцевих одиниць промислового комплексу становлять 2,8% від загальноукраїнського (таблиця 1). Частка регіону в Україні за валовим регіональним продуктом сягає 1,8% (5162,5 грн. на одну особу), за роздрібним товарооборотом – 1,7% (1340,0 грн. на одну особу), за продукцією сільського господарства – 3,9% (2182,0 грн. на одну особу) [9, с.38-40]. Частка регіону у валовій доданій вартості України зменшилася у порівнянні з 2000 р. (2,2%) і становить у 2005 р. – 1,8%.

Відбувається подальша активізація інвестиційної діяльності промислових підприємств, якщо у 2000 р. інвестиції в основний капітал становили 281,3 млн.грн, у 2003 р. – 439,1 млн.грн., у 2005 р. – 603,3 млн.грн. [9, с.180].

За кількістю інноваційно активних підприємств область посідає 8 місце серед регіонів України. Але якщо у 2000 р. інноваціями у промисловості займалося 73 підприємства, у 2003 р. – 42, то у 2005 лише 24 промислових підприємств, з них тільки 27,3% впроваджували інновації в технологічному процесі [4, с. 8]. Найбільш інноваційно активними були підприємства м. Чернігів, Ніжин, зокрема ВАТ „ЧеЗаРа”, ЗАТ КСК „Чексіп”, ВАТ „Чернігівське „Хімволокно”, ВАТ „Ніжинсільмаш”, ВАТ „Ніжинський механічний завод”. Найбільша кількість нововведень була на підприємствах хімічної промисловості, металургії та обробки металу і машинобудування. Проте не всі промислові підприємства мали можливість займатися інноваційною діяльністю. Вагомим фактором, що її стримував, перш за все, була нестача власних коштів, великі витрати на нововведення, недостатня підтримка держави, високий ризик нововведення.

Таблиця 1.

Промисловий комплекс Чернігівської області в Україні*

Показники	2000	2005	% від 2000 року	% до України
Кількість підприємств та місцевих одиниць	1351	1386	102,5	2,8
з них малих підприємств за законодавством	583	774	132,8	1,7
Частка збиткових промислових підприємств *	667	558	83,7	0,2
Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації, одиниць	73	24	31,5	2,2
Частка інноваційно активних підприємств, % від загальної кількості обстежених підприємств	25,4	9,6	37,7	4,2
Чисельність штатних працівників підприємств, тис. осіб	78,0	67,7	86,7	1,8
з них на малих підприємствах	7,0	7,1	101,4	2,1
Загальний обсяг промислової продукції у фактичних цінах, млн. грн.	2820,3	6107,5	216,5	1,3
Наявність основних засобів на кінець року у фактичних цінах, млн. грн.	4327,1	12351	285,4	1,5
Частка основних засобів промисловості в загальній вартості основних засобів, %	23,1	43,0	53,7	21,1
Ступінь зносу основних засобів промисловості, %	51,09	79,6	155,8	...
Інвестиції в основний капітал у фактичних цінах, млн. грн.	281,3	603,3	214,5	1,3
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	2,8	4,2	150	...
Середньомісячна заробітна плата у промисловості ^{***} , грн.	283,45	788,70	278,3	81,5

* складено за даними управління економіки

** без підприємств

*** дані по промислово-виробничому персоналу

Таблиця 2.

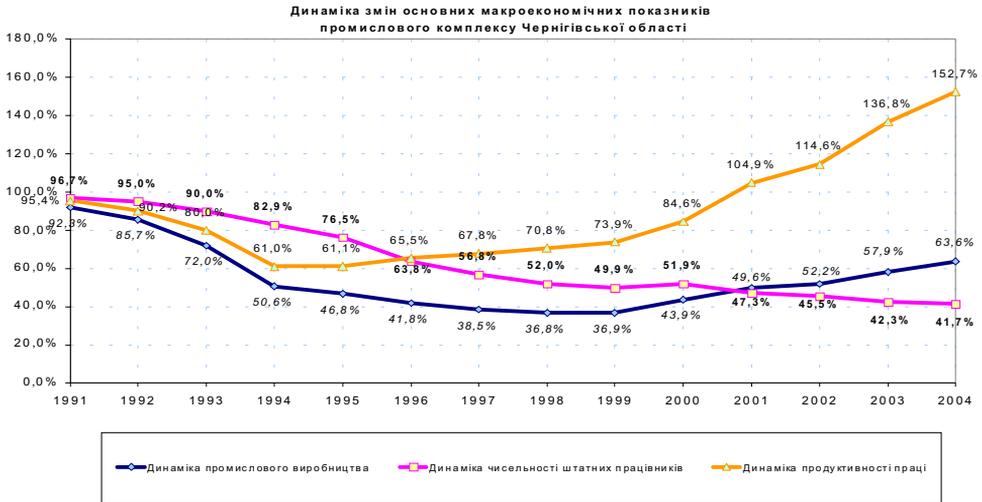
Виробництво найважливіших видів промислової продукції та її питома вага в Україні [9, с.67,103]

Показники	2003		2004		2005	
	Натуральний показник	% до України	Натуральний показник	% до України	Натуральний показник	% до України
Нафта сира, млн.т	0,462	16,5	0,519	17,3	0,553	17,8
Газ природний, млн.м ³	0,132	0,7	0,151	0,7	0,146	0,7
Ковбасні вироби, тис.т	0,987	0,4	1,172	0,35	1,059	0,34
Сири жирні, тис.т	8,9	5,1	11,9	5,3	12,9	4,7
Цукор-пісок, отриманий з цукру-сирцю бурякового, тис.т	55,4	3,8	67,4	3,7	78,7	4,1
Борошно пшеничне, тис.т	29,5	1,0	28,9	0,9	42,6	1,4
Крупи, тис.т	1,4	0,5	5,6	1,6	11,9	3,4
Вироби макаронні, тис.т	8,6	7,8	7,3	7,3	7,4	7,1
Вола натуральна мінеральна, газована, млн.дал.	1,65	25,5	1,9	24,8	2,546	21,4
Напої безалкогольні, млн.дал.	1,7	1,4	1,6	1,1	2,021	1,2
Тканини вовняні, млн.м ²	3,9	75,3	6,9	83,6	6,722	80,9
Взуття, млн.пар	0,512	2,5	0,625	2,8	0,707	3,4
Волокна хімічні, тис.т	9,7	31,6	14,8	40,5	21,7	54,1
Автобуси, шт.	-	-	119	4,6	573	12,3
Електроенергія, млрд. кВт-год	1,083	0,6	1,044	0,6	0,983	0,5

Відсоткова динаміка виробництва разом з натуральним показником найважливіших видів продукції промисловості регіону дає реальну картину їх виробництва, питома вага виробництва автобусів, волокна хімічного, вовняних тканин у 2005 р. порівняно з 2003 р. зростає відповідно до 12,3%, 54,1%, 80,9%. Виробництво цих товарів у цілому в Україні збільшилося.

Випуск промислової продукції у 2005 р. здійснювали 998 підприємств, причому переважна їх більшість зосереджена в обробній промисловості (928 од.), обсяг виробленої ними продукції становив 77,1% від загального в області. У галузевій структурі промислового комплексу пріоритетними є: харчова, паливна, машинобудівна та металообробна, деревообробна, целюлозно-паперова, легка. Помітне місце займає електроенергетична, хімічна та нафтохімічна промисловість.

Динаміка обсягів виробництва, чисельності та продуктивності праці у порівнянні з 1990 роком наведена на рисунку 1. Негативним фактором, що відбувається в промисловому комплексі області, є зменшення чисельності штатних працівників (у 2005 р. – 65258 осіб), переважна більшість яких зосереджена в містах Чернігові (48,5%), Прилуках (11,9%), Ніжині (8%). Але при наявності даного фактора відбувається поступове нарощування промислового виробництва і, відповідно, продуктивності праці.

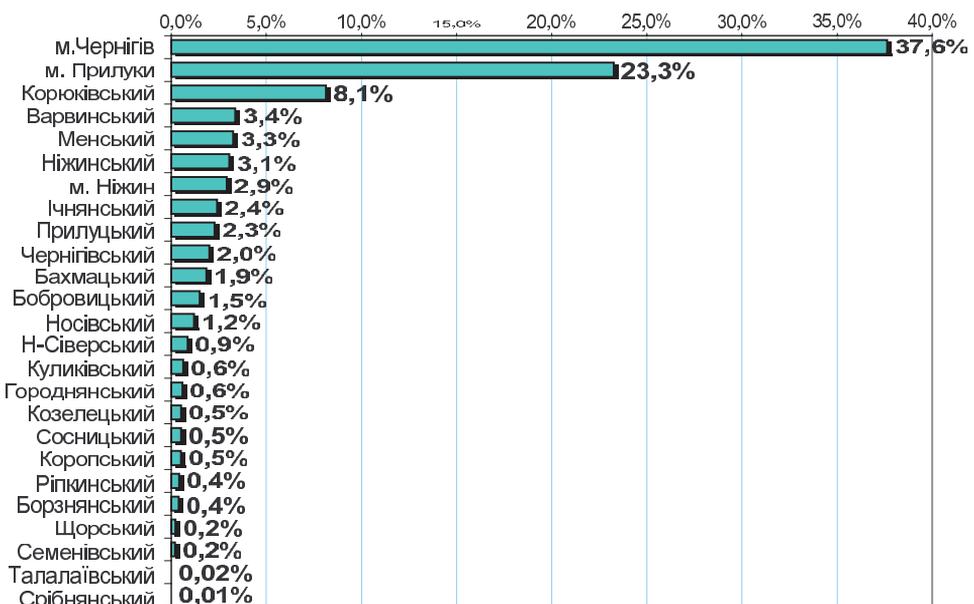

Рис. 1 Динаміка змін основних макроекономічних показників промислового комплексу Чернігівської області

Відбулися суттєві зміни власності підприємств, особливо за останні роки. Так, якщо у 2003 р. у промисловості області було 2,4% підприємств державної, 10,0% комунальної, 24,6% приватної, 62,9% колективної форми власності і виробляли відповідно 3,2%, 1,7%, 1,3%, 93,7% промислової продукції, то у 2005 р. 86,7% - приватна, 2,4% - державна та державна корпоративна, 10,9% - комунальна та комунальна корпоративна. Відповідно 96,6% - це продукція, реалізована приватними підприємствами, 2,1% - державними та державно-корпоративними, 1,3% - комунальними. Практично в усіх галузях промисловості почала переважати приватна власність.

Майже половина промислового потенціалу області зосереджена у м. Чернігові, Ніжині, Прилуках: у 2005 р. тут працювало 435 промислових підприємств, на яких була задіяна найбільша чисельність штатних працівників – (44485 осіб), які виготовили 64,3% промислової продукції області, залучили 93,6% прямих іноземних інвестицій, 52,6% інвестицій в основний капітал (рис. 2). Головною проблемою промислового комплексу області є незадовільний стан промислових підприємств (великий рівень зносу), що призводить до втрати обігових коштів, підвищує заборгованість підприємств, звужує внутрішній ринок промислової продукції, сприяє спад інвестиційної активності, обмежує можливості структурної перебудови.

Питома вага територій в обсягах промислового виробництва

Рис. 2 Питома вага територій в обсязі промислового виробництва

У 2005 р. промисловий комплекс області налічував 17736 промислових підприємств та місцевих одиниць, з них 928 – промислових підприємств, у т.ч. малі підприємства (з них: 7 – добувної, 928 – обробної промисловості, 63 – з виробництва та розподілення електроенергії, газу, води). Було зосереджено основних засобів на 12,4 млрд. грн., а річний обсяг виробництва продукції, робіт, послуг становить 6,1 млрд. грн. (1,9% від загальноукраїнського).

Промислово нерозвинутими залишаються Срібнянський, Талалаївський, Семенівський, Щорський, Городнянський, Козелецький, Коропський, Куликівський, Сосницький райони, де питома вага обсягу промислової продукції становить менше 1% (таблиця 3). Такий рівень розвитку промисловості безпосередньо впливає на економічний стан районів, спричиняє безробіття, гальмування інвестиційної діяльності, сприяє міграційним процесам. Середній рівень безробіття по області – 3,8%, у Варвинському районі воно становило – 8,8%, Городнянському – 11,3%, Куликівському – 7,5%, Менському – 7,4%, Прилуцькому – 6,5%. Найнижчий рівень зареєстрованого безробіття у Бобровицькому – 1,5%, Коропському – 1,9%, Носівському – 2,0% районах. Розподіл промислового виробництва за територіями свідчить, що найбільша концентрація виробництва у м. Чернігові, Прилуках, Корюківському районі. Концентрація ресурсів у обласних центрах, відсутність перспективи для промислового розвитку та працевлаштування населення районів несуть негативні наслідки для розвитку регіону взагалі.

Нерівномірність розвитку районів регіону вимагає продуманої та збалансованої регіональної політики, для якої необхідна статистична інформація, яка б кількісно характеризувала нерівномірність розвитку територій та давала б змогу проаналізувати існуючу ситуацію та відслідковувати результати впровадження комплексу заходів державної політики, об'єднавши зусилля регіональних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та загальнодержавних інституцій.

Регіон має потенційну можливість відродження промислового виробництва, використовуючи власні мінерально-сировинні ресурси, перепрофілюючи виробництва на випуск конкурентоспроможної продукції.

Стратегічною метою розвитку промислового комплексу регіону є створення сучасного промислово-технологічного комплексу, який забезпечуватиме внутрішні потреби країни, регіону, конкурентоспроможний експорт, збільшення наукоємної продукції як основи для інноваційного розвитку економіки, перехід до ресурсозберігаючої та еколого-безпечної моделі розвитку промисловості.

Подальший розвиток промисловості в області є доцільним за рахунок подальшого розвитку середніх підприємств, розширення кооперування з великими підприємствами видобувної та обробної промисловості інших регіонів України, розвитку малого підприємництва та створення об'єднань, на зразок кластерів за участю великих (середніх) та малих підприємств.

Поліпшення фінансового стану підприємств є умовою активізації інвестиційної діяльності самих підприємств, банків і в цілому виробничої сфери. Для накопичення інвестиційних ресурсів необхідно здійснювати першочергові заходи: на найближчі 3-4 роки з метою відновлення дійсної економічної вартості реальних активів розробити методіку і нормативну базу для щоквартальної індексації амортизаційних відрахувань на підприємствах; передбачити порядок формування податкової бази, розширеної внаслідок зростання вартості виробничих фондів підприємств; увести особливий порядок формування використання коштів, що накопичуються в амортизаційних фондах підприємств, з метою жорсткості цільового використання коштів на нестатки капітального ремонту, модернізації і реконструкції виробництва.

Інноваційна активність підприємств вимагає ретельно розробленого механізму стимулювання.

На нашу думку, першочерговими заходами, що сприятимуть відродженню промислового виробництва області, слід зазначити:

- створення умов і максимальне сприяння розвитку підприємств загальнодержавної спеціалізації – хімічного, паливно-енергетичного комплексів, наукоємних галузей машинобудування, деревообробної та целюлозно-паперової промисловості тощо;
- активізація роботи існуючих та введення в дію нових виробництв по випуску сучасних будівельних матеріалів;
- створення умов для відновлення роботи підприємств легкої промисловості, їх

технічного переоснащення, збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможних товарів;

- подальший розвиток та розширення асортименту продукції підприємствами харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів на основі розширення співпраці із сільгоспвиробниками з метою забезпечення ефективного використання та поглиблення переробки місцевої сировини;
- стимулювання збільшення обсягів виробництва техніки для потреб агропромислового комплексу з метою забезпечення вирощування, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції;
- створення широкої мережі регіональних сервісних центрів фірмового обслуговування і гарантії ремонту сільгосптехніки на підприємствах галузі та на базі підприємств агропромислового комплексу;
- стимулювання збільшення виробництва конкурентоспроможних товарів та послуг за рахунок ресурсозбереження, впровадження нових технічних і технологічних досягнень, прогресивних структурних змін у виробництві;
- активна підтримка, у т.ч. з боку держави інвестиційної діяльності та стимулювання притоку капітальних вкладень у виробництво;
- стимулювання інвестиційної діяльності, яка здійснюватиметься за рахунок власних коштів підприємств, централізації амортизаційних відрахувань, коштів банківської системи, заощаджень населення, залучення прямих іноземних інвестицій;
- забезпечення державної підтримки інвестицій у конкретні проекти, зокрема інноваційні, та заходи структурної перебудови, підвищення продуктивності праці і максимально ефективного використання ресурсів;
- виділення коштів з державного бюджету для інвестування виробничого будівництва переважно у вигляді довгострокових кредитів;
- збереження науково-технічного та проектного потенціалу і підвищення ефективності його використання для соціально-економічного розвитку регіону;
- створення умов для ширшого використання механізмів іпотеки, лізингу, мікрокредитування, розстрочки платежів тощо для підвищення купівельної спроможності населення та суб'єктів господарювання;
- створення умов для розширення виробництва та продажу продукції вітчизняних підприємств, захист вітчизняного ринку від неконтрольованого ввозу імпортованих товарів;
- створення сприятливого середовища для розвитку малого підприємництва, надання пільгових кредитів суб'єктам підприємницької діяльності, що працюють у пріоритетних напрямках економіки тощо.

Джерела та література:

1. Бутко М.П. Регіональні особливості економічних трансформацій в перехідній економіці. – К.: Знання України, 2005. – 476 с. – Бібліогр.: с. 445-475.
2. Дорогунцов С.І., Данилишин Б.М., Лисецький А.С. і інші. Перспективи економічного розвитку України: Проблеми. Пошук. Впровадження. – К.: РВПС НАН України, 1999. – 179 с.
3. Дорогунцов С.І., Чернюк Л.Г., Борщевський П.П., Данилишин Б.М. Фащевський М.І. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України. – К.: „Нічлава”, 2002. – 690 с.
4. Інноваційна діяльність у Чернігівській області. Статистичний збірник. Чернігів, 2005. – 49 с.
5. Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А.С., Геєць В.М., Кінах А.К., Семіноженко В.П. – К.: Знання України, 2002. – 336 с.
6. Коваль Я.В., Антоненко І.Я. Регіональна економіка: Навчальний посібник. – К.: ВД “Професіонал”, 2005. – 272 с.
7. Методологічні засади комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил регіонів / Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк, М.І. Фащевський та ін. / НАН України РВПС України. – К., 1998. – 158 с.
8. Регіональні проблеми науково-технічного розвитку / Під кер. С.ІВ. Дорогунцова, С.О. Довгого, Б.М. Данилишина / РВПС України НАН України. – К., 1998. – 188 с.
9. Статистичний щорічник “Чернігівщина – 2005”. – Чернігів, 2005. – 502 с.
10. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Підручник. – К.: Вікар, 2006. – 396 с.

Таблиця 3.

**Показники промислового розвитку
та зайнятості населення Чернігівського регіону**

Райони регіону	Питома вага обсягу промислової продукції, %		Кількість підприємств	Обсяг інвестицій в основний капітал				Обсяг прямих іноземних інвестицій		Кількість населення			Зареєстроване безробіття	
	2003 р.	2005 р.		млн. грн.	%	тис. дол. США	% до загального обсягу	Середньорічна кількість працездатного населення, тис. осіб	Середньорічна чисельність платаних працівників, тис. осіб	Кількість тис. осіб	%			
Чернігівська область	100,0	100,0	998	1332,9	100,0	94566,99	100,0	278,0	65,26	25,3	3,8			
м. Чернігів	39,4	37,1	407	522,0	39,2	42854,42	45,3	95,3	31,6	3,29	1,7			
м. Ніжин	4,9	2,7	62	22,4	1,7	1970,69	2,1	15,1	5,09	-	-			
м. Прилуки	2,5	24,5	66	154,19	11,6	43703,14	46,2	15,6	7,78	-	-			
Бахмацький	1,8	1,5	26	49,63	3,7	460,30	0,5	11,9	1,7	1,50	5,5			
Бобровицький	0,8	1,4	13	33,77	2,5	-	-	7,6	0,69	0,29	1,5			
Борзнянський	0,5	0,5	28	11,11	0,8	47,00	0,0	8,1	0,85	0,88	4,5			
Варвиський	28,1	0,1	9	30,37	2,3	-	-	4,6	1,3	0,94	8,8			
Городнянський	0,4	0,5	31	11,07	0,8	-	-	7,1	0,77	2,01	11,3			
Ічнянський	1,8	0,5	17	28,33	2,1	50,37	0,1	8,6	1,3	0,64	3,4			
Козелецький	0,3	0,5	29	12,59	0,9	2663,08	2,8	9,2	0,65	0,74	2,6			
Короський	0,6	0,5	23	10,98	0,8	-	-	6,0	0,73	0,27	1,9			
Корюківський	8,2	6,7	30	28,33	2,1	1,8	0,0	8,7	2,07	0,90	5,2			
Куликівський	0,3	0,5	15	3,92	0,3	-	-	3,7	0,37	0,78	7,5			
Менський	1,9	0,8	27	19,50	1,5	1679,75	1,8	8,5	1,12	1,65	7,4			
Ніжинський	2,7	0,8	22	16,03	1,2	-	-	8,1	1,54	1,53	2,3			
Н.-Сіверський	0,9	0,8	26	10,33	0,8	-	-	8,1	0,82	0,9	5,1			
Носівський	0,4	0,7	23	32,80	2,5	-	-	5,3	0,84	0,36	2,0			
Прилуцький	1,1	1,1	18	23,77	1,8	-	-	9,2	2,47	3,84	6,5			
Ріпкинський	0,4	0,6	29	36,76	2,8	572,75	0,6	6,2	0,69	0,86	5,1			
Семенівський	0,2	0,2	13	5,17	0,4	-	-	4,5	0,43	0,65	5,9			
Сосницький	0,3	0,5	8	5,54	0,4	-	-	4,5	0,54	0,63	5,3			
Срібнянський	0,1	0,04	12	1,24	0,09	-	-	3,1	0,032	0,41	5,7			
Талалівський	0,1	0,04	5	57,92	4,3	-	-	3,3	0,092	0,37	4,6			
Чернігівський	1,8	1,7	42	57,85	4,3	563,69	0,6	10,7	1,11	1,12	3,7			
Щорський	0,5	0,3	17	5,34	0,4	-	-	5,0	0,50	0,66	4,4			

СУТНІСТЬ, РОЛЬ І МІСЦЕ РЕКЛАМИ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО БІЗНЕСУ

Постановка проблеми. Шлях України до досягнення гідного рівня економічного розвитку, а також економічної стабільності, тільки розпочався. Водночас початок вже покладено: створено відповідну законодавчу базу, розроблено певні стратегії, визначені необхідні ресурси. Одним з таких ресурсів є приватний бізнес, зокрема малий і середній. На етапі всесвітньої глобалізації особливої значущості набуває і міжнародний бізнес. Адже він є ресурсом і іноземного капіталу, і закордонного досвіду, і великих масштабів виробництва. Окрім того, такий бізнес - непогане джерело податків для держави. Тож його розвитку повинно приділятися чимало уваги.

Інвестиційний клімат, податкова система, законодавча база мають виняткове значення для розвитку міжнародного бізнесу. І серед основних чинників цього розвитку є реклама. Необхідно розуміти її роль та значення задля вдалого впровадження політики міжнародної діяльності.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проведення глибокого аналізу впливу реклами на розвиток міжнародного бізнесу і донесення результатів до цільових груп.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. У науковому світі одночасно існує багато різноманітних визначень і тлумачень понять реклами.

За результатами дослідження, проведеного журналом «Едвертайзінг Ейдж» в США, подається таке визначення реклами: «Друковане, рукописне, усне або графічне повідомлення про особу, товари, послуги або суспільний рух, відкрито опубліковане рекламодавцем й оплачене з метою збільшення обсягів збуту, розширення клієнтури, одержання голосів або суспільної підтримки».

1. Професор Північно-Західного університету США, відомий спеціаліст із маркетингу Ф. Котлер дає таке визначення реклами: «Реклама — це неособиста форма комунікації, що здійснюється за допомогою платних засобів поширення інформації з чітко зазначеним джерелом фінансування». [1]

У ст. 1 Закону України «Про рекламу» міститься таке визначення: «Реклама — це спеціальна інформація про осіб чи продукцію, яка розповсюджується у будь-якій формі і в будь-який спосіб з метою прямого або опосередкованого одержання зиску».

Окрім того, існує ще ряд визначень цього поняття, як-то:

Реклама – це цілеспрямована передача інформації неособистого характеру, спрямована на покупця з метою просування інформації на ринку за відповідну плату. [2]

Реклама – це дійовий інструмент у спробах підприємства модифікувати поведінку покупця, привернути його увагу до товарів, створити позитивний образ фірми-виробника, показати значимість та корисність товару. [3]

Реклама – це переконуючий засіб інформації про товар, фірму, комерційна пропаганда споживачів властивостей товарів і переваг властивостей товарів і переваг властивості фірми. [4]

Підсумовуючи вищевикладене, можна сказати, що реклама — це вид соціальної діяльності, спрямований на задоволення потреб у товарах, послугах та ідеях. З її допомогою встановлюються зв'язки між споживачами й продавцями, якими можуть бути безпосередньо виробники або торгові посередники. Інакше кажучи, рекламування — це створення рекламного продукту й неособисте доведення його до потенційних покупців; важливо при цьому, аби вони зрозуміли, чим саме товар, послуга або ідея позитивно відрізняються від подібних до них, а виробник зміг перетворити цю новацію в капітал.

Мета. Метою цієї статті є комплексне дослідження сутності, ролі та місця реклами у процесі розвитку міжнародного бізнесу

Виклад основного матеріалу. Сказати однозначно, кому потрібна реклама, споживачеві чи виробнику, неможливо. Скоріше, це палиця з двома кінцями.

З боку продавця все виглядає так. Здійснювати повне управління процесом впливу на споживача з боку фірми неможливо. Однак споживачу потрібно пред'явити інформацію, щоб переконати його у перевагах товару фірми, позбавити недовіри, сформувані і активізувати попит і створити психологічну підготовленість до проведення комерційних переговорів з купівлі, продажу та придбання товарів.

З іншого боку, рекламна інформація необхідна й споживачеві, бо він — головна рушійна сила процесу продажу, і від нього залежить, відбудеться процес купівлі чи ні. Реклама подає покупцеві інформацію про те, що існує товар конкретної марки, що він має певну споживчу характеристику, відрізняється від подібних товарів, його можна придбати у визначеному місці за визначену ціну. Покупець, для якого престиж понад усе, може знайти інформацію про престижні фірми та супермаркети, про продавців модних товарів і новинок. Така інформація дає змогу порівняно забезпеченій людині, яка живе в економічно розвинутому суспільстві, якимось вирізнитися і соціально відмежуватися.

Існує ще один суб'єкт, що потребує реклами як явища, — це підприємці. Комерційна інформація, яку надає реклама, особливо потрібна вітчизняним підприємцям, адже діяти успішно в сучасних умовах (наприклад, за постійних змін законодавчої бази) може тільки той, хто не просто стежить за змінами, а й виходячи з них, оперативно коригує свою діяльність.

Залежно від цілей і об'єктів сучасну рекламу можна розділити на такі основні види:

1) За типом її спонсора:

а) реклама від імені виробника. Це, наприклад, реклама фірм «Макдональдс», «Проктер енд Гембл» та ін.;

б) реклама приватних осіб. Це, в основному, численні оголошення в друкованих виданнях із комерційними і некомерційними пропозиціями;

в) реклама від імені урядових і громадських організацій. У цій рекламі головне - не прибутток, а пропаганда певних політичних ідей, законодавства, планів приватизації, передвиборної кампанії тощо. Ця реклама має на меті вплинути на громадські погляди.

2) За типом цільової аудиторії:

а) реклама, спрямована на індивідуального споживача (так званий b2c напрямок),

б) реклама для сфери бізнесу, завданням якої є залучення фірм до певної діяльності (b2b).

3) За охопленням аудиторії: а) локальна; б) регіональна; в) загальнонаціональна; г) міжнародна.

4) За об'єктом рекламної діяльності: а) товарна - реклама різноманітних товарів, переважно у сфері роздрібною торгівлі; б) престижна - реклама не товарів, а фірми, що виробляє товари. Достатньо при цьому назвати фірму, і в покупців виникає певне уявлення про якість товарів (наприклад, «Джілет», «Кока-Кола» та ін.); в) реклама з просування товару. Ця реклама спрямована на вироблення таких прийомів і методів, які б викликали в громадськості інтерес до товару. Наприклад, демонстрація мод, різноманітні заохочувальні заходи, що привертають увагу до товару, сувеніри, значки і весь комплекс заходів щодо паблік-релейшнз.

Крім того, реклама може бути прямою і прихованою. Як окремий вид часто виділяють й антирекламу.

Згідно з іншою класифікацією, реклама буває інформативною, увідомлюючою, емоційною та нагадувальною.

Реклама — це інструмент збільшення і вторинного попиту, що дає ефект інтенсифікації маркетингу. Такий розвиток буде можливим в Україні тоді, коли понад 50 % споживачів перейдуть із категорії потенційних до категорії фактичних покупців товарів, зокрема й найдорожчих — автомобілів, престижних меблів, нерухомості тощо.

Реклама допомагає збільшити конкурентоспроможність товарів, щоб розширити їх частку ринку за рахунок сучасної високоякісної продукції, коли вторинний попит стабілізувався, а первинний ще не зовсім розвинувся.

Якщо об'єктивні характеристики багатьох товарів виявляються схожими,

відокремлення товару (його позиціонування у заданому сегменті ринку) базується на символічній або суто психологічній вартості товару.

У такому разі реклама фокусує увагу споживчої аудиторії на соціальне значення товару чи на його престижність. Здебільшого такого ефекту реклами можна досягти лише шляхом вкладання значних коштів і настільки гучним «криком», щоб за ним не було чути «крику» інших — завдяки високому професіоналізму менеджерів і виробників рекламної продукції.

Рекламна діяльність охоплює увесь комунікаційний процес — від визначення потреби в рекламі до створення рекламного продукту, його виготовлення та публікації в засобах масової інформації. Рекламна діяльність складається з таких етапів:

- визначення рівня потреби в рекламі товарів, послуг чи ідей;
- проведення маркетингових досліджень, необхідних для визначення цілей і напрямків рекламної діяльності;
- розробка стратегії і тактики реклами;
- планування рекламних заходів;
- створення рекламних звернень;
- розповсюдження рекламних звернень;
- оцінка ефективності рекламних заходів.

Комп'ютерна реклама – це реклама майбутнього. Прикладом цього виду є Інтернет, популярність якого швидко зростає, особливо в останні роки. Інтерес до нього почали проявляти не лише рекламні агентства, які напряму пов'язані з електронним бізнесом, але й виробники масових товарів. Про суттєвий стрибок у розвитку Інтернет-реклами свідчить всезростаючий обсяг ринку сітьової реклами. Основним недоліком реклами в Інтернеті є невелика аудиторія користувачів всесвітньої мережі. Особливо це стосується вітчизняного ринку.

Основним параметром виміру доцільності рекламної одиниці є її результативність. Результативною рекламу вважають тоді, коли її запам'ятала половина осіб, які з нею ознайомилися. Достатнім економічний ефект реклами вважають, якщо більше 7% осіб, які запам'ятали рекламу, стали споживачами рекламованого товару.

У сучасній рекламній діяльності використовуються різні види ЗМІ. Зібрані дані з їх переваг та недоліків щодо реклами наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Переваги та недоліки різних видів ЗМІ
[Boovee C.L., Arens W.F. Contemporary advertising IL.: Irwin, 2002]

Види ЗМІ	Чинники, що впливають на тарифи	Переваги	Недоліки
1	2	3	4
Газети	Знижки за обсяг і частоту публікацій. Число кольорів, місце розташування, тираж.	Майже всі читають газети. Висока виборність, тому що різні газети читаються різними соціально-економічними і географічними групами. Можливість оперативних і частих публікацій.	Коротке життя. Обмежені можливості друку.
Журнали	Вартість друку. Тип аудиторії. Знижки за обсяги. Розмір оголошення. Місце розташування. Число кольорів. Тираж.	Висока виборність, гарна якість відтворення. Довге життя. Престижність. Читається без поспіху.	Великі фінансові витрати. Довготривалий процес підготовки до друку.

Радіо	Час ефіру. Розмір аудиторії. Тривалість оголошення знижки за розмір і частоту.	Висока мобільність. Дешевизна. Оперативно можна вносити коректування. Висока виборність.	Мало станцій, що діють на всю країну. Коротке життя. Загубило престиж.
Телебачення	<u>Час ефіру.</u> <u>Тривалість ролика.</u> <u>Розмір аудиторії.</u> <u>Знижки за розміри і частоту показу.</u>	Вихід на велику аудиторію. Низькі витрати на одного глядача. Високий престиж. Селективність.	Високі фінансові витрати. Коротке життя. Розмір аудиторії не гарантований. Можливість купити найпопулярніший час обмежена.

Важливе питання — коли рекламувати продукт, тобто час виходу рекламного звернення у телевізійному ефірі або на радіо. Якщо газети приходять, як правило, зранку, рідко ввечері, то з телебаченням і радіо справа не проста. Тут треба врахувати все: пори року, дні тижня, час, хвилини і навіть секунди. Важливо чітко уявляти, що може робити більшість ваших потенційних покупців у час виходу в ефір рекламного звернення, чи є в них час і можливість дивитись (по телевізору) або слухати (по радіо) рекламу.

Основні рекомендації щодо зовнішньої реклами зводяться до такого:

- щитова реклама будується на рекламній ідеї, специфіка якої полягає в тому, що вона миттєво схоплюється і запам'ятовується;
- візуалізація повинна бути простою і помітною, ілюстрація одна, текст — не більше семи слів;
- необхідно використовувати шрифти прості та ясні, такі, щоб оголошення можна було прочитати з відстані 30-50 метрів;
- необхідно складати кольорову гаму так, щоб це не напружувало зір і було звичним для ока;
- на рекламному щиті треба зазначити реквізити найближчих магазинів і торгових центрів, де можна придбати рекламований товар чи послугу;
- для кращого сприйняття можна ввести в зовнішню рекламу елементи вже відомої телереклами цього товару;
- необхідно перевірити, як сприймається реклама в різну погоду, чи не закривається вона будинками, дорожніми знаками, освітлювальними стовпами тощо.

Дати чітке визначення рекламної політики неможливо. Це досить багатогранне поняття. Швидше за все це визначення дії по створенню і розміщенню реклами і рекламних заходів, з метою створення іміджу і залучення клієнтів для збуту продукції.

Певна рекламна політика існує в будь-якій фірмі чи на підприємстві, будь то банк, виробник товарів народного споживання, радіостанція, канал телебачення, туристичне агентство, магазин, ресторан (показовий у даному випадку ресторан McDonald's) чи кафе. Різниця лише в масштабах і формах реклами.

Рекламна політика може мінятися чи не мінятися протягом якогось часу. Це залежить від ситуації на ринку в цілому і від ситуації усередині самої фірми. Тому розглянемо детальніше, на підставі чого будується і від чого залежить рекламна політика фірми.

Перший етап розробки рекламної політики полягає у зборі інформації про себе. Адже те, який характер буде носити реклама фірми чи підприємства, залежить від багато чого: від розміру самої фірми чи підприємства, отже, від бюджету (бюджет фірми може не дозволити витратити засоби на рекламу, що створює фірмі ім'я і престиж, у цьому випадку фірма буде робити рекламу економічного характеру); від цілей на ринку взагалі; від конкретної сформованої рекламної ситуації; від поведження конкурентів; від займаного на ринку становища.

Другий етап полягає у зборі інформації про навколишнє середовище:

- про ступінь насичення ринку;
- про етап життєвого циклу продукту;
- про діяльність конкурентів;
- про характеристику цільової групи;
- про доступність і вартість носіїв реклами.

І третім етапом є розробка ефективного слогана на основі результатів двох

попередніх етапів. Вона у свою чергу теж провадиться в три етапи. Перший - вибір теми чи мотиву, що викликають бажану відповідну реакцію. Існує три типи мотивів: раціональний, емоційний та моральний. Другий етап - структура звертання. Необхідно зробити так, щоб споживач запам'ятав хоча б назва товару і зв'язав його з найважливішою якістю товару і з основним мотивом для покупки. Третій етап у розробці звертання - це визначення форми звертання. Головне - привернути увагу і зацікавити споживача.

Однією з найважчих проблем, що стоять перед фірмою, є ухвалення рішення про розмір асигнувань на стимулювання (у нашому випадку на рекламу). Розглянемо чотири найрозповсюджені методи, якими користаються при розробці генеральних кошторисів витрат на рекламу.

1) Метод числення «від наявних засобів».

Багато фірм виділяють на рекламний бюджет суму, котру вони, як їм здається, можуть собі дозволити витратити.

2) Метод обчислення «у відсотках до суми продажів».

Багато фірм обчислюють свої бюджети стимулювання у визначеному процентному відношенні або до суми продажів (поточних чи очікуваних), або до продажної ціни товару.

3) Метод конкурентного паритету.

Деякі фірми встановлюють розмір свого рекламного бюджету на рівні відповідних витрат конкурентів.

4) Метод обчислення, «виходячи з цілей і завдань».

Цей метод вимагає, щоб діячі ринку формували свої бюджети реклами на основі:

- вироблення конкретних цілей;
- визначення завдань, що треба буде розв'язати для досягнення цих цілей;
- оцінки витрат на рішення цих завдань.

Сума всіх цих витрат і дасть орієнтовану цифру бюджетних асигнувань на рекламу.

Основного поштовху рекламному ринку надають рекламні агенції. З розвитком глобалізації їх діяльність набула світового масштабу. За останні 30 років утворився своєрідний кістяк світового ринку реклами, який складають всього декілька компаній відповідного профілю. На їхню долю припадає близько 50 % оборотів ринку. Інші 50% належать іншим сотням компаній. У таблиці 2.2 розглянуті основні гравці ринку.

Таблиця 2

Найбільші рекламні компанії світу 2006р. (млн. дол. США) [5]

Міжнародний рейтинг	Назва	Доходи
1	Havas Advertising, F	1909,4
2	Grey Advertising, US	1896,5
3	Leo Burnett CO., US	1503,9
4	Ogilvy & Mather	1027,4
5	DDB Needham	880,0
6	Grey Advertising	575,3
7	BBDO	558,3

Розрізняють три методи управління міжнародними рекламними кампаніями: централізований, децентралізований та змішаний.

Під централізованим розуміється управління, при якому стратегічні, тактичні й творчі рішення приймаються в рекламному агентстві, якому рекламодавець, що затверджує ці рішення, надав повноваження центру управління рекламною діяльністю за кордоном.

При децентралізованому управлінні рішення приймають автономно рекламні агентства, які планують і здійснюють рекламні заходи в зарубіжних країнах.

Управління, при якому рішення приймаються рекламними агентствами на місцях, але погоджуються з центром, називається змішаним.

Витрати на рекламу становлять значну частину бюджетів закордонних промислових фірм. Так, у США тільки на рекламу в засобах масової інформації витрачається понад 5 % сумарних витрат на виробництво і реалізацію товарів. У той же час сукупні витрати на рекламу за перші дев'ять місяців 2006 року зросли на 4% у порівнянні з аналогічним періодом минулого року і досягли \$108,4 млрд. – такі відомості містяться у докладі

аналітичної компанії TNS Media Intelligence, розміщеному на її сайті. У третьому кварталі 2006 року витрати компаній на рекламу зросли на 3,8% в порівнянні з аналогічним періодом 2005 року. В таблиці 3 наведені найактивніші рекламодавці світу на телебаченні у 2006 р.

Таблиця 3

Найактивніші рекламодавці на телебаченні 2006 р. [6]

Рекламодавці	Тривалість, сек.	Витрати, млн.\$
Procter&Gamble	3677670	1518
Sony	1132380	1366
Coca-Cola	876920	1265
Wrigley's	732550	864
SmithKline-Beecham	707010	637
Nestle	752820	633
Jonson&Jonson	691680	527
Samsung Electronics	565660	418
Ferrero	584830	483
Daewoo motors	359480	468

У таблиці 4 наведені найактивніші рекламодавці в пресі 2006 р.

Таблиця 4

Найактивніші рекламодавці у пресі в 2006 році [6]

Рекламодавець	Витрати, \$ млн.	Площа, кв. м
Samsung Electronics	1277	154001
LG Electronics Inc.	889	123443
Philip Morris	648	90969
Daewoo	609	82622
Coca-Cola	376	62512
Nestle	367	58607
Karelia	356	64406
Procter&Gamble	351	65479
Jonson&Jonson	316	48653
Parastratos	260	46655

2. У світових фірм, що виготовляють предмети масового споживання, ця частка бюджету, що витрачається на рекламу, досить висока: у виробників ліків — 20%; парфумів і косметики — 13,8%; спиртних напоїв — 11,9%; галантереї — 9,4%; миючих засобів — 8%. Наглядно ці показники наведені на рисунку 1. [7]

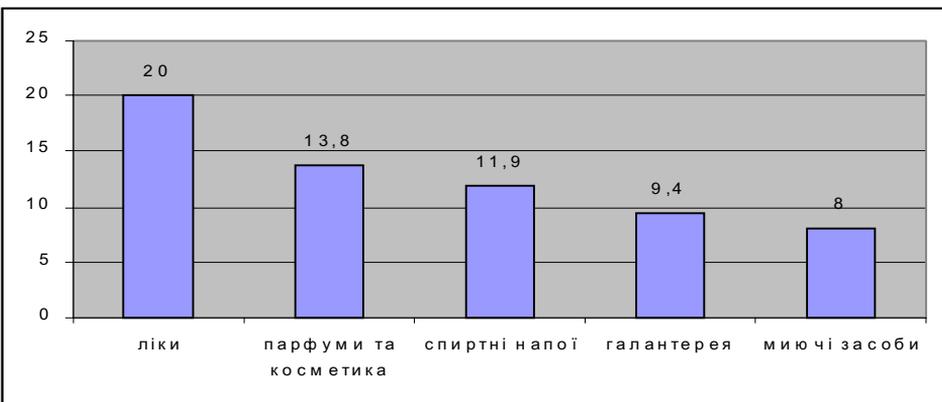

Рис. 1 Частка рекламного бюджету у загальному бюджеті в 2006 році (%; за типом товару).

Цікавою є статистика щодо країн СНД. Наявні дані свідчать про те, що США поставляють дві третини рекламної продукції, яка виробляється у всьому світі. Сьогодні на телебаченні країн СНД закордонні, перш за все американські, кліпи становлять близько 80%. У СНД працюють практично всі великі рекламні агентства Заходу, які давно вже стали транснаціональними корпораціями. Безперечно, ці агентства накопили величезний досвід — перш за все в країнах зі стійкою ринковою системою, тобто з

відносно уніфікованою системою рекламної дії. На нашу думку, закордонні рекламні агентства в СНД далеко не завжди враховують особливості менталітету відповідних народів.

Специфікою сучасного рекламного ринку в країнах пострадянського простору є таке явище, як неосвіченість рекламодавців, непрофесіоналізм рекламистів, довірливість споживачів та нерозбірливість ЗМІ. Звичайно, всі ці проблеми — тимчасові. Адже ринкові відносини в наших країнах — справа порівняно нова, так само, як і складова частина цих відносин — реклама. Рекламний бізнес у цих країнах продовжує бурхливо розвиватися. Зростає кількість безкоштовних рекламних газет, рекламних журналів, додатків і т. п., видається немало книжок і посібників з реклами, проводяться численні заходи: щорічні виставки, міжнародні конференції і конгреси, різні конкурси. Не можна не помітити і бурхливого зростання професійного інтересу до рекламної справи.

За станом на 1 квітня 2006 року, в СНД налічувалося 326,5 тис. рекламоносіїв, з них 322 тис. - це зовнішня реклама, а також 485 каналів (включаючи регіональні) і близько 24 тис. друкованих засобів масової інформації.

Сектор реклами в ефірному телебаченні в 2006 році досяг \$16,65 млрд, що лише на 3,8% більше минулого року. Сектор реклами на кабельних каналах також показав незначне зростання в 3,3% у порівнянні з попереднім роком (\$12,14 млрд). [8]

Роль реклами в міжнародному бізнесі досить двозначна. З одного боку, вона грає на руку бізнесу, адже диференціація пристосовує продукт до споживчого попиту. Реклама ж, навпаки, пристосовує споживчі смаки до продукту. За допомогою реклами фірми сподіваються збільшити свою ринкову частку і знизити еластичність попиту на свою продукцію.

Позитивний вплив реклами вбачають ще й у тому, що вона поширює інформацію про властивості нового продукту, допомагає споживачам зробити розумний вибір, стимулює покращення продукту. Вона вимагає додаткових витрат, але може сприяти здешевленню продукції для споживачів, якщо фірмі вдається скористатися зростаючим ефектом масштабу.

Критики реклами наводять так само багато контраргументів. Основним з них є звинувачення у сприянні монополії. Вони вважають, що реклама дозволяє кожній фірмі посилити її монопольну владу, оскільки переконує споживача, що в світі товарів мало гідних замінників товару фірми, через значні видатки слугує бар'єром входження. З іншого боку, реклама надає інформацію про існування великої кількості замінників, через що попит на продукцію будь-якої фірми стає більш еластичним, а ціни і прибутки мають тенденцію до зниження, отже, галузь стає конкурентнішою.

Проте реклама не тільки впливає, але й сама підпадає під вплив. Вона міцно залежить від ЗМІ. Як і ЗМІ від неї. Це два взаємозалежні суб'єкти, що перебувають у безперервному зв'язку. Як відомо, ЗМІ існують за рахунок реклами. Надходження з її продажу становлять левову частку доходів теле- та радіокомпаній, а також видавництва. Вона може навіть впливати на поточний зміст того чи іншого ЗМІ.

Існує математичний метод порівняння, який є корисним на стадії попереднього планування рекламної кампанії. Для розрахунку нам знадобиться два показники: показник продажів-нетто конкретного виробу і вартість рекламної шпальти в ньому, за допомогою простої формули отримуємо показник вартості реклами у розрахунку на тисячу читачів.

$$P_{\text{ч}} = P_{\text{н}} / T \cdot 1000 \quad (2.1)$$

де $P_{\text{ч}}$ — показник вартості реклами з розрахунку на тисячу читачів, грн.;

$P_{\text{н}}$ — вартість смуги реклами в конкретному виданні, грн.;

T — показник продажів-нетто видання (тираж видання), екз.

Питаннями розвитку рекламної справи в Україні займаються громадські організації — Спілка рекламистів України, Національна спілка журналістів України, Всеукраїнська рекламна асоціація, Українська асоціація маркетингу. У 1995 р. Спілка рекламистів України разом з іншими творчими спілками України організувала Українське відділення всесвітньої асоціації рекламистів (УАА), Асоціацію зв'язків з громадськістю (PR).

Останніми роками завдяки розвитку комп'ютерної техніки, інформаційних технологій та сучасних засобів телекомунікацій дедалі більшого значення набуває Internet — глобальна комп'ютерна мережа, перспективний засіб інтерактивного маркетингу. Згідно з даними компанії Elvisti ISP, в Україні послугами Internet

користуються понад 300 тис. фірм і приватних осіб. З них понад 100 фірм надають рекламні послуги з використанням засобів Internet.

1. Найбільші з них «Українська банерна мережа» — 7,5 млн. показів банерної реклами за місяць, Neon Banner Network — 5,93 млн. показів за місяць, Ping Banner Network Plus — 4,86 млн. показів за місяць та ін. Структуру українського ринку Інтернет-реклами наведено на рисунку 2. [7]

Незважаючи на відносно невелике зростання рекламного ринку в цілому, сектор Інтернет-реклами продовжує нарощувати обсяги: за перші дев'ять місяців 2006 року він зріс на 17,9% до \$7,15 млн., що більш ніж на мільярд доларів перевищує показники 2007 року (\$6,1 млн.). [7]

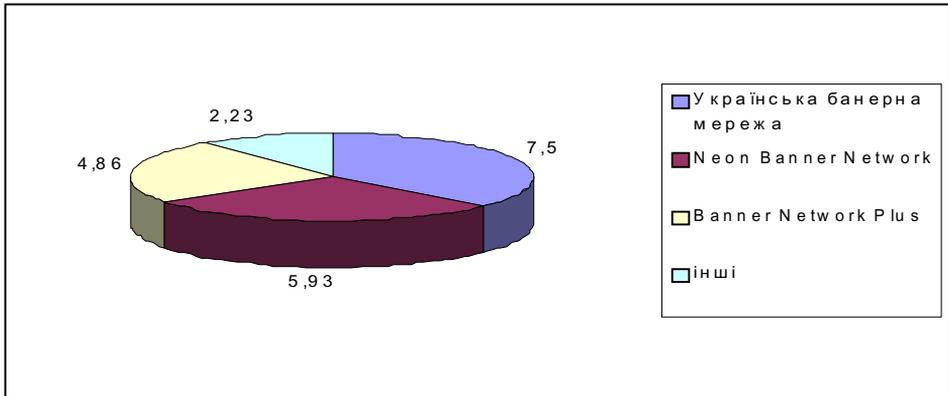

Рис. 2 Структура українського ринку Інтернет-реклами (млн. показів)

Вітчизняний рекламний ринок ще відстає від іноземних. За даними фахівців компанії Socis Gallup International, обсяги рекламних бюджетів, що були витрачені 2006 року тільки на показ рекламних роликів по шести каналах українського телебачення (УТ-1, УТ-2, ICTV, "Гравіс", ТЕТ, "Інтер"), становили більш ніж \$95 млн. Може, це не так вже й багато, як у розвинених країнах світу, де аналогічні витрати обчислюються мільярдами американських доларів. Або навіть у Росії, від якої Україна у цьому плані відстає на 2-3 роки. Але й у нас є чим похвалитися - хоча б напрочуд інтенсивним зростанням загальних витрат на рекламу. Останні забезпечують достатній простір як для розширення діяльності представництв найпотужніших у світі гігантів реклами, так і для достойного існування трударів національного рекламного бізнесу.

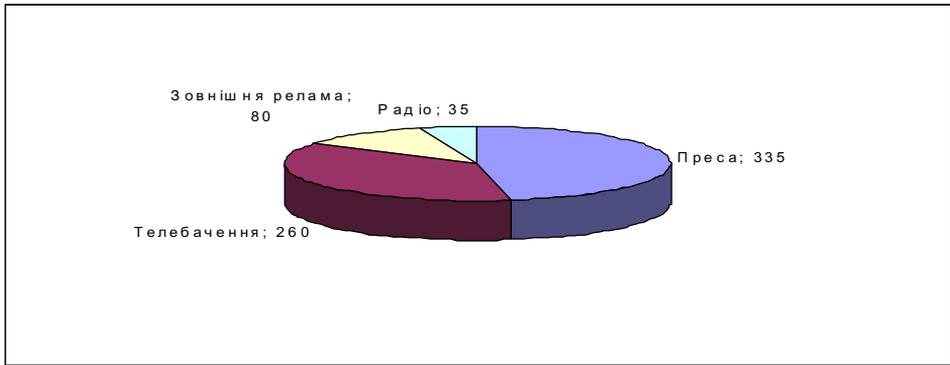
Завдяки появі на ринках України іноземних товарів річний обсяг ринку реклами оцінювався експертами в \$1-1,5 млрд. Це досить значний показник, якщо порівнювати з \$2-3 млрд. загального обігу всіх рекламних агенцій (РА) СРСР у 1990 році. Хоча й дуже мало в розрахунку на одного жителя країни - менш ніж 3 американські центи. Тоді як у розвинених країнах цей показник зазвичай сягає \$200-400.

Найдорожча реклама (зокрема телевізійна) всесвітньо відомих товарних марок Orbit, Samsung, Daewoo, Stimator, Pantene Pro-V, Dirol, Coca-Cola, Blend-a-med, Always та багатьох інших йде саме через мережеві рекламні агенції.

Цікавою особливістю українського ринку реклами є так званий перепродаж. Існує ряд заможних медіа-закупників, зайнятих оптовими закупівлями у ЗМІ рекламних площ чи ефірного часу для їх подальшого перепродажу вроздріб менш потужним рекламним агенціям.

Разом з тим незначною є кількість агенцій повного циклу, що беруть на себе зобов'язання від прийняття технічного завдання до виготовлення рекламних роликів, макетів, поліграфії тощо. У Києві кількість агенцій, що надають повний комплекс послуг, - близько 40-50. Серед них як національні, так і мережеві міжнародні. З національних найпотужнішими експерти вважають агенції "Артмайстер", "Діалла", "Академія реклами", "Консалтинг Україна", "Укрмедіа", "Паблісітас Україна", "Рекон" тощо.

У 2006 році, за даними Consulting Ukraine Group, рекламний ринок України поглинув близько \$710 млн. Майже половину цих коштів отримала преса, \$260 млн. - телебачення, \$80 млн. - зовнішня реклама та близько \$35 млн. - радіо. Дані представлено на рисунку 3.

Рис. 3. Структура отриманих доходів за основними видами рекламоносіїв у 2006 р. (млрд. дол. США) [9]

Розглядаючи ринок реклами, не залишаймо поза увагою рекламодавця. Десятка найактивніших з них представлена в таблиці 5.

Таблиця 5

Найактивніші рекламодавці України (2006 рік) [8]

Номер п/п	Рекламодавець	Зважений сумарний рейтинг	Тип компанії
1.	Procter&Gamble	94,401	Мультинаціональна
2.	UMC	28,361	СП (Росія/ЄС)
3.	Unilever	28,301	Мультинаціональна
4.	Nestle	27,448	Мультинаціональна
5.	Kyivstar GSM	23,533	СП (Росія/ЄС)
6.	Kraft Foods	23,455	Мультинаціональна
7.	Samsung Electronics	22,949	Мультинаціональна
8.	Wrigley	22,125	Мультинаціональна
9.	Colgate-Palmolive	21,389	Мультинаціональна
10.	Interbrew	20,704	Мультинаціональна
20.	Obolon	11,885	Локальна

За інформацією Socis Gallup, найбільші витрати за трьома основними видами реклами (телебачення, преса, зовнішня реклама) витрачаються на такі види споживчих товарів: 1) косметика, парфумерія, засоби гігієни (\$204,3 млн); 2) солодощі та кондитерські вироби (\$145,7 млн); 3) фармацевтика (\$122,7 млн); 4) безалкогольні напої (\$107,6 млн); 5) побутова техніка (\$106,5 млн); 6) автотранспорт (\$86,4 млн); 7) побутова хімія (\$85,3 млн); 8) торговельна мережа (\$54,9 млн); 9) засоби телекомунікації (\$54,1 млн); 10) офісне обладнання та канцелярські товари (\$33,7 млн). [10]

Джерела та література:

1. Котлер Ф – Основы маркетинга, М., «Бизнес-книга», 1999.
2. Гольман И.А. Практика рекламы. – Новосибирск.: Интербук, 2003
3. Левшин Ф.М. Мировой рынок: конъюнктура цены и маркетинг. – М.: Международные отношения, 2002.
4. Веселов С. В. Маркетинг в рекламе: Учебник для студентов вузов. Ч. II. – М.: Межд. ин-т рекламы, 2003. – 376 с.
5. Kotler Ph., McDougall G. Marketing essentials. – Scarborough, Ontario: Prentice-Hall Canada Inc. – 1999. – 521 p.
6. Бугрим А. В. Специфика и формы телевизионной рекламы // Материалы научно-практ. конф. «Журналистика в 2000 году: реалии и прогнозы развития»/Отв. ред. Я. Н. Засурский. – Ч. IX. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2001.
7. Підгайна Євгенія. Світовий та вітчизняний ринок непрямой реклами. - www.marketinginukraine.com, 1.03.07
8. Горлов Олександр. Особливості української рекламної індустрії. - www.educate.com.ua, 21.10.2005.
9. Герасимюк Татьяна. Новая коммуникативная реальность. Public Relations в сети Интернет, 21 января 2004 г. - http://positive-pr.ru
10. Матеріали міжнародної виставки «Реклама-2005», м. Київ.

СУЧАСНА ЕКОНОМІКА: ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЧИ РИНКОВЕ САМОРЕГУЛЮВАННЯ

Економіка як система суспільних відносин розвивається разом з появою держави. Держава є найвищою формою організації людського співжиття. Вона створила умови для того, щоб діяльність людей щодо задоволення своїх потреб в їжі, одязі, житлі та інших матеріальних благах здійснювалась згідно зі схваленими суспільством нормами, правилами та звичаями.

Хто з нас не замислювався над тим, кого турбує утримання в належному стані шкіл, стадіонів, парків, музеїв, лікарень, радіо, телебачення, транспорту? Звідки на заводах знають, що саме їм виготовляти і для кого. Хто займається виготовленням життєво необхідних товарів і послуг, які або приносять невеликий прибуток, або, взагалі, можуть бути збитковими? Звідки надходять кошти для реалізації значних за вартістю проектів, які окупуються через десятки-сотні років?

Відповідь проста: це все можливо саме за участю держави. Держава є одним з важливих учасників економічного розвитку країни за ринкових умов.

Формування ринкових відносин передбачає низку змін, які охоплюють фундаментальні засади функціонування економіки і головних її інституцій, що визначають поведінку наявних у суспільстві структур і спрямовують соціально-економічний розвиток країни.

В умовах ринкової економіки визначення місця й ролі держави є не тільки однією з найважливіших, але й найскладніших та дискусійних проблем. З приводу цієї проблеми немає єдиної думки ні серед учених-економістів, ні серед урядів окремих країн, ні серед різних політичних партій і рухів усередині будь-якої країни [3, С. 166]. Питанню участі держави в економічному житті приділяли увагу фізіократи, меркантилісти, на зміну яким прийшли ідеї економічного лібералізму, марксистів, представники кейнсіанського напрямку, неоліберальна школа, прихильники «неокласичного синтезу», представники монетаризму та інституціоналізму.

Потреба в державному регулюванні економіки теоретично обґрунтована Дж. М. Кейнсом (1883-1946). Мета державного втручання в економіку полягає в забезпеченні прибутковості капіталу, запобіганні соціальному вибуху, який може статися внаслідок безробіття, падіння рівня життя, інфляції та інших явищ. На думку Дж. М. Кейнса та його прихильників, держава повинна взяти на себе відповідальність не лише за стан виробництва, формування сукупного попиту, а й за ситуацію у сфері зайнятості, використання трудових ресурсів, регулювання доходів населення. В період Великої депресії в 1930-і роки в США для виходу країни з кризи були використані саме ідеї Дж. М. Кейнса [8, С. 10].

Метою даної статті є обґрунтування необхідності державного регулювання в умовах ринкової економіки, відмітити його переваги та недоліки у порівнянні з ринковим саморегулюванням, показати доцільність поєднання державних та ринкових форм регулювання економічних процесів.

Держава – основний інститут управління суспільством, який має повноваження керувати країною, тобто має владу. Остання представлена трьома гілками: законодавчою, виконавчою та судовою. Завдяки їх поєднанню держава за допомогою законів створює єдині «правила гри» для всіх учасників суспільного виробництва та господарської діяльності. Таким чином, держава намагається організувати життя суспільства як єдиного злагодженого механізму або, інакше кажучи, здійснює державне регулювання [5, С. 240].

Держава як соціально-економічна інституція зародилася в глибокій давнині. Перші її форми з'явилися у IV - III тисячолітті до н.е. з розвитком землеробства та переходом до продуктивної економіки [8, С. 72]. Економічна історія засвідчує, що вже з часу свого виникнення держава намагалася контролювати господарську діяльність громадян, регламентувати господарську поведінку суб'єктів, умови торгівлі та найму, ціни та ін. Надалі, чим складнішою ставала господарська діяльність людей, тим більше в неї

втручалась держава [7, С. 579].

Державному регулюванню протиставляється ринок. Ринок є налагодженим механізмом, якому притаманна саморегуляція [5, С. 241]. Він функціонує на засаді взаємодії ринкової ціни, співвідношення попиту, пропозиції, а також конкуренції [2, С. 6].

Адам Сміт змалював світ, в якому економіка розвивається без суттєвого втручання держави. Коментуючи свою точку зору, він розповідає про одного французького державного діяча. Той запитав у підприємця, чим держава може йому допомогти, і почув у відповідь: «Laissez-nous faire», тобто «Дайте нам спокій». І досі термін «Laissez faire» означає політику обмеження прав держави в регулюванні бізнесу.

Але історія свідчить, що однієї саморегуляції не достатньо для того, щоб долати складні економічні кризи. До того ж економіка ніколи не розвивається рівномірно: їй властиві коливання різних видів і тривалості. Ділова активність суб'єктів господарювання і рівень життя суспільства можуть або знижуватись, або підвищуватись [5, С. 241]. Незважаючи на різноманітність теоретичних поглядів на економічну роль держави, нині всі вони сходяться на тому, що «невидима рука» ринку має доповнюватися «видимою рукою» держави [1, С. 247].

Державне регулювання, як складова господарського механізму ринкової системи, склалося після економічної кризи 1929-1933 років, котра довела неспроможність ринкового та корпоративного регуляторів забезпечити сталий стан і розвиток економіки [6, С. 424]. Метою державного регулювання економіки є надання певної спрямованості господарським процесам, узгодженості дій суб'єктів національної економіки та досягнення бажаних результатів [5, С. 241].

Упродовж XX ст. відбувалося посилення ролі держави в економіці. Особливо прискорилися ці процеси у другій половині минулого століття, що знайшло вияв у розширенні функцій держави, розвитку нових форм і методів економічної політики, які не лише зменшують негативний вплив відмов ринку, а й сприяють нормальному відтворенню, соціальній стабільності та підтримці макроекономічної рівноваги [4, С. 264].

Нема жодної країни з високорозвинутою економікою, в якій би держава відсторонилась від регулювання ключових соціально-економічних процесів. Для цього використовуються методи державного регулювання, класифікацію яких наведено на рис. 1.

Рис. 1. Класифікація методів регулювання економіки за характером впливу на господарську діяльність її суб'єктів

Звичайно, методи державного регулювання змінюються з плином часу. Між іншим, завжди за державою будуть зберігатись такі функції, як захист прав власності, забезпечення вільного підприємництва, стимулювання ділової активності, боротьба з монополістичними тенденціями, забезпечення законності та правопорядку в господарчій сфері, регулювання грошового обігу, зовнішньоекономічної діяльності, забезпечення економічної безпеки країни. Ніколи жодна з функцій не втрачає ваги. Змінюються лише механізми, методи та способи виконання державою цих функцій і її орієнтація в економіці.

Разом з тим посилюється роль держави у регулюванні соціальних процесів (встановлення мінімальної заробітної плати, мінімальної почасової ставки, обов'язкової для будь-якого підприємства незалежно від форми власності, прожиткового мінімуму, тривалість робочого часу і часу для відпочинку, гарантованих відпусток). Держава може вирішувати складніші питання соціальних відносин: комплекс взаємовідносин праці і капіталу, соціальне партнерство, зменшення невинновданості різниці в доходах населення, забезпечення стабільності у суспільстві.

Останнім часом держава виконує якісно нові функції, які раніше не проявлялись так чітко. Це зумовлено поступовим становленням постіндустріального суспільства. Маються на увазі питання освіти, формування і підтримки фундаментальної науки, промислової політики, екології [2, С. 2-3].

Виконання державою перерахованих функцій пов'язане передусім з вадами та обмеженнями ринку. Серед них виділимо такі:

1. Ринкова система не забезпечує загальної рівноваги між суспільним попитом і суспільною пропозицією. Іншими словами, ринкова економіка – не достатньо стабільна система, що виявляється у нестійких темпах економічного зростання; циклічному характері розвитку, недовикористанні ресурсів, неповній зайнятості, нестабільності загального рівня цін, інфляції.

2. Ринкова економіка не забезпечує виробництва громадських благ (національна безпека, охорона порядку, фундаментальна наука, виробнича та соціальна інфраструктура).

3. Ринковий механізм не розв'язує регіональних проблем (у межах країн є розвинуті й запущені регіони; у межах світової економіки – розвинені і слаборозвинені країни).

4. Ринковий механізм супроводжується зовнішніми (побічними) наслідками діяльності.

5. Ринковій економіці властива тенденція до монополізації, тому для забезпечення конкуренції потрібне втручання держави (антимонopolна політика).

6. Ринок інертний до забрудненого довкілля.

7. Ринок не може розв'язати багато соціальних проблем.

8. Ринок не в змозі забезпечити повної зайнятості та стабільного рівня цін [1, С. 248].

Недоступна ринку і реалізація космічних програм у зв'язку з їх високим фінансовим ризиком, невизначеністю результатів, неможливістю отримати вигоду сьогодні, непередбаченістю витрат і періоду, коли буде отримано конкретні результати. Разом з цим зрозуміло, що без наукових досліджень неможливий розвиток суспільства, науково-технічний прогрес, а отже, і розвиток суб'єктів підприємництва [5, С. 244].

Але, незважаючи на певні переваги державного регулювання над ринковим саморегулюванням, у ньому існують і деякі вади. Зазначимо окремі з них:

- обмеженість інформації (деякі органи, як і інші суб'єкти ринку, не володіють абсолютно повною та об'єктивною інформацією про стан економіки);

- нездатність держави повністю контролювати реакцію контрагентів на її дії (не тільки втручання держави в економіку, але й реалізація, на перший погляд, обґрунтованих державних рішень можуть спричинити негативні побічні наслідки (екстерналії));

- недосконалість політичного процесу (під впливом виборців, груп спеціальних інтересів (лобі), політичних маніпуляцій тощо державні органи здатні застосовувати неадекватні методи регулювання і тим самим проводити неефективну політику);

- обмеженість контролю над державним апаратом (особливості становища і поведінки бюрократії здатні посилювати неефективність функціонування економіки, зокрема призводити до надмірного зростання управлінського апарату та невинновданого збільшення бюджетних витрат).

Отже, для реальної економіки характерні ситуації, коли одночасно мають місце й

вади ринку, й вади державного втручання. При цьому послабити вплив одних вад найчастіше можна лише посиленням впливу інших [2, С. 19-20].

В економічній теорії існують два протилежні підходи до економічної політики держави, один з яких – кейнсіанський – заснований на ідеях розширення державного втручання в економіку, інший – класичний – заснований на обмеженні його ролі у цій сфері [2, С. 3].

За теорією Дж. М. Кейнса, коливання сукупних витрат впливають передусім на виробництво і зайнятість, а не на ціни. Тому кейнсіанці вважають, що рівень виробництва, зайнятості, доходів і цін формуються на підставі підвищення попиту, інвестицій, зростання експорту і державних витрат. Ці фактори є об'єктами державної економічної політики і перебувають під впливом держави. Особливістю теорії є те, що ринок сам по собі не може забезпечити повної економічної стабільності, а тому держава зобов'язана відігравати активну роль у стабілізації економіки і пом'якшенні економічних спадів та піднесень. Для цього потрібно формувати відповідну державну економічну політику, ефективно використовувати економічні, правові та адміністративні важелі. Держава повинна не тільки стимулювати зниження відсоткової ставки комерційних банків, а й запроваджувати масштабні державні закупи з метою збільшення сукупного платоспроможного попиту. Крім того, вона повинна виплачувати соціальні допомоги безробітним (уперше їх увів Ф. Рузвельт), людям похилого віку та іншим непрацездатним членам суспільства з метою не допустити соціального вибуху.

Отже, важливою і необхідною умовою розвитку національної економіки, за кейнсіанською теорією, є висока інвестиційна активність підприємців і держави. Національне виробництво прямо залежить від капіталовкладень у науку, техніку, підготовку висококваліфікованих кадрів, організацію виробництва і праці, а останні, за умови їх виконання, забезпечують економічне зростання у розширеному варіанті.

Згідно з теорією класичного капіталізму, головна спонукальна сила розвитку у ринковій економіці – це особистий інтерес, пов'язаний з одержанням прибутку. Одна з центральних ідей полягає в тому, що економіка функціонує ефективно, якщо держава не втручається. Вважають, що ефективному функціонуванню економіки, яка здатна автоматично досягти певного обсягу виробництва і повної зайнятості населення, втручання держави може тільки зашкодити. Оскільки головним регулятором економічного розвитку є ринок, то йому треба надати певну свободу.

Уже сама наявність двох основних концепцій економічної політики держави є відображенням тісного взаємозв'язку в реальному житті державного регулювання економіки та її ринкового саморегулювання. Там, де порушувалась гармонія взаємодії ринку і держави, країни опинялись у глибокій кризі. Якщо ринок відкидався взагалі, логіка економічних процесів призводила таку державу до повної стагнації. Більше ніж піввікова практика колишнього Радянського Союзу на рубежі 70-80-х років завершилась глибокою і всеохопною кризою.

Якщо ж навпаки, суспільство розвивається тільки на основі ринкових механізмів, вільної конкуренції, то це також призводить до сильних соціальних потрясінь (прикладом є вищезгадувана «Велика депресія»).

Отже, можна сказати з упевненістю, що державне регулювання і ринкове саморегулювання взаємодоповнюють одне одного.

Як відомо, абсолютно вільної ринкової економіки не існує. Держава завжди в тій чи іншій мірі діє на суспільно-економічний розвиток країни, а ступінь і міра державного втручання можуть бути дуже різноманітними: те, що добре для одних країн, може мати цілком протилежні наслідки для інших [1, С. 241]. У всіх розвинутих країнах базовими елементами механізму координації системи господарства є ринок і держава. Важливе практичне значення має проблема їхнього раціонального співвідношення, яке не є сталим і залежить від багатьох умов: рівня економічного розвитку, специфіки виробництва, менталітету нації та ін. Ось чому практично неможливо розробити модель співвідношення між ринковим і державним механізмами координації національної економіки, яка була б спільною для всіх країн.

Деякі економісти, надаючи ролі держави переважне значення, поділяють весь капіталістичний світ на три великі групи:

- відносно вільна ринкова система США, де втручання держави в економіку є переважно регуляторним;

- соціально-ринковий капіталізм країн Європи, в яких державі належить визначальна роль у розподілі суспільних благ за допомогою продуманих програм витрат на соціальні потреби;

- державно-керований капіталізм Японії та інших країн Східної Азії [7, С. 20].

Узагальнюючи дані дослідження світового досвіду регулювання державного сектора економіки, наводимо порівняльну характеристику вищезгаданих моделей (таблиця).

Таблиця

Порівняльна характеристика моделей регулювання державного сектора економіки

	Американська модель	Західноєвропейська модель	Японська модель
Обсяг держсектора економіки	До 20 %	30-40 %	До 20 %
Заходи макроекономічного регулювання			
Бюджетне регулювання	Субсидії для об'єктів, переданих в експлуатацію приватним компаніям	Надання дотацій, субсидій	Державні внески в капітал об'єктів держсектора, субсидії
Грошово-кредитне регулювання	Пільгові кредити для об'єктів, переданих в експлуатацію приватним компаніям	Надання державних кредитів зі спеціальних фондів. Гарантування державою позик для держсектора, надання кредитів за нижчими процентними ставками	Державні кредити надаються програмою займів та інвестицій
Податкове регулювання	Використання податкових пільг для НДДКР широко використовується в усіх моделях		
Цінове регулювання	Порівняно незначне	Встановлення тарифів у залежності від макроекономічних завдань	Порівняно незначне
Державне замовлення	Розповсюджено більше, ніж в інших моделях	Широко використовується	Використовується

У розвинутих країнах світу сформований достатньо досконалий механізм державного регулювання, що дозволяє сприяти економічному зростанню та повній зайнятості. Зважаючи на необхідність досягнення макроекономічної стабільності в Україні, вдосконалення механізму державного регулювання є одним з основних завдань. При формуванні власної моделі регулювання Україна не повинна копіювати риси зарубіжних моделей, оскільки визначальним для економіки України є фактор трансформації економічної системи [2, С. 7-8].

На початку ринкових реформ в Україні влада виходила з мінімізації ролі держави в економічній сфері. Між тим, у специфічних умовах України, які характеризуються, з одного боку, масштабністю країни (за європейськими стандартами), багатогалузевим виробництвом і великим внутрішнім ринком, а з іншого – техніко-економічною відсталістю багатьох секторів економіки, високим ступенем монополізації господарства, успадкованим гігантським військово-промисловим комплексом, слабкою соціальною захищеністю основних верств населення, не варто було розраховувати на те, що вивільнення ринкових сил автоматично приведе до зростання ефективності та конкурентоспроможності національного виробництва, само собою сформує оптимальні пропорції в розвитку окремих його частин відповідно до прогресивних світових тенденцій [8, С. 73].

В Україні тривають процеси реформування державного управління. Нині постають завдання з удосконалення економічної, соціальної, політичної та гуманітарної сфер, подолання глибоких деформацій, що виникли на початковому етапі трансформаційного процесу. Їх реалізація потребує формування сильної держави, активізації її регулювальних функцій [2, С. 3].

В умовах науково-технічного прогресу на перший план виходять інтелектуальні, професійні, організаторські, психофізичні та вольові якості людини, її творчі здібності. Це передбачає обов'язкову наявність високорозвинутих систем освіти, інформації,

активного відпочинку, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища [5, С. 244].

Сучасна ринкова економіка – це економіка змішаного типу, яка поєднує гнучкість ринкового саморегулювання, цілеспрямованість і сталість корпоративного регулювання та загальносуспільну орієнтованість державного регулювання. Отже, стабільність економічного розвитку передбачає розумне та оптимальне поєднання ринкових і державних механізмів впливу на економіку з урахуванням національних особливостей.

Саме поєднання зазначених механізмів координації сприяє ефективній реалізації соціально-економічних цілей суспільства, досягненню макроекономічного зростання, забезпеченню соціальної справедливості [6, С. 424].

Враховуючи розглянуте, для уникнення вад і протиріч регулювання та саморегулювання ринку на державу як суб'єкт макроекономічного регулювання покладається виконання таких функцій:

1. Емісійна функція, сутність якої полягає у забезпеченні економіки необхідною кількістю грошей. У цій сфері держава є монополістом і протистоїть великій кількості покупців, які формують попит на гроші. З метою задоволення цього попиту держава здійснює грошово-кредитну політику.

2. Формування правових засад функціонування економіки. З цією метою держава визначає правовий статус окремих форм власності, узаконує існування різних видів господарської діяльності, регулює відносини між виробниками і покупцями товарів, регламентує здійснення окремими підприємствами зовнішньоекономічної діяльності, визначає обов'язки підприємства перед державою і т. д.

3. Усунення вад ринкового саморегулювання. Неспроможність ринкового саморегулювання забезпечити ефективний, за Парето, розподіл ресурсів компенсується державним регулюванням економіки. З цією метою держава здійснює захист конкуренції, забезпечує людей суспільними товарами, реагує на можливість виникнення негативних екстерналій, бере участь у розв'язанні проблем неповноти ринків, формує інформаційну інфраструктуру ринку, здійснює стабільну політику.

4. Перерозподіл доходів. Економіка, що оптимальна за Парето, констатує стан, за яким економічні ресурси суспільства розподілено найефективніше. Але ефективний розподіл ресурсів ще не означає ефективного розподілу доходів між членами суспільства. Конкуреннтні ринки здатні породжувати нерівномірність розподілу доходів і навіть цілковитий брак коштів для існування в непрацездатних членів суспільства. Для зменшення нерівномірності в доходах держава здійснює їх перерозподіл через різноманітні соціальні програми у формі трансфертних платежів.

5. Забезпечення людей обов'язковими товарами. Товари (правила поведінки), які держава зобов'язує людей використовувати (дотримуватися), називаються обов'язковими товарами. Важливим аргументом на користь державного втручання в економіку є відома істина, що людина здатна діяти всупереч власним інтересам (наприклад, люди курять, вживають надмірну кількість алкоголю, порушують правила дорожнього руху, споживають шкідливі для здоров'я продукти тощо). Погляди, згідно з якими державне регулювання необхідне, оскільки державі найліпше відомо, що саме є корисним для людини, називаються патерналістськими. Прихильники патерналізму вважають, що залишені "напризволяще" люди здатні шкодити не тільки собі, а й іншим членам суспільства.

Реалізація економічних функцій держави здійснюється через механізм бюджетної, фіскальної, грошово-кредитної, структурної, інвестиційної, цінової, соціальної, зовнішньоекономічної та інших напрямів соціально-економічної політики [4, С. 12-15]. Забезпечення виконання зазначених функцій дасть можливість державі сформувати механізм регулювання ринку і уникнути небажаної деформації основ змішаної економіки.

Джерела та література:

1. Ватаманюк З., Панчишин С., Ватаманюк О., Пікулик О. Вступ до економічної теорії. Курс лекцій. Видання третє, стереотипне. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2006. – 408 с.

2. Гончарова Н.Г. Світовий досвід регулювання державного сектору економіки та можливості його використання у вітчизняній практиці // Економіка. Фінанси. Право. – 2004. - № 5. – С. 7-8.
3. Государственное регулирование или рыночное саморегулирование // Теория и практика управления. – 2004. - № 5. – С.2-3.
4. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. / С. М. Чистов, А. Є. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін. – Вид. 2-ге, доопрац. і допов. - К.: КНЕУ, 2005. – 440 с.
5. Дзюбик С. Д., Ривак О. С. Основи економічної теорії: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 481 с.
6. Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Сучасна економіка: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2005. – 327 с.
7. Лебеда Т.Б. О месте и роли государства в капиталистической экономике // Теория и практика управления. – 2004. - № 3. – С. 20.
8. Михасюк І.Р., Швайка Л.А. Державне регулювання економіки: Підручник. – Львів: «Магнолія плюс»; видавець СПД ФО «В. М. Піча», 2006. – С. 10.
9. Основи бізнесу: Навчальний посібник. / За редакцією проф. Ф. Ф. Бутинця, К. В. Романчук. – 2-е вид., доп. і перероб. – Житомир: ПП «Рута», 2004. – 364 с.
10. Основи економічної теорії: Підручник / О. О. Мамалуй, О. А. Грищенко, Л. В. Грищенко, Г. Ю. Дарнопих та ін.; За заг. Ред.. О. О. Мамалуй. – К.: Хрінком Інтер, 2005. – 480 с.
11. Основи економічної теорії: політ економічний аспект: Підручник / Г. Н. Клишко, В. П. Несторенко, Л. О. Канищенко та ін.; За ред.. Г. Н. Клишка, В. П. Несторенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк. – Знання, 1997. – 743 с.
12. Перехідна економіка: Підручник / В. М. Гесць, Є. Г. Панченко, Е. М. Ліанова та ін.; За ред. В. М. Гейця. – К.: Вища шк., 2003. – 591 с.

Юрій Карпенко

●

ЗАСОБИ СТИМУЛЮВАННЯ ЗБУТУ В СИСТЕМІ МАРКЕТИНГОВИХ КОМУНІКАЦІЙ

Постановка проблеми: Сучасний стан українського ринку споживчих товарів досяг такого рівня, коли навіть наявність національної рекламної кампанії не завжди може забезпечити ефективне просування продукції. Виробники сьогодні зацікавлені у таких засобах комунікації зі споживачами, які в рамках жорсткої конкуренції дозволять підвищити ефективність продажів товару. Дане завдання частково вирішується застосуванням засобів стимулювання збуту, актуальність яких зумовлюється:

- високою вартістю реклами (особливо у ЗМІ) та зниженням її ефективності;
- скороченням життєвого циклу товарів, що змушує підприємців прискорювати продажі;
- вимір (визначення) ефекту від стимулювання є простішим і швидшим, ніж від реклами.

Слід зазначити, що в останній час вітчизняний ринок є перенасиченим засобами стимулювання збуту. Зважаючи на гостру конкуренцію, в українських підприємств виникла необхідність ретельно підходити до планування та організації заходів стимулювання збуту. Особливо це актуально для товарів масового вжитку (повсякденного попиту), де бізнес базується на швидкому обертанні коштів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню окремих аспектів стимулювання збуту присвячені роботи вітчизняних і зарубіжних авторів. Зокрема, проблемам стимулювання збуту приділяють увагу у своїх працях Ф. Котлер, Д. Джеббер, Д. Каммінз, А. Дейян, А. і Л. Троядек. Дані питання також досліджуються у роботах вітчизняних авторів: Є. В. Ромат, Т. І. Лук'янець, О. М. Азарян.

Невирішені проблеми. Сьогодні нагальною проблемою для підприємств є розробка стратегії змішаного просування, коли окремі елементи підтримують і доповнюють один одного. Традиційна реклама, що орієнтується на брендинг, уже не забезпечує необхідного впливу на споживача. На сьогодні серед науковців та практиків маркетингу відсутній єдиний підхід до визначення VTL-заходів взагалі та засобів стимулювання

збуту зокрема. Разом з тим ці категорії отримали досить широке розповсюдження в практиці маркетингу, серед науковців, викладачів маркетингу та студентів. Загалом BTL-заходи визначають як частину комунікаційної стратегії, що включає інструменти заохочення споживачів, здатні змінити поведінку покупців у певному періоді.

Метою статті є визначення специфіки акцій зі стимулювання збуту на українському ринку, їх класифікація та напрями трансформації в умовах сучасного ринку.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку ринкових відносин засоби стимулювання збуту використовують різноманітні сфери господарювання – виробники товарів, роздрібні торговці, сфера послуг, оператори мобільного зв'язку, банківські установи, страхові компанії, засоби масової інформації.

Засоби стимулювання збуту, що використовуються на ринку України, суттєво не відрізняються від світових. Набір інструментів є достатньо напрацьованим, проблема для окремого виробника - це правильне їх використання (у потрібний час і у потрібному місці).

Стимулювання збуту – заохочення споживачів або торговців з метою стимулювання купівлі [2, с.668]. Сучасна література, зокрема, відносить до стимулювання збуту, що націлений на кінцевих споживачів, такі заходи: зниження цін, пільгові упаковки, додатковий товар, безкоштовний товар, купони, розіграш призів.

Стимулювання збуту також розглядається як маркетингова діяльність, що стимулює покупки споживачів і відрізняється від реклами, формування громадської думки та персонального продажу [7, с.14]. В науковій літературі також зустрічається термін “стимулювання попиту” [8, с.54], але, на нашу думку, доцільніше використовувати саме «стимулювання збуту».

До даних заходів традиційно відносять безкоштовні зразки товарів та дегустації, акції на зразок “купи-отримай”, розіграш призів серед споживачів, залікові купони і талони, пільгові упаковки, зустрічний продаж. Функцію стимулювання збуту також виконує торговельний персонал, мерчандайзинг, сервісне обслуговування. Ряд авторів [8, с.55] відносять до заходів стимулювання покращення якості, регулювання цін, упаковку, сертифікацію, новизну товару та відповідність моді.

Разом з тим відсутня чітка класифікація заходів стимулювання та існують розбіжності у визначенні таких термінів, як, наприклад, “пропозиція в комплекті”, “додатковий товар”, “мультипокупка” [2, с.415]. Котлер до основних заходів стимулювання відносить розповсюдження зразків товару, купони, премії, рекламні сувеніри, упаковки зі знижкою, заохочення постійних клієнтів, а також заходи у місці продажу (плакати, конкурси, лотереї).

Зустрічаються різні підходи до класифікації засобів стимулювання збуту, зокрема, відповідно до мети [1, с.36] наводяться 3 типи промоушн-акцій: семплінгова, іміджева, інформаційна; за характером стимулювання: цінове стимулювання, пропозиція в натуральній формі, активне стимулювання [6, с.59]. Більшість літературних джерел [2,6,8] розподіляють засоби стимулювання збуту за напрями: спрямовані на споживачів, спрямовані на посередників та власний торговельний персонал.

Як свідчать дані досліджень [3], рівень витрат на BTL-заходи у світових масштабах має тенденцію до зростання (рис 1.)

Серед заходів стимулювання збуту найпопулярнішими на ринках країн СНД є дегустації, подарунки за покупку, конкурси серед споживачів. У фінансовому плані їхня частка може сягати 50% серед різних видів промодіяльності [3, с. 47].

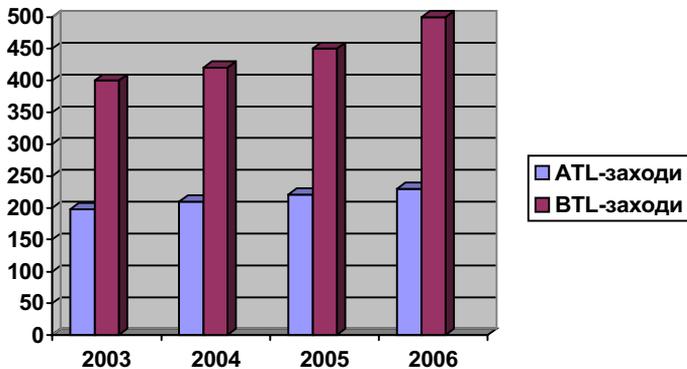

Рис. 1. Світові тенденції витрат на ATL-маркетинг та BTL-маркетинг, млрд. у.о. (дані Direct Marketing Association).

На даний момент не існує точної методики оцінки обсягів витрат у невідкладних каналах комунікації. За даними Всеукраїнської рекламної коаліції та Міжнародної Асоціації Маркетингових Ініціатив, обсяг ринку BTL-заходів у 2006 році становив 870 млн. грн.[5]. Напрямки основних витрат представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Обсяг ринку невідкладних комунікацій в Україні, млн. грн.

Витрати на BTL-заходи	Підсумок 2006	Прогноз на 2007	Прогнозований приріст, %
Sales promo	303	356	17
Trade promo	217	349	60
Інші заходи	350	455	30
Всього	870	1160	33

За даними TNS Ukraine [4], участь у різноманітних акціях беруть 21,5 % опитаних респондентів. На нашу думку, даний відсоток скоріше стосується активних акцій та стимулювання у натуральній формі, оскільки цінове стимулювання має значно більше застосування та відповідно його впливу зазнають 2/3 споживачів.

Що ж до того, яким має бути механізм отримання стимулу, аби респонденти погодилися взяти участь в акції, відповіді розподілилися так: найбажаніший механізм для споживачів – акція з миттєвим гарантованим вииграшем невеликих призів – 22,6 %, акція із розіграшем великої кількості призів і декількох великих призів – 20,7 %, акція із розіграшем одного суперпризу – 19,6 %.

Щодо самого стимулу, то бажання споживачів розподіляються так: (рис. 2)

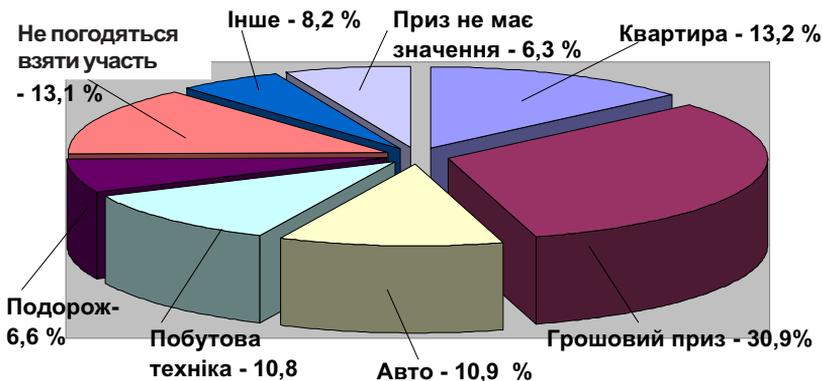

Рис. 2. Уподобання українських споживачів щодо стимулу участі в акціях зі стимулювання збуту

Отже, найбажанішими стимулами для споживачів є грошовий приз, побутова та оргтехніка, квартира та автомобіль. Для 6,3 % опитаних стимул (приз) не має особливого значення, а 13 % не погоджуються брати участь в акції, незалежного від існуючого стимулу. Вочевидь, це група споживачів, що не довіряють засобам стимулювання збуту (“приз виграти неможливо взагалі!”) або вважають, що стимулювання застосовується лише для неякісних, другосортних товарів.

Протягом 2003–2006 років автором на українському ринку було досліджено більше 100 різноманітних акцій зі стимулювання збуту, що націлені на кінцевих споживачів. Серед досліджуваних підприємств були представлені як глобальні компанії (Coca-Cola, Kraft Foods, Procter&Gamble, Nestle, Unilever, Samsung, Ford, та ін.), так і вітчизняні компанії (Nemiroff, Оболонь, Олейна, ROSHEN, Сармат, Галактон, Київстар, UMC, АвтоЗАЗ та ін.), що представляють різні сфери бізнесу.

Вибір досліджуваних засобів стимулювання збуту представляла стимулювання в активній та натуральній формі. Серед досліджених акцій для національного ринку за творчою концепцією та механізмом проведення найпоширенішими виявилися: розіграш призів серед споживачів – 79% від загального числа заходів, акції типу “купи-отримай” – 12%, безкоштовні зразки чи

дегустації товару (семплінг) – 3%, пільгові упаковки – 2%, інші засоби – 4%. Низький відсоток семплінгу зумовлений тим, що він переважно застосовується як локальна акція на певних територіях чи сегментах і не поширюється одночасно на весь ринок збуту.

Досліджені засоби стимулювання збуту мали відношення до різноманітних споживчих товарів – 81%, а 19% - до різного роду послуг. Серед сфери послуг найчастіше вдаються до стимулювання збуту оператори мобільного зв'язку та банківські установи.

Найчастіше вдаються до стимулювання збуту виробники харчових продуктів – 28% від загального числа заходів, напоїв – 17,5%, побутової техніки – 15,7%, засобів косметики, гігієни – 10,5%, автомобілів – 3,5%, одягу та взуття – 3%, інші категорії товарів становлять 21,8% від загального сукупності, що вивчалася.

Якщо оцінити стимули, що застосовуються у досліджених заходах зі стимулювання збуту, то найважливіші з них можна представити так (рис. 3):

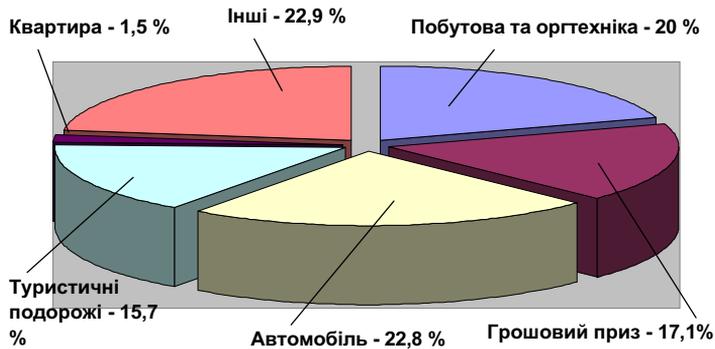

Рис. 3. Види стимулів у акціях зі стимулювання збуту

Отже, порівнявши уподобання українських споживачів (рис. 2) та фактичні стимули, що пропонують підприємці (рис. 3), можна дійти висновку про певну розбіжність видів стимулів. Лише щодо побутової та оргтехніки побажання споживачів збігаються із фактичним станом справ (19,1 – 20%).

Навіть з урахуванням відсотка споживачів, що не погоджуються брати участь в акціях (відповідно стимул не має ніякого значення), суттєво відрізняються оцінки щодо грошових призів, туристичних подорожей та такого стимулу, як квартира. Щодо одягу, то слід зазначити, що найчастіше він не виступає окремим стимулом, а є заохочувальним призом (1500 футболок, 10000 бейсболок і т.д.).

Серед категорії “інші стимули”, що займають значну частину (22,9%), найчастіше зустрічаються: стартові пакети мобільного зв'язку, фірмові келихи (кухлі), годинники, фотоальбоми, ювелірні вироби, компактдиски, сумки, пластикові платіжні (кредитні) картки банків, а також знижки та додаткова кількість товару (100 хвилин безкоштовно або 1,5 млн. пляшок напою). Іноді зустрічаються досить оригінальні стимули, наприклад, споживач отримує роль у ток-шоу або право присвоїти ім'я зірці.

Для розіграшу призів важлива схема проведення. Так, зокрема, серед досліджених заходів 17% передбачають миттєвий розіграш (акції типу “заглянь під кришечку”), 35,5% - схему відправлення підтвердження купівлі, 25,4% - так зване “збирання” (рос. “собиралка”, акції типу “збери та виграй”), 22,1% мають комбіновану схему проведення, наприклад, “купи – отримай – візьми участь у розіграші”, “купи – збери – обміняй на подарунок”.

Окремі фахівці вважають, що досягти швидкого зростання продажів можливо за допомогою промо-акцій, які використовують безкоштовні зразки товару та дегустації продукції, що є особливо ефективним для товарів масового вжитку [9, 11].

Семплінг досить розповсюджений на ринку України, акція діє за принципом “краще один раз спробувати, ніж 7 разів почути”. Особливо важливо це для товарів, властивості яких споживач повинен безпосередньо відчутти (спробувати). Як свідчать результати роботи промо-компаній, якщо акція проведена вдало, то до 60% її учасників можуть стати споживачами марки [10, 11].

Ретельне планування засобів стимулювання збуту підкреслює, що 70% акцій мають власний слоган та анонсуються за допомогою комплексу каналів комунікації – телебачення, преса, POS-матеріали на місці продажу.

Планування бюджету може залежати від її умов дій і передбачених дій її учасників.

Відповідно до цього бюджет може бути фіксований, частково фіксований та нефіксований. Сама структура бюджету може мати такі складові: витрати на підготовку, витрати на призи (подарунки), комунікаційні витрати, витрати на управління проектом (транспорт, промомісце в торгівлі, моніторинг), витрати на оплату праці (винагорода агентству).

Оцінка ефективності заходів стимулювання збуту може бути проведена шляхом оцінки приросту продаж під час акції, збільшення числа споживачів (клієнтів, відвідувачів).

Висновки. Враховуючи різноманіття визначення заходів стимулювання збуту, на нашу думку, коректно було б визначити такі їх характеристики:

- дані заходи є заходами прямого впливу на споживача;
- заходи стимулювання збуту мають стимулювати покупку, інформувати споживача та підвищувати лояльність;
- планування ЗСЗ повинно узгоджуватися із іншими заходами просування;
- 2/3 засобів мають ігрову форму, що свідчить про бажання виробників надати даному процесу характер розваги;
- стимулювання збуту має підвищувати цінність товару в очах споживачів.

Для забезпечення ефективності заходів стимулювання збуту вони повинні будуватися на таких принципах: визначення цільової аудиторії, сегментація цільового ринку, визначення творчої концепції окремих заходів, розробка механізму, тестування заходів (форма промоутерів, угоди з магазинами, витратні матеріали і т.д.), можливість корекції заходів. Доцільно вивчати очікування споживачів та планувати механізм і стимули відповідно до специфіки товару.

Напрями подальших досліджень можуть проходити щодо різних підходів визначення ефективності стимулювання збуту.

Подальший розвиток засобів стимулювання збуту буде проходити шляхом диференціації (урізноманітнення) творчих концепцій та спрощення схем їх проведення..

Джерела та література:

1. Баскакова М. Проблеми планування промоакцій // Маркетинг и реклама № 1. – 2005. – С. 35 – 38.
2. Джоббер Д. Принципы и практика маркетинга: Пер. с англ.: Уч. пос. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2000. – 688 с.
3. Дьячук И. Анализ применения современных маркетинговых технологий в продвижении товаров // Маркетинг и реклама. № 5, - 2006. – С. 46-49.
4. Исследование рекламных предпочтений потребителей. – Маркетинговые исследования в Украине. №2, - 2005. – С. 64 – 65.
5. Итоги рекламно-коммуникационного рынка Украины 2006 года и прогноз развития рынка на 2007 год // Маркетинг и реклама. № 12. – 2006. – С. 51 – 55.
6. Лук'янець Т. І. Маркетингова політика комунікацій: Навч. метод. Посібник для самост. вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2002. – 272 с.
7. Попов Е. В. Продвижение товаров и услуг: Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 320 с.
8. Матанцев А. Н. Стратегия, тактика и практика маркетинга. – М.: Юристъ, 2002. – 378 с.
9. <http://www.4p.net.ua>
10. <http://www.btl.ru>
11. <http://www.marketing-ua.com>

Олексій Гайдей, Саміра Бабаєва

ПРО РЕАЛЬНЕ І ПОТЕНЦІЙНЕ СПІВВІДНОШЕННЯ ВИРОБНИЦТВА І СПОЖИВАННЯ МОЛОЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Як у нашій, так і в інших країнах важливе значення мають результати досліджень у напрямі створення та розвитку такої моделі функціонування молочної галузі промисловості, яка б забезпечила економічну ефективність виробництва молочних продуктів. На реалізацію цієї моделі істотний вплив мають питання функціонування

ринку молочних продуктів і його удосконалення. Ці питання знайшли віддзеркалення в численних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених. Досвід висвітлення функціонування ринку молока в розвинутих країнах Європи і світу показує можливість запровадження основних елементів ринкової системи цих країн в нашу економіку. Практично всіма вченими визначається стан, в якому нині перебуває молочна промисловість, як незадовільний, розкриваються причини, які спричинили спад виробництва і поглиблення кризи в життєво важливій галузі виробництва продуктів харчування. Про масштаби цього спаду можна судити за даними, наведеними нижче. Для повнішої оцінки ситуації, що склалася в молочній промисловості, на наш погляд, проблему необхідно розглядати як на державному рівні, так і в регіональному аспекті. Це зумовлено різним станом виробництва молочної продукції по окремих регіонах порівняно із середньостатистичними даними. Як відомо, одним з вирішальних чинників збільшення обсягів виробництва продукції є межі її споживання, які, у свою чергу, також схильні до впливу різних умов (структура споживання, платоспроможність, традиції, що склалися, та ін.). У даному випадку ми вважаємо необхідним навести сукупність ретроспективних даних виробництва і споживання молочних продуктів харчування в масштабах України і Херсонської області.

Таблиця 1

Виробництво і споживання молока і молочної продукції в Україні і Херсонській області на одну особу* (кг)

	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Україна								
Виробництво								
Продукція з цільного молока (у перерахунку на молоко)	111,7	123,9	25,1	14,2	21,0	24,5	27,4	
Споживання								
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)		373	244	199	205	225	226	226
	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Херсонська область								
Виробництво								
Продукція з цільного молока (у перерахунку на молоко)	95,0	99,7	39,1	6,2	8,5	7,0	10,0	
Споживання								
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	323,9	322,8	247,9	229,4	199,3	235,3		

*) Розраховано за даними Статистичного щорічника України і Херсонської області (2005 р.).

З даних таблиці витікає, що обсяги виробництва молочної продукції після 2000 року скоротилися більш ніж у 4.5 разу. Порівняння ж цього результату з показником 1995 року вказує на деяке збільшення виробництва (зростання виробництва молочної продукції становило приблизно 1.09 разу). У Херсонській області справи йдуть значно гірше. Обсяги виробництва впали майже в 10 разів, а порівняно з 1995 роком - майже у 4 рази. Деяко інша картина спостерігається, якщо порівнювати обсяги споживання молочної продукції. На наш погляд, тут слід звернути увагу на деякі важливі обставини. За період, що розглядається, розрив у скороченні обсягів споживання виявився менш значним порівняно з темпами скорочення обсягів виробництва: 1990 – 2005 рр. - 1.65 разу, 1995 – 2005 рр. - 1,08 разу. Приведена динаміка обсягів споживання підтверджує негативність тенденції їх зниження. Значна різниця між обсягами виробництва і споживання молочної продукції пояснюється, на наш погляд, тим, що певна частина продукції не вимагає глибокої переробки, надходить до кінцевого споживача безпосередньо від сільськогосподарського виробника. Створюється також достатньо

тверде враження, що значна частина продукції проводиться і реалізується за тіньовими схемами, в обхід діяльності податкових служб і системи статистичного обліку. Значний вплив на діяльність виробництва молочної продукції має і структура, що склалася, її споживання. Так, за опублікованими даними, споживання питного молока в Україні в 2002 році з розрахунку на душу населення, становило 142,6 кг. У ряді європейських країн значення цього показника 40 - 70 кг. Можна припустити, що вищі доходи населення цих країн дозволяють віддати перевагу ширшому асортименту молочної продукції з поліпшеними смаковими якостями, глибокою технологічною переробкою. За рекомендаціями Київського науково-дослідного інституту гігієни харчування, споживання молока і молочних продуктів (в перерахунку на молоко) на душу населення в рік повинне становити 390 кг. Про це свідчать і опубліковані статистичні дані.

Питома вага молока і молочних продуктів у структурі витрат на продукти харчування в 2004 році в середньому становила 9,37%. При цьому можна відзначити тенденцію прямо пропорційної залежності зростання витрат населення на харчування від зростання витрат на молочну продукцію. Споживання молока і молочних продуктів у середньому на одного члена сім'ї в місяць коливається в достатньо широких межах: від 4,3 кг при витратах до 90, 0 грн./люд. до 25,6 кг при витратах 360,0 грн./люд. Таку різницю в обсягах споживання молочних продуктів харчування можна пояснити істотною відмінністю у доходах різних соціальних верств населення. Обмежена доступність широких верств населення до основних видів молочних продуктів харчування підтверджується і рівнем цін, що склалася на них. Про це переконливо свідчить порівняння цін на молочні продукти харчування, у роздрібній торгівлі західноєвропейських країн та України. Нижче наведені дані про межі цін на основні молочні продукти харчування в національній валюті.

Найменування продукту	Вага однієї упаковки	Європейські ціни	Українські ціни
Молоко	1л	3,0 - 5,0	2,5 - 6,0
Сметана	250 г	3,7 - 5,7	2,5 - 4,2
Сир	500 г	3,0 - 4,5	2,9 - 7,0
Масло	250 г	5,0 - 13,5	3,5 - 7,5
Сиртвердий	200 г	6,5 - 20,0	4,4 - 6,5
Кефір	0,5 л	3,0 - 4,5	2,25 - 4,2
Йогурт	200 г	2,0 - 5,0	2,0 - 7,0

Межі значень наведених цін роздрібної торгівлі в європейських країнах та Україні на основні молочні продукти харчування свідчать, що вони знаходяться приблизно на одному рівні. Можна припустити, що в цих умовах подальше їх підвищення значно обмежить перспективу нарощування виробництва молочної продукції. З іншого боку, ці умови значно підвищують можливості споживання високоякісної молочної продукції широкими верствами населення.

З усього сказаного можна зробити висновок, що доходи населення повинні бути збільшені як мінімум у 4 рази. Мінімальна заробітна платня на сьогодні становили 400 грн. у місяць. Необхідно підвищити купівельну спроможність населення. Крім того, щоб докорінно змінити і поліпшити ситуацію, що склалася як в промисловості, так і в економіці, необхідна постановка нових завдань управління як регіону, так і країни в цілому.

Багатьма авторами висловлюються пропозиції щодо шляхів виходу з цього негативного становища, підвищення ефективності виробництв молока та успішнішого функціонування ринку молока. Головним у цих пропозиціях є роль держави у здійсненні перетворень, що підтверджується досвідом розвинутих країн світу. Держава повинна і дотувати, і надавати пільгові кредити, і проводити гарантовану закупівлю молока і т. ін. Проте більшість авторів не враховують того факту, що отримати з бюджету достатню кількість коштів на пропоновані шляхи перетворень у сучасних умовах неможливо.

Окремі автори також пропонують створення відповідних умов для іноземного інвестування, що є одним з найкращих варіантів виходу з кризового стану. Є пропозиції щодо координуючого і направляючого впливу держави на процес перебудови ринку і створення умов для вітчизняних потенційних інвесторів, яких

не так вже й мало в Україні і вони можуть узяти на себе функцію фінансового донора замість держбюджету. Звичайно, це вимагає надання певних пільг цим інвесторам, створення особливих умов господарювання, але, з іншого боку, це реальні фінансові і матеріально-технічні впливання в розвиток галузі, які забезпечать підвищення рівня її ефективності, а потім сторицею компенсують надані державою пільги і створюють можливість для повноцінного функціонування ринку молока. Отже, вченими висловлюється багато конструктивних пропозицій щодо підвищення економічної ефективності молочної галузі і удосконалення функціонування ринку молока. Питання вдосконалення механізму роботи молочної промисловості були в центрі уваги багатьох сучасних економістів .

Висновки.

Приведені співвідношення реального і потенційного споживання молочних продуктів харчування відкриває перспективу подальшого підвищення обсягів їх виробництва, але для цього потрібне вирішення ряду завдань.

1. Визначити межі можливого зростання обсягів виробництва на основі норм, що рекомендуються, споживання молочних продуктів харчування.

2. Оцінити ефективність діяльності молочної промисловості з позицій ситуаційного підходу на основі запропонованої класифікації економічних ситуацій.

3. Зіставити можливості діючих технологій в молочної промисловості з необхідністю прискореного рішення соціально-економічних завдань.

4. Здійснити економічну оцінку технологій, що застосовують порівняно з ефективнішими аналогами і що використовуються при виробництві високоякісних молочних продуктів харчування.

Джерела та література:

1. Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О.Г. Осауленко відповідний за випуск В. А. Головка. – К.: Техніка, 2005. – 532 с.

2. Статистичний щорічник Херсон у цифрах у 2004 році., / За ред. В. А. Вознюк відповідний за випуск Т. В. Лебедева. – Х.: Херсон, обл стат упр., 2005. – 422 с.

ПРО АВТОРІВ

Демченко Тамара - кандидат історичних наук, викладач Чернігівського держуніверситету ім. Т.Г.Шевченка.

Ногін Євген - науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського.

Половець Володимир - доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Євстратов Віталій - кандидат історичних наук, доцент гуманітарної кафедри Чернігівського інституту менеджменту і підприємництва.

Акічев Шаміль - науковий співробітник Конотопського краєзнавчого музею ім. О.М.Лазаревського.

Соломаха Сергій - політолог (м.Чернігів).

Ситий Ігор - кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського.

Потій Наталія - студентка магістратури ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Тарасенко Олександр - доцент кафедри історії та археології України ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Бутко Сергій - викладач центру підвищення кваліфікації держслужбовців Чернігівської облдержадміністрації.

Хамайко Наталія - науковий співробітник наукового центру «Віче» Інституту археології НАНУ.

Костенко Людмила - науковий співробітник музею народної архітектури та побуту України НАН України.

Мошик Ірина - учений секретар Державного історико-культурного заповідника у м.Глухові.

Шара Любов - кандидат історичних наук, викладач ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Тимошенко Тетяна - аспірантка кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Мисюра Олександр - кандидат історичних наук, викладач кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Пиріг Петро - доктор історичних наук, професор (м.Чернігів).

Любич Олександр - пошукувач наукового ступеня, кандидат історичних наук.

Гаврилов Володимир - кандидат історичних наук (м.Чернігів).

Курас Григорій - завідувач Нью-Йоркським відділенням редакції журналу «Сіверянський літопис».

Маринчик Станіслав - член Національної спілки письменників України (м.Ічня).

Кужільний Іван - член Національної спілки журналістів України.

Довбня Віктор - кандидат філософських наук, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Студьонова Людмила - провідний бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської ОУНБ ім. В.Г.Короленка.

Шкарлет Сергій - кандидат економічних наук, доцент Міжнародного науково-технічного університету.

Карпенко Юрій - кандидат економічних наук, завідувач кафедри ЧДІЕУ.

Гайдай Олексій - директор Чернігівського державного механіко-технологічного технікуму.

Бабаєва Саліра - аспірантка Херсонського національного технічного університету.

Кравчук Ганна - кандидат економічних наук (м.Чернігів).

Іванова Інна - магістр МНТУ.

Довга Тетяна - викладач Чернігівського інституту інформації бізнесу і права.

Бондар Василь - кандидат економічних наук, доцент Чернігівського інституту інформації бізнесу і права.